

3 17.031

31/2007

A NÓGRÁD MEGYEI

MÚZEUMOK ÉVKÖNYVE

2007

A
NÓGRÁD
MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE

2007

31
2007

317.031

**A NÓGRÁD MEGYEI
MÚZEUMOK ÉVKÖNYVE
XXXI.**

Salgótarján

2008

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

A NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK ÉVKÖNYVE

Szerkesztő
BAGYINSZKI ISTVÁNNÉ
DR. MATITS FERENC

Támogató

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Fénykép
Bencze Péter
Buda László
Limbacher Gábor
Manga János
Fényes Dezső
Kazareczky Noémi
Vajk Éva
és a szerzők

Borítóterv
PRESITS ANTAL

Készült 300 példányban a Polár Stúdió gondozásában
Felelős vezető: Bencze Péter
Nyomdai előkészítés: Horváth Zsolt

Kiadja a Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet
Felelős kiadó: dr. Kovács Anna,
megyei múzeumigazgató

HU ISSN 0133 - 0802

Tartalomjegyzék

TÖRTÉNELEM

Praznovszky Mihály

„Nemzetem javára, nemzetemért írtam”

Mocsáry Antal történetírói elveiről a megyei monográfia alapján 9

Id. Frivaldszky János

A Rajeci völgy betelepülése és középkori története 38

Szirácsik Éva

A személyes kapcsolatok hatása a Rákóczi-kori Nógrád vármegye hivatalos ügyintézésére . 65

Milák Béla

A vasútépítés hőskora Nógrádban 77

Toronyi Judit

Választások a dualizmus kori sajtóban 96

Balogh Zoltán

„Isten áldd meg a tisztes ipart!” A Pásztói Ipartestület zászlója 104

Fodor Miklós Zoltán

Az Etelközi Szövetség története 118

Szvircsék Ferenc

Megkopott a fekete gyémánt fénye

(A nógrádi szénmedence a III. ötéves (1966–1970) tervidőszakban) 157

Harth Tamás

100 év falragaszai – A Palóc Múzeum plakátgyűjteményének 1848–1947 közötti anyagáról ... 184

RÉGÉSZET

Prohászka Péter

4–5. századi solidusleletek Nógrád megyéből

(Adatok Nógrád megye koranépvárandorlaskori történetéhez) 195

NÉPRAJZ

Kapros Márta

A dr. Kiss Péter-gyűjtemény

(Nógrádi orvos magángyűjteménye a Palóc Múzeumban) 215

Lengyel Ágnes

Érsekvadkertiek a „Palóc Búcsú”-n – Ünnepi viseletek napjainkban 230

MŰVÉSZETTÖRTÉNET

K. Peák Ildikó

Louis Gaulois emlékére (Gulácsy Lajosról) 247

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

Kazareczki Noémi

Szirmay-Kalos Margit munkássága rádiós tevékenységének tükrében 253

Shah Gabriella

Egy képipró a Varázsvölgyből – Gaál István életútja 268

KIÁLLÍTÁS - RENDEZVÉNY

K. Peák Ildikó

Egy messzire szakadt magyar ajándéka – új szerzemények a Nógrádi Történeti Múzeum

képzőművészeti gyűjteményében 282

Tóth Zsuzsanna

Társadalmi integrációt segítő foglalkozások a Palóc Múzeumban 289

Bagyinszki Istvánné – Balogh Zoltán

„Csináljunk együtt múzeumot!”

Évek és emlékek – Fejezetek Salgótarján 85 éves városi múltjából 298

KÖZLEMÉNYEK

Matits Ferenc

„Jótékonykodni sem könnyű!” – Deák Dénes nem teljesült végrendelete

A műgyűjtő kapcsolata Jánossy Ferenc festőművésszel és Samu István főorvossal 309

#

„NEMZETEM JAVÁRA, NEMZETEMÉRT ÍRTAM”

Mocsáry Antal történetírói elveiről
a megyei monográfia alapján

PRAZNOVSZKY MIHÁLY

„Hát a roppant erős épületek így lesznek semmivé? Mellyek hajdan hol ostromra, hol védelemre, menedékhelyet adtak az embernek. Kik voltak ti, kik a már eltűnt századokban ezen várat építeni rendelteték? – Rólatok mi már semmit sem tudunk; kemény kő-falakból állott nagy épületeitek mintegy széljel olvadva semmivé lettek.

Bátor vitézek, erős bajnokok, úgy az ostromlók, valamint a védelmezők! A szenvedett, tüzes viadatok között lehetettek ti győzödelmesek – közületek sokan ditsósággal estek el, sokaknak pedig, sebeikben szenvedvén, ön vérek lett pólyájok. Ti mindnyájan a haza és a jövődőség-javáért és unokáitok tsendes és bátor megmaradásáért hart-zoltatok!

Elmúltak, eltemettettek ezek, s velek együtt sok ezren a feledékenységnek tengerébe elenyésztek, és mi már most – sem nevekről, sem pedig vitéz nagy tselekedeteikről, sem súlyos szenvedéseikről nem esmerhetjük őket! Nagyok voltak ők bajnok tselekedeteik által, de elenyésztek előlünk örökre.

Ő ti homállyal eltakart hajdani századok! Midőn mi általatok világosságot keresünk, bennünket sokszor nagyobb homályba vezettek. Nyujtanak ugyan minékünk, de tsak a később századok, valamely kevés világosságot, melly világosság után menve, én is a jó maradéknak, vezető tsillággép bátor utat kívántam nyesni.”

E szép és fontos gondolatsor Mocsáry Antal 1826-ban megjelent s Nógrád megyét bemutató monográfiájából származik, ott is a harmadik kötetből. A várak leírását befejezően vetette papírra ezeket a sorokat a szerző. Benne mindaz megtalálható, amely tollát vezérelte a mű megírására s egyúttal szemléletesen állítja eléink műve megírásának célját.

Ma már bizonyos, hogy Mocsáry Antal műve a magyar tudománytörténet része, még ha adatai miatt kimondottan regionális vagy tájtörténeti műnek is tekintjük. Mivel azonban a magyar országismertető irodalom időszakában született, így tudománytörténeti szempontból is jelentős. Ugyanakkor nem foglalkoztak vele a magyar historiográfiában, mint a többi, bár számra nem sok, hasonló monográfiával sem, de még az országosokkal sem nagyon, mint Vályi András, Magda Pál, Korabinszky János műveivel. Egyedül Bél Mátyás kapott eddig nagyobb figyelmet, de nemcsak a fő műve, a Notitia, hanem az egész életmű miatt. Mindez a magyar történetírás átmeneti pillanatában van, Bél Mátyás és Horváth Mihály, azaz a korszerű magyar történetírás megszületése között.

Ugyanakkor a Mocsáry-jelenség nekünk még izgalmasabb, s ezt a történetet aligha tudjuk megfejtetni. Van egy több mint 60 éves öreg nógrádi nemes, éledgél egy eldugott falusi kúriában s úgy dönt, hogy megírja a megye históriáját, földrajzi, statisztikai törté-

netét. Pontosabban: a történeti előzmények leírása után rögzíti a jelen állapotokat és megfogalmazza a feladatokat.

Ki ez az öreg magyar nemes, akire a látszat alapján amúgy könnyen rásüthetnénk a Pató Pál úr jelzőt, mint a magyar köznemesekre szokták volt annak idején? Ki ez a nemes, aki bejárja a megyét, ismereteket gyűjt, családi levéltárakban keresgél? Többször felutazik Pestre a Nemzeti Múzeum könyvtárába kutatni, okleveleket másol le szorgalmas munkával, fordít szlovákból, németből, latinból. Szécsényben Forgách gróf legfelsőbb bizalmasa lesz s így dolgozhat a rendkívül fontos családi levéltárban s könyvtárban. S akinek magának is volt családi levéltára s bizonyára könyvtára. Aki tucatnyi szakírodalmat ismer, használ fel, hivatkozik azokra, tehát használja azokat, több nyelven beszél és ír. Mindamellettt literátor: verseket ír s jelentet meg, levelez jeles kortársakkal. Kazinczy élete utolsó pillanatában még felkeresi őt Bocsárlapujtón, sőt az utolsó levele is ide címeztetett 1831-ben.

Nos, ő Mocsáry Antal, bizonyára jogot végzett magyar köznemes, kisebb megyei hivatalok, mint szolgabíróság betöltője, a közügyek szolgálója. Lassan húsz éve özvegy, gyermekeit útra indító, testvéreivel törődő bocsárlapujtói nemes.

Ki tudja megmagyarázni, mi vezette őt ide, hogy megírja a kérvényét a megyének, mondván monográfiát akar írni szülőföldjéről. Ki fizette az útjait, ki fizette a kiadás költségeit? Az a közel száz megrendelő?

Mi a motivációja? Hazaszeretete, a nemesi társadalom méltóságának a visszaállítása, a nemzet értékeinek felmutatása Európa számára, a nógrádiság értékeinek elismertetése a nemzet előtt? Igazság szerint minden kérdésre válaszolhatnánk, de nem biztos, hogy válaszaink jók lesznek. Egyelőre nem ismerünk olyan forrást, amely ezekre a kérdésekre csak részben is választ adna, a megyei levéltárban vagy bárhol. Csak remélni lehet, valahol lapul még ide vonatkozó írásos emlék, magyarázat.

Mocsáry Antal művét a már említett honismereti és államismereti történetírás rendjében kell elhelyeznünk, noha maga bizonyára nem ismerte ezt a fogalmat. A Bél Mátyás nevével jelzett hazai történetírói iskola valójában majd a XVIII. század végén erősödik meg. Ekkor jelennek meg ezek a neves munkák, amelyek már címükben is tartalmazzák a honismereti történeti kutatások tárgyát, miként Mocsáryéban is ott van. Ez: *Nógrád megye leírása statisztikai és geográfiai tekintetben*. Vagy a gyönyörűen hosszú Vályi András mű-cím, amely igazán szemléletes példánk. „*Magyar Országának leírása, mellyben minden hazánkbeli vármegyék, városok, faluk, puszták, uradalmak, fábrikák, huták, hámorok, savanyu és orvosló vizek, földőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyóvizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, Földes urok, fekvésők, történettyek, külömbféle természetbeli tulajdonságok a betők rendgye szerint feltaláltatnak.*”

Kosáry Domokos ezt a címet így fordította át a tudománytörténet fogalmára: ez a történeti irányzat új jelenség volt Európában ekkor, „a központi igazgatás fejlesztéséhez, a gazdaságpolitikai intézkedésekhez szükséges tájékozódást könnyítette meg az államok politikai, földrajzi, gazdasági, történeti vonatkozású adatainak együttes, rendszeres feltárásával.”¹ Ha ehhez hozzá csatlakoztatjuk a felvilágosodás történelem szemléletét, amelyben mindez kiegészül a fejlődés elméletével, a fejlődés, a változás, az előrehaladás kíváncsiságainak ismeretével és pontos megfogalmazásával, akkor már közelebb jutunk a válaszukhoz. Vagyis: mit akart elérni Mocsáry ezzel a a könyvvel?

¹ KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp. 1983. Akad. Kiadó. 151. old.

Nyilvánvaló, hogy tudta, Bél Mátyás nehezen hozzáférhető, nehezen kezelhető könyvén kívül nincs olyan szakirodalom a megyében és a megyéről, amelynek ismeretében a Nógrádban élők tudnák, hogy valójában hol élnek? Milyen értékei vannak e tájnak, falvai, erdei, vizei milyenek, mi a különbség a északi és a déli Nógrád között? Milyen a munkamegosztás, egyáltalán: milyen értékeket termelnek, állítanak elő itt? Mi a tudomány, az iskolázottság állapota? S ha nem is készített összesítő táblázatokat, a figyelmes olvasó nagyjából felmérhette a lakosok számát, a földek állapotát, a földművelés meghatározó ágait, az ipar és a piac jelenlétét.

Mindez idáig az alapvető tudósi, mű-létrehozási kiinduláspont, azaz a helyzet felmérése és bemutatása. De Mocsáry hozzá írta mindehhez a javítás, azaz a változás és változtatás főbb területeit is. S nemcsak a negyedik kötet híres záró szakaszában, de számtalanszor magában az egyes települések leírásánál is: utak javítása, hidak rendbetétele (a közlekedés, mint a kereskedelem azaz a vagyonosodás és ellátás alapvető eszköze, feltétele), a természeti értékek főleg a gyógyvizek felmérése és lehetőségeinek kihasználása, az iskolák hiánya és szükségessége, a tudomány erősebb jelenléte és ismerete stb. stb.

Ezért válik szinte bőbeszédűvé. Azaz néha úgy érezzük, túl sok az adat. Valójában még így is kevés. De elismerésre méltó, hogy a kor forrás-felhasználási lehetőségeinek szinte maximális kihasználásával mi mindent tudott összegyűjteni Nógrádról, a megye történetéről. Csak azt tudjuk sajnálni, hogy a könyv egyharmadát kitevő latin nyelvű okleveleket nem fordította le. De meg sem fordult a fejében, hogy a könyv olvasói ne tudnák azokat folyékonyan olvasni, ellentétben az utókor olvasóival.

Ugyanakkor rendkívüli módon élvezzük a stílusát. Literátor nemes írta a könyvet, aki ráadásul nagyon tudatosan és okosan él az előbeszéd lehetőségével. Gyakran szó szövegébe fordulatként egy-egy anekdotát, történet, vagy éppen csak egy megjegyzést, amittől aztán az olvasó jobb kedvre derül. A kor kívánalma ez: ami érdekes, ami az élethez, a mindennapokhoz köthető, az leírassék. Ráadásul így az elbeszélés maga is elevenné, korfestővé válik.

Hasonló célt szolgál a jegyzetelése is. A tudományos apparátusnak ez a része egyfelől valóban a konkrét források megjelölésére szolgál, mégha olykor nehezen kibogozhatóan is. Másfelől viszont olyan megjegyzések tárháza, amelyek nem illenek a főszövegbe, de rámutatnak Mocsáry kutatásainak problémáira, vagy egy aktuális magyarhoni eseményre, köszönet kifejezésére, a személyesség rögzítésére, magának a történetírói személyiségnek a megjelenítésére.

Történetírói minták

Bél Mátyás művét mindenképpen alapvető módszertani forrásának kell tekintenünk. Sajnos a Nógrád megyét bemutató kötet mindmáig nincs lefordítva latinról, amit nagyon sajnálhatunk. Egy fejezete olvasható magyarul Nógrád megye lakosságáról címmel, abban pl. pontosan ráismerünk Mocsáry forrására. Toldi Miklós Buda vára kapujában lógó buzogány történetét szinte szó szerint innen vette.² A szerkezete is pontosan olyan, mint amelyet Mocsáry alakított ki: várak, járások, falvak. Persze sok minden hiányzik. Mint könyvészeti forrást, ezt használta a legtöbbet. Még a címe is rímel rá.

A Bél Mátyás féle megyei monográfiái sorozat 1735-1743 között jelent meg négy kötetben, az ötödik kötet kiadása félbe maradt. Az 1742-ben megjelent negyedik

² BÉL Mátyás: Hungáriából Magyarország felé. Bp. 1984. Szépirodalmi kiadó 286. old.

kötete nagy könyv, formájára nézve is az. Ebben Nógráddal 154 oldal terjedelemben foglalkozik.

Van benne térkép melléklet, amely Mikovinyi Sámuel munkája, valamint a Bél Mátyás művéből ismerős sok részlet. Losonc nevét Ló sáncként eredezteti, olvasható a Fülek-Füles név magyarázat, itt írják le először, hogy Salgótarján Kenyeretlen Tarján. Szerepel benne két nemzedékrendi tábla, is mint a Berény és a Balassa családé, itt is felsorolja az alispánok nemzedékrendjét stb.

Fontos számunkra Bél Mátyás gondolata a műve bevezetőjéből: „Szándékom szerint olyannak akartam bemutatni Magyarország képét, amely egyetlen pillantásra elárulja régi szépségét, és a hibákat is, amik utóbb elcsúfították. Ez a szándékom: úgy gondoltam, semmit nem kell leírni kapkodva, hanem mindent olyan módon, ahogyan a régmúlt koroknak és a mainak állapota megkívánja.”³

Nyilvánvaló, hogy ezt a gondolatot választja magának is vezérlő ideául majd Mocsáry műve megírásához. A másik fontos idézetét már csak mi tesszük hozzá, amelynek érvényessége minden korban aktuális volt: „Valóban a tudomány az, amire aligha lehet túl sokat költeni; főként ha valamelyest a haza dicsőségét és ékességét szolgáljuk vele.”⁴

Ezt a történetírói szemléletet megtalálhatta Mocsáry más, általa felhasznált műveiben. Másik forrása Magda Pál 1819-ben megjelent *Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékének leg újabb statisztikai és geographai leírása* című munkája, amelyben szintén fontos elvi megállapításokat találunk. „Tsak a magát esmérő ember mehet nagyobb erköltsi tökéletességre; tsak a magát, erejét, s Hazáját esmérő nemzet jobbíthatja meg állapotját, öregbítheti fényét, ditsőségét, boldogságát, hatalmát; tsak a hazáját jól esmérő Magyar szeretheti azt okosan, buzgón, és állandóul; szeretheti a szolgálatára való készséggel, és hathatós tüzes indulatokkal...”⁵ A nemesi patriotizmus nagyon fontos gondolatát fogalmazza meg az okos, a művelt magyar nemes hazaszeretetének gyakorlatias szemléletéről és a gyakorlatiasság nemzet fejlesztő lehetőségéről.

Újabb fontos gondolata ugyancsak fellelhető Mocsárynál, ha másként nem is, de a történetírói gyakorlatában, hiszen nála is a nemzeti művelődés egyúttal a magyar nemzet európaiságának meghatározó tényezőjét jelenti: „Van-e a Magy. Nemzetnek annyi lelki és testi ereje, annyi világi tehetsége, hogy az Európai szabad és független Nemzetek között tekintettel és méltósággal meg tarthatja a rangját, s önnön maga által hatalmas is, boldog is lehet?”⁶ – írja Magda Pál

Mocsáry ettől a történetírótól vehetett át két fontos szemléleti elvet. Az egyik, amelyet következetesen érvényesíteni akart, hogy lehetőleg objektív legyen, ám figyeljen a műben szereplőkhöz való írói viszonyára is: „Úgy igyekeztem írni, hogy mennél kevesebb embernek lehessen panasza ellenem, szánt szándékkal legalább senkinek sem akartam sem fájdalmat, sem kárt okozni.”⁷

A másik elv, vagy inkább gyakorlati tapasztalás, amelyet itt olvashatott először, s amelyet azután ő maga többször is hangsúlyoz műveiben, a kritikához, a bírálókhoz való történetírói viszony. Magda Pál határozottan kikel műve leendő kritikusai ellen, akik

³ BÉL Mátyás: Hungáriából Magyarország felé, Bp. 1984. Szépirod. Kiadó. 201.

⁴ Uo. 147. old.

⁵ MAGDA Pál: Magyar országnak... Előszó

⁶ Uo.

⁷ Uo.

mindennek az ellenkezőjét akarják bebizonyítani: „az illy ember már nem criticus, nem recenses, hanem rágalmazó, szem fényvesztő, igazságtalan bíró volna.”⁸

Érdekességgént megemlíthetjük, hogy Magda Pál Nógrádról is ír. Most csak színes mondatát idézzük, a nógrádi aranybányászati kísérletekről. „1816-ban Madataska helység határán aranyra ezüstre nagy tűzzel kezdett dolgozni egy társaság! De ezen tűz tsak hamar elaludt, vízzé válván a reménység. Nógrádban sem mind arany, ami fénylik.”⁹

Következő alapvető könyvészeti Vályi András híres ország leírása 1796-ból,¹⁰ amit ő érdekesen mindig Vale-nak nevez a jegyzeteiben. Itt két dolgot tanulhatott meg. Az előszóban Vályi említi, hogy „az irigység is sokféle fortélyok alatt ártogatott”, azaz folyamatosan akadályozták az írásban, illetve hogy körlevelet írt a írt a megyéknek adatokat kérve, de kevesen válaszoltak neki.¹¹

Könyvének célja

Tudnunk kell, hogy Mocsáry 1820-ban a megyei közgyűléshez fordult, bejelentvén szándékát egy megyei monográfia megírására. Engedélyt kért a megyei levéltárban való kutatásra, illetve támogató levelet a megyében élő családi levéltárakba való bejutásra. „Mocsáry Antal táblabíró e nemes megye hajdani történeteit s jelen lévő állapotját leírni és közrebocsájtani szándékozván, az arra, s a nemes vármegye Levelestárházából leendő segedelem kútfőkre nézve, és némely régiségeknek vagy a természet jelesebb productumainak megvizsgáltatására a nemes vármegye jóváhagyásáért, úgyszinte minden magányos földesuraságoknak és megyebeli lakosoknak a kezek között lévő e célra szolgálható ritkaságoknak, régiségeknek vagy irományoknak vele leendő közlésre leendő utasításokért esedezik.”¹²

Megfogalmazásából kiderül, számára minden példázat a múltból a jelenre. Elsősorban a hazaszeretetre, a hazához való viszonyra, az önfeláldozásra – mintha a reformkori ideák első megfogalmazását hallanánk. Például Fülek várát így mutatja be: „Ezen vár és város, hajdani virágzó idejében a tudományoknak és a jó erkölcsöknek, s minden jó előmeneteknek oskolája volt. Az utóbbi századokban pedig számtalan veszedelmeknek és gyászos vér-ontásoknak helye lévén, a vitézség és hűség példájának méltán nevezetethetik.”¹³

Úgy véli, a múlt iránti érdeklődésünk erkölcsi kötelességünk is: „Valljon nem tartozunk-e mi élők, ezek eránt tisztelő emlékezettel, sőt hálaadással viseltetni? Távul legyen az eféle alatonyság érzéketlenség az igaz Magyartól!”¹⁴

⁸ Uo.

⁹ Uo. 258. old.

¹⁰ VÁLYI András i.m.

¹¹ Uo.

¹² LEBLANCNÉ Kelemen Mária: Mocsáry Antal, Nógrád megyei múzeumok évkönyve, 1977. Salgótarján, 1977., 308. old

¹³ MOCSÁRY: Nemes Nógrád Vármegyének históriai, geographiai és statistikai esmertetése. Rézre metszett rajzolatokkal. Négy kötetben. Pesten. 1826. Petrózai Trattner Mátyás betűivel.. 3.k. 20. old. (A továbbiakban a Mocsáry idézetek mind ebből a kötetből származnak, ezért a hivatkozásokat csak így jelölöm: M. 3/20. Az első a kötet, a második szám pedig az oldalszám.)

¹⁴ M. 3/4

A bevezetésben fogalmazza meg mi a magyar ember, azaz nemes élet igaz célja: „az isteni kegyelemnek meg nyerése, koronás Királya-hoz való hűsége, jóltévő Hazájához s Nemzetéhez való hálaadása, és törvényeihez való engedelmissége. A ki ezen úton vándorol, az el nem téved soha.”¹⁵

Nyilvánvaló, hogy a mű egészét a nemesi ideológia határozza meg, amely ekkor már önmagában is ellentmondásos volt. Kérdés, hogy Mocsáry vajon hová tartozhatott? Szerintünk a progresszívebb oldalhoz, bár ehhez jobban kellene ismernünk gazdálkodását, vagyoni helyzetét, társadalmi kapcsolatait, osztályos társaihoz való viszonyát stb. Tény, hogy a század végére már jelentősen javultak a köznemesség vagyoni viszonyai, kezdtek érdekeltté válni akár a belső, akár a külső piacon való jelenlétben. „Szebb kúriák épültek, közönség formálódott, fordítások, új hazai irodalmi művek, sajtóorgánumok, új érintkezési fórumok születtek, az európai felvilágosodás eszméi kezdtek visszhangra lelteni. ... kialakult egy új nemesi nemzeti tendencia.”¹⁶ De velük ellentétben s számban mindenképpen többségében, ott van a provinciális, elmaradott nemesi lét és gondolkodás, amely aztán két szemlélet közötti még tovább mélyítette a szakadékot.

Mocsáry történetírói alapelve

Elsődleges történetírói szempontja az objektivitás, a részrehajlás nélküli történetírás. Sokszor és sok helyen említi, hogy a történetírói korrektség a legfontosabb számára, amely kijelentés mögött azonban van egy kis óvatosság is. De ezt semmiképpen nem befolyásolhatja a tények mindenek felett való tisztelete. Erre többször is utal: „kerültem ezen szíves előadásimba minden részrehajlást, minden megsértéseket, még csak oly kétséges kifejezéseket is, melyekből valamely felebarátomnak megkisebbitését vagy megalatonyitását csak gyanítani is lehetne; de azért az igaz egyenességtől el nem tántorodtam” írja a *Kegyes Olvasónak* címzett előszóban.

Nem szereti a hízkelkedést az élők iránt. Koháry Herceg Ferencnél, aki él még, nem akarja a jeles tetteket előszámlálni „ne hogy hízkelkedni láttassak (a mitől az Isten mentsen meg!)”¹⁷ Mindezt megfogalmazza általánosságban is, amelyhez végig következetesen tartja magát „a most élőkről is csak keveset írunk, tudván azt, hogy a midőn valaki még élőkről ír, bár igaz érdemeket írjon is, könnyen hízkelkedőnek mondatik. Ha keveset írna az író, megsértés volna; de ha épen semmit se írna és az igazakat is egészen elmellőzné, azzal magát büntetné meg.”¹⁸

Nem akar részrehajló lenni soha. Balassa Imréről sokszor sok rosszat kell leírnia, de egyhelyütt, mintegy maga mentéségre felhozva ezt írja: „Sajnálva írtam ezeket, de kéntelen voltam vele, az lévén Principiumom: hogy a Historicusnak minden kedvezés s minden részrehajlás nélkül igazat kell írni.”¹⁹ Más helyütt ezt újra megerősíti. Megint csak Balassi Imrét említi „aki nagy katona s vitéz bajnok volt, de végre a pártosokhoz tsatolta magát” – majd ide fűzi lábjegyzetben: „Vitézségét, bátor maga viseletét, sajnosan ugyan, de

¹⁵ M. 1/I

¹⁶ KOSÁRY: i.m. 48. old.

¹⁷ M. 3/81

¹⁸ M. 4/224

¹⁹ M. 3/90

eléggé leírtam a Divényi várnak leírásában; mert a történet-írónak egyenességgel, s minden részre hajlás nélkül kell előadnia az előadandókat” – vagyis szíve szerint nem írt volna semmi jót az árulóvá lett Balassáról, de objektív akar lenni s jót is kell írnia róla.²⁰

Csak hiteles forrásokból dolgozik. Felhasznál ugyan helyi adatközléseket, mint látni fogjuk, de jobban szereti ha ezeknek mindig van történeti bizonyítéka is. Csak annak hisz, amit olvas. „A hol a Historicussal nem közöltetnek a régi bizonyító vagy tsak világosító irományok is, ott kételkedve kéntelen előadni állítását.”²¹ Ám nem mindig hisz a forrásoknak sem. Tamási nevű településről talált egy régi iratmásolatot még 1500-ból, de mivel ennek nem találta az eredetijét, nem hisz a másolatnak s ezért erről nem is ír többet.²²

Mint hajdani nagyhírű elődje, Anonymus, ő maga sem kedveli a legendákat s nem is hiszi el. Karancskeszinélt azt mondják, hogy ott volt a tatárok sátra. „Másoknak az a véleményük, hogy a hajdani időben itten a szabad ég alatt Palatinale Judicium szokott tartatni, de sok, a mit a régiség eltakart, az idővel tsak véleményné vált.”²³ Ugyanilyen következetesen tartja magát távol a hiedelmektől. Nógrádmegyernél leír egy állítólagos boszorkányt a 18-dik században, de azt az olvasóra bízza, döntse el maga ezt a képtelenséget: „Bél Mátyás a 120. lapon és a Muzeumban találtató kéz-írás ezen történetet e szerint adják elő, mellyről az ítéletet a kegyes olvasóra hagyom.”²⁴ Divényt bemutatva látjuk hogy járt ott, megnézett mindent, de egyvalamit nem hitt el. „Itten megmutattott azon ablak is, mellyen Balassa Imre kilökte a feleségét, ez magasságára nézve mintegy három öl. De megbizonyítani nem lehet ezen esetet – nem is akarom.”²⁵

Olykor kitűnik, milyen nehézségekkel kellett megküzdenie, éppen a hitelesség érdekében. Nehezen lehet kiolvasni egy évszámot, mire bosszankodva megjegyzi: „Sok-féléképpen írták azt a régiek, gyakran olly homályosan, hogy lehetetlen rajta eligazulni.”²⁶ Terbeléden van egy régi harang, amelynek az olvasata szerint mint chronosticon, 1272 jönne ki „de ez eránt szabad légyen kételkednünk, hihető, hogy az öntésben lehetett a hiba.”²⁷

Ha nem is lábjegyzetben, de vannak megjegyzései az országot ért nagy romlásokról, amelyek lehetetlenné teszik a régi idők megismerését és megírását. „A régiség egy részről, másrészt pedig hazánk sokféle viszontagságai számtalan veszedelmei ennek hajdani történeteit örökre eltakarták előlünk...” (A régiség fogalom itt egyenlő a nagyon régen értelemmel.) A hajdanvoltakat, akiknek nevét nem őrzi semmi, „a zavart idők a feledékenységnak örvényébe örökre eltakarták.”²⁸

Fájlalja, ha a történeti értéket nem becsülik. Mártraverebélynél leírja, hogy Verebélyi Mátyás szép síremléke a templom padozatában van elhelyezve. „Ezen négyszegű kő a templomban harmadik helyen vagyon jeles kifaragással és írással, de a régiséget nem

²⁰ M. 3/115

²¹ M. 1/151

²² M. 1/134

²³ M. 1/236

²⁴ M. 1/272

²⁵ M. 1/77

²⁶ M. 1/185

²⁷ M. 1/210

²⁸ M. 3/254, 1/194

betsülők által a földre letételeztet, s patkós tsizmák tapodják és koptatják azt.”²⁹ A történetíró sóhajtását érezzük, amikor Nógrád váráról s a félig rombadőlt hatalmas toronyról ír. „Ki gondolta volna épsége azon idejében, hogy ezen erős kő-falainak kövei, még az ország-utaknak javítására fognak valaha használni?”³⁰

Olykor vitázik vagy legalább is kételked bizonyos kérdések felett. Óvatosan, kicsit bizonytalanul teszi ezt, de van önálló véleménye, amely alapvetően forrás ismereten alapul. Többször ütközteti a véleményeket, nem fogad el minden adatot fenntartás nélkül. Amikor azt említi, hogy Esterházy Pál 1696-ban írt Mennyei korona című művében arról ír, hogy a losonci templomból a reformátusok 1590-ben kidobták volna az oltárképet, hozzá fűzi: „Ezen kifejezés ugyan megsértetésnek látszik lenni, melyek már a mostani században, még a törvényeinkben is megkímélteve elmellőztetnek. De itten az esztendőik számát tekintetbe vévén egy részről, más részről az íróknak az előadásokat is megváltoztatni nem szabad, mert az által akármely író is hitelét elveszthetné, ezért itten is szóról szóra ezen előadás adatott elé.”³¹

Időnként nem állja meg, hogy ironizáljon a rendkívül szembetűnő tévedést elkövetőn. „Forgách Ferentz halálát érdeklő tárgyat Ganótzai úgy öszve vissza szövi, hogy abból ki sem vergődhetik.”³² A történetírók állításával ellentétben ő nem tartja a Forgáchok ősi címerén az állatot fehér farkasnak, legfeljebb ideiglenes jelnek, emblémának. De itt is óvatos és szerény: „Nem vitatjuk mi itt másoknak ítéletét; távul legyen mi tőlünk még csak a megsértés akaratjának jele is”... De egy lappal később hozzá teszi, hogy már csak azért sem lehet fehér farkas a címer, mert az a rajz, inkább vadászkutyának néz ki.³³

Egy 1263-ban kelt s véleménye szerint hibásan olvasott oklevélről írja, hogy több tévedés van benne, hiszen pl. a XIII. századig „a vezetékek nevekké váló élés szokásban nem volt”, s így a helyes olvasat nem az hogy Baranya gróf, hanem Bánya gróf, s a bánya alatt ez esetben Selmecet kell érteni – mindezt forrásokra alapozva írja le. Mindehhez felhoz még egy gót betűs idézetet is, amit a Selmecbányai levéltárban őriznek 1275-ből. Nem tudni ő maga látta-e vagy Bél Mátyásból idézi, annak selmecbányai leírásából de inkább ez utóbbi tűnik valósnak.³⁴

Máshol egy német forrást cáfol meg amely nyilvánvalóan ostobaságot ír hiszen az albaniai püspök nem azt jelenti, hogy albániai, hanem Albensem Transylvaniae Episcopum, azaz Gyulafehérvárról van szó.³⁵ Ugyancsak vitázik akkor is, amikor különböző forrásokat vet össze, pl. egy király koronázás dátuma, amelynek pontos évszáma más közjogi események miatt fontos. Határozottan állítja, kétségtelenül az a dátum a helyes amit ő ír: „a mit iparkodánk diplomatische megbizonyítani” s ez is vitája egy kortárs történetíróval Horváth Istvánnal, aki tanulmányát a Tudományos Gyűjtemény 1819. XII. kötetében a 77. lapon adja elő.³⁶

²⁹ M. 1/299

³⁰ M. 3/8

³¹ M. 1/68-69

³² M. 4/166

³³ M. 4/36

³⁴ M. 4/41-42

³⁵ M. 4/57

³⁶ M. 4/81

Ha nem is vita, de felhívja a figyelmet egyes történeti munkákban található tévedésekre, amelyeket más történetíróknak kötelessége kijavítani, ez a tudósi felelősségük és kötelességük. „Nagyon könnyen megtörténik, főképen a Familiák ágazatinak előadásában, hogy hibák tsúszhatnak be a leghitelesebb íróknál is, mellynek nem mindenkor oka az író; de az eféle hibákat idő jártával vagy maga, vagy a következő írók helyre hozhatják hiteles levelek feltalálása által, sokszor ellenkezőket is bizonyíthatván” – az az újabb források kerülhetnek elő stb.³⁷

Mindezekből egyértelműen következik történetírói öntudata. A negyedik kötet végén, ahol javaslatok vannak, azt írja, hogy ezekből a megye lakosai vagy a megye vezetői döntsék el, jók vagy sem, de semmi estre sem a kritikusok. Ahogyan írja „Nem pedig a most módiba jött Recensenseknek sértegetésekre, a kik akár mi tárgyra nézve akarjanak is engemet igaz hazafiúi munkámban, recenseálni, szabadságokban áll, de részemről az efélékre soha sem fogok felelni, mert semmiféle háborúnak, annyival inkább penna háborúnak nem vagyok barátja. Ha valakinek nem fog tetszeni előadásom, vesse el, s ne olvassa azt – de ne martzangoljon, mert azt meg nem érdemlem.”³⁸

Büszke magyar nyelvére, tudósi munkájára. Ezt írja arról, hogy már magyarul lehet beszélni, törvénykezni, verset szerezni. „Mi több haszna, előmenetele lészen az e félélből az áldott maradéknak? Könnyen lehet által látni, mert a ki nyelvét szereti, szereti az Nemzetét, szereti az Hazáját, nem költi az eféle Magyar az itt való szorgalom által honni urodalmaiból gyűjtött kintseit az idegen külföldön, nem is mosatja fehér ruháját Párizsban.”³⁹

Műve jövőjéről is határozott, még ha nem is optimista véleménye van. Ezt írja: „Hát valljon mit reménylhetnek az én írásaim? Ezek első tekintetre olvastatni fognak, főképen a tudomány-kedvellők által, egész tsendes figyelemmel (ezektől fog az ítélet függni, mely által én eléggé meg leszek jutalmaztatva) későbbben mások nézni fogják az ezekben találtató rajzolatokat s azokban fogják multságokat találni! Annakutánna elzártnak ezek a többi könyvek közé, mindaddig, míg az Országnak közönséges Históriaja közre fog adatni, és azontúl írásaim elmaradnak –, a moly rágítsál rajtok, és lassankint magammal együtt örökre elfognak felejteni.”⁴⁰

Forrásai

Három féle forrást tudunk felfedezni művében. Mindhárom egyenrangú, mennyiségileg nem elválasztható, szervesen egymásra épül. S mindhárom összesítve mutatja komplex forráskezelő módszerét, a források fontosságába vetett hitét s így történetírói következetességét.

Először is adatokat kért a településeken élő nemesektől, hiszen osztályos kapcsolatai révén ez lehetett a legkönnyebb, még ha netán meg is mosolyogták szándékáért. Valószínűleg, de a lelkészekről, papokról stb. is kérhetett tájékoztatást, elsősorban a falvak leírásához. De személyesen ő maga is utána jár dolgoknak. Így fogalmazza ezt meg az előszóban: „A mi pedig a mostani időszakozokat és a hely színét illeti, ezekre nézve

³⁷ M. 4/142

³⁸ M. 4/237

³⁹ M. 1/59

⁴⁰ M. 3/259-260

hoszszas ön tapasztalásaimra s a velem közöltetett tudósításokra építettem, melly tudósításokért az illető Uraknak hazafiúi szereteteket, s erántam ez által megbizonyított bizodalmakat, itten illendő tisztelettel megköszönni kötelességemnek tartom.”

Azt is rögzíti, hogy az adatokon nem változtat, amit kapott, azt közli akár a népeségsszámi, birtokosi stb. adatokat is illeti. Alsóesztergálnál jegyzi meg: „Illy hűséggel adom én elő mindenütt a velem közlött tudósításokat, minden részre hajlás nélkül.”⁴¹

Egyértelműen kiderül olykor, hogy a rögzített adat valóban forrásközlőtől származik, de ehhez hozzáfűzi a maga véleményét is, mert egyes esetekben az adatokat, híreket hiteltelennek tartja. Kamor váránál a jenei (diósjenői) iskolamester Sztregovai János leereszkedett a vár mély pincéibe, állítása szerint 25 ölnyi mélyre, de semmit sem talált ott. Senki nem tudja mi végre készült ez a nagy mélység. Ugyanitt megjegyzi azt a vándorlegendát, hogy itt van az elásott kincs az alagútban. „A köznép azt állítja köz beszédben, hogy itten nagy kintsek vannak elrejtve, mellyeket valami idegen vének fognak felásni, és magokkal elvinni, setét éjjeli időben, de ez csak a köz nép véleménye.”⁴²

Másodjára felhasználta a rendelkezésekre álló könyvészeti forrásokat, a már meglévő és fontos s bizonyára elérhető jeles szakirodalmat. Ezek közül sok a nagyon friss. Nyelvüket illetően ezek német, latin, magyar nyelvűek. „A hajdani időkre nézve az előttem élt jeles és hiteles tudós írók előadásaiakra támaszkodtam” – írja ugyancsak az előszóban.

Közel száz könyvészeti forrást használt fel, ezek közül csak néhányat említsünk meg, igazolva széles kitekintését. Engel János Keresztély: *Geschichte des Ungarischen Reichs*; Anonymus krónikája; Bonfini műve; Kézai Simon krónikája; Hartvik legendája; Istvánffy műve; Pray György műve, Gróf Forgách Ferenc emlékirata; Thuróczi János krónikája; *Közönséges vagy Universalis geographia*, a bétsi Congressusban történt változások szerint. Írta Canabich J.G.F. fordította Czövek István. 1817.; *Corpus Iuris* kötetei; *Allgemeine deutsche Real-Enciklopedie für gebildete Staende*. Lipcse, 1820. (Madáchokról írván említi); Budai Esaiás magyar históriája, Virág Benedek: *Magyar századok*; Kultsár István (kiadó): *Török országi levelek*, 1794; Buday Ferenc: *Magyar ország Polgári Históriájára való lexikon*, 1805; Verbőczy hármas könyve; Ortelius Hieronymus; *Statistik des Königreichs Ungarn*, von Martin Schwartner (Hozzáteszi a jegyzethez: „Ezen tudós férjfiu 15-ik augusztus 1823 halt meg Pesten.”); Tessedik Sámuel: *Der landmann in Ungarn*, was er ist, und was er sein konnte, 1784; Kubiniy Péter: *Solennia VI. Memoriae Anniversariae Bibliothecae Kis-Honthanae*, Pest, 1816 ; *Kriegs und Friedens Geschichte zwischen der Krone Ungarns und der ottomanischen Pforte*, seit dem Jahre 1526. von,. Joh. Róka Ofen, 1785; *In annalibus Svevorum*, Martini Crusii, editione Francofurtensi, de Anno MDXCVI; *De turcio Bello*; Bartholomaeides László, *Nemes Gömör és Kishont törv. Egyesült Vármegyék leírása*, 1806-1808; Frölich Dániel-Czajler Mátyás: *Beschreibung des Königreichs Ungarn*, 1646; Szirmay Antal: *Szatmár vármegye leírása 1809-1810*; *Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn*. Durch Martin Ziegler, Ulm, 1646; *Taschenbuch für die vaterlandische Geschichte*. Durch die Freinherren Hormayr und Mednyánszky; *Theatrum Europae*; Janits Emilián: *Geschichte der ungarischen Königinnen*, 1820; *Geschichte der hussziten von Lenhardt*, *Monumenta Hungarica*, kiadta Romy Károly, 1816, *Reise von Konstantinopel nach Brussa und Olympos des Joseph Hammer*; Antonius Szirmay, *Hungaria in Parabolis*; *Historia Archiepiscoporum Golocensium*; Dr I.A. Fessler: *Geschichte der Ungarn*; *Notitia C. Zemplin*;

⁴¹ M. 1/320

⁴² M. 3/19

Alexius Horányi, in Mem. Hung. 1788; Ant. Ganótyz in Biographia Episcoporum M. Varadiensium; Katona István stb. stb.

A könyvészeti forrásai tehát rendkívül sokrétűek. E könyveket a nógrádi nemesi könyvtárakból kérte el, vagy Pesten tanulmányozhatta a Nemzeti Múzeum gyűjteményében. A kiadások között egészen frisseket is találunk, pl. 1817-ből, 1819-ből, de a zöme 18. századi történeti, egyháztörténeti mű. Két megyetörténetet is említ a felhasználtak között. Szirmay Antal Szatmár megyéről szóló művét és Bartholomeides László: Gömör és Kishont leírását tartó kötetet. A források jelölése egyébként teljesen esetleges, olykor nehezen kereshető vissza.

Mindezek mellett felhasználta a korabeli tudományos folyóiratokat, de csak egy-kettőt. Kétségtől ismert és használta a Tudományos Gyűjteményt, akár nemzeti kérdésekről volt szó, de ismerte ebből Szeder Fábán palóccokról írott tanulmányát is.

Végül a levéltári forrás felhasználást kell említenünk. Igen bőségesen idéz ezekből, de teljes okiratokat is lemásol. Ezeknek lelőhelye a Nemzeti Múzeum Pesten, illetve a saját gyűjteménye valamint Forgách József családi levéltára, és más megyei nemesek levéltárai.

Ezekre sokszor, mondhatnánk szinte minden esetben utal, tehát itt a pontosságot és a hiteleséget tartotta szem előtt. A Nemzeti Múzeumbeli kutatásairól írja: „A Pesti múzeumban található régi kéziratban e szerint adatik elő, ezen tzm alatt: Collectana de C. Neogradiens M.S.”⁴³ A megyei levéltárban tett kutatásairól írja: „Ez és a következő Alispányok a Nemes Vármegye Jegyző-könyvéből jegyeztettek ki.”⁴⁴ Az egyes nógrádi familiáknál tett kutatóútjainak eredményeit is rögzíti: „Mind ezek G. Berényi leveles-tárában magok valóságában meg vannak.” Talán a Koháryak levéltárában is járt: „Cancellárius Hertzeg Koháry Ferentznek leveles tárában mind ezek, és sok egyéb jeles és régi levelek találatnak magok valóságokban.”⁴⁵

Természetesen a családi levéltárak közül a sajátjukat használta a legtöbbet. Ez azt is bizonyíthatja, hogy egyfajta gyűjtő, megőrző szenvedélye lehetett a családnak, már ami az oklevelek birtok igazolási jelentőségén felül van. Többször találunk ilyen s effajta megjegyzéseket: „Ezeknek írója tulajdon leveles-tárából bizonyítja...” Karancsbeszterénél leír két 1651-es török levelet amely a Mocsáry családra vonatkozik. „Ezen két rendbeli levelek magok valóságokban kezünkben vannak, melyet szóról szóra, betűről betűre itten előadjuk” Liptagergénéél közread egy török levelet a Mocsáryakhoz címezve. Voltak a tulajdonában megyei érdekességű iratok is, pl. 1622-ből Batta Pál alispán feljegyzése egy losonci feldúlásról „ön-kezeírásában kezünkben vala”.⁴⁶

A legtöbbet azonban a Forgách család levéltárát és könyvtárát használta: „Gróf Forgách leveles-Tárában Pergaménre írva találtak ez...” A Forgách családról szóló fejezetnél így összegzi a forrásokat, amikor a nemzedékrendi táblázat összeállításáról van szó: „Ezen Táblának tökéletes valósága Királyi Adomány s ok-levelekből, és egyéb magok valóságokban kéznél lévő hiteles irományokból bizonyíttatik.” Máshol lábjegyzetben jegyzi meg hogy a Forgách leveles tárból másolta le az idézetet, de erősen rongált az irat: „ahol ürességek találatnak, ott már nem lehet elolvasni, az idő megemésztette azt.”⁴⁷

⁴³ M. 1/127

⁴⁴ M. 4/232-233

⁴⁵ M. 3/46

⁴⁶ M. 3/70, 1/237, 1/265, 1/67

⁴⁷ M. 3/139, 4/226, 4/191

Egyértelmű, hogy a kutatásban és a monográfia megírásában elsőrangú segítsége gróf Forgách József volt, aki ekkor a szécsényi uradalom és kastély birtokosa. Egyhelyütt úgy említi a gróft mint aki „a tudományoknak s Literaturánknak barátja.” Majd lapalji jegyzetben rögtön hozzá is teszi: „Ezen Méltóság velem sok nevezetéseket közölván, sok történetek felvilágosítására segítséget nyújtott, mellyért állandó tiszteletemet s háladatosságotam kinyilatkoztatni kötelességemnek tartom.” Más helyen ezt írja: „Első helyet érdemel Szécsényben gróf Forgách Józsefé, kinek nemes gondolkodását sok nemes cselekedeti már elegendőleg is megbizonyították.” A kortársak jeleseit felsorolva is Forgách Józseffel kezdődik a sor „gróf Forgách József, ki a mély tudományoknak s régiségeknek kedvellője lévén, azokban igen jártas.”⁴⁸

S a legfontosabb idézet pedig, amely igen sokat elmond s a kutatás szempontjából értékelhető és talán visszakereshető adatokat, de legalábbis kijelentéseket tartalmaz, így szól: „Hogy még egy jeles és nagy érdemű Gróf IV. Forgách Jóseffel, a már elnyugodott III. Sigmond fijával, nemesen büszkélkedve ditsekszik ezen Vármegyé, mellynek kebelében, nevezetesen Szécsényi várában lakik, nem lehet elmellőznünk. Mély tudományú Magyar Gróf ez, s ugyan azért jó, bölcs s igaz hazafi, a ki eránt ezeknek írója 30 és több esztendők óta egyenlő tisztelettel viseltetik. Háladatlanság volna, hogy ha ez egyet eltakarnánk, nevezetessen, hogy több rendbeli ezen Vármegyét illető ritkaságokat és különösségeket bizonyító jeles irományokat, s ritka könyveket is közlött ő velünk, sőt ajándéku is adott; ezen feljül méltán ditsekedhetik az író, folyvást tartó kegyes levelezésével is. Ezen vallástétel épen nem részre hajlásnak, hanem tisztelt hálaadásnak légyen bizonyysága.”⁴⁹

E gyűjtemények között első helyen említi a gróf könyvtárát, amelynek eddig még nem ismerjük a leltárát, de el tudjuk képzelni a hazai nemesi könyvtárak között ez milyen lehetett. Dicséri, mert ez volt a monográfia megírásának elsődleges könyvészeti leltárhelye. „Vannak ezen Vármegyében több úri házaknál, nagy szorgalommal és költséggel gyűjtött, szép számból álló könyvtárak, mellyek között első helyet foglal Szécsényben G. Forgách Jósef jeles és minden tudományokra nézve válogatott könyvekből álló nagy könyvtára; mert ezen Méltóság maga is mély tudományú lévén, hasznosan olvassa azokat, s engemet is nem tsak jeles és ritka irományokkal, de könyvekkel is segített ezen munkám készítésében, amit hogy ezennel tisztelettel megismerjem, tartozásomnak vallom”.⁵⁰

Így hát nem csodálkozhatunk, hogy a monográfia minden kötetében, annak sokféle leírásában feltűnik a Forgách család neve, szerepe, jelentősége. Közli a család címerét, majd egy terjedelmes családfát is közread, okmánytárral kiegészítve.

Szemlélete

Nógrád megye akkor császárhű volt, mi más is lehetett volna. És az volt Mocsáry Antal is. A 19. század első évtizedének nógrádi nemessége egyértelműen és érdekeitől vezéreltetve vigyázta a régi rendet. A reformkori ifjú nemzedék lesz az, részben Sréter János vezetésével az 1840-es évektől, akik másként gondolkoznak és másként cseleksze-

⁴⁸ M. 1/219, 4/35

⁴⁹ M. 4/225

⁵⁰ M. 2/6

nek. De addig az első reformkori országgyűléseken részt vevő nógrádi nemesek nem sok vizet zavarnak. Hát még a napóleoni háborúk utáni időszakban, egy erős centralizáló hatalom időszakában, amikor a megyei közgyűléseket sem hívják össze. Mocsáry meg is jegyzi Nógrád megye magatartását a kötetében: „Nógrád vármegyének hűséges viselete, s engedelmissége a király előtt különösen emlékezetben maradt”.⁵¹

De más megjegyzéseiben ott sorakoznak ennek a magatartásnak is a bizonyítékai. Csak egy félmondata: „Az elfelejtethetlen Mária Theresia...” Ha Thököly vagy Rákóczi Ferenc jön szóba, még egyértelműbbé válik Mocsáry beállítódása. Szinte minden közel-múltbeli bajért őket teszi felelőssé. „Új sebet kapott ezen vármegye az által, hogy Rákóczy Ferenc 1703-ik eszt. zenebonás támadó, békételen nyughatatlanságaival ön Nemzetét fogyasztotta, melly sebnek helye örökké megmarad.”⁵² Majd ilyeneket ír: „némelly nyughatatlan hűségtelensége s a támadók tsalárdsága által megfogattatott”⁵³ ... „Rákóczy pártütő zendülése,... Rákóczy Ferencet ez időben annyira megvakította a nagyra vágyás...” Amikor a megyetörténeti kronológiát írja, Rákóczy bujdosásáról két külön oldalt ír, más adat közel sem ilyen terjedelmes. A romhányi csata részletes leírásában is Rákóczi gyűlevész népéről ír.

Thököly Imréről csak úgy záporoznak a negatív, elmarasztaló ítéletek. Lehet, hogy az fájt neki igazán, hogy annak idején miatta égett el a megye levéltára s veszett oda sok nógrádi nemes bizonyító irata. „Koháry István 1678-ban a hűségtelenségnek tsábító kövére kitettettetett, főkép gróf Tököli zsoldossai által...” „Nem sokáig tartott gróf Tököli vért szomjúhozó vad büszkeségének dühössége” – mert a török elfogta Tököliék: „a támadók gyűlevész népe...Tököli Imrének telhetetlensége... G. Tököly Imre Pártütő a maga gyűlevész népével...”

A kötet bevezetőjéből egyértelműen kiderül, hogy a nemesi nemzetben gondolkozik, azaz a nemesi vármegyében. Példázatai, életmintái azok a nógrádi nemesek, akik itt akár életük feláldozásával is létrehozták és megtartották a vármegyét. S egyúttal a nemesi Magyarország megtartói is lettek. A nemesi Magyarország és a király egy és ugyanaz. Csak a királlyal együtt lehet a hazát szeretni és szolgálni. Az Etthre família említésénél megjegyzi, nagyon fontos, hogy ezek a családok megmaradjanak, mert ők a kezdetektől a nemzeti nemesi jogfolytonosság, dicsőség mintái: „Hogy ezentúl is tündököljenek az illy régi famíliáknak maradéki, kiknek elejük vitézséggel, vérekkal, sőt minden tulajdonoknak feláldozásával is eszközölték a haza boldogítását, velem együtt minden igaz hazafinak szíves kívánsága.”⁵⁴

Thökölyék felégették Füleket s elpusztult a megyei nemesek oda menekített iratanyaga. „A köz leveles-tárt is lángal borította el, s azólta számtalan régi és szerencsétlenné lett Nemes familiák maradéki az eke szarvánál nyomják a botskor-talpat, hogy valamennyire megszerezhessék sovány élelmeket, s a küszöbön síró gyermekeik számára is valamit szerezhessenek... Mások bírják és használják ősi, és eleink vérével nyert birtokaikat, az igaz maradék pedig fogyatkozásban nyög, szenved!” Újra és újra megemlíti a megyei levéltár füleki elpusztulását, így pl. a megyei pecsét leírásánál, „a Vármegyének minden irománnyai, oklevelei, jelességei, egész leveles tárával együtt elégték” s ezt „méltán sirathatja a maradék”. Fülek várának bemutatásánál leírja ezt az esetet, amely

⁵¹ M. 3/112

⁵² M. 3/78, 3/111

⁵³ M. 3/46, 3/132, 3/204, 4/20, 1/352, 3/53, 3/63, 3/72, 1/161, 1/187

⁵⁴ M. 3/256

örökre megváltoztatta megye nemesi képét, mert nagyon sokan közülük már többet nem tudták igazolni kiváltságaikat s lesüllyedtek jobbágysorba „melly szerentsétlen esetet már most sok hajdani jeles Familiabeliek maradéki nyögik.”⁵⁵

A baj okozói mi saját magunk vagyunk, írja, utalva a belső, nemzeti viszályokra. „Nógrád Vmegyének minden várai, majd a belső zűrzavarok, zenebonáskodások, pártoskodások, egyetlenségek” és persze a külső ellenség miatt összeomlottak. Egy lábjegyzetben mintegy mellékesen megjegyzi: „Nintsen olly nemzet mint a Magyar, mely a hazájának szolgáljon önnön és többnyire maradéka kárával is; de ebbe tovább be nem ereszkedem, hanem tárgyamhoz sietek.”⁵⁶

Nagyon reméli, vége már rossz időknek, ahogyan nevezi a „vad Századok” elmúl-nak, s béke lesz most már végleg az országban „Adjon a nemzetek Fő Ura, a Királyok Királya, tsendes békességet az én kedves Magyar Nemzetemnek, hogy a volt oltalom-várakra soha többé ne légyen szüksége!”⁵⁷

Ugyanakkor büszke volt nógrádiságára, szinte mindenhol kiemeli ezt. Tulzásokba esik, mikor azt állítja, a nógrádiak voltak mindig a legjobbak! A megyei nemesség már Mátyás királynak a testőrségét alkotta („személyének őrzője, oltalmazója”) volt.⁵⁸ Így a megye kiváltsága volt, hogy az országgyűléseken mindig középén ültek, kb. Trencsén megye követei mellett, s 1723-ban el akarták őket onnan ültetni, de olyan erősen védelmezték jogukat, hogy ott maradhattak. A király, ha háborúba ment, mindig a megyeiek voltak mellette, sőt az ütközetekben is elsőek voltak, azaz az első sorban álltak. De Mohács után ez a megye állította meg a törököt a további terjeszkedéstől, és a bányavárosok elfoglalása után a Pest és Hont megyeiket „tsaknem egy századig gyámolították keblekben.”⁵⁹

S itt egy pillanatra lépünk vissza az könyv előszavához, ahol a nógrádiságot és a magyarságot minden példázatoságával együtt európai példának kívánja felelelni, azaz Európával megismertetni. Bár azt nem írja, hogyan. Azaz jó lenne, ha a külföldiek is olvashatnák ezt a könyvet mert „ezen igaz történetekből jobban és igazabban megismernék a hűséges, emberszerető, szorgalmatos – de békességet is kereső, tűrni és szenvedni tudó hív Nemes magyar Nemzetet”.

Művének sajátosságai

Amit említettünk korábban, hogy ti. adatokat kért be az egyes települések előjáróitól személyiségeitől kiegészül azzal a sajátossággal, hogy számtalan esetben kimutatható, maga is bejárja a megyét. Nem tudjuk vajon általában szokása volt-e amerre járt, feljegyezni az érdekességeket, vagy pedig tudatosan már úgy utazott az anyaggyűjtés idejében, hogy amit látott, azt feljegyezte. Mindesetre tény, hogy a monográfia számos helyéről kiolvashatjuk helyszíni látogatásának bizonyosságait. Ezek csak részben fűződnek hivatali éveikhez (pl. amikor szolgabíró volt a szécsényi járásban).

Szügynél megjegyzi hitelesség erősítésként: „A kiadó 1785-1790 eszt. Alatt az akkori Igazgatószéknél Balassa-gyarmaton első al-jegyző volt.” Rimócnál említi, hogy itt volt

⁵⁵ M. 1/197, 4/3, 3/71

⁵⁶ M. 3/98, 4/238

⁵⁷ M. 3/206

⁵⁸ M. 4/3

⁵⁹ M. 4/6

egy nevezetes plébános régebben Madarassy Ferenc, aki most magas méltóságokban van. Megjegyzí : „Ugyan azon időkben valék ezen Szécsényi Járás Fő Szolga-Bírája, s ditsekedhetek ezen nagy érdemű püspök Urnak akkori szíves és egyenes barátságával.” Időnként megjegyzi, hogy ezt a települést igen jól ismeri, mert ott töltött be hivaltat: „Ezen Szécsény nevezetű járásban 34. esztendőők előtt volt szerentsém Fő Szolgabírói hivaltat viselni.”⁶⁰

Igy aztán személyes megjegyzéseivel műve hitelessé válik. Sámsonházán állítólag egy mamutcsontot találtak. „Azon nagy állatnak némely tsont darabjait, fogait és a szarvából lett morsalékot magam is láttam.” Poltáron megvizsgálta a Veres-csevitze nevű forrást, „láttam, hogy felfelé bugyog,... vas ízű, és a körületén téglá színt hágy maga után, a vize pedig homályos. Hogy ha a természet ezen nagy adománnyai chemice megvizgáltatnának, talán nagy hasznára szolgálhatnának az emberiségnek.” Rapon maga olvasta azt régi oklevelet amelyben a falu neve még Rop-nak íratott. Ugyanebben a faluban Batta Pál felállított egy emlékoszlopot, van neki egy ritkaság gyűjteménye pl. a falu határában lévő kőbányából származó „halforma állatnak kővé vált feje is” melyet ő is látott a gyűjteményben. Bizonyító erejűnek véli azt is, hogy a kérdéses tárgyat, emléket ő maga is látta. Bussán van egy templom amelybe néhány évvel ezelőtt a villám beütött és ahol aranyozást talált az mind kékre változtatta. „ezt magunk is láttuk.” Nagy-Sztracin értékeit felsorolja: oltár, három harang, régi kehely, „ezeket magam is láttam.”⁶¹

Felkeresi a várakat is, lehet, hogy ezt is tudatosan tette, a hitelessége miatt. Salgón járt biztosan, mert leírja, miként lehet oda feljutni, hogy megy egyre magasabbra s amikor már azt hiszi, hogy ott fenn van, akkor még magasabb bércre kell lépnie. S ha onnan lenéz, a többi hegyet „a Karants hegyét ide nem értvén”, maga alatt látja. Leírja a rom-vár szerkezetét, a bástyákat, a kaput, a kis tereket. Majd hozzá teszi saját tapasztalatát: „Az innen való letekintés a mély völgyekbe, könnyen fő-szedülést okoz.” Somoskőn is járt, leírja az ötszögű kövekből épült várat, ezt a kő ritkaságot. Jár Buják várában, látja, hogy a régi kaput befalazták s újat vágattak, ismeri a 80 ölnyi mély kutat, amely már csaknem tele van kövekkel. Járhatott Sámsonkő váránál is, olyan pontos leírást ad: a vár körül az árkolás helye látszik, itt ott kitetszenek a kőfalak maradványai, egy toronynak a helyét is ki lehet venni az omladékok között „valamint egy pintze forma üreget”, egyedül kutat nem látni.. Kékkő várában látja a családi ősgalériát: „Ezen vár egyik palotájában le vannak festve ezen régi familia nagy emberei, melyek a szemléltő tiszteletre gerjesztik.”⁶² Ugyanezt megismétli később is: „Nem kevésbé szépítik a Palotát a Balassa Nemzetség mind a két nemből való jeles tagjainak benne függő képeik, melyek nem tsak gyönyörködtetik a nézőket, hanem vissza is emlékeztetik a múlt időkre.”

Egyértelmű, hogy feljegyzéseket készített minden lehetséges alkalommal. A korábbi kérdésünkre úgy tűnik ez a válasz. Hiszen olykor évtizedes emlékeket említ meg, vagyis a jó emlékezőtehetsége mellett feljegyzései is voltak. Ilyen igazolás az emlékezet vitás kérdésekben is. Nem tudja eldönteni, kinek van igaza, Karancs-hegyi kápolnáról van szó, ki építette ezt. Ő mindenesetre „ez előtt mintegy 50 esztendővel mind ez a kápolna, mind a benne lakó remetének hajléka, mely két kis szobátskából, konyhából és

⁶⁰ M. 1/360, 1/276, 1/217

⁶¹ M. 1/279, 1/191, 1/195, 1/199, 1/324, 1/345

⁶² M. 3/222, 3/228, 3/242, 3/253, 3/3

egyéből állott, meglehetősen épségben volt, sőt az akkor ott lakott Remetét Fráter Pált, utána Fráter Eleket is jól esmérte.”⁶³

Ugyanakkor a nemesi családok felkeresése során, azaz a társadalmi kapcsolatai révén is sok mindet megfigyelt és megőrzött. A Nagyzellőn élt Gróf Balassa Paulai Ferenc temetésén ő maga is ott volt 1807-ben: „pompás eltakarításon magam is könnyes szemekkel jelen voltam.” Olyan részletesen leírja a Kubinyiak vídefalvai gyűjteményét, hogy nemcsak láhatta, de alaposan tanulmányozta azokat is.⁶⁴ Ugyanakkor kiderül, hogy valóban rögzíti a jelenkor eseményeit is. Fontosnak véli, hogy ezeket a korjelző dátumokat megemlítsé amelyek így aztán a személyes jelenléttel együtt mindenképpen bizonyító történelmi erejűek. A könyvében említett legfrissebb dátum: 1823. április. 15., ekkor halt meg Varbón Szentiványi Ferenc.⁶⁵

Dátummal jelölt eseményei még: 1821-ben Vámosfaluban (Mitna) egy asszony főzés közben tüzet csinált s elégett az egész falu postáival, vámházzal együtt, három ház maradt csak meg. Lapujtón 1819 március 30-án tették le az evangélikus templom alapkövét és 1820 augusztus 20-án már avatták is. Rappon a Batta Pál féle oszlop 1821-ben került a házba!⁶⁶

Olykor alkalmazza a „nem régen” kifejezést, amely valóban a közel múltra irányul. Kamor váránál, Diósjenőnél megjegyzi, hogy a romok alatt nagy mélységű pincék vannak. Nemrégben pedig egy Sztregovai János nevű helybeli iskolamester „bebotsátkozott ezen bolthajtásokba” s azt 25 ölnyi mélynek mondja. De semmit nem talált benne s nem is tudni, mi végre készítették ezeket a mélységeket. Salgó váránál használja ugyanezt a kifejezést. „Nem régiben” a juhászok észrevettek egy ablaknyílást, de nem tudtak felmenni, csak nagy nehezen, ki kellett tágítani a nyílást, nyaktörő volt az egész, de bent nem találtak mást csak cserepeket és nyílvevesszőket. Megjegyzése „Melly borzasztó veszedelemre szánták el ezek magokat, a kints-találás bizonytalan reménysége alatt. Így vezet az embereket a gyarlóság vakmerőségre, de csak az erőtlenekeket.”⁶⁷

Kortársi frissességét mi sem bizonyítja jobban, s ez alighanem az újságolvasó Mocsáryra is utal, amikor ezt jegyzi meg: „a szorgalmatos Magyar utazó Körösi Sándor, most teszi éppen ezen útazást, a Magyarok származása helyére – várja a Haza szerentsés vissza jöttét!”⁶⁸

Értékszemlélete

Nyilvánvaló, hogy a művelt, olvasott, forrásokat használó, tudományos munkát író, verseket szerző Mocsáry Antal érték világában a tudás szerepel az első és kizárólagos helyen. Ennek bizonyítéka például az egyes embereket minősítő fogalmai: a tudomány barátja, sokat olvasó, mély tudományú, sokat olvasott, mélyen olvasott. Nála azonos mértékű a hivatali előmenetel, azaz a társadalmi állás és a tudomány kedvelése. E két szerepkörben kiválóan teljesítő ember mintát jelent a többieknek is: „A még most is élő

⁶³ M. 3/136, 2/38

⁶⁴ M. 1/346, 2/51

⁶⁵ M. 1/373

⁶⁶ M. 1/140, 1/177, 1/199

⁶⁷ M. 3/19, 3/224

⁶⁸ M. 1/VII

jeles és nagy embereit ezen Vármegyének mind nem lehet előszámlálnom, elég legyen itten tsak némelyeket azok közül, a kik vagy hivatalokat viselnek, vagy tudományok jóltévségei által diszeskednek, minden hízelkedés nélkül előadni.” Podrecsányban Török Jánosnak többek között a kastélya mellett van egy szép kis erdőcskéje s ő „a tudományokat kedvellő tsendes olvasásban, a szép nyári időben feltalálhatja benne előmentét.”⁶⁹

Sorra szedhetjük, hogy a szellemi területen lévők között kiket tart fontosnak megemlíteni. Így szerepelnek nála a történetírók. Ipolybolykont született nevezetes írónk Katona István kanonok. Említi a művészeket. Abelovánál ír mint jelességről Mikovinyi Sámuelről, aki itt született, s aki Bél Mátyáshoz készítette a Vármegyék „abroszait (mappájit)” s itt született még a Schröck nevű „Historiographus” is. A tudósokat is felsorolja. Bolesitskovits János divényi plébános, aki „nagy chemikus” volt, a közeli bányákból kihányt anyagokat vizsgálta, mennyi arany és ezüst tartalmuk van, 1735-ben halt meg.⁷⁰

Természetesen szerepelnek a jogászok, de elsősorban a jogtörténetben jártasak. Bágyonban lakott a „nagy tekintetű, tanult és az ország előtt esmeretes” Ócsai Balogh Péter. Bercelben élt Baloghy Lajos „a ki több alkalmakkal, mint választott követje ezen Vármegyének, az Ország gyűlésein jeles beszédjei által a Haza javát eszközölte, s esmeretessé tette magát a Király, s a haza előtt, és Literaturánknak is barátja.” Kishartyánban élt Bay Ferenc „Mély tudományu, nagy törvény-tudó, és az ítélet-hozásban igaz Bíró volt ez.” A temetésén mondott beszédet „Magyar Orátor” Báthory Gábor ki is adta még ebben az évben Emlékezet kövekkel megrakott temető kert című gyűjteményében, 1820-ban. Tarnócon lakik Bory József „tudományok között megőszült...a ki érdemekkel teljes, és a törvény tudományba mélyen bélátó férjfiú, ugyan azért is szerentsés tanácsadó...” Alsó-Petényben élt Verbótzai István a „Magyar ég alatt el nem felejtethető törvény-írónk,” s közli az emlékoszlopának a szövegét is.⁷¹

Az egyházi személyiségek között is elsősorban a műveltek, vagy egyházi joggal, történetírással foglalkozókat emeli ki. Rimócon élt Madarassy Ferenc plébános, „mélyen olvasott férjfiú” A katona hivatást vállalok közül is a tudományok barátai kerülhetnek be a felsorolásába. Említ egy gróf Berényi Andrást, híres katona. 1814-ben felkereste őt a bodogi várban, Nyitra megyében. „Bölcs társalkodása alatt kitetsze mély tudománya, elterjedett nagy tapasztalása, több nyelveknek tökéletes tudása...”⁷²

Külön kategóriája a műkedvelők sora, akik csak a maguk szórakoztatására olvasnak, írnak, vagy gyűjtenek. Ez utóbbi a 19. század elején Nógrád megyében egészen jelentős volt, országosan is számon tartott gyűjtemények alakultak ki. Szirákon élt gr. Teleki József „a ki mély tudományu, és igaz hazafi volt.” Balassa Ferencről írja, aki 1807-ben „tsendes halállal halt meg” a kékkői várban: s utolsó napjait „tsendes nyugalomban, többnyire olvasással és nemes társalkodással töltötte. Örömmel fogadta a vendégeket, s még a legkisebb Nemes Embert is nagyon tudta betsülni s megkülömböztetni.” Majd a lábjegyzetben még hozzá teszi: „Ezen Mágns mély tudománnyáról többet írtak mások...” Megörökítendő gróf Berényi Miklós „az az Angoly, Frantzia és egyéb nyelvekben jártas, nemzeti nyelvének, valamint a tudományoknak is kedvellője.” Óbáston élt gróf Keglevics Károly „ezen mélyen olvasott gróf”. Rappon Batta Pál lakott „Szereti ő Hazá-

⁶⁹ M. 4/32-33, 1/126

⁷⁰ M. 1/158, 1/84, 1/78

⁷¹ M. 1/221, 1/223, 1/257, 1/205, 1/320

⁷² M. 1/276., 1/172

ját, tiszteli Nemzetét, az igaz érdemeket és a tudományt szerető férfiakat keresve betűli.” Videfalván említi Kubinyiek ritka gyűjteményeit, könyvtárukat s ezekből kitetszik, hogy „ezen birtokos a tudományoknak, úgy valamint minden jónak kedvellője, elősegítője.” Pilinyben van Kubinyi Andrásnak „tsigák, tojások” gyűjteménye, ő maga „nemes gondolkodású úr”, a gyűjtemény szabad megtekintésű.⁷³

Nyilvánvaló, hogy a művelődés intézményei is fontosak számára. Fontos az, ami van de még fontosabb az, aminek lennie kellene. Így megemlíti a levéltárakat, elsősorban a megyei levéltárat. Amelyben sajnos kevés a XVI. század előtti irat. Vannak még családi levéltárak, amelyeket nehezen, de sikerült megőrizniük a családoknak.

A könyvtárakat több helyen is említi. Egy közkönyvtár van, a losonci református iskoláé. Jeles, jó és számos könyvek gyűjteménye ez. Bárki kér, adnak neki kölcsön „amivel magam is ditsekedhetem”. A tanáraik közül nagy tudású volt Ember Pál, Széplaki György, Kármán József, a jelenlegiek közül Lukáts Mihály és Szarka János. Ugyancsak említi egy rendkívül tehetséges, de 25 éves korában meghalt, éppen külföldi tanulmányútra indult diákot, aki nagyon tehetségesen rajzolt. „Láttam rajzolatjait, láttam festéseit, s álmélkodtam ezen nagy tálentomon.” Lukáts Sámuelnek hívták, közli az édesapa által írt sírverset, illetve Senecát idézi a fájdalom elviseléséről. Sajnos, a megyében nincs könyvnyomtató műhely, s ez nagy hiányosság.

Az iskolák fontosságáról is meg van győződve és ezt akarja a többiekkel is elhitetni. Mire jó az iskola? „Gondoljuk meg, hogy a jóban való nemes vetélkedés a végrehajtás által koronáztatik meg, s hogy egy jó iskola felállítása sok jót szül, mert ez által az ifjúság szerentsés neveltetése, a tudományokban való előlépése, s maga jobb alkalmaztatása fog eszközöltetni.” De ehhez kellenek a jó tanítók, akik csak erre a pályára készülnek, jó fizetést kapnak, hogy máson ne járjon az eszüik, azaz csak a tanításra koncentráljanak.⁷⁴

Stílusa

Szépen ír és jól fogalmaz, hiszen literátor értelmiségi. Verseket is ír, prózát is, érdekli a nyelvújítás, kapcsolatban áll Kazinczyval, Vitkovics Mihállyal. Sokat olvas. Polyóiratokat járát.

Ez a kötet egyik legfontosabb tanúsága, kortársainak szóló üzenete. A nemzeti nyelv és a magyar haza egy és ugyanaz. Minden más lesz, ha magyarul beszélünk, fogalmazunk: a gazdaság, a politikai, a kultúra stb. Pl. 1709-ben Rákóczi elől az idős nógrádi nemesek bemenekültek Losonc városába, ott éltek békében, barátságban. Így jellemzi őket „Látni lehetett itten azon időben a tisztelendő vénségnek szürkületével megjutalmaztatott férfiakat, a kik a már szenvedett sokféle viszontagságokból megszabadult, s nagy tapasztalásúak, a jó tanácsadásokban mint igazán böltsek, mély belátással előállottanak, főképen a köz jónak eszközzésében és előmozdításában. Kitetszett még akkor is ő bennek, hogy fiatal és közép idejekben bajnok vitézek, és megaggott vénségben szerentsés tantásadók valának!”

Választékosan fogalmazva írja le a Zách Klára történetet. „Kivánta a vele való beszélgetést, további társalkodást, rövid idő múlva megszerette, s annyira vitte dühös szerete-

⁷³ M. 1/293, 3/129, 4/33, 1/184, 1/213, 1/276

⁷⁴ M. 2/3-4, 2/5-8, 4/248-249, 1/74, 2/8-10

te, hogy végre, leginkább nénjének eszközlő elősegítése mellett, erő és hatalom általa ki-elégítette legfőbb kívánságát.” Ő Ságth Klárának nevezi, a fiu pedig Lokjetek László lengyel király fia, Kazimír, akinek nénye Erzsébet volt Károly Róbert felesége, ő jött el látogatóba Visegrádra.

Amikor Sigmund király második feleségét említi, igen érzékletesen írja le annak kicsapongó életét: „telhetetlenül engedett indulatainak, és a királyi thronusnak felségét megfertéztetni nem undorodott.” Ez a nemes ember véleménye is a trón szentségéről!⁷⁵

Ha valahol irodalmi kapcsolódás van, feltétlenül megjegyzi. Kékkő váránál említi hogy „Balassa Bálint 1583 eszt. Nógrád vármegyei Fő-Ispán volt”, ami persze téves adat. A lap alján megjegyzi: „Az utóbbi Balassa Bálint Honth Vármegyének Fő ispánja, s a vers-szerzésnek nagy barátja volt, kinek verseit, közrebotsátott munkájában én is gyönyörűséggel olvastam”, vagyis összekeveri a két Balassi Bálintot.⁷⁶

A megye jeles férfiai időrendi felsorolásában a hadi érdemek stb. mellett szerepelnek az irodalmiak is. Ember Pál, (1690) a losonci ref. Prédikátor, aki lefordította Lampe törtéiját, Balassa Bálint, (1709?) „vitész Bajnok. Közre adott munkája bizonyítja, hogy Poéta is volt.” Katona István Kanonok és Történetíró, (1741). Mikovinyi István, nevezetes földmérő, Bél Mátyás munkájában a Vármegyék rajzolatait adta közre, (1742). Kármány József Los ref. Prédikátor, végre superintendens. „Több jeles munkái bizonyítják, nagy tudományát és szorgalmát”. Bay Ferenc: „ez mélyen olvasott férjfiu”. „Néhai jó emlékezetű Kármány Józsefnek (a kit az író jól esmert) több közre botsátott munkái között jeles ez is Az istennel való társalkodás a reggeli és estvéli órákban. Sturm és Thiede német nyelvből lett Magyarra való fordítás 1784 eszt, két kötetben” – amikor a losonczy reformátusokról ír, köztük a híres író, Kármán József apjáról.⁷⁷

Idézi Koháry Istvánnak egy versét, amelyet amúgy a Tudományos Gyűjteményből vesz át, de idézi Kotzebue Béla futása című drámájának egy mondatát Cserei Péter fordításában: „Nagy a vitész akkor (úgy mond), midőn az ellenséget meggyőzi, de nagyobb mikor annak megbotsát.” Négysoros latin nyelvű verset idéz, amelyet a pesti múzeumban talált – anonim a szerzője –, mely szerint a természet losonci járásnak hegyeket adott, a fülekinék jó forrásokat, a szécsényi ad kenyeret, a kékkői pedig jó bort. Majd ugyanott idézi már egy hosszabb verset Glosius János művét, aki ugyancsak a nógrádi négy járás jelességeit írja le latinul.⁷⁸

Nem véletlen hát, hogy öt esetben talál alkalmat saját versének beillesztésére. Ezek a versek valamilyen módon összefüggnek a leírt személlyel, eseménnyel, mégha nem is konkrétan, de példázatosan. Alsósztrégova leírásánál hozzátesszi versét, amely a teremtés, a munka dicsérete. Schifner Lőrinc vagyonát a gácsi koldusokra hagyta alapítványként, s az ő emlékére írta ezt a versét. Egy rokonának, gróf Berényi Andrásnak írta a következőt, halálára 1816-ban. Karancsságnál említi a földesúr feleségét Prónay Honorátát, aki 1819-ben halt meg, az ő emlékére írt versét közli. Kishartyánban élt Bay Ferenc 1820-ban halt meg, a neki írt versét is ide iktatja.⁷⁹

Szívesen használ szép szavakat, kifejezéseket. Néhány ezek közül: a várakat széjjel hányatták, tsata piartz, sebbe esett (megsebesült) egybekaptsolta magát (a seregek

⁷⁵ M. 1/242, 4/111

⁷⁶ M. 3/116

⁷⁷ M. 4/29, 1/71

⁷⁸ M. 3/67, 4/173, 1/161

⁷⁹ M. 1/93, 1/108, 1/172, 1/255

egyesültek), török által össze aprított, ellenkezőleg fordítá kantár-szárát (átpártolt az ellenséghez itt Bethlenhez a királytól), ide tsatolt föld abrosz, szerentsétlen dőghalál (pestis). Gyakran alkalmazza a csel szó helyett a tsal szót, tsalt vetettek. Vagy: „nem tűrhetvén indulatjának zabolatját”, a husziták háborúit pedig így nevezi: „zenebonás csehek”.⁸⁰

A történelemre vonatkozóak: a régi történetet „már a megavult régiség sűrű fátyolával fedeztet be”. Sámson váráról: „ennek építetőjét s építése idejét is annyira eltakarák előlünk a századok”. Majd amikor ugyanitt írja, hogy Buday ézsaiás aki a vár nevének eredetét kívánja megfejtetni, adatokat keres, Mocsáry fogalmazásában „adatokat tapogtatván” jut el a megoldáshoz.⁸¹

A személyekre illesztett szép szavai: Bebek Ferenc: „az állhatatlan és többnyire ingadozó szerentsének sokféle viszontagságai között forgott.” „Sok érdemekkel tündöklő Koháry família”. Az összeesküvők elmenekültek „a Tisza felé széljedtek el, magokkal vivén mindnyájan a félelmet.”⁸²

A harcok leírásánál: „éjtszakákön által halált harsogó hanggal durrogtak az ágyúk... vérpatakok folynának a bástyán le, mely bástya mai napig is Vér-bástyának neveztetik” (Divény ostroma). A Bécs alatt megvert törökök: „el is széljesztetett”. A hollóközi vár leírásában: „Már most itten semmi bátorságos menedékhely nintsen, hanem tsak az elhányt maradványok látszanak.” 1552-ben a török elfoglalta az összes nógrádi várat „és azokat egész dühösséggel hamu-dombokká változtatta”.⁸³

Olykor hozzáfűzi saját bölcsességeit is. „Mert a mindennapi tapasztalás bizonyítja, hogy a szerentsés többnyire a szerentse által tétetik nagygyá, de ha a szerentsétlen nagygyá lesz, az maga teszi magát nagygyá!”: Más helyen: „az egyet nem értés a legnagyobb erőt is elerőtleníti”.⁸⁴

Ezek a bölcsességei olykor átvett gondolatok. Például itt egy Martialis epigrammát idéz a maga prózai átültetésében, s amelynek lényege: „a szenvedések között kétségbe esni, s az életet megvetni, tsak alacsony lelkek szokása.” Egészen állambölcséleti mélységeig is eljut gondolataiban: „Akkor közelít az Ország a kívánt szerentsés állandósághoz, midőn a nagyok az alattok valók eránt kegyelemmel, s pártfogással viseltetnek, s az igaz érdemeket megesmervén, meg is kívánják azokat jutalmazni, és jutalmaztatni.” A tapasztalat mondhatta vele: „Szomorú eset az, ha a szóbeli ígéretek a tselekedettel meg nem egyeznek.”⁸⁵

A bussai hős Terti Mihályt a győztes török is megdicsérte. „A hol még az ellenség is megismeri a virtust ellenségében, ott kitetsző mind a kettőben az érdem.” De ezek is fontos gondolatok: „Az egyenletlenségből származott meg nem elégedés vajmi sok veszedelem konkoltyát vetetette a Haza belsejébe... A régiségek minden igaz hazafitól tiszteletet érdemelnek.”

Elmélkedő hajlamának is teret ad: „Tudjuk közönségesen hosszas tapasztalásokból,, hogy a nagyoktól függ az alattvalóknak a gyámolítása, szerentséjük és minden földi előmentek, viszont a nagyok és a hatalmasok is tsak akkor szerentsések, a midőn lefele

⁸⁰ M. 3/245, 3/243, 3/92

⁸¹ M. 3/21, 3/252

⁸² M. 3/34, 3/49, 3/205

⁸³ M. 3/61, 3/84, 3/210, 3/211

⁸⁴ M. 3/53, 3/59

⁸⁵ M. 3/75, 3/81, 3/100

tekintve, átalok sok szerentséset látnak, s tudják magok egész megnyugtatóssal előre, hogy őket még hamvaikban is sokak áldási követni fogják.”⁸⁶

Mocsáry műkedvelő nyelvész is volt, ismerjük ilyen jellegű publikációit. Nem véletlen tehát ha monográfiájában ilyen megjegyzésekre is akadunk. Amikor a javaslatok között említi a könyvtárak és a nyomda hiányát, rögtön hozzá teszi a nyelvészei fejtegetéseit is: amit írunk úgy adjuk elő, hogy az olvasó is jól megértse. Mert ha olyan szavakat olvas, amelyeket nem ért, akkor megakad és az író nem éri el célját, most ugyanis sokan a nyelv-újítással bajlódnak, a régieket megváltoztatják, és új szavakat hoznak létre. Tehát a feladat: létre kell hozni a magyar tudós társaságot, addig is álljon össze több férfiúból egy lexikon azaz szó-tár készítő alkalmi társaság, és ez a lexikon tartalmazná a régi szavak magyarázatát és az új szavakat is. Vannak már ilyen kísérletek pl. a jogi nyelv magyarosítására, de az a véleménye, hogy az olyan deák szavakat amelyeket már mindenki ismer, azokat meg kell hagyni. De itt is bizonytalan, nem mer állást foglalni: „mindazonáltal ehhez nem kötvén magamat, a tanult magyar hazafiakra bízom ezen tárgyat.”

Majd egy záró szakaszt ír a magyar költészet nyelvéről „A Magyar Vers-szerzést látjuk s tapasztaljuk örömmel s gyönyörűséggel, mely nagy betsben tartatik az azt érezni tanult olvasók előtt, és ezen feljül a Magyar Szép Nemnek a fényre lágy s jó szívét azal gyönyörködteti.”⁸⁷

Nyelvészeti fejtegetése szerepel az első kötetben, amikor sorra veszi a megye nyelvi sajátosságait. Nógrádban ugyanis a nemesek és a papok legalább négy nyelven beszélnek: magyarul „jól és tisztán”, deák nyelvet „elkerülhetetlenül” a törvénykezés miatt, a német a társalkodás nyelve, míg a tótot a felső Nógrádban élő tótok s a velük való kereskedés miatt. A köznép viszont sokféleképpen beszél. A déli részen élő földművelők „palótzosan”, hosszan ejtik a szót: város helyett vuarost, édes helyett iédest mondanak. Vannak még tót falvak, ott tótul, beszélnek, németül kevés helyen. Lábjegyzetben jegyzi ide Szeder Fábían cikkét 1819-ből.⁸⁸

Mindenképpen tudott latinul, németül, szlovákul s még ki tudja hány nyelven. Gács váránál említi a Giskráékat mint akik elfoglalták a várat s a forrás megjelölése nélkül Giskra indulóját is közli a kottával együtt, cseh nyelven és magyar fordításában. Szerinte a csehek már akkor „muzsikában is sok mások felett elsőséget érdemlettek”. Fordító elvét is leírja: „Ezen ének Magyar fordításában, a mennyire lehetett, az eredetiben használt szavakat és kifejezéseket megtartottam, hogy annál inkább kitessék az akkori ízlés.”

Említ egy cseh nyelvű levelet, de a forrást nem jelöli meg, Ozdin váránál, amelyet egy bizonyos Turich János írt testvérénjének, hogy ő megy a tatárok ellen a Sajó partjához, addig a leány menjen az ozdini várába. Le is fordítja a levelet, s persze eredetiben is közli. Majd a végére már tudósként lábjegyzetben odaírja, hogy nem hiszi a dátumot, a levél nem íródhatott 1282-ben, hiszen a XIII. században „még az arabs szám-jelek szokásban nem voltak, a mit minden régi ok-levelek bizonyítanak.” Így tehát a helyes olvasat 1480 vagy 1580 lehet. De tatároknak neveztek minden keleti veszedelmet, lehet, hogy az illető Mátyás seregébe tartott.⁸⁹

Nagyon sok földrajzi név szerepel művében. Ezeket számtalan mennyiségben sorolja fel, egy névgyűjtőnek kincsesbánya a kötet. Nagyon sokat csak leír, rögzít, de nem

⁸⁶ M. 3/257, 4/133, 1/68, 1/79

⁸⁷ M. 4/249

⁸⁸ M. 1/57

⁸⁹ M. 3/95, 3/254

magyaráz. Néhányat próbál értelmezni. A magyarázat alapja: a helybeliek elmondása, ezeknek rendszerint nem ad hitelt. Más esetben nyelvészeti, azaz fordítási megoldásokat keres. Elsősorban szlovákból fordítja vissza, így keresi a megoldást, de ez is sokszor sántít.

Kékkőn említi a Tartuska szőlőhegy igen termékeny, Szécsényben a mezőt, „melly most Borju-pástnak” nevezetik. Hollókő várának leírásánál csak úgy sorjáznak a nevek: Gond hegy, mellette a Sárhegy, a Hárs-bértz, a Fekete-hegy, Babiki hegy. Salgónál megjegyzi, hogy a közelben van Kősziklás hegy, amelyet a köznép Fakó Pál kövének nevez, de nem tudni, miért. Somoskő váránál az erdős Medves hegye, erősséggel megrakott Sátoros hegye. Endrefalván van egy Antalka nevű jó fekvésű part. Litkén van egy Vajas nevezetű hegy. Balassagyarmat környékén van Mankó hegy, Szurdok hegy és Fejér hegy. Kékkőn van gesztenyés erdő. Nógrád váránál van a Zsumb tó. Diósjenőn van egy Zsibak vize nevű tó.

Kékkő hegyneveit értelmezni próbálja. Ott van a Júdás hegy, a Bázs hegy és Pap hegye. A Bázs hegye eredetileg Bástyahegy nevet viselte, mert csupasz volt s onnan jól lehetett ellátni, csak a tótoknál megrövidült Bázs-ra. A Júdás hegyről kémlelték ki a törökök a várban lévő magyarokat s így tudták legyőzni őket, tehát ez áruló hegy. A Pap hegye egy hajdani papról kapta a nevét, aki fogadásból megállás nélkül felfutott a hegy tetejére. Ez utóbbit ő is úgy nevezi, hogy „közbeszéd” azaz beszélők, mondják s majd a végén hozzá teszi: „Annyi hitelt adhatunk ezen állításnak, a mennyit egy mesének szoktak adni, de azért meg marad a régi nevezete.” Somoskő neve „ezen igéből: somosodni, azaz kifejtődni (Enuncleare) származik, mely szó oly régi, hogy most már nints is folymatban.” Mások szerint az ötszögletű kő hasonlít a somfához, onnan a vár neve: Somkő. Buják várát egy közismert vélekedésből magyarázza, mely szerint bujok, vagy el buvok igéből származik, „ami az idő jártával könnyebb kimondás végett Bujákká változtatott.” Egyébként is a magas hegyek között rejtekhelynek számít, itt említi Szent Márton hegyét is. Ló sántz volt eredetileg Losonc neve, amely a régi városi sánc volt, s nyomai még látszanak.⁹⁰

Poltár cseh eredetű, magyarul Pupon-hasító, Felsőpoltár tótul pedig Hornyavesz, itt van a Richauka nevű savanyú víz „melly nevet azért adták a lakosok nékie, mivel bőfögre ad okot.” Szinóbbánya régi magyar szóból a szénből származik, de ő ezt nem hiszi el, inkább a Sienai Katalin nevű szentről vette volna a nevét mint pl. Szenna, de aranybányák és ezüstabányák is voltak itt, s egy hegyet most is Sztreborninak neveznek. Hihalom lehet, hogy a neve a felett magasodó domboldalról vette a nevét, mintegy hivhalom. Nagyoroszi onnan kapta a nevét, hogy Kálmán király idején költöztek ide Oroszországból s lett a neve Orosz falva. Alsóesztergály neve a csehből származik Sztránhori „azaz azon emberekből álló helység akik sokféle fa edényeket szoktak az Erdőkön túl készíteni”. Van itt egy Kaproncza nevű pusztá ami szintén szláv Kopriwa, „koprownica, ami nagyobb csalánt teszen, ezt a sertésekkel etetik ma is”.⁹¹

Bánkon van egy tó amit Tenger Szemének neveznek s a köznép erősen állítja „hogy ezen tónak a föld alatt a tengerrel összekötöttése légyen,” mert mindig egyforma a víz-állása s a mélységét még soha senki nem tudta megmérni. Felsőesztergályon van egy Hradek nevű part, ami kisebb várat tesz, a várallja az podhradok, ahol pedig templom volt az Kosztolizsko. A vár helyén még most ásnak egyesek alattomban, kincseket ke-

⁹⁰ M. 1/229, 1/267, 1/302, 1/304, 1/311, 1/335, 3/131, 3/228, 3/241, 1/63

⁹¹ M. 1/190, 1/203, 1/235, 1/305, 1/315

resvén. Óvárnak régen Olvár volt e neve. Lehet ól, istálló az eredet „de talán inkább ólálkodó helyről, vagy ólálkodástól nyerhette ezen nevét”. Szelce, ez is cseh eredetű, talán a szedlce névből, ami mintegy paraszt falut jelent. A Karancs hegye magyarázata, hogy a róla lejöő árvíz sokszor okoz nagy kárt, azaz kárt ránt. Az Ipoly neve szláv eredetű, Ipely, Vipely, vagy Wiplivam, azt teszi: ki áradok. Fűrész nevű völgy tót nyelven Piliánszka Dolina. A Dobroda neve dobra voda, azaz jó víz.⁹²

A Forgách név eredeténél úgy véli, hogy az első Forgách gróf, aki megszerezte a Znio és Ghymes várát, maga is értett az építkezéshez. „S így méltán neveztettek Forgó Ácsnak, utóbb Forgácsnak.” Lehet, hogy ez a biztos magyarázat, hiszen a vezetéknév alkalmazása, írja újra, csak a XV. század közepe táján kezdett használatba jönni. De van más vélemény is, egy nyelvész – Sebestyén Gábor – írja: „valljon nem lehetett-e I. Forgách Miklós alattony és zömök természetű, úgy hogy az akkori élők apró fahulladékhhoz hasonlíthatták.”⁹³

Majd hozzá fűzi, mintha ő is komolytalannak tartaná ezt az etimológiát: „Ezek eleendőék legyenek erről.”

Nógrádi történeti emlékek

Mocsáry apró nógrádi adatai mára pótolhatatlan dokumentumok, hiszen az elmúlt kétszáz évben ezek nagy része elveszett, megsemmisült. Valószínűleg a beküldött jelentésekből írta ki, hiszen elég frissek. De igen nagy számban van, amit ő maga is láthatott, megnezett.

Legtöbb a templomokkal kapcsolatos. Az épület kívülről, feliratok, táblák az épületen, a torony, a tornyon lévő gomb, előbukkanó külső és belső freskó. A templomban belül a szószék, feliratok, freskók, oltárok, kelyhek. Különösen sok a harang leírása, felirattal együtt. De vannak más értékek is. Várákon lévő táblák, sziklaüregek, nemesi kastélyok feliratai,

Dobrotson a régi templom kerítésén kívül kőfal maradványokat látni „miféle rend monostora lehetett hajdan itten? Ezt már a régiség eltakarta előlünk.” Gács faluban a régi katolikus templomban van egy régi felirat, annak a rajzolatját is adja. Itt van egy öreg templom, a helyiek Sztaro Gyurinak nevezik, benne egy régi misemondó könyv 1512-ből, valamint egy kéziratos könyv a település halottainak feljegyzésére. Megemlíti még, hogy a templom fatornyát újra zsindelyezték, a gombban találtak egy meglehetősen elfakult iratot 1674-ből. Tamásiban a régi templom szentélye alatt van egy sírbolt, s freskók voltak a falán „mellyet személyesen is meg vizsgáltam.” (Leírja, de nem tudja értelmezni). A füleki templomra a felírást a maga kezeírásából faragtatta ki Koháry István, azt is közli. Berzencénél írja Bél Mátyás után, hogy az ottani nagy harangot régebben elásták a veszedelmek elől, „ennek rejtkehelye közöttök oly annyira titokban tartatott, hogy már most ezen nagy harangnak hol léte nem tudatik.”

Poltáron is mindent rögzít: az evangélikus templomot, annak méretét és jellegzeteségeit, a szószék tót feliratát, magyarul is közli, a két harang feliratait, a régi kelyhet, misetányért a feliratokkal, s leírja az evangélikus prédikátorok nevét akik itt szolgáltak.

⁹² M. 1/322, 1/328, 1/348, 1/355, 2/37, 2/40, 2/41, 2/42

⁹³ M. 4/46

Kisgergénéél leírja a templomban lévő 1503-as márvány feliratot. Közli a Sziráki Teleki-Róth kriptá szövegeit. Turicskában az evangélikus templomon, amikor ablakot vágtak, előtűnt egy régi falfestés. Ugyanitt látott egy régi kéziratot, amelyen a régi prédikátorok nevei vannak.⁹⁴

Nagylibercsén a régi szőlőhegy oldalában van két sziklába vájt mély pince „melyeket lámpással bemenve személyesen megvizsgálván” régi lakásnak találta azokat. Alsósztrégován a régi, azóta lebontott kastély falán lévő feliratot közli, majd az 1719-ben újjáépített ev. templom falán lévő feliratot, leírja a templomban található értékeket: az oltár, a tanító vagy prédikáló szék, béranyozott nagyobb kehely, orgona, három harang, s mindegyiknek közli a feladatait, végül a templom belső falán lévő feliratokat is. Liptagergénéél leírja a Mocsáry Károly kúriájában lévő 1757-es kőtábla szövegét. Sámsonházánál említi, hogy itt találtak mamutcsontokat amelyeket beküldtek a Nemzeti Múzeumba, mintegy három éve! Az egyik utcában a város jegyzője egy üreget talált, azt megásatták és cserép csatornákat találtak, amelyek olyannyira össze voltak kötve, hogy inkább eltörtek, de nem váltak szét. Bizonyára a törökök építette vízvezetékek voltak.⁹⁵ Részletes és nagyon jó leírását olvashatjuk egy régi magyar temetésnek Podrecsányban, az 1723-ban elhunyt Török Andrást búcsúztatták.⁹⁶

Azt írja, hogy csak Nógrád megye érdekli, az a fontos, de nem állja meg, hogy egyes nemzeti eseményeket be ne mutasson, olykor meglepően bőbeszédűen. Meg is van rá a magyarázata, miért teszi. A történelmi összefüggés a fontos, egyedül egy historiai esemény nem létezik, sok mindennel kapcsolódik össze. Az 1552-as háborúknál, Gyarmat váránál több oldalon Szolnok ostromáról és elestéről ír szépen, regényesen, stílusosan. Majd a történet végére írja: „Ezeknek előadása által egy kevéssé kitértünk utunkból; de a történeteknek mindenkor lántzok van egymáshoz, és az e felék világosságra szokták hozni a történeteket, s megmentik azokat az elfelejtetéstől; mert vajmi sok nagy történetek hevernek az örök feledékenység setét örvényébe eltemetve!” Amikor a gyarmati török menyasszony históriáját írja, utána lábjegyzetben az egi nők hősiességére is kitér: „Kilépiünk egy kevéssé a szomszédságba, hogy a magyar asszonyok hűségeket s vitéz tetteiket a régi történetekből előadjuk.” A végén a megjegyzése: „Szerentsés férj, a ki illy feleségre talál. A Magyar szép Nemnek most is a hűség a legékesebb boglárköve.”⁹⁷

A harangok feltalásáról ír Ozdinnál, hogy Itáliában öntötték volna az első Nola városában. Nyugaton már a VIII. század óta öntenek, nálunk a X. századtól, csak éppen még kisebbeket. Szirákon volt a johannitáknak rendje. Hogy kik voltak, részletesen leírja. Karancsságnál leírja Zách Klára esetet, mondván, hogy ugyan nem a megyében történt, de a közelben, s talán érdekli az itt élőket. A Zách Felicián történet nagyon érdekli, többször visszatér rá, mert ez a Forgáchok birtokszerzésének az egyik forrása. A Forgáchok történeténél több lapon át leírja Mária királyné, Nagy Lajos lánya szörnyű esetét Erzsébet anyjával, Durazzói Károllyal, a gyilkosságot, s benne persze egy Forgách történetét, aki aztán életét veszti a bonyolult hatalmi játszmában.⁹⁸

Vannak számára megfeyjthetetlen történelmi jelenségek, mint pl. a várak építése. Ezekre többször is kitér, ugyan nem tartozik a könyv céljához, de nem állja meg, hogy

⁹⁴ M. 1/102, 1/104, 1/137, 1/145, 1/149, 1/192, 1/256, 1/211

⁹⁵ M. 1/120, 1/92, 1/261, 1/279, 1/312

⁹⁶ M. 1/122

⁹⁷ M. 36211, 3/218,

⁹⁸ M. 1/186, 1/283, 1/242, 4/92, 4/97

ne elemezze ezt. Hogyan kell várat építeni? Az eleink először egy tornyot építettek olyan magasra amilyenre csak lehetett, de nem kereket hanem szegleteset, azután a falakat és a bástyákat összekapcsolták a tornyokkal, majd a házakat bent a várban: „s úgy lassankint lakhelyeket, kitetsző szépségre nem tekintve, minden rend nélkül ugyan, de erősen készítettek.” Ugyanezt folytatja Ecseg váránál, hol azon elmélkedik, hogy a várak ugyan romokban hevernek, kitéve a nap, a szél, az eső, a hideg és meleg ártalmainak, de egyszerűen nem pusztulnak el, még erősebben kötődnek a falak egymáshoz. Szerinte a mai építészlet semmit sem ér „A hajdani építéshez a mai tündér, pompás és tsak ékességet mutatni akaró építés nem is hasonlítható.” (Azaz itt is racionalista, az öncélúságot nem kedveli.) Majd leírja a saját véleményét „bátran és minden tartalék nélkül kinyilatkoztatom” hogy a senki nem tudja, milyen módszerrel építkeztek a régiek. „A hajdaniak építési mestersége előttünk titok.”⁹⁹

Színesítésül nagyon sok apró történeti morzsát közöl. Ezek egy része átvétel más szerzőtől (lásd Kenyeretlen Tariány – ez Bél Mátyástól van s egy névtelen irat is őrzi a Pesti muzeumban), de nagy részét beküldték neki.

Pilisnél mond egy megjegyzést. Bél Mátyás szerint ide van egy közmondás: „Pilisen nem látni szarkát, melyet így kelletik magyarázni: pilis kopaszszágot jelent, az pedig bizonyos, hogy az emberi kopasz főn szarkát nem látni.” Gyarmat váráról, illetve benne a Balassákról azt mondták a régiek: „benne a Mars ereje fészket vert!”. Alsótoldon „Itten lakott azon hajdan erős férjfiu Toldi Miklós, a ki a szántó-vasat egy vágásra keresztül vágta, s kinek a Buzogánnya most is a Budai bétsi kapu alatt függ.”¹⁰⁰

Salgó váránál írja a vár elfoglalását Istvánffytól átvéve, hogy vastag fatörzseket kötöttek tengelyekre, s a vár körül hordozták nagy zajjal, mintha sokan lennének a törökök 1554-ben, mire a magyar várőrök ijedten elmenekültek. Somoskő várát 1576-ban Ali basa el akarta foglalni, de elment először megsemmisíteni s vele volt egy kedves követje (?), a várból kilöttek s pont a követet lötték agyon. Erre azonnal ostromolni kezdte, a vár nagyon jó helyen volt, elfoglalni lehetetlen, de a fiatal kapitány úgy megijedt, hogy Egerig szaladt, ahol aztán félvén a felelősségrevonástól, ijedtében meghalt. Zagyva váránál a Mátyás király legendát említi, amikor ostromolta, valaki kilőtt nyíllal s olyan balszerencsésen, hogy Mátyást megsebesítette a szeme felett, mire a király olyan ideges lett, „a sebe miatt annyire felindult”, amíg ki nem zavarta a cseheket a várból és a várat „széjjel nem hányatta.” Buják várát úgy foglalták vissza a magyarok 1663 után, hogy a korponai, kékkői, gyarmati magyar katonák összeálltak, s a vár melletti örhegy körül sok zászlóval körbe körbe masíroztak. A törökök megrémültek, hogy ilyen sokan jönnek ellenük s megadták magukat.¹⁰¹

Asszonyokról szóló megjegyzései is bőven akadnak. Megtudjuk, hogy „Uhorszka helységében az egész környéken legszebb az asszonyi nem.” Bonfini is említi Ekerontó Borbálát. Ecseg várát Leányvárnak is említik a források, mert hajdan egy Borbála nevű asszonyé volt, akiről nem tudnak semmit csak a nevét. Majd a rá jellemző szemérmességgel így adja elő a történetet: „Ezen asszony annyira el hagyta magát heves indulataitól ragadtatni, hogy az itt által-utazott férjfiakat maga eleibe hívatta, számokra jutalomképpen az ekéből erőszakkal is kifogatta az ökröket, s egy pár ökörrrel ajándékozta meg az ötet meglátogató férjfiakat.” Szelcnél említi, 1753-ban a helybeli kántor féltékeny lett

⁹⁹ M. 3/247, 3/250,

¹⁰⁰ M. 1/201, 1/188, 3/210, 1/221

¹⁰¹ M. 3/225, 3/234, 3/239, 3/244

a feleségére, riválisként egy szűcsöt gyanítva, s istentelenül káromolta, be is idézték a törvényszékre, de ő elbújt, megtalálták, bevitték. Hiába mondta, hogy nem az Istent hanem a kántort szidta, halálra ítélték.

Itt írja a házasságról a szép szavakat. „A jó házasság a legfőbb világi szerentséhez tartozik; úgy valamint ellenben nagy és szokszor meg sem győzhető szerentsétlenségek közé tartozandónak lenni tartjuk a rossz házasságot. Általján fogva pedig a házasságot egy üveghez bátran hasonlíthatjuk, mert ha az üveg egyszer eltörik, össze lehet ugyan ragasztani, de az olly egész, mint amilyen az előtt volt, soha többé nem lesz.” A legnagyobb baj a konkoly, az „egymást féltés”, azaz a túlzásba vitt féltékenység.¹⁰²

Mindezekon felül apró színes híreket is közöl, bizonyára minden adatot fontosnak tartott. „Egy igen is ritka és nagy emlékezettel bíró, Blaskó Pál nevezetű paraszt ember ezen faluban” – írja Garábról. Mintegy felkiált Málnapataka leírásánál: „Melly nagy különbség ez az élet módjában egy Vármegyét tekintve! Itten bővelkednek a lakosok fával és eleséggel, az alsóbb részek lakosai pedig szalma mellett melegesznek..., ellenben ezek bővelkednek őszi terméssel és borral.” Mátranovákon ismert egy Bozó Istvánt, aki a közeli titokzatos Tsertó hirtelen duzzadását tapasztalta s úgy megijedt „hogy sietséggel haza szaladt s nagy betegségbe esett, úgyhogy meg is kopaszodott, fellábadozott ugyan, de a midőn ezeknek írója vele akart volna beszélteni, már akkor meghalt.”¹⁰³

Felsőesztergályban a régi templomban sok jeles régi irományokat őriztek de átvitték az alsó templomba, de „a régi irományokat a mostoha időnek viszontagságai, veszedelmei megemésztették és semmivé tették.” Karancskeszinél megjegyzi, mert érdekes, hogy élt ott egy Bocsó Balás nevű gazda-ember, aki „életének 115. esztendejében nevezetesen július 3-dik napján 1779. eszt. A guta ütés által halt meg.” Ez biztos igaz, mert ő maga is ismer még két gazdát, akik ismerték ezt a matuzsálemet „ki nagy szakált hordott.” Azt írja, hogy a szécsényi csatában elesett Balassa János és Busics János és három ezer magyar katona-egy krónika szerint 1567-ben. A lábjegyzetben hozzá teszi: „Ezek itten a Sz. György hegyén temettetek el, melly hely mintegy 40 eszt. Előtt felásatott kintstalálás reménysége alatt, némelly kíváncsi emberek által, a kik azomban embertsonnál egyebet nem találtak.”¹⁰⁴

Somoskő váránál leírja a hatszögletű bazalt követ amelyből a vár épült, s hozzá teszi: „Azon hosszasas kőnek Basalt a neve. Az igaz tudományok barátja, gróf Forgách József, próbát tetetett azon kővel, melly a mint magam is láttam, kimetszetetvén, s paléoztatván, olly szép és fényes lett, hogy bátran gyűrűbe lehet foglalni”. Egy Bél Mátyástól átvett történetet említ, amely szerint 1742-ben egy bujáki zsidó tetemes pénzt küldött egy megbízottja által a szomszéd faluba, de némely bujákiak ezt megtudták, lest vetettek, az embert megölték s a bujáki kútba dobták. Kitudódott, a bűnösöket elfogták, nekik kellett kihúzniuk a hullát, majd mindet kivégezték.¹⁰⁵

¹⁰² M. 1/159, 3/249, 1/355

¹⁰³ M. 1/162, 1/179, 1/183

¹⁰⁴ M. 1/331, 1/238, 3/157

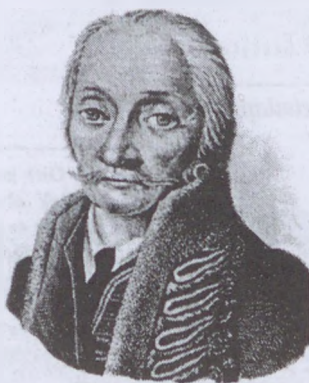
¹⁰⁵ M. 3/229, 3/242

Summázat

Mindez amit leírtunk, csak vázlat, egy lehetséges megközelítési mód a magyar tudományosság és a Nógrád megyei tudománytörténet kitűnő alkotójának életművéhez. Bár sok elemzés nemigen készült, azért meg kell említenünk Leblaczné Kelemen Mária már idézett, 1977-es Mocsáry életrajzát, vagy a legújabb irodalomból Szirácsik Éva tanulmányát, amelyben Mocsáry nő-szemléletéről értekezett. S mindenekelőtt R. Várkonyi Ágnes jelentős súlyú bevezetőjét, amelyet a Mocsáry monográfia 1982-es hasonmás kiadásához írt.¹⁰⁶

Nemzet – szülőföld – emberiség – határozza meg Várkonyi Ágnes önmaga történetírói koncepcióját, amelyet még talán egyetemista korában fogalmazott meg, számunkra is érvényesen. Mocsáry ezt a hármasságot próbálta megjeleníteni, példává tenni a kötetében. Mintha érezte volna, amit a történész így fogalmazott: „történetiség, a fejlődési szintek rögzítése nélkül nincs reális jelenérzékelés, a jövő dimenziói mindig csak a meghaladott múltból kapják meg távlatukat.”¹⁰⁷

És miként vélekedett ő könyve és életműve jövőjéről? Idéztük már a harmadik kötetben, a várak históriáját lezáró oldalakon lévő sorait. A rá jellemző s eddig is felillantott szerénységgel fogalmazott, amely azonban ebben az esetben minden szempontból cáfolható. Olvassuk együtt ezt a kedves, szép, archaikus magyar nyelven megírt történetírói vallomást, amely mögött ott a remény, hogy hátha nem is igaz? Hátha élni fog a mű, lesznek olvasói, használói, hátha beépül a magyar tudományba, hátha kiállja az idő próbáját, hátha „nem rágitsál rajtok a moly”? S hátha élni fog művében ez által s ily módon a megye első történetírója, a megye tudománytörténetének első nagy személyisége, a 250 éve született Mocsáry Antal?¹⁰⁸

Mocsáry Antal (1757-1832)

¹⁰⁶ LEBLACZNÉ Kelemen Mária, i.m., SZIRÁCSIK Éva: Mocsáry Antal nőideálja, Palócföld, 2007.4-5.sz. 354-360.old., R. VÁRKONYI Ágnes: Ajánlás, Mocsáry Antal., Nógrád vármegye eszméretése... hasonmás kiadás, Szécsény, 1982. Kiadja a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum a II. Rákóczi Ferenc Mezőgazdasági Szövetkezet támogatásával. 3-5.old.

¹⁰⁷ R. VÁRKONYI Ágnes. i.m. 5. old.

¹⁰⁸ M. 3/ 260.

N e m e s
Nógrád Vármegyének
H i s t ó r i a i,
Geographiai és Statistikai
Esmertetése.

Rézre Metszett
Rajzolatokkal.
Négy Kötetben.

Első Kötet.

P e s t e n, 1820.
Petróczy Trattner Mátyas' helyjével.

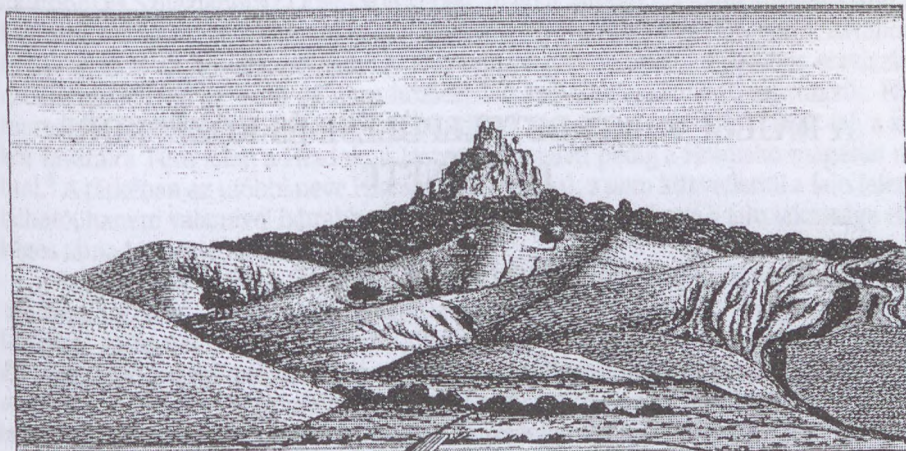
A monográfia belső címlapja

Oh! kedves Nemzetem! vajha a' külföldiek olvashatnák ezen történetek' leírásában az állhatatlanszerentsének eseteit! — ezen igaz történetekből jobban és igazabban megismernék a' hűséges, ember-szerető, szorgalmatos, — de békességet is kereső, és tünni 's szenvedni tudó hív Nemes Magyar Nemzetet!

Ezek után jó emlékezetembe ajánlom magamat

Bocsári Mocsáry Antal m. k.
Ns. Nógrád és több Vármegyéek'
Tábla Birája.

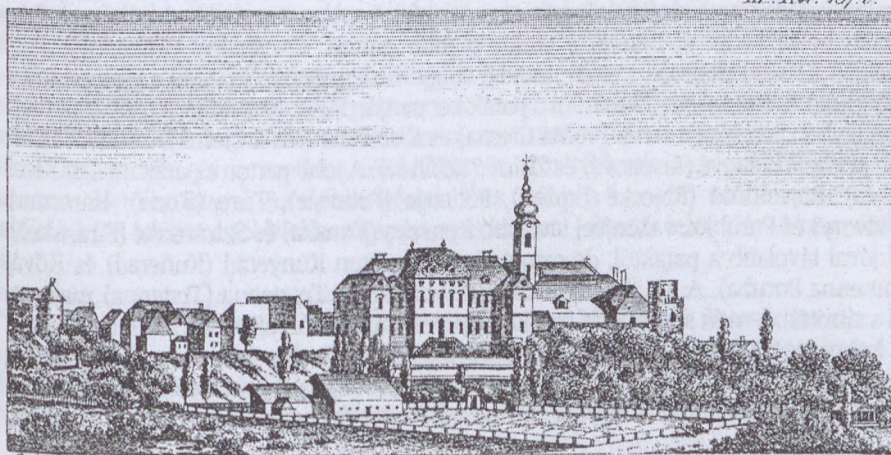
Mocsáry Antal előszavának utolsó sorai

K. Lángi.

Salgó.

Lehmann v.

K. Lángi.

Szécsény.

Lehmann v.

Illusztrációk a kötetből

A RAJECI VÖLGY BETELEPÜLÉSE ÉS KÖZÉPKORI TÖRTÉNETE

ID. FRIVALDSZKY JÁNOS

Rajec Zsolnától délre mintegy húsz kilométerre található, az egykori Trencsén vármegye Zsolnai járásában a délről észak felé folyó Rajcsánka patak völgyében.

A Rajeci völgy egy része a középkorban a Rajeci uradalom területe volt, a 19. században a Zsolnai járás gerincét alkotta, jelenleg létezik ilyen nevű önálló kistérségi szövetség (Rajecká Dolina).

E tanulmányban a Rajeci völgyet szűkebb értelemben veszem figyelembe, körülhatárolhatóbb földrajzi egységként, csakis a patak felső szakaszát – egyben nagyobbik, 3/4-részt – Turo (Turie) községig, ahol a Skalky hegynél a völgy összeszűkül. A patak itt irányt változtatva ömlik Zsolnánál a Vág folyóba.

A Rajeci völgy ebben a leszűkítésben a következő településeket foglalja magában déltől északra haladva a patak folyását követve: A legfelső szakaszon a völgy szűk, csak három község helyezkedik el benne, s csakis a jobb parton: Csicsmány (Čičmany), Facskó (Fačkov), Frivald (Rajecká Lesná). Majd a völgy medencévé szélesedik, a jobb parton van Suja (Suja) és Gyurcsina (Dúrcina), a patak két partján Rajec városkája; a bal parton egy oldalvölgyben van Nagycserna (Veľká Čierna) és Kiscserna (Mala Čierna); a patakhoz közelebb pedig Jaszenové (Jasenové) és Zbinyó (Zbiňov). A jobb parton a patak mellett Klecsén (Kľáče), Rajecfürdő (Rajecké Teplice), Poluzsje (Poluvsie), Turo (Turie), Háromudvar (Tridvory) és Porubka; valamivel távolabb Konszka (Konska) és Sztránszké (Stránske), végül jóval távolabb a paktól, de szintén a jobb parton Kunyerad (Kuňerad) és Kővágás (Kamenna Poruba). A 20. században Frivaldhoz csatolt Trsztenna (Trstenna) major nem jön számításba, mert sosem volt önálló település, amellet az újkorban jött létre.

Lakosságát tekintve jelenleg tiszta szlovák, mára teljesen eltűnt német kisebbséggel. A területet keletről a Kis-Fáttra hegyszerince határolja, amin túl az egykori Túróc-vármegye volt; délről pedig az egykori Nyitra-vármegye Privigyei járása csatlakozott hozzá.

A honfoglalásig

Területünk a régészeti leletek tanúsága szerint az eneolittól (i.e. 2000) kb. Gyurcsina magasságáig lakott volt, a patak ennél felsőbb szakaszán erre utaló régészeti leletekre nem bukkantak.¹

¹ Petrovsky - Šichman, Anton közleményei: (Vlastivedný Sborník Považia, 1958: 5., 1962: 123., 1963: 127., 1964: 87., 1965: 53.)

A Rajcsánka mentén húzódott az ókorban az észak-déli borostyánkő-út, amely a Baltikumból és Sziléziából az Odera völgyében, majd a Jablonkai hágón átkelve a Kiszuca, Rajcsánka völgyén át, a Facskói hágón átkelve a Nyitra völgyében Brigetion, Arrabonán és Savarián át az Adriáig vezetett.² A Trsztenna területén talált 28 darabos eraviszkusz ezüstérme-lelet is az ezen az úton közlekedett kelta kereskedőktől származik. Nagycsernánál, Jaszenovénél, Sujánál, Rajecfürdőnél római kori települést tártak fel; a szláv kor favárait a Turo felett a Hradok, a Jaszenové mellett pedig a Hradisko magaslat neve utal.³ A térképen az utóbbi neve Hradová (kb. 690 m), s nem közvetlenül a falu felett található, hanem valamivel hátrább, tehát mentsvár lehetett, ahová a falu lakossága ellenséges támadás esetén menekült.

A honfoglalás idején a területen igen gyér (0,7 fő/km² körül), szláv (a legújabb terminológia szerint „őszlovák”) nyelvű, vadászó-halászó lakosságot kell elképzelnünk, falvaikat pedig nem a földművelésre alkalmas sík területeken, hanem ezek peremén. „A 10-11. században a Kárpát-medence szélei lényegében üresen álltak, betelepülő népesítésre vártak.”⁴ A mi esetünkben a 12. századtól kezdve spontán német bevándorlásra lehet gondolni, később pedig földesúri betelepítésre, zömmel a környező – szláv nyelvű – országokból. A betelepítések következtében az eredeti lakosság többszörösére nőtt.⁵

„A szláv beköltözéssel kapcsolatos (...) nagy dilemma (...) az, hogy miként tudjuk elválasztani az ‘őslakosokat’ és a bevándorlókat.”⁶ A magam részéről azt az irányvonalat követtem, hogy ősi szláv (őszlovák) településként a völgyek szélén lévő, nem-földművelő falvakra gondoltam, és semmiképpen sem olyanokra, amelyek nevében személynév – tehát alapító – rejlik, vagy amelyek a nevében a telepített községre utaló szláv *lehota*, *poruba* vagy német *hau* található, beleértve azokat is, amelyek végződése egy ilyen, korábban létezett, mára azonban már elenyészett szóösszetételre utalhat (*-ska* [t. i. *lehota*]).

Ezek alapján ősi szláv községnek vélem a következőket: Mindenek előtt a már említett faváras Turot, amelynek legrégebben ismert neve *Tauricz*⁷ ugyanarról az oly előszetettel vadászott tulokról elnevezve mint a szomszédos Túróc-megye is⁸; a szintén faváras Jaszenovét, és a mellette lévő Zbinyót, amelyeknek legrégebbi ismert neve *Jesenow*, illetőleg *Izben*⁹. Az előbbi ‘kőrísa’¹⁰ az utóbbi a ‘kunyhó’ szóból, amelynek viselője a jelek szerint a többiekhez képest nem lehetett jelentős település. A negyedik fa-

² *Braniczky, Milan*: Dopravna štruktúra Žilinskeho okresu, Vlastivedný Sborník Považia., XIV. 1980. 66.; *Kavuljak, Andrej*: Lietava. Turčiansky SV. Martin, 1948. 31.; *Tóth Endre*: Római utak a Dunántúlon. Műemlékvédelem, 2005. 1-8.

³ Országos Széchényi Könyvtár, Pesthy F.: Helységnévtár Fol. Hung. 1114. (továbbiakban: Pesthy) 55. kötet, 222/v; *Jančo, Štefan*: Z dejin Rajca do roku 1848: Vlastivedný Sborník Považia, 1962. 44-45.

⁴ *Kristó Gyula*: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest, 2003. 82, 84, 94.

⁵ *Kristó Gyula*: Nem magyar népek i. m. . 85-87, 90, 92-94.

⁶ *Kristó Gyula*: Nem magyar népek i. m. 89.

⁷ *Chaloupecky, Václav*: Kniha Žilinska Bratislava, 1934. 84, 89.

⁸ *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára, Bp. 1988 II. 687; A királyi darócok tulokszarvval adóztak

⁹ *Fejér György*: Codex diplomaticus, I-X, Buda, 1829-1844 (továbbiakban CD) X. 4. 642.

¹⁰ *Kiss Lajos* i. m. I. 652, 658.

lu Poluzsje, a két favár menedék közt félúton volt. Legrégőbbi neve *Polvysy*¹¹ (pol 'fél' és ves 'helység'). A név talán erre utal, esetleg a település kis méretére.¹²

Az ötödik település pedig Rajec magja, amely a jelenlegi városka nyugati felén, a dombok lábánál, mai templom környékén helyezkedhetett el. Rajec 1193-1397 között *Raich*, *Raych*, (először 1256-ban, majd) 1392-től *Raycz*, *Rajecz* alakban fordul elő. A Rajec helynév csehül és szlovákul egyaránt 'kis mennyországot' jelent. Ilyen jellegű helynév mindkét nyelvtérületen több is előfordul.¹³

A tatárjárásig

Az egymás folytatását képező Kiszuca és Rajcsánka völgy az egykori Trencsén-megyének ma is a mezőgazdasági művelésre legalkalmasabb területe. A földművelő lakosság a középkorban északról, németként érkezett meg az akkor *via publica*-nak nevezett, egykori borostyánkő-úton. A túlnépesedett német területek lakosságának áramlása a ritkán lakott magyar területekre a 12. sz. közepén kezdődött a II. keresztes háború után hazatérők hírverésére. Hasonló következménnyel járt az 1147-i német keresztes hadjárat is „a döntően pogány szláv törzsek ellen az Elbától keletre eső térségbe, amely a következő évtizedekben német településeket hozott létre az Odera folyóig és a Balti tengerig,”¹⁵ sőt az Odera-völgy folytatásába eső Rajcsánka-völgyben is. A németek Erdélybe központi, királyi telepítés révén kerültek, a Szepességbe a helyi földesurak soltész-telepítései révén. Területünkön csak kisebb települési góc volt. Hogy ezek telepesei azonban korábban érkezhettek mint a Szepességbe, az abból következtethető, hogy ez a terület előbb esett útjába az Odera irányából érkező németeknek.

A Rajeci völgy német lakosságával először a hitleri Németországban foglalkoztak, benne jelentős német lakosságot feltételeztek.¹⁶ Szlovákiában 1945 óta ez a kérdés ugyan egyáltalán nem volt népszerű, mindazonáltal a szlovák Kavuljak is német településeknek tartotta a következőket: Frivald, Suja, Csicsmány, s talán Facskó.¹⁷ Véleményem szerint azonban csak Frivald és részben Rajec volt német lakosságú település.

Frivald német település voltát senki nem vitatja. A középkori német név jelentése 'szabad erdő'. A név a jelenkori németben *Freiwald*-nak hangzik. Ilyen típusú helyneveket kizárólag keleti német telepes községek viseltek, amelyek a 12. sz.-ban jöttek létre, amikor a németek Brandenburgból kiindulva két irányban nyomultak elő kelet felé: végig a Balti-tenger partvidékén és az Odera-völgyben a Kárpátok koszorújáig. Ebből a tényből lehet következtetni e települések korára. Az ilyen nevű települések – a 19. szá-

¹¹ Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár. (A továbbiakban: DL) 18846

¹² Van egy ugyanilyen nevű falu félúton Németpróna és Privigye közt is, amelynek német neve is Halbesdorf. Az utóbbi magyarosított neve Erdőréti, (obec v poluvži). Ez egy harmadik néveredeztetési lehetőség.

¹³ *Petrovsky-Sichman, Anton.*: Predhistorické vzťahy čiech k severozapadnému Slovensku Vlastivedný Sborník Považia 1962. 122-128.

¹⁴ *Fekete-Nagy Antal*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. IV. Trencsén vm. 1941 117-118, *Lukinich Imre*: A podmanini Podmaniczky család oklevéltára I-V. Bp. 1937-1942 I. 4.

¹⁵ *Kristó Gyula*: Nem magyar népek i. m. 124.

¹⁶ *Weinelt, Herbert*: Die mittelalterliche Deutsche Kanzleisprache. Brünn-Leipzig, 1938.

¹⁷ *Kavuljak, Andrej* i. m. 111.

zadi adatok szerint – éppen e német kolonizáció során birtokba vett területeken helyezkedtek el, Frivald az Odera menti előnyomulás egyik szélső pontját képezte. A kolonizáció másik végpontján egy Frywald még Galiciában is előfordult.¹⁸ Ez utóbbit a német nyelvfejlődésből való kimaradás ugyanúgy meghagyta régies alakjában mint a felvidéki Frivaldot is, ellentétben a többi falvakétól. Frivald alapításakor a mai nyelv ei kettőshangzójának még y felelt meg. E települések nagy része 20. sz.-ban – cseh, szlovák és lengyel államok területére esvén – új nevet kapott.

A 'Frivald' jellegű helynevek a térképen jól kirajzolják e 12. századi német előrenyomulás útját. Ezek sorban a következők: Freienwalde Brandenburgban, Freienwalde an der Oder (ma: Bad Freienwalde, Berlintől K-re), Freienwalde in Pomer (ma: Chocivcl, Szczecin-től K-re 20 km-rel), két Freiwaldau az osztrák Sziléziában, (az egyikük ma: Jeseník 12. sz. bányásztelepe Csehországban¹⁹), Freiwaldau (ma: Gozdnic, Lengyelország, Legnica mellett). Volt a 19. sz.-ban négy Freiwalde is: egy Sziléziában, egy Brandenburgban, egy Kelet-, egy Nyugat-Poroszországban.

A „Freiwald” típusú helynevek azt a jelentést sugallják, hogy lakatlan erdőben jöttek létre irtványtelepként. A név azonban ennél többet is jelentett. *Freywald*nak valamely városnak a központtól távol fekvő „közerdejét” nevezték, amelyből a városi polgárok és iparosok termelhették ki a szükséges fát, ellentétben a „tanács tiltott erdejétől” (Hegwald, Bannwald), amit a városhoz közel jelöltek ki. Innen a középkorban épületek tűzfáját, valamint a tisztségviselők illetményfáját nyerték.²⁰ Frivald létrejötté idején Rajec német betelepülése tehát már megtörtént, ennek közerdejébe települt Frivald. Rajec ekkor ugyan még nem volt város, csak uradalmi központ, de városias életstílusú és városi eredetű, városi jogszokású lakossággal. A frivaldiak helyválasztásából lehet következtetni arra, hogy meddig tartott Rajec tanácsi erdeje. Ezen túl terjedt a lakatlan és hasznosítatlan „szabad erdő”, ahová a Frivaldot megalapító németek letelepedhettek az első, Rajcsánkába ömlő patak, a mai Lesnianka völgyébe.

A helynevekből az látszik, hogy lehetett itt némi füves terület is, így a telepítéskor nem kellett sok erdőt irtani. A község német dűlőnevei közt ilyenek a *Hut* ('legelő'), *Vajdnar* (= *Weidner = 'Legelő'), *Hepnár* (= *Heppner = 'Kaszáló'). Ezen kívül van még *Hondzebak* (irodalmi szlovák kiejtéssel [Hongyebak] = *Hundenbach = 'Kutya-patak'), *Hönslicht* (= *Hohen Schlicht = 'Felső rész'), *Sajba* (= *Scheibe = 'Tábla'), *Glaisegrund* ('Keréknyomos föld') dűlő.²¹ E helynevek a falu belterülete közvetlen közelében vannak, ezek adják ki az első időkben művelésbe vett területet. A Kutya-patak a Lesniankát követő Rybna patakba jobbról torkollik. A birtokba vett területen túl, keleten a túróci megyehatárig, délen a Lucska-erdőig tartott a Frivaldhoz tartozó, de változatlanul hasznosítatlan erdőség, többségükben egyelőre névtelen hegycsúcsaikkal.

Hogy a község valóban ilyen régi, régészetiileg is igazolt. 15. századi temploma alól korábbi templomalapozást ástak ki, egy boronaépületét.²² Figyelemre méltó, hogy a fa-

¹⁸ *Ritters Geographisches-statistisches Lexikon*, Leipzig, 1910 I. 743, 744, 754

¹⁹ *Szombathy Viktor*: Csehszlovákia. Panoráma, 1973. 568.

²⁰ *Magyar Eszter*: A feudalizmus kori erdőgazdálkodás az alsó magyarországi bányavárosokban (1255-1747) Bp. 1983. 61.

²¹ *Pesthy 55. kötet*, 166. ; *id. Frivaldszky János*: Egy felvidéki község és saltészcsaládja Turul, 71. (1998) 98.

²² *Id. Frivaldszky János*: Középkori templomszentély Frivaldon. Műemlékvédelem, 48. (2004) 379-380.

lu saját templomot épített, amely évszázadokig Rajec fíliája volt. A többi, akkor létező faluban templomot nem találunk.

A falut alapító német családok közt – valószínűleg városi származású – iparos mesterséghez értők is voltak, amint még a 16. sz. eleji családnevekből²³ is kiderül: Kovács (Kovač), kerékgyártó (Kolar), ács (Zimmerman), cipész (Schuster), egyéb iparos (Artel). Az első kettő szlovák neve ellenére lehetett eredetileg akár német is, annak feltételezésével, hogy ők tartották meg a legtovább mesterségüket, s nevük jelentésének élön tartását a már szlovákul beszélő korban is fontosnak tartották, miközben a többi mestersejnek elenyésztek.

Egy 1553-i oklevélben fennmaradt az 1413-ban odakerült soltészcsalád elődjének neve. Ez Frivaldot a „tekintetes, dicső emlékű *Jakob Kudlman/Kuglman*” bíróságának nevezi.²⁴ 1543-ban (pontosabban 1530 körül) Rajecen élt egy *Kubanow* nevű család.²⁵ 1590 táján ugyanott *Jirik Kudlimanow* legelőt ad el.²⁶ 1608-ben a *Hudlman*-család 1 1/2 virga földdel rendelkezett. E családot később (1626) *Kudlimannak*, *Kudliniannak* hívták.²⁷ Talán ide tartozik az az adat is, hogy 1460-ban Zsolnán egy *Human* nevű család-főt említenek.²⁸ Ezek alapján az sejtethető, hogy Frivald talán Rajecről települhetett egy-éjta „*ver sacrum*” alkalmával.

Rajec az elmondottak alapján szintén nagyobbbrészt német település. A Frivaldot megelőzően érkezett németek rátelepültek arra a meglévő szláv falura²⁹ – Rajecre –, amely kereskedelmi szempontból a legelőnyösebb helyen feküdt, s ahol még földművelésre alkalmas terület is volt. Itt torkollott be a már említett észak-déli kereskedelmi útba a *Prusina*-n át a Vág völgyébe vivő *magna via*³⁰, s a szintén a Vág völgyébe Precsinen át vezető útvonal, amelynek Vág-völgyi végpontján épült később Beszterce vára. Rajec első említése egy ugyan hamis, de tartalmában nem feltétlenül mindenestől légből kapott oklevél szerint (*Raich*) 1193-ból való.³¹ A település nem is lehet sokkal régebbi, miután templomát Szent Lászlónak szentelték, akit 1192-ben avattak szentté.

E templom kései feliratának egy olvasata szerint egyesek mégis azt állítják, hogy 1102-ben vagy 1120-ban épült volna. E felirat így szól: „*MAYSTRI HIVS AEDIFICI FVERVNT ANJIOZ 1610.*” Az utolsó hat betűs betűcsoportban az O és Z egymásban helyezkedik el. E betűcsoport azonban semmiképp nem lehet a hajdani építés dátuma (ANno 1102 vagy 1120), amit 1610-ben megörököltettek volna,³² hanem inkább az 1610-i építők nevének rövidítése. (ANdreas, JIOZephus).

²³ Štátny Archív, Býčča, Oravsky Komposessorat, Andreánskeho usporiadanie (továbbiakban OK) fasc. 182. no. 1-5.

²⁴ Štátny Archív, Býčča, Rodné archív, Rod Frivaldsky (továbbiakban ByRF). no.2.

²⁵ OK fasc. 182/1/5

²⁶ Štátny Archív Žilina, Mestečko Rajec 8. Mestska kniha (1515-1798)

²⁷ Országos Levéltár, (Illésházy-család levéltára, továbbiakban: P1341), 27. lad. 10. fasc. Ratio victualium; Kušik, Michal: Urbare feudalnych panstiev, Bratislava, 1959 II. 232-233.

²⁸ Chaloupecky, Václav: Kniha i. m. 115.

²⁹ Mint a Szepességben is tették: Kristó Gyula: Nem magyar népek i. m..145.

³⁰ DL 794 ; DL. 795,

³¹ DL 65710,

³² Jančo, Štefan i. m. 50;

Rajec (*Raich*) első ismert birtokosa a nyitrai káptalan és *Raich*-i Olivér fia Kázmér comes, aki 1236-ban az ő földjével szomszédos rajeci prediumot és annak tartozékait elcseréli a káptalannal a Vág menti Apka földdel.³³ Az említett tartozékok feltehetően Frivald, Jaszenové, Zbinyó, Poluzsje és Turo voltak, azaz a Rajeci völgy addig meglévő helységei. Kázméré volt Privigye és Bajmóc is.³⁴ E birtokcserével kívánta teljes felügyelete alá vonni a Nyitra-Zsolna *via publica* középső szakaszát, lemondva érte egy mezőgazdaságilag jól termő kisalföldi területről.

A tatárjárás és az újjáépítés

A tatárok 1241-ben Orda és Bajdar vezetésével Morvaország felől törtek be Magyarországra. Megostromolták Trencsén, Túróc, Nyitra és Pozsony várát, de sikertelenül, a környéküket azonban elpusztították. A Felvidék többi – középső és keleti – részére nem jutottak el,³⁵ viszont Trencsén alól Túróc felé tartva – amennyiben a legrövidebb utat választották – a pruzsinai főútvonalon haladva keresztezniük kellett a Rajeci völgyet – így a hegyeken is átkelve – éppen Túróc (Znió) alá juthattak. Ezt a feltételezést támasztja alá a „tatárok öldökléséből csodálatosan megmenekült lietavai plébános” máig is élő, számos mondagyűjteményben szereplő helyi legendája,³⁶ habár a népmonda ritkán történeti forrás. Lietava a Rajeci völgyhöz közel helyezkedik el. A szájhagyomány egy, a lietavai templomban őrzött 15. sz. végi táblaképre hivatkozik mint a legenda ábrázolására. A képen ugyan nem plébános, hanem egy infulás személy szerepel, és nem megmenekül, hanem meghal; mi több, nem is a tatárjárást ábrázolja, hanem a Tízezer vértanút,³⁷ mindazonáltal mindez mégis az említett feltevést erősíti, tekintve, hogy a Felvidékről számos ilyen tárgyú több ábrázolást ismerünk,³⁸ a többihez azonban ilyen történet nem kötődik, csak ehhez a képhez, azzal összhangban, hogy a tatárok a Felvidéknek a többi részén valóban nem is jártak. A táblakép ábrázolása és az elbeszélte történet olyan erőltetetten hozható csak össze, hogy előbb – a 15. század előtt – keletkezhetett a monda, s csak később vonatkoztatták egy egészen másról szóló táblaképre.

Hogy a tatárjárás mekkora pusztulást idézett elő a lakosságban, nehéz megmondani. Úgy látszik, hogy az eldugott helyen fekvő Frivald nem szenvedett kárt, viszont a forgalmas helyre települt Rajec igen, s ezért megfogyott (német) lakosságát később (szlávokkal) pótolni kellett. A rajeci templom a tatárjárásban teljesen elpusztulhatott, mert mára semmi nem maradt fenn belőle.

³³ Knauz, Ferdinánd: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Strigonii, 1874. I. 318. - Fügedi e Kázmért Hont-Pázmány nembelinek (Bényei ágbelinek) mondja (*Fügedi Erik*: Vár és társadalom i. m. 181.), az ő nyomán Engel is, (*Engel Pál*: Archontológia i. m. I. 398.), ám ennek apja akkor Pongrác volna. (*Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. sz. közepéig. Budapest, 1901 I. 194.)

³⁴ *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13-14. században. Bp. 1977 102, 179,

³⁵ *Kristó Gyula*: A tatárjárás (1241-1242) In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Szerk. Bartha Antal. Budapest, 1984. 1424, 1234

³⁶ *Mednyánszky Alajos*: Malerische Reise auf dem Waagflusse, Pest, 1825 (Magyarul: Bp. 1981) 198

³⁷ *Frivaldszky János*: Adalékok Lietava (Szlovákia) építéstörténetéhez, Műemlékvédelem 38. (1994) 222.

³⁸ *Radocsay Dénes*: A középkori Magyarország táblaképei. Budapest, 1955. , 272, 279, 327, 358, 387, 397, 465.

1262-ben Béla király *Maladik* ruténnek Tarnóc (*Tarnouch*) földjét adományozza, amely határos *terra Raieccel* és *terra Volcsával*.³⁹ Roich még 1275 k. is csak „possessio” volt,⁴⁰ a Kázmér-fiak azonban 1277–1299 közt a községet várral erősítették meg.⁴¹ Kázmér építette Bajmóc várát is.⁴² Privigye falut is a Kázmérfiak erősítették meg a későbbi karmelita templom helyén feltételezett várral.⁴³ A rajeci vár maradványai nem ismeretesek, de a Baraňova-völgyben sejtik, mely Čierna felé nyílik, a Fojtova (Chvojtova) grunton,⁴⁴ s a Baba-sziklán lett volna.⁴⁵ Ez azonban azért valószínűtlen, mert Rajec stratégiai helyre települt, így vára sem lehetett eldugott helyen. Inkább azt tartom valószínűnek, hogy a falu ősi magja, templom területe volt erősítve, amely szintén az említett grunton áll. A régi plébánia-épülettől délre kb. 30 m-re néhány éve kiástak egy falazott kutat és egy hétszögű, ismeretlen célú két rétegű padlós középkori épületromot,⁴⁶ amely talán ennek maradványa. Ekkor épülhetett Rajec második temploma is, amely háromhajós volt, mint a jelenlegi templom is, amely e középkori templom alapjaira épült. A legrégebb fennmaradt része – a déli bejárat fölötti boltozott nartex és ennek kora gótikus ajtaja ebből a korból maradt meg.⁴⁷

Csák Máté kora

Nemcsak Rajecen épült vár a az Árpád-kor végén, hanem többek között Besztercén, Lietaván és Sztrécsényben is. Ezeket Csák Máté elfoglalta – Rajecet 1299-ben.⁴⁸ Az újonnan épült várak ellátásához lakosságra volt szükség, ezért Csák Mátéval elkezdődtek a soltész-telepítések, amelyek területünkön a 15. sz. közepéig tartottak. Sokan őt tartják a felvidéki soltész-telepítések fő alakjának. A várak egyetlen kézbe – Csák Mátééba – kerülésével a meglévő falvakat szükség szerint az egyik vártól a másikhoz is átcsoportosíthatták. Ekkor kerülhetett Poluzsje és Turo Sztrécsényhez. Csák Máté nem volt jóban a csehekkel, ezért magyarokat telepített.⁴⁹ Területünkön az ő korából valók lehetnek az eredetileg magyar nevű helységek: a közvetlenül Turo mellé telepített Háromudvar (Tridvory), a német soltész által telepített, de – amint majd látjuk – magyar nyelvhasználatot mutató Konszka, Rajecfüdő is.

³⁹ Mályusz Elemér: Túróc megye kialakulása. Bp. 1922. 23, 36.

⁴⁰ HO, VI. 213.

⁴¹ Fügedi Erik: Vár és társadalom i. m., 181.

⁴² Fügedi Erik: Vár és társadalom i. m. 102.

⁴³ Vlastivedný slovník obcí na Slovensku, Bratislava, 1977 (továbbiakban: Vlastivedný slovník) II. 456.; Fügedi Erik: Vár és társadalom i. m. 179.

⁴⁴ Jančo, Štefan i. m. 46.; Kavuljak, Andrej i. m. 78.

⁴⁵ Bitusik, Peter - Židek, Ladislav: Rajec 1193-1993. Mestskej urad Rajec, 1992. 19-20. néphagyomány alapján; ugyanilyen oknál fogva valószínűtlen, hogy a Jasenové melletti, már említett Hradisko lenne ez a vár, mint Plaček, Miroslav - Bóna, Martin: Encyklopédia Slovenských hradov. Slovart, 2007. 249-250. sejt.

⁴⁶ Moravčík, Jozef: Zaujímavá stavba v Rajci. Spravodaj Mestskeho Muzea Rajec, 1995, 2. 5 ;

⁴⁷ Bitusik, Peter - Židek, Ladislav i. m. 29.; Jančová, K.: Rajec a jeho stavebný vývoj. Vlastivedný Sborník Považia. 1962;

⁴⁸ Kristó Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma. Budapest, 1973. 67.

⁴⁹ Lukinich Imre i. m. I. XIX-XX.

Az új telepek a Rajeci völgy néptelen, keleti felén jöttek létre, mezőgazdasági művelésre alkalmas területen. Sztránszké, Konszka, Kővágás (eredetileg Stefán Porubája) és Rajecfűdő (Taplafalva) a 14. sz. közepén a gömöri Balog nem egy ágának birtokát képezték, s az ő telepítéseinek tűnnek. Az utóbbi két helység neve alapján az első kettő neve valószínűleg *Stranska Poruba, illetőleg *Kunsa Poruba lehetett, mert a lehota megjelölést ekkor még nem használták. A Balogok telepeseiket Gömörből hozhatták magukkal, és köztük szép számban magyarokat. Ám mégsem akkora számban, hogy a Szepességben vágásnak elnevezett irtványtelepülésnek ezen a vidéken is kialakulhatott volna magyar neve.

Konszka soltész-község, alapítása Csák Máté korára tehető. Bizonyos Thyl kaphatott rá telepítési jogot, aki legvalószínűbben rajeci német lehetett. Általános szokás volt, hogy egy város jobb módú polgárai a környéken soltészfalvakat telepítettek. A Besztercebánya környéki falvak a város legelőkelőbb polgárainak neveit viselik.⁵⁰ A számba jöhető másik német település, Zsolna ekkor még szintén csak alapítás alatt állt, alapítója valószínűleg Csák Máté volt. Zsolnán – Rajechez hasonlóan – németek települtek rá egy meglévő, kisebb szláv falura. Helyét úgy választották meg, hogy az észak-déli és a Vág-völgyi nyugat-keleti kereskedelmi utak metszőpontjára essék. A 14. sz. elején etnikailag döntően német volt, amit jogkönyve és jegyzőkönyvei is bizonyítanak, később költöznek csak be nagyobb számban szlávok.⁵¹ 1267-ben még csak *terra Sylna*, 1300 k *villa Žilna*⁵² 1358-ban említik hospeseit,⁵³ 1384-ben már *Strechyn, Lytwa, Silina, Ovar, Wudetin castrumait*.⁵⁴

A Balog nem ifjabb Athfi ága, valamikor a 14. sz. elején kaphatott Csák Mátétól a Rajeci völgy észak-keleti peremén erdőbirtokot, feltehetően lakosság nélkül, telepítések céljából. Az említett Thyl az Athfiak soltésza lehetett. Az első birtokos közülük (II.) Ath (1323) vagy inkább apja, Konrád lehetett,⁵⁵ aki viszont feltehetően I. Athnak volt a fia. Az Athfiak Csák Máté behódolt familiárisai voltak. Az I. Athtól származó idősebb ág az általuk épített Balogvárát önként adta át Csák Máténak, így ezt I. Károly később nem is nekik adta vissza, hanem a Balog nem másik ágához tartozó Széchy Miklósnak,⁵⁶ aki 1309-ben bukkan fel I. Károly környezetében.⁵⁷ Ezzel a király a Csák Máté mellett végig kitartó idősebb Athfiakat büntette.⁵⁸

Alapítások az Anjou-korban

Csák Máté halála után – 1321-ben –, várai királyi várakká lettek.⁵⁹ Nem sokkal ezután települhetett Rajec és Frivald közé a többnyire együtt említett két község, Györke-lehotá-

⁵⁰ *Tagányi Károly*: Jelentés a Gorove-pályázatról, MTA Értesítő, 1914. 337.

⁵¹ Fügedi Erik: Németjogú falvak..., In: Székely Gy. szerk.: Tanulmányok a parasztság történetéhez a XIV. században, Bp. 1953. 227. ; Kristó Gyula: Nem magyar népek i. m..142.

⁵² *Fekete-Nagy Antal* i. m. 93

⁵³ CD XI. 515-516.

⁵⁴ CD XI. 533-534.

⁵⁵ *Karácsonyi János*: i. m.. I. 175.

⁵⁶ *Fügedi Erik*: Vár és társadalom i. m. 103.

⁵⁷ *Kristó Gyula*: I. Károly főúri elitje. (1301-1309). Századok, 133. (1999) 53.

⁵⁸ *Kristó Gyula*: Csák Máté tartományúri hatalma. Budapest, 1973. 74, 126, 135, 205.

⁵⁹ *Fügedi Erik*: Vár és társadalom i. m. 109, 162, 201. Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993., 332

ja (*Gerkelehothaya*, *Gyurcsina-lehota, Gyurcsina) és *Nagy-hauje (*Noghchywe*, Suja).⁶⁰ Az alapító neve mindkét esetben magyar, de a soltész-i irtványtelep neve már a Nyugat-felvidékre és erre a korra jellemzően cseh *lehota*, illetve a német *Hau*. Sujánál a Nagy ugyanúgy az alapító neve, mint Gyurcsinánál a *Györke*.⁶¹ E két név vonatkozhatott azonban akár egy személyre is, kereszt-, ill. vezetéknévként, miután egy-egy soltész olykor több falut is telepített.⁶² E keveréknyelvű szóösszetételeket a különféle (szláv, német, magyar) anyanyelvű telepesek aztán a maguk nyelvére formálták.

Rajec 1332–37 években szerepelt a pápai tizedjegyzékben is: A tizedszedő a *Raya*-i szt László templom plébánosától 8 garast szedett be.⁶³ 1358-ban *castellanus de Raych*-ot említene.⁶⁴ Rajec a (vág)besztercei ispánságnak volt a tartozéka. 1358-ban (a Balog nembeli Széchy Miklós) és 1368-ban (Bebek István) az országbírók voltak a honorbirtokosai.⁶⁵

Konszka bírója, *Thyl* fia Miklós soltésztségét *Kunszká*-t 1350-ben eladja *Helbrand* fia Miklósnak. Adómentes telkét, malmát, a mészároság, cipészég, pékség, kovácsság jogát, az adóbevételek hatodát, a polgári perek utáni bevétel harmadát. A falu a zsolnai német jogot követi, a zsolnai *castellanus* évente háromszor áll rendelkezésre *per faciendo Judicio*.⁶⁶ A zsolnai jog választása önkéntes lehetett, a soltész szabadságjogán alapulhatott. Csák Máté kifejezetten jó néven vehette, ha egy falu – Konszka – egy ő általa alapított város – Zsolna – jogát követi. Egy tételeken kidolgozott és kodifikált jog legfőként azonban azzal az előnnyel járt, hogy biztonságot adott. Még a besztercei várhoz tartozó távoli Pruzsina is olyan nyilatkozatot tett 1391-ben, hogy aláveti magát a zsolnai jognak,⁶⁷ sőt, a Csicsmányon is túl lévő, s a kaszai várhoz tartozó *villa Zliechov* is 1418-ban.⁶⁸

A vevő – neve alapján – német volt és a szomszédos Rajecről való lehetett. *Thyl* Miklós ugyanitt telepszik meg, tekintve, hogy itt élt később egy *Thyl* nevű család.

A *Stranzka*, *Konzka*, *Stephanburbaya* (Kőporuba) településeket birtokló Balogh nb. Ath fia Domokos 1368-ban már templomépítésre kér engedélyt, hogy *villa Raych* Szent László templomától függetlenek legyenek.⁶⁹ E Domokos 1366-ban gömöri esküdt, Bebek László familiárisa volt, s a Trajai ág megalapítója lett.⁷⁰

Sztránszke temploma ezt követően fel is épült. Jelenleg már csak a romja áll. Korai gót stílusú, keletelt szentélye egy nyolcszög három oldalát alkotja. A szentély boltozott lehetett, fölötte huszártoronyral, mert más tornya nem volt. A töréspontokon és a hajó

⁶⁰ Zsigmonkori Okmánytár (továbbiakban: ZSO) IV. 2872 (DL7848)

⁶¹ Kis-Suja egyébként sosem létezett, maga a község igen kicsike is. A magyar Csia, Csiha személynévből való eredeztetés (Kiss Lajos: i.m. 1988) azért valószínűtlen, mert ez esetben 1200 előtti alapítást kellene feltételezni. Csák Máté előtt e vidéken magyar alapítót egyáltalán nem ismerünk.

⁶² *Fügedi Erik*: Németjogú falvak. i. m. 234–235

⁶³ Vatikáni Magyar Okmánytár, Bp. 1887., I. sorozat, 1. kötet, 184.

⁶⁴ CD XI. 516.

⁶⁵ *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1447. I–II. Budapest, 1996. I. 399.

⁶⁶ *Fekete-Nagy Antal* i. m. 137–138.; *Kavuljak, Andrej* i. m. 81; CD XI. 512.

⁶⁷ *Chaloupecky, Václav*: Kniha i. m. 86.

⁶⁸ *Chaloupecky, Václav*: Kniha i. m. 91.

⁶⁹ *Fekete-Nagy Antal* i. m. 188–189, 217; Zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. III. Pest, 1874. 366–369.

⁷⁰ *Engel Pál*: Archontológia i. m. II. 8.

mentén támpillérek helyezkednek el, de méretük alapján az látszik valószínűnek, hogy az épületnek sík földeme volt, amely nem adott át oldalnyomást a falra, amit pillérrel kellett volna felvenni. A falak fejtett kőből épültek, a fal vakolt volt, csak a nyílásbélletek és pillérek élei készültek faragott kövekből.⁷¹ Konszka, Kőporuba, Kunerád, Rajecfürdő és Poluzsje voltak Sztránszké filiái. Amikor a 18. században az anyakönyvezés elkezdődött, addigra már Konszka volt a plébánia központja.⁷²

Ezekre a településekre azonban Zsolna és Sztrecsény vára ellátására a királynak volt szüksége, ezért megszerzi magának a nála amúgy sem kegyben álló Athfiaktól. Így lesz 1373-ra Konszka már királyi birtok, s kap kiváltságlevelet a régóta használt *Fekete erdeu*-re Lajos királytól.⁷³ „Fekete erdőnek” nem valami fajtára utalva neveztek el egy erdőt, hanem azért, mert sűrű, magas fákból álló értékes szálerdő volt, ami épületfának a legalkalmasabb.⁷⁴ Kunszka 1386 körül Zsolna tartozéka,⁷⁵ holott Rajec jóval közelebb esik. Az, hogy Konszka a zsolnai (magdeburgi) jogot követi, lehetett az oka annak, hogy Zsolnához lett beosztva. Zsolna várhoz egyébként Konszkan kívül csak Zsolna város tartozott, más nem.

1368 után a Balogok még egy újabb települést alapítanak, Rajecfürdőt, abból következtetve, hogy 1376-ban a király a Balog nembeli *Oth* fiának nemcsak *Stranzka possessio*-ért ad cserebirtokot, hanem *Tapolcha villa wayth* (fojt)-nak nevezett soltészságaért is.⁷⁶ Mint a későbbiekből kiderül, ezt követően Rajecfürdő is királyi erdőkiváltságot kap. Kőporuba azonban hosszú ideig megmaradt magánbirtoknak: a nyitrai Práznócon soltész Praznovszkyak szerezték meg, miután Porub(k)át mint soltészséget megalapítva megtelepedtek a vidéken. E községet gyakran Porubának hívják, csak később kapja a kicsinyítő képzős alakot, hogy megkülönböztethető legyen a másik, (Kő)porubától. Klecsént, Kunerádot is a Praznovszkyak telepíthették

Hunyarad (és Kunszka) nevekben talán a Hund szó rejlik. A szepesi Hunfalva, Huncovce is eredetileg Hundsdorf volt.⁷⁷ A Kunszka eredhet azonban a 'ló' szóból is. Klecsén nevének eredete vitatott. A helyszín ismeretében a 'lótenyésztők' magyarázatra hajlok.⁷⁸

Porub(k)át soltési családnévként először 1361-ben említik.⁷⁹ A krasznai iktatásnál királyi emberként részt vesz Poruba-i László, Poruba-i Kelemen fia Miklós,⁸⁰ akik a fentiek értelmében a Praznovszky-család tagjai.

⁷¹ Amint azt a szerző személyesen látta. – 1748-ban beomlás történt, amit kijavítottak, a nyugati homlokzaton álló tornyot is ekkor építették. (*Štátny* Archiv, Býčca, Trenčianska Župa, *Conscriptio Parochialium*, 1754) A beomlás a templom szentélye fölötti boltozatnál volt, itt a falat pót-pillérrel erősítették meg. 1858-ban egy földrengés után a templomot elhagyták és újat építettek, szobrai a konszakai templomba vitték át.

⁷² *Kočíš, Jozef*: *Štátny* Archiv v Bytči. Bratislava, 1959. 119.;

⁷³ Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény. (A továbbiakban: DF) 261460

⁷⁴ *Magyar Eszter* i. m. 19.

⁷⁵ *Chaloupecky, Václav*: *Kniha* i. m. 84.

⁷⁶ DL 76010

⁷⁷ *Vlastivedný slovník* I. 473.

⁷⁸ A helynév az egész Felvidéken több helyen előfordul. *Kiss Lajos* i. m. I. 457. Sem a 'kunyhó', sem a 'szirt', sem a 'törpefenyő' nem látszik a helyre jellemzőnek.

⁷⁹ *Fekete-Nagy Antal* i. m. 173.

⁸⁰ DL 5040

Ami a Rajeci völgy legfelső szakaszát illeti, Csicsmányt a legvalószínűbben a 14. sz. közepén a Túróci család alapította. A Znió vára alatt elfolyó Vrica patak mentén felfelé hatolva előbb a német Vrickót, majd a patakot követve és átkelve a Facskói nyergen a Rajcsánka völgyében tovább nyugatra tartva ennek legfelső szakaszán Csicsmányt.

Említik Csicsmányt ugyan korábbi oklevelekben is,⁸¹ de az 1364-iről Engel Pál megállapította, hogy hamisítvány.⁸² Richard Marsina az 1272-iről is ugyanezt állapította meg.⁸³ Ezt még talán azzal is alá lehet támasztani, hogy bennük Smaragd kaszai ispán apja neve János, holott valójában Ajnárd.⁸⁴

Csicsmány különleges népművészetéről, egyebek közt rendkívül szép, emeletes faházairól híres, ennek eredete már sokféle találgatásra adott alkalmat. Sokan felfigyeltek németes jellegére, tartották mások balkáni gyökerűnek is. Körmöcbányán, Brandenburgban, a Baltikumban és Karéliában találtak ilyen jellegzetességű épületeket. Ezeket szláv területeknek tartva jelenleg az a felfogás alakult ki, hogy Csicsmány építészete ószláv.⁸⁵ E területek egyúttal a 12. sz.-i német kolonizáció területei is, így a csicsmányi épülettípus németnek is tartható azzal a magyarázattal, hogy a német jelleg a felső Nyitra-völgyi német telepítéshez tartozó szomszédos német faluból, Vrickóból származik.⁸⁶ 1330 körül ugyanis a bajmóci várhoz tartozó lakatlan erdőt a Gilétfiak írtásra és betelepítésre adták, ez eredményezte a Privigye környéki német betelepülést. E *handerburzok*nak nevezett németek eredetileg bányászok voltak, s a Meczenzéf vidékéről lettek idetelepítve. A községneveikben szereplő *hai*, *häu* szász eredetű. 1332-ben e vidéken már használják a lehota kifejezést is.⁸⁷ Ami a két legfelső, a Rajeci völgyhöz legközelebb fekvő községet illeti, Nyitrafő (Klačno) neve 1403-ban *Geydel*⁸⁸, 1464-ben *Gajdellehotája*.⁸⁹ Tuzsina pedig két falu összeolvadásából jött létre: 1393-ban a *Villa Fabri iudex*-e ugyanis, *Hermannus dictus Heckel*, a *Tussina* patak mentén fekvő helység fölött, *Cziczman* falu felé újabb telepet hozott létre *Heckelshau* néven.⁹⁰ A korábbi falu neve 1430-ban *Kovachlehota*.⁹¹ A két település, Schmiedshau és Heckelshau együtt később a patak nevét kapja. 1489-ben *Thwssyna*.⁹² Vricko alapítása e községekkel egyidejű, utána telepítették a távolabbi Csicsmányt.

A Rajeci völgyben Facskó települt a legutoljára, s a Podmaniczkyak egy ágához köthető.

A Podmaniczkyaknak, Lucskaiaknak és Klobucsaiaknak dalmát eredetű őse prediálisként kerülhetett Klobusicra, majd leszármazottjai további prédiúmokat szerez-

⁸¹ DL 794, DL. 795,

⁸² Engel Pál: Archontológia i. m. . I. 338.

⁸³ Munková, Eva: Čičmany. Žilina, 1992. 14.

⁸⁴ Engel Pál: Archontológia i. m. . I. 338.

⁸⁵ Vydra, Jozef: Ľudova architektúra na Slovensku. Bratislava, 1958. ; Pražák, Vilém: Úvod ke studiu čičmanského domu Vlastivedný Sborník Považia, XV. 1985. 221-237.; Munková, Eva i. m. 12-14.

⁸⁶ Munková, Eva i. m. 13.

⁸⁷ Kristó Gyula: Nem magyar népek i. m. 134-135.

⁸⁸ Vlastivedný slovník II. 27

⁸⁹ Tagányi Károly: Nyitra megye német telepeinek eredete. Századok, 14. 1880 64.

⁹⁰ CD X. 2. 165.

⁹¹ Vlastivedný slovník III. 211.

⁹² DL 37667

tek, soltészségeket alapítottak. Első nemesi birtokuk a Lucska erdő.⁹³ A Podmaniczkyak őse feltehetően Csák Máté halála után, 1321-ben kerülhetett erre a vidékre, talán annak érdeméből, hogy Trencsén ostromában kitüntette magát. Az előkelő és már 1308-ban pozsegai birtokos Gilét kíséretében kerülhetek erre a vidékre, aki a mondott évben állt I. Károly szolgálatába.⁹⁴ E Gilét fia János 1335–1363-ban bajmóci, 1341-ben privigyei, 1350–1363-ban keselőkői, másik fia Miklós (+1356) 1336-ban bajmóci és privigyei várnagy volt.⁹⁵ Közeli rokonuk, Ajnárd pedig 1335-ben tapolcsányi várnagy.⁹⁶

1361-ben Podmanini Adrian fia Miklóst és a Teplai Charnak fia Pált bevezetik az új adományként kapott *Silva Luchka* birtokába. A ránk maradt, igen sok másolási hibát tartalmazó kései másolatban Charnak helyett ugyan *Thanak* olvasható, de nem kétséges, hogy *Csarnakovkosztolec* ('Csarnak-egyházasa') és a két *Cserna* alapítójáról, soltészéről van szó. A 'Fekete' jelentésű személynév *Csarna* alakja megint csak délszláv eredetet mutat. A két megadományozott egymás unokatestvére, mert mindkettő leszármazottja viseli a Klobucsai közös prédiura utaló családnevet. A nyilvánvalóan telepítésre szerzett erdő határleírása a következő (az óramutató járása szerint haladva): *Ad rivulum* (1) indul, innen fel egy *wrch*-re (2), majd az *alpes*-eken a *fekete keo*-re, (3) majd a *Klek* (4) következik, keresztezi a prónai *via publica*-t (5), határ a *Zilna*-ba folyó *Studenecz* (6), a *Kyeshed* (7), *Sadasna* mezeje (8), *Suhadolina* erdeje (9), végül egy meg nem határozott erdő.⁹⁷ A határleírás meglehetősen hozzávetőleges, hiszen több esetben nem pontot vagy vonalat ad meg, hanem erdőt meg mezőt. A két magyar hegynév a magyar birtokostól vagy intézőtől származhat, a későbbiekben azonban nem említik őket. A szlávok – amint ezt tapasztalni – a vizek környékén éltek, ezeknek adtak nevet, a hegycsúcsoknak általában nem, csak a legjellegzetesebbeknek. A hegycsúcsok csak a mezőgazdasági területek határainak kijelölésénél kaptak jelentőséget – tehát a telepítéseknél –, majd fokozottabban a valach hegyipásztorok megjelenésekor, akiknek ez volt az életterülete. A *rivulus* a később újra említett *Zilna* (Rajcsánka), *fekete keo* a Ostra Skala (= 'Éles Szikla', 1220 m), *Klek* pedig a Kl'ak (1351 m). Az oklevélben szereplő legutóbbi név szláv, az 'összecsuklik, letérdepel' szlovák szóval hozható kapcsolatba,⁹⁸ s a hegy igen jellegzetes, „félrecsuklott” formájára utalhat. Később a valach pásztorok ajkán módosult a jelenlegre, egészen más, 'ojtó' jelentéssel.⁹⁹ A *Studenecz* neve jelenleg Studence vagy Studienky, a csicsmányi útelágazásnál ömlik a Rajcsánkába, ma is csicsmányi határpatak. A *Kyeshed* nem azonosítható, *Sadasna* viszont Sádočné falu. *Suhadolina* viszont kettő van, egy Facskónál, egy pedig Frivalddal szemben, Rajec határában a későbbi Trszenna-majornál, itt az utóbbról van szó. E Lucska erdőben csaknem száz évvel később jön létre Facskó.

⁹³ Lukinich Imre i. m. I. XXIV–XXIX. – Klobusicon ugyan már 1262-ben említene Mikud és Mika nevű személyeket, (Fekete-Nagy Antal i. m. 279.) ezeknek azonban közben – úgy látszik – maguk szakadhatott.

⁹⁴ Engel Pál: Archontológia i. m. I. 471. ; Kristó Gyula. I. Károly főúri elitje. (1301–1309). Századok, 133. (1999) 55.

⁹⁵ Engel Pál: Archontológia i. m. II. 265.

⁹⁶ Engel Pál: Archontológia i. m. I. 138.

⁹⁷ DL 65757; Lukinich Imre i. m. I. 4.

⁹⁸ Historicky slovník slovenského jazyka. Bratislava. 1994 II. 46. Lukinich Imre i. m. I. 4. a kisorosz (ukrán) 'tuskó, kőtuskó' szóval magyarázza.

⁹⁹ Id. Frivaldszky János: Néhány adat a románság magyarországi történetéhez. Századok, 2005. 2. 449–457.

Rajec jelentős hely volt, a város kancelláriával rendelkezett. 1382-ben a bécsi egyetemen tanult egy bizonyos *Johannes Paganus de Ragcz*¹⁰⁰ is, akinek nevében szereplő helységnév – a benne szereplő ‘g’ alapján – egészen biztosan Rajecceel azonos. A g-vel a korabeli szláv (ószlovák) nyelvben a [j] hangot jelölték. A városka ismeretlen korú, de már a 18. század végén használt, középkori feliratú és helyesírású hivatalos pecsétjén is a felirat: REYGICS.¹⁰¹

Zsigmond kora

Az 1380-as években a rajeci uradalmat pusztulás érte. Ez Zsigmond (1387-től király) unokatestvérének, Jodok őrgrófnak 1385. évi benyomulásához köthető. Zsigmond neki és egy másik unokatestvérének adja egy időre Pozsony-, Trencsén-, Nyitra-megyék területét. Jodok 1385-ben Nyitra városában tartózkodott, Magyarországról csak néhány év múlva vonult ki.¹⁰² Hadi tevékenysége közben a jelek szerint felhatolt a Nyitra völgyén is, majd átkelve a hágón végigpusztította Frivald, Suja, Gyurcsina, Jaszenové, Zbinyó falvakat, Rajec várát, Kunyerádót s bizonyára még más falvakat is. Majd Lietava felé tért, felégette a mellette lévő Podhoriét. E „csehektől” elpusztított községet ugyanis – amely Lietava vára mellett fekszik s ennek tartozéka –, 1388 szept. 21-én Melchior fia Vladislav, Bebek István nádor lietavai castellanusa megbízásából Wan fiai Miklós és Krisun mint soltészok újratelepítették. Megkapták hozzá a mészáros, pék, cipész, kovács és ötvös mesterség jogát, a jövőbeli perköltségek harmadát, egyebekben pedig a zsolnai német szabadságot.¹⁰³ 1530 körül egy *Jan Wanow* telkes szerepel a Rajechez tartozó Suján,¹⁰⁴ ennek alapján valószínű, hogy ez a német nevű család rajeci eredetű.

1387 óta a (vág)besztercei ispánság, – s így Rajec és Lietava vára is – a Rátót nembeli Ilsvai Leusták kezén volt,¹⁰⁵ aki folytatja a vidék újratelepítését. Ezért Leusták 1390 táján a nagyobb részben elhagyott *Jesenow* és *Izben* (Zbyňov) villicatusát és judicatusát a német nevű *Lampert Rajecz*-i bírő fia Istvánnak és Jezenow/Jenezow-i Miklós fiának, Andrásnak adta 25, egyenként 106 dénárt érő márkáért. A mondott két helység András és István apai osztálya.¹⁰⁶

A szintén Rátót nembeli Kaplai (Serkei) Dezső comes, Hricsó, Lietava és *Raycz/Raych* várakat a királytól 1392-ben zálogba vette,¹⁰⁷ 1393-ban pedig megvette Lietavát a *Raychtól* hozzácsatolt Sujával (*Noghchywe*) és Gyurcsinával (*Gerkelehothaya*) együtt.¹⁰⁸ E birtokra 1395-ben új adományt kap (*Raych, Chya, Giorkelehataya*).¹⁰⁹ A birtokba

¹⁰¹ *Schrauf Károly*: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen, Bp. 1892. 4,

¹⁰² *Fojtik, Juraj*: Mestské a obečne pečate Trenčianskej župy, Bratislava, 1974. 84.

¹⁰³ *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon, Bp. 1984. 16, 153.

¹⁰⁴ *Lombardini, Alexander*: Lietava. Slovenské Pohľady, 1884. 441-442.

¹⁰⁵ OK. fasc.182/1/5

¹⁰⁶ *Engel Pál*: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Bp. 1977, 187.

¹⁰⁷ *Engel Pál*: Királyi hatalom i. m. 144.; CD, X. 4. 642. (1407-re keltezve. Lehet, hogy ekkor írták át. ZSO nem említi.)

¹⁰⁸ ZSO IV. 2442 (DL72818) 2482. (DL7786)

¹⁰⁹ ZSO IV. 2872 (DL7848)

(*Raych, Nogchye, Gewrklehotaya*) még az évben be is iktatják.¹¹⁰ A Rátótiaktól 1397-ben Zsigmond király e birtokokat Vág-völgyi hadjáratában azonban visszavette.¹¹¹

Dezső comes még honorbirtokos korában, 1392. nov. 9-én *Hennes* fia Péternek és *Hanko* fia Jánosnak adta 10 aranyért az *advocatiat* és *iudicatiat* a „nagyobbrészt elhagyott” Suja és Gyurcsina helységekben azokkal a jogokkal, amelyekkel a *Rayecz-i populus* rendelkezik. Az oklevelet 1414 júl. 2-án Zsigmond király átírja *Prasnovecz-i* Miklós kérésére, ezt pedig a túróci konvent János rajeci advocatus kérésére.¹¹² Az említett helységek nevei *Nagy Sue* ill. *Jorkinhov/Horkinhos*, az oklevél azonban csak egy 1771. ápr. 19-i másolat 19. sz. másolatában, ill. egy másik 18. sz.-i másolatban¹¹³ maradt fenn, amelyek közül az utóbbi az előbbtől függeni is látszik, így igen kétséges, hogy a *Nagy Sue* a maga 18. sz.-i helyesírásával az eredeti betűhű másolata-e.

Azzal, hogy Zsigmond a várakat visszavette, a csehek által elpusztított vidék újra élesztése megállt, sőt le is mondtak róla, mert a kevés és szegény faluval rendelkező – és úgy látszik alaposan megsérült – rajeci vár erődtímerényeit egy 1298. évi dekrétum értelmében lerombolták, amely így rendelkezik az elégtelenül ellátott várakról.¹¹⁴ Rajecet és uradalmát ezzel egyidejűleg Lietavához csatolták. Rajecet ettől kezdve nem saját nagy irányította hanem fojt, (*chvojt*). A várom anyagát 1647-ben a templomtorony-építéshez használták fel.¹¹⁵ Rajec a vár lerombolása után öröklődő, német jogú bíróság lett, mint a várépítés előtt is volt. A soltésznek saját telke volt (*Chvojtová*), s azé a családé lehetett, amelyet később Rajcky néven megnesesítették.

A rajeci templom is rommá lett, mert amikor újjáépítették, csak a déli bejárat környéke, meg még néhány korai gót ajtó maradt meg belőle. A 14. század végén újjáépített templomból egy mérműves maradt ránk. Maga Lietava vára is javítást igényelt 1398-ban Hricsóval, Besztercével és Óvárral együtt.¹¹⁶ Lietavát – s benne most már Rajecet – Szandzivoj kapta 1397-től haláláig (1403), ezután Stibor vajdáé lett, szintén haláláig (1414).¹¹⁷

1414-ben a Podmaniczky János fia Miklós megbízásából eljáró *Praznowecz-i* Miklós kérésére János, *Raygech-i* advocatus átírja Szandzivoj 1399. évi oklevelét, amelyben *Podmansky Sylvanis* (1405-ben *Zwanys* azaz János¹¹⁸) lándzsás-állítási kötelezettségét kettőről egyre szállítja le. Ezt az oklevelet Zsigmond is átírja.¹¹⁹

Az 1385 évi pusztulás után jó ideig senki rajeci nem tanult a bécsi egyetemen, ám a konszolidáció után 1415-ben a bécsi egyetem magyarországi diákjainak nevei közt *Johannes* és *Martinus de Roitz*, 1426-ban pedig *Dyonisius de Roishcz* neve bukkan fel.¹²⁰ Ezek helyesírásához annyit, hogy a városka még egyes 17. sz.-i, ill. 18. századi iratokban

¹¹⁰ ZSO IV. 4034. (DL7908)

¹¹¹ ZSO IV. 4035, 4063. (DL 8078)

¹¹² Engel Pál: Archontológia i. m. , I. 399.

¹¹³ ZSO IV: 2214, V. 787.

¹¹⁴ DF 268735 ill. DL 87885

¹¹⁵ *Fügedi Erik*: Vár és társadalom i. m., 43.

¹¹⁶ *Bitusik, Peter - Židek, Ladislav* i. m. 30.; *Vlastivedný slovník* II. 473-474. ; *Jančová, K* i. m.;

¹¹⁷ ZSO I. 5313.

¹¹⁸ *Engel Pál*: Királyi hatalom i. m. 131.

¹¹⁹ *Lukinich Imre* i. m. I. 9.

¹²⁰ DL 8442

is *Raics Raicsz, Raicsensi, oppidi Raicsa*¹²¹ helyesírással szerepel. Nem kell feltétlenül tehát arra gondolni, hogy e bécsi diákok a Körös-megyei, némileg hasonló hangzású, Rajecnél jelentékenyebb horvát Rojcsa város polgárai lennének. Ez utóbbiak ugyanis a szintén szláv nyelvű város, Prága egyetemét látogatták,¹²² miközben a német Rajec polgárai a német Bécsét. Rajec is volt annyira jelentékeny város, hogy küldhetett diákok egyetemre. Ez időtájt Rajecen lakott a gazdag és előkelő lengyel lovag, Skrzynno-i Donin. Ez a hasonló nevű lengyel alkancellár unokaöccse volt, Stibor rokona. Előbb Nyitra szerdahely várnagya volt, amely 1403–1419 közt királyi vár, majd Borbála királyné familiárisa lett. Borbáláé volt 1427-től Vágbeszterce, ennek tartozékai pedig Hricsó és Lietava. Donin 1437–39-ben e két vár kapitánya, zálogban a kezén tartja, ezután nem szól róla forrás.¹²³ Feltehetően 1420 és 1439 közt lakott Rajecen, egyenlő távolságban e váraktól, talán éppen az erődtímként felszámolt rajeci vár egyik palotájának helyreállított épületében, aminek nyoma lehet az említett hétszögű épületmaradvány második padlója. Az. 1397-ben lebontott vár anyagából úgy lehetett csak 1647-ben templomtornyot építeni, ha a közébeső időben valami más épületbe volt beépítve, nevezetesen Donin palotájába. Ennek feleségétől, Katalintól keltezetlen levelet és pénzt visz futárként a megbízható *Johannes foyt czum Reycz*.¹²⁴ A kifejezés ismét a városban még meglévő német-nyelvűsége utal. Az 1428-ban végrendelkező Perényi Miklós Vág-völgyi kapitány *Donynt Raycz*-inak nevezi. Akárcsak a királyné, Perényi is adósa Doninnak, ő 400 arany forinttal.¹²⁵ Ez az időszak Rajec egyik fénykora lehetett. 1420-ban említik *Raych oppidum* vásárát,¹²⁶ 1432-ben a cseh husziták Vágbeszterce felől Rajecet érintve vonultak Németpróna felé,¹²⁷ de nincs adat arra, hogy ott bármi kárt okoztak volna.

Rajecceel érdemes összevetni az észak-déli kereskedelmi út egy másik fontos pontján lévő Zsolna történetét. A zsolnai vár nem az 1385 évi morva betörésnél, hanem Zsigmond 1397-i hadjáratában sérült meg és veszítette el a jelentőségét. 1405 után már nem is említik,¹²⁸ pedig Budatinnal kitűnő vár-pároست alkotott a Vág ellenőrzésére, mint Sztrecsény is Óvárval. Zsolna városi jegyzőkönyveit 1380 körül kezdik vezetni, 1429-ig németül, ezt követően térnek át a szláv nyelvre.¹²⁹ Hogy már előbb is igen számottevő volt a szláv nyelvű lakossága, abból is látszik, hogy fiait Rajecceel ellentétben nem a bécsi, hanem a prágai egyetemre küldte.¹³⁰ Zsolna város soltságát 1480-ban

¹²¹ *Schrauf Károly*: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen, Bp. 1892. 41, 152.

¹²² *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században Bp. 1879. 366.; OL, E156, 85 fasc.no.10, Irr. fasc. 2. no. 10.

¹⁰⁰ 1413-ban Dyonisius Emerici de Roycza, 1418-ben Stephanus de Roycza (*Varsik, Branislav*: Slováci na pražskej univerzite do konca stredoveku. Bratislava, 1926. 23.)

¹²³ Doninról részletesebben: *Engel Pál*: Archontológia i. m. I. 214, 280, 431, II. 214.; *Daniela Dvoráková*: Lengyelek Luxemburgi Zsigmond udvarában. Századok, 136. (2002) 407-409.; 1439: DL 44697

¹²⁴ ZSO. III. 1484. (DL48176)

¹²⁵ *Engel Pál*: Archontológia i. m. II. 189.; DL 39287, DL 39288.

¹²⁶ ZSO VII. 1650 (DL 10757)

¹²⁷ *Tóth-Szabó István*: A cseh huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Budapest, 1917. 114.

¹²⁸ *Engel Pál*: Archontológia i. m. I. 468.

¹²⁹ *Chaloupecky, Václav*: Kniha i. m. 99.

¹³⁰ 1405-ben Martinus de Zylyna, 1415-ben Joannes de Zilina, 1420-ban Nicolaus de Žilina (*Varsik, Branislav* i. m. . 21, 23)

Podmaniczky Balázs özvegye kapja, majd ennek 1483-ban bekövetkező halála után az örökösöktől azt a város veszi meg.¹³¹ Rajec egészen a Vág-völgyi vasút megépítéséig azonos nagyságú település volt mint Zsolna, amelynek 1869-ben is csak 2870 lakosa volt,¹³² miközben Rajecnek 2666.

Turot és Poluzsjét közelsége miatt Sztrecsényhez már ennek megalapításakor átcsatolhatták. Poluzsjét 1403-ban említik először.¹³³ Ami Turot illeti, *Stephanus de Tauricz* 1386 körül, *Petrus de Tauricz* 1416-ban szerepel a zsolnai városi jegyzőkönyvben.¹³⁴ Mint a Rajeci völgy minden községe, ez is soltészszéggé alakult, soltészcsaládja a Turecky, Tursky nevet viselte.¹³⁵ A feltehetően Csák Máté idejében melléje telepített Háromudvar 1416-ban már meglévő település, emlitenek benne egy *Lacztko de Tribus curiis* személyt.¹³⁶ A latin községnév nyilvánvalóan fordítás, mégpedig magyarból.

Konszkat illetően arról értesülünk, hogy a már említett erdőjogát az uradalom megsértette, ezért 1413 október 28-án *Lodowyk iudex seu rehteer de Konzka* valamint a falu jobbágysai tiltakoznak szabadságuk újabb keletű csorbítása ellen, ezért Zsigmond *Ztrechen* várnagyához és egyéb tisztségviselőihez levelet intéz. A levélben szereplő *rehtersygh/rehtersegh* szavak, meg az előbbiben lévő *Fekete erdeu* arra utalnak, hogy a falunak voltak magyar lakosai is, akiket még a Balogok illetve soltészaiak telepíthettek oda.¹³⁷ Ugyanaznap, 1413 október 28-án Zsigmond Cseh János *iudex seu rehteer de Thaplafalva* konszkaiakéhoz teljesen hasonló panaszát is orvosolja.¹³⁸

A konszkai *vilicus et iudex* 1421-ben a sztrecsényi *possessiók* vitájában lép fel.¹³⁹

1414-ben, Szentháromság vasárnapja után két nappal (jún. 5.) a túróci konvent előtt Pál fia László, ennek fiai Miklós és Péter továbbá ennek fia András *Pan de Kamien-Poruba* az üres és pusztá Kunyerad betelepítésére adnak a Konzka községben lakó *Aranarovics*-nak mondott Miklósnak, valamint örökösének *advocatiam sive scultetiam cum uno Lanco et Curia*, sessióval, malomjoggal és kocsmatartással a Kamenna Porubán szokásos módon, minden *census, collecta* és *taxa* nélkül. Az ott letelepedők 24 évre szabadságot kapnak, a *munera* kivételével. 12 év eltelte után az egész közösség évente 3 *brevis* márka földbért fizet. 24 év után lép életbe a részletesen felsorolt a teljes *census, collecta* és *munera* kötelezettség. A vitás dolgokban évente háromszor a bíró és az uraság képviselője közösen ítélik meg. Minden ügyben Zsolna, feljebbvitelkor Korpona dönt. A bírászkodás jövedelmének 2/3-a az uraságé, 1/3-a a soltészé. Az uraság ilyenkor csak két szolgálóval és három lóval jelenhet meg. A *hospesek* azaz jobbágysai ingó és ingatlan javaikat szabadon adhatják-vehetik. Az elhagyott ingatlan javakat a bíró foglalja el és a német szokás szerint osztja el.¹⁴⁰ A szövegben előforduló helynevek a másolat ké-

¹³¹ *Lukinich Imre* i. m. I. LVIII, 138, 173

¹³² *Vlastivedný slovník* III. 353.

¹³³ *Kavuljak, Andrej* i. m. 80.

¹³⁴ *Chaloupecky, Václav*: *Kniha* i. m. 84, 89.

¹³⁵ *Kavuljak, Andrej* i. m. 87

¹³⁶ *Chaloupecky, Václav*: *Kniha* i. m. 89.

¹³⁷ ZSO IV. 1228

¹³⁸ ZSO IV. 1229

¹³⁹ ZSO VIII: 859.

¹⁴⁰ *Štátny Archív, Bytča, Trenčianska Župa, Kamenna Poruba*, no. 87. - Az oklevél a DF sorozatban nem található.

szítésének idején (1802) használatos alakban fordulnak elő, az uraság („Pan”) azonos a későbbiekben Praznovszkynak nevezettel, tekintettel a benne felsorolt Miklósról, aki 1414-ben Rajecen járt el és Andrásra, aki az 1490-ben elhunyt Péter apja lehet. Konszka úgy látszik, nem sínylette meg a morva betörést, hiszen soltész is tudott adni, amint Sztránszké sem, mert temploma sértetlen maradt.

1417-ben – mint 1361-ben is – Krasznán egy határjáráskor jelen van egy Porubkáról elnevezett Porubszky, ez esetben *Petrus de Porroba*,¹⁴¹ aki értelemszerűen a Praznovszky család tagja.

Az 1385-ben elpusztult Frivald helyreállítása igen későn történt meg. 1413. okt. 22-én Stibor erdélyi vajda Trencsén, Beszterce, Szolnok főispánja és a Vágvidék ura Trencsénben kelt oklevelében¹⁴² hozzájárult ahhoz, hogy hűséges, kedvelt szolgálója, a nemes férfi, Michael Walach Frivald soltészjogát (*villicatum et iudicium*) megvegye, földet, erdőt, mezőt, cserjést 250 magyar márkáért.

Stibor egyidejűleg utasította Liptói Lászlót a birtokba helyezésre és Baliczky Andrást, hogy védelmezze a vevő szabadságjogát bármi adóztatási kísérlettől, minden zaklatástól. Liptói László valószínűleg a lietavai várnagy volt és azonos az 1388-ban e funkcióban lévő Melchior fia Vladislavval. Baliczky András pedig a túróci ispán, Stibor veje, a szomszédos szklabinai uradalom ura. A szövegből az derül ki, hogy a vevőt elsősorban az állattenyésztés érdekelte, ezek jogának részletes körülírását igényelte: „*in bonis, agricultis, pratis, fenetis, montibus, promontoriis aut aliis quibusvis locis pascere boves, vaccas, scrophas, oves seu alia animalia debeat.*” A soltész Hátszegi kerületből való volt, néhány magával hozott erdélyi románnal meghonosította az erdei juhászkodást. Ők adhatták a vlach neveket a környékbeli hegycsúcsoknak. Feltehető, hogy Stibor a közeli vágbesztercei vár kapitányának szánhatta, de miután három hónapra rá meghalt, ez aligha valószínűsíthető.¹⁴³ 1410-ben a besztercei várkapitány még Stibor honfitársa, a lengyel Jaroszló volt.¹⁴⁴ A malom, fűrészmalom, sörfőzés, halászás joga az oklevélben nincs megemlítve. Miután azonban Mihály leszármazottjai ezeket gyakorolták, ezért a szokásjog alapján kerültek az új soltész birtokába. Az is későbbi összefüggésekből derül ki, hogy a falu földjeinek 1/3-a volt bírósé.¹⁴⁵

Az új soltész az elpusztult régi boronatemplom romjain újat épített, maga számára pedig kúriát.¹⁴⁶ A soltészcsalád 1480 táján a templomot szárnyasoltárral látta el.¹⁴⁷

1385-ben Csicsmány - úgy látszik - nem pusztult el. 1393-ban a Privigyéhez tartozó Lipnik határjárásában a nemesi tanúk közt szerepel Miklós fia János *de Cchychman*, továbbá Péter fia *Péter de Wrbanow*.¹⁴⁸ 1397-ben a Csicsmánnyal szomszédos község,

¹⁴¹ CD X. 8. 588.

¹⁴² ByRF, no. 1. hátyán, papírfelzet alatti pecséttel, XVIII. századi téves olvasat szerint az évszám 1418. (DF 266609). Regesza: ZSO IV. 1215. sz.

¹⁴³ Walach Mihály pályafutása, valamint az oklevél szövege: id. Frivaldszky János: Egy középkori román eredetű nemesi család a Felvidéken *Mediaevalia Transilvanica*, 5-6. (2001-2002). 63-64

¹⁴⁴ Engel Pál: *Archontológia* i. m. I. 279-280.

¹⁴⁵ Id. Frivaldszky János: Egy felvidéki község i. m. 90-106.

¹⁴⁶ Id. Frivaldszky János: Középkori templomszentély i. m. 379-385.

¹⁴⁷ Id. Frivaldszky János: Frivald középkori Szűz Mária-szobra. *Ars Hungarica*, 32. (2004) 217-224.

¹⁴⁸ ZsO I. 2786

Nyitra-megyei Csávoj¹⁴⁹ határjárásában említik *Cichman* birtokot.¹⁵⁰ 1411 november 6.-án az 1393-ban említett Csicsmányi Miklós fia János más néven jelenik meg: Néhai Túróci Miklós, *Uyhel*-i bíró fia Jánosként, aki lemond csicsmányi, (Kiszuca-)újhelyhez közeli szvederniki és a túróci zábori öröksége feléről nővére, Klára, Rakovi Lőrinc fia Márton felesége javára,¹⁵¹ majd 1411 december 26-án Túróci Miklós özvegye Erzsébet és gyermekei, János és Katalin elzalogosítják 16 évre 2000 forintért *Rakouch*-i (Rakovszky) Lőrinc fiának.¹⁵²

1393-ban a Privigyéhez tartozó Lipnik már említett határjárásában a nemesi tanúk közt szerepel *Peteu* fia Benedek *de Luchka* is.¹⁵³ A Lucska ekkor még mindig lakatlan erdő ugyan, de nemesi birtok.

1414 július 2-án *Naghchorna*/*Naghcherna*-i *Loukus* fiait, Mártont, Jánost, Mihályt, Tamást, Pétert és Fülöpöt beiktatják a Trencsén-megyei *Zdudench* birtokába.¹⁵⁴ Ez a birtok nem más, mint a Lucska-erdő Csicsmánnyal határos (déli) része, amelyet tőle az említett *Studenec* patak választ el. A Podmaniczkyaké lett az erdő másik (északi) fele, ahol később Facskó jött létre. *Naghcherna*-i *Leukus* egy másik fia, Miklós 1361-ben királyi ember a krasznai iktatásnál.¹⁵⁵ A Leukus név, mint egy 1488-i oklevélből kiderül, nem Lökös, hanem a Levkó latinos változata, szintén délszláv,¹⁵⁶ s jelentése 'Balog'.

Ebből az 1414 évi iktatásból arra lehet következtetni, hogy a Csernyánszky család egy töről fakad a Podmaniczkyakkal, s az említett Csarnak leszármazottja. Az iktatás legvalószínűbben egy osztály nyomán jött létre, amikor Csarnak örökösei egyik felének jutott Tepla, Vrchtepla és Csernakovkosztolec, a másik felének a két Cserna és a Lucska erdőnek a Studenec-patakkal határos, e patakról elnevezett fele.¹⁵⁷

1418 márc. 8-án Lucskai Bertalan tiltakozik az ellen, hogy a Lucska birtok felét a Podmaniczkyak elfoglalják.¹⁵⁸ Itt az a kérdés, hogy melyik feléről van szó. Én úgy gon-

¹⁴⁹ Csávoj Czabaj, a Vérkői Pénzes családé, amely nem rokon a Podmaniczkyakkal. (Lukinich Imre i. m. I. LX-LXI.) 1478-ban megszerzik e faluban rejlő királyi részt is. (Lukinich Imre i. m. I. 122. DL. 17174) - A nem messze fekvő Trencsén megyei Cselkő-lehotát 1540 k. viszont Czawkowa lhotának írják (Lukinich Imre i. m. III. 165). E települést a Domanizsán prediális lednicei Posnanus jobbágy és fia, Celko alapította. (Fekete-Nagy Antal i. m. 237.) E poznani prediális neve - lengyel lévén - megengedi a Czawko írási formát is. Ennek alapján úgy látszik, hogy a Vérkői Pénzesek és Cselkő családja egy töről fakadnak.

¹⁵⁰ ZsO I. 4946.

¹⁵¹ *Munková, Eva* i. m. 15.

¹⁵² ZsO III. 1429, DL 67348 Fekete-Nagy Antal i. m. 108.; Kavuljak, Andrej i. m. 79. szerint a falut ekkor alapítják. A 2000 forint megfelel 500 márkának.

¹⁵³ ZSO I. 2786

¹⁵⁴ ZSO IV. 2212.

¹⁵⁵ *Fekete-Nagy Antal* i. m. 107. DL 5040.

¹⁵⁶ Ld. a bosnyák király, Tvrtko nevét.

¹⁵⁷ Levkó a Csarnak fia Pálnak testvére lehetett, a harmadik testvér pedig talán az említett Pető (Péter). Pál és Péter ez esetben még ikrek is lehettek gyakori névadási szokás szerint. Átlagban 30 éves generációkkal számolva, meg figyelembe véve a nagykorúságot mint jogképességi feltételt az derül ki, hogy Csarnak és Adrián név szerint nem ismert apja egy generációval lehetett idősebb Károly királynál, s mikor 1308-ban bejöttek, fiai is felnőttek lehettek.

¹⁵⁸ ZSO VI: 1605; *Lukinich Imre* i. m. I. 14-15.

dolom, hogy az említett Studenecről, amely nem volt a Podmaniczkyaké. Ebből összetűzés, emberölés lesz. A Podmaniczky család egyes tagjai ekkor Rajec városában laktak, legalábbis 1428-ban Sebestyén, aki rajeci plébános.¹⁵⁹

A Csernyánszkyak egyébként tekintélyes család: János 1479-ben tanú Lednice határperében, egy Mátyás 1481-ben és 1493-ban királyi ember a drienovei iktatásnál, 1488-ban maga is perel. Csernyánszky Tamás magtalanul halt el, birtokát 1508-ban a Szapolyai család kapta adományba, de Csernai Thehen Demeter ennek ellentmondott.¹⁶⁰

Zsigmond és Mohács között

Lietava és Sztrecsény uradalma évtizedeken át egy kézben volt. 1437-ig Borbála királyné birtoka volt, Zsigmond halála után ismét királyi birtokok lettek. A hozzájuk tartozó falvakat a szükségnek megfelelően olykor átcsoportosították. Konszka és Sztárszské 1456-ban még Sztrecsény tartozéka.¹⁶¹ 1474-ben azonban, amikor Mátyás király Lietavát Kinizsinek adományozza, *Stranya* (Sztarszské), *Konska*, falvakat már Lietavánál sorolják fel. A Rajeci völgy falvai közül ebben az uradalomban szerepel még *Dywrchyna* (Gyurcsina), *Frywald*, *Schwgye* (Suja), *Jasenowe* (Jeszenové), *Zbynyove* (Zbinyó), *Czerna Parva* (Kiscserna) és *Rayecz*.¹⁶² *Thwr*, *Polusy*, *Theplicza* falvak viszont 1483-ban Sztrecsényhez tartoznak.¹⁶³ Kinizsi halála után Lietava is és Sztrecsény is a Szapolyaiaké lett.¹⁶⁴ A Rajeci völgyben lévő említett falvakat felsorolták 1496-ban is.¹⁶⁵

Thyl Miklós volt konszkai soltész Rajecen telepedett meg. 1454-ben említenek ugyanis egy Privigyén vásárló *Michal Til* kereskedőt *Rayczon*,¹⁶⁶ aki az ő leszármazottja lehet. 1460-1469 közt Zsolnán *Rageczky Michal* néven szerepel.¹⁶⁷ A Thil család később nemcsak Rajecen, hanem Frivaldon is élt.

Német nyelvű iratok Rajecről a pusztítások miatt nem maradtak fenn. 1476-ban a rajeci városi jegyzőkönyvek nyelve latin volt.¹⁶⁸ 1478-ból való – a jóval későbbi másolatban fennmaradt – rajeci mészárosok céhlevele, amely szerint a céhmester a német nevű *Yano Mandel*.¹⁶⁹ 1479 május 1-én szláv nyelvű oklevelet adnak ki Rajecen Zsolna város részére, amelyet *Stranska*, *Kuonska*, *Kamenowa Poruba*, *Durczina*, *Fraywald*, *Ssugie*, *Jesenowa*, *Bynov* soltészai is tanúsítanak.¹⁷⁰ 1485-ből is fennmaradt egy szláv nyelvű részlet a mára már megsemmisült legrégebbi rajeci könyvből, amely szerint *Iwaniš* tel-

¹⁵⁹ Lukinich Imre i. m. I. 18-19., Fekete-Nagy Antal i. m. 295, 326

¹⁶⁰ Fekete-Nagy Antal i. m. 238. Lukinich Imre i. m. I. 538-539.

¹⁶¹ Fekete-Nagy Antal i. m. 77-78.

¹⁶² DL 45660

¹⁶³ Fekete-Nagy Antal i. m. 171. DL 18846

¹⁶⁴ Kavuljak, Andrej i. m. 48.

¹⁶⁵ DL 20315

¹⁶⁶ Chaloupecky, Václav: Kniha i. m. 109.

¹⁶⁷ Chaloupecky, Václav: Kniha i. m. 115, 124.

¹⁶⁸ 1879-i hiteles másolatban: DF 268736

¹⁶⁹ Chaloupecky, Václav: Středoveke listy ze Slovenska, 1937. 182.

¹⁷⁰ Chaloupecky, Václav: Středoveke listy i. m. 129

ket vett *Dorothea Galiczától*.¹⁷¹ A vevő neve – mint már láttuk – a János délszláv változata, lehet hogy személye is. Az eladó pedig nagy valószínűséggel lengyel. 1488-ban *Ragecz* város bírása oklevelet ad ki,¹⁷² amiből kiderül, hogy Rajecen még ez évben is működött latin nyelvű oklevelet kiadó kancellária. 1492-ből pedig két szláv nyelvű jegyzőkönyv-kivonat maradt fenn.¹⁷³

A ránk maradt legrégebbi rajeci jegyzőkönyvek nyelve szláv, közelebből cseh, „szlovákizmusokkal.”¹⁷⁴ Az egyik bejegyzés szerint 1515-ben a Skotna-hegy ügyében a *Presnowsky* (Praznovszky) nemesek ellen ad ki testimoniumot a polgárság, amit tanúsitának *Matthia de Czerna* (Csernyánszky) és *Albert de Durczina* (Gyurcsánszky) „nemesek” is.

A másik bejegyzés pedig egy 1522-ből való jegyzék,¹⁷⁵ amely szerint az egyes települések dézsmája

Ragecz	21 F 18 d	Konska	3 50
Welka Czerna	1 26	Chunerad	—
Mala Czerna	—	Poruba	4 25
Yassenowe	3 50	Durczina	3 50
Zbynow	2 87	Friwald	3 50
Kleczany	1 50	Fackow	2 44
Poluwsy	80	Ssuge	2 —
Stranske	3 50		

Tridvoryt 1438 okt. 3-án Albert király eladományozza *Hranostay* Miklósnak – vélhetően az addigi soltésznek – és fiainak, *Jakussonak* és *Jánosnak*, *Jakusso* fia Miklósnak, valamint *Streczen-i Matthussonak*, akiket beiktatnak a Sztrecsényhez tartozó *Thwur* királyi *possessio* melletti *Trydwory villaba*, továbbá két kúria birtokába.¹⁷⁶ 1439-ben mindazonáltal nemcsak Tur, de még Háromudvar is Sztrecsény részeként szerepel.¹⁷⁷ A háromudvari Miklós fia *Hranostay* Jakso 1450-ben megveszi egy helybeli jobbágy földjét.¹⁷⁸ 1451-ben Jakuss fia Miklós és György elzálogosítják Trencsén-megyei Zamrzlo birtokukat. 1525-ben *Zaramodvor-i* Jánost említene.¹⁸⁰ A község teljes egészében nemesi birtok, a rovásadó összeírásokban ezért nem szerepel.¹⁸¹

1483-ban *Porubka*, a Praznovszkyak Trencsén-megyei fészke Sztrecsnóhoz tartozik,¹⁸² miután nekik ott nem birtokuk, csak soltésztségük lehetett. Praznovszky (Práznóci) András fia Péter 1490-ben (Kő)Porba, Kelecczen és Hwnyarad birtokokról végrendelke-

¹⁷¹ Chaloupecky, Václav: Středoveke listy i. m. 148.

¹⁷² DL. 19421. (A kiadási hely nem Regéc!) Studenecz falut Fekete-Nagy i. m. 190 sem ismeri

¹⁷³ DF 268738, az egyik latin fordítása: DF 268737

¹⁷⁴ Jančo, Štefan i. m. 48.

¹⁷⁵ DF 26839

¹⁷⁶ DL 13241

¹⁷⁷ Fekete-Nagy Antal i. m. 171. 77-78

¹⁷⁸ DL 14364

¹⁷⁹ DL 15621

¹⁸⁰ Lukinich Imre i. m. II. 313.

¹⁸¹ Lukinich Imre i. m. II. és III.

¹⁸² Fekete-Nagy Antal i. m. 171. DL 18846

zett, amelyben zálogként ő birtokolta testvére, István részét is.¹⁸³ Az örökhagyót 1449-1486 közt gyakran jelölik királyi embernek, több familiárisa is volt.¹⁸⁴ A harmadik testvér Praznovszky György volt, 1474-ben Podmaniczky László brumovi várnagya.¹⁸⁵

A már korábban említett Praznovszky Miklós, aki 1414-ben két ügyben – mint befolyásos ember – Rajecen eljár, már birtokolhatta nemcsak Kunyerad, hanem Konszka és Klecsén falvakat is. Praznovszky György Hunyeradot zálogba adta Hranosztay Györgynek, Klecsént pedig a Rajecen lakó Kelemennek. Ezeket 1511-ben fiai, Benedek és Mihály visszaváltják. Benedek fia Péter – testvérei, Pál és Ferenc nevében is – elzálogosít Hunyeradon 1523-ban három jobbágytelket és a soltészség felét a Lehoczkyaknak, érte a Porubka birtokkal jótállást vállalva. 1525-ben Porub(k)án elzálogosítanak hat jobbágytelket az Egresdyeknek.¹⁸⁶ Porubkáról van szó, mert a jobbágynevek szlávok¹⁸⁷ s nem azonosak az 1530 körül Kőporubán összeírt nevekkel. Kőporubán 1511-ben a Szádeczky-Kardos család is birtokolt.¹⁸⁸

Csicsmányt az egész 15. sz.-ban a túróci Jeszenszkyek és Rakovszkyak birtokolták. Ez utóbbiak a túróci Jeszenszkyeknek egy ágát képezték.¹⁸⁹ Alsó-jeszeni Mátyás veje, Urbanowzky János 1500-ban csicsmányi részét 400 aranyért zálogba adja unokatestvérének, Rakovszky Györgynek. A falu másik részét 1502-ben a túróci Kossuthfalván lakó Detrich János pedig a Nagyjeszeni családnak adja zálogba. A Rakovszkyak és Jeszenszkyek Ulászló ellen voltak, ezért 1506-ban Csicsmányt és Szvederniket a birtokos Kossuth-i Miklós halála után Zablati Jánosnak és utódainak adja. Később azonban visszakérül eredeti birtokosaihoz, mert 1549-ben a portális összeíráskor a földesúr Urbanovszky János, aki 1557-ben lemond részéről Rakovszky György javára 40 aranyért.¹⁹⁰

Lucskai Bertalan fia Lőrinc hűtlenségbe esik, ezért 1440-ben a király tőle birtokait, Lucskát, Vrchteplát és Csernakokosztolecet (*Chernakowkostelech*) elkobozza és a Podmaniczky Lászlónak, a családi vagyon nagy gyarapítójának és másodfokú unokatestvérének, Klobucsai Miklósnak, a Klobusiczky család megalapítójának adományozza.¹⁹¹ Úgy tűnik, az oklevél szerkesztői előtt nem volt tudott, hogy a Lucska erdő Lucskaiakat illető része már a Studenec nevet viselte, s nem is Lucskai Lőrinc birtokában volt, hanem a Csernyánszkyakéban.

1451-ben az erdő még mindig *Silva Luchka*¹⁹² néven szerepel. Ezután nem sokkal települhetett Facskó, de az is lehet, hogy már megvolt néhány éve, csak adómentesen, ezért nem említik. A Lucska-erdő betelepítésre a viszályok miatt tehát csak egy évszá-

¹⁸³ DL 19626

¹⁸⁴ Neumann Tibor: Választott nemesi esküdtek Nyitra megyében. Az 1486. évi 8. tc. végrehajtása. Századok (2005) 139. 277-278.

¹⁸⁵ DL 45586

¹⁸⁶ Fekete-Nagy Antal i. m. 341.

¹⁸⁷ Fekete-Nagy Antal i. m. 172.

¹⁸⁸ Fekete-Nagy Antal i. m. 140, 274

¹⁸⁹ Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 1 12.k. Pest 1857 1865 IX. 611.

¹⁹⁰ Munková, Eva i. m. 15.

¹⁹¹ DL 13568

¹⁹² Fekete-Nagy Antal i. m. 117-118, 149.

zaddal a megszerzése után kerül sor. Ám nemcsak ez akadályozta a telepítést, de az is, hogy a soltész-telepítések kora lejárt, nem nagyon volt telepíthető lakosság. A 15. sz. közepeén kapóra jöttek a Kárpátok vonulatában éppen akkor odaérkező nomád valachok. Az alapító soltész német lehetett, legvalószínűbben Gajdellről vagy Tuzsináról. Facskót a szomszédos német falvak lakosai ugyanis a maguk tájszólásában még a 20. sz.-ban is Wötschnhâ-nak nevezték, azaz *Fotschenhau*-nak,¹⁹³ vagy inkább **Fatschenhau*-nak.¹⁹⁴ Németprónán és környékén ugyanis az ei â-nak hangzik.¹⁹⁵

1458-ban a Podmaniczkyak megszerzik Beszterce várát.¹⁹⁶ 1469-ban Mátyás király új oklevelet ad ki a Podmaniczkyaknak a meglévő *Fachko*-ra és két másik helysége, „amelyeket már régóta bírtak”,¹⁹⁷ e három község ugyanis nem szerepelt az 1458-i adománylevélben, nem lévén tárgyai az adományozásnak. *Fachkwalhota* 1471-ben Beszterce vár tartozéka, a Csernyánszkyak alapítása *Kyss Charna* soltészség is, Nagycserna viszont nem,¹⁹⁸ miután ez Csernyánszkyak nemesi birtoka.

1488-ban *Ragecz* város bírja és tanácsa *Frivald*, *Durczina*, *Ssuge*, *Jesenowe*, *Zbynow* és *Konska* bírói, valamint e családok további tagjai, végül *Peter Thyl* frivaldi jobbagy tanúságára oklevelet ad ki arról, hogy *Nobilis Andreas Czernensky de Czerna* az őstől *Lewkó/Lowkótól* örökölt *Studenecz possessio*-t háborgatás nélkül birtokolja.¹⁹⁹ Ez utóbbiról nem derül ki, hogy csupán erdő, ilyen nevű falu ugyanis nem létezett, legfeljebb valach pásztorszállás. Az itt említett Studenec a felsorolt falvak közül Frivaldhoz esik a legközelebb, ezért szerepelnek az oklevélben első helyen e falu soltészai, sőt még egy ide való jobbagy is.

1495-ben és 1496-ban Podmaniczky László fia Jánosé Vrchtepla és (Csernakov) Kostolec egésze valamint *Fachko* fele.²⁰⁰ Ez – gondolom – úgy értendő, hogy a Lucska-erdő azon (északi) fele, amelyre a Podmaniczkyak Facskót telepítették. 1498-ban Beszterce uradalma falvainak *nobiles et circumspecti* közt szerepel *Jacobus de Phaczko*,²⁰¹ azaz a soltész. 1500-ban a község neve *Faczko*,²⁰² 1508-ban *Mynkowcz* János megveszi a facskói bíróiságot *Kostowycz* Lukács vlach eredetű facskói bírótól, aki azt maga is vétel útján szerezte,²⁰³ feltehetően a német alapítótól. A soltész-alapítások korának lejártát mutatja már az is, hogy e facskói soltészokat nem nevezik már 'Facskovszky'-nak.

Az egymással rokon Csernyánszkyak és Podmaniczkyak ellentéte az ősi Lucska-erdő miatt tovább tart. Az meg még külön bonyolította a dolgot, hogy két Sucha Dolina létezett, aminthogy jelenleg is. 1510-ben a Podmaniczkyak ezért bizonyítványt kapnak ar-

¹⁹³ Weinelt, Herbert: i. m. 241- 243.; Kavuljak, Andrej i. m. 111 is német falunak tartja.

¹⁹⁴ Grimm, Jakob und Wilhelm: Deutsches Wörterbuch, Leipzig, 1885 III. 1363. Fatsche, Fatschen többféle jelentéséből a 'kötelék' hozható összefüggésbe, a névvel 'szerződés' értelemben, amely vagy a lehota alapítási szerződésére, vagy a Lucska-erdőt felosztó egyezsége utal.

¹⁹⁵ Hanika, Josef: Siedlungsgesichte und Landgeographie des Deutschen Maullandes in der Mittelslovaiei, München, 1952 72.

¹⁹⁶ Lukinich Imre i. m. I. XXXVI.

¹⁹⁷ Fekete-Nagy Antal i. m. 117-118, Lukinich Imre i. m. I. 87-88. (DL. 16847)

¹⁹⁸ Fekete-Nagy Antal i. m. 117-118, Lukinich Imre i. m. I. 95-96. (DL. 17174)

¹⁹⁹ DL. 19421. (A kiadási hely nem Regéc!) Studenecz falut Fekete-Nagy 190 sem ismer.

²⁰⁰ Lukinich Imre i. m. I. 258-259, 272 (DL 20305, DL 20393)

²⁰¹ Lukinich Imre i. m. I. 326.

²⁰² Lukinich Imre i. m. I. 364

²⁰³ Fekete-Nagy Antal i. m. 284, 307.

ról, hogy az a *Zwha* völgy, ahol *tugurium valahorum* van, s ahonnan nemes Csernai Gáspár egy hegyipásztor jószágát elhajtotta, nem Rajechez, hanem Facskóhoz tartozik, amely mindig is a besztercei várhoz és a Podmaniczkyakhoz tartozott. E Csernai Gáspár ellen egy Csernai János tanúskodott.²⁰⁴ 1511-ben pedig olyan egyezség született, hogy Lietava urának, Szapolyai Jánosnak a rajeci területen (annak határán) lévő (másik) *Sucha Dolina* erdejét a Podmaniczky János jobbágysai szabadon használhatják.²⁰⁵

Mohács után

A Mohács utáni évtizedeket két okból kell áttekintenünk. Egyrészt, mert ekkorból maradtak fenn az első urbáriumok részletes gazdanévsorokkal, másfelől területünket ekkor súlyos pusztulás érte, amely a lakosság korábbi etnikai sokszínűségét csökkentette azáltal, hogy az üressé vált telkeket szlovákok kapták meg. Az eddigi szörvánmagyarságnak nyoma sem maradt, a németiség is erősen visszaszorult, ellentétben a szomszédos Privigyei-medencével, ahol ilyen pusztulás nem volt. Ennek falvai németek maradtak, amíg csak lakosaikat 1945-ben ki nem telepítették.²⁰⁶ Ez a kor végül azért is fontos, mert ebben a korban történt több soltészcsalád megnevesítése is.

A lietavai és sztrecsényi uradalomra csehországi szedleci Kosztka Miklós Zápolya János királytól 1529-ben adománylevelet szerzett. Ferdinánd király 1531-ben Lietava ellen küldte hadvezérét Thury Miklóst, aki azonban nem tudta bevenni a várat. 1532-ben Kosztka átállt Ferdinánd oldalára s 1534-ben tőle is adománylevelet kapott.²⁰⁷ 1535-ben be is iktatták az új földesurat Lietava uradalmába, így *Stranska*, *Konska*, *Gywrcyna*, *Frywald*, *Swgye*, *Cherna*, *Jesenowe*, *Zbynow* falvak, *Ragecz* város és *Porwba* nemesi kúria birtokába, továbbá Sztrecsény és a többek közt hozzá tartozó *Thwr*, *Polusie*, *Porwbka* birtokába. Ezen jelen voltak a a Rajeci medence falvainak „nemesei” közül a *Gywrcyna*-i András, *Porwbzky* Mihály *de Porwba*, *Cherniczky* János *de Cherna*. Az iktatásnak a Podmaniczkyak azonban ellentmondtak,²⁰⁸ ezért tíz évig tartó háborúskodás követte a Kosztkák és a Podmaniczkyak között.

A lietavai uradalomból fennmaradt egy 1543-ban készült urbárium,²⁰⁹ amely azonban 1530 körüli állapotokat tükröz.²¹⁰ Rajecen a következő nevek tűnnek németeknek a felsorolt 78 névből: *Duss*, *Fabianow*, *Hanzik*, *Jaklow*, *Kubanow*, *Laczman*, *Mandlinyow*, *Perma*, *Ssnaker*, *Sollys*, *Wynkler*.²¹¹ 1586-ban a rajeci tanács 11 tagja közül német nevű: *Thil* és *Mandl*.²¹² 1608-ban a 103 rajeci családból *Czimirman*, *Fabian* (2), *Halmes*, *Hudlman*, *Jokell* (3), *Knoten*, *Mandell* (2), *Niczell*, *Plundra*, *Wenczel*.²¹³ 1626-ban

²⁰⁴ *Lukinich Imre* i. m. I. 580.

²⁰⁵ *Kavuljak, Andrej* i. m. 139.

²⁰⁶ *Győrffy György*: Az árpádkori Magyarország történeti földrajza. IV. 1998. 342.

²⁰⁷ *Kavuljak, Andrej* i. m. 50-51;

²⁰⁸ *Lukinich Imre* i. m. II. 522-525.

²⁰⁹ OK, fasc. 182. no. 1-5.

²¹⁰ *Id. Frivaldszky János*: Egy felvidéki község i. m. 93-94

²¹¹ *Kavuljak, Andrej* i. m. 78.

²¹² ByRF no. 4.

²¹³ P1341, 27. lad. 10.fasc. Ratio victualium;

Fabian (4), Halmes, Jokell (3), Knoten, Kudliman, Kudlinian (3), Mandell, Niczell, Šlafar német nevének,²¹⁴ holott semmi nyoma nincs már a német nyelvhasználatnak.

Frivaldon 1530 körül 16 telkes jobbágy és 1 bírói család volt. A nevek legnagyobb része német eredetű: *Artel, Czymerman, Hos, Konswal, Krajcza, Langpetrow, Mandl, Ssuster, Wenczlow, Weyss*.

A lietavaihoz hasonló archaizmust látunk a Podmaniczky-uradalom esetében is. Az 1540-i keltű, de 1535 előtti állapotot tükröző urbárium 15 telkével Facskó ezen részének messze legnagyobb települése, mérete azonos Frivaldéval.²¹⁵

Az 1536-ban felvett rovásadó összeírás azonban már tükrözi az időközben bekövetkezett pusztulást. Eszerint a Lietavához tartozó *Zbynowe totaliter exusta, Frywaldt, Chyerna* hasonlóképpen, *Konzka 8, Ztranzka 11, Jazzanowe 7, Porwba 8, Hwynarad 8, Dwurchina 10, Swhya 4, Reyca 33* porta után adózik. Sztrecsényhez tartozik *Thwr 7, Polwbzny 3, Porwbka 1* portával.²¹⁶ Saját nemesei vannak a következő falvaknak: *Chychman 2, Klechan 2* portával, t. i. a Praznovszkyak. Másik két birtokukat viszont a Kosztákák ragadták magukhoz, így Porubát és Kuneradot 1539-ben és 1543-ban is a Lietavai uradalomnál tartják nyilván, 1543-ban Klecsént is.²¹⁷ 1545-ben azonban Praznovszky Pálnak visszaítélik *Poruba, Chunerad, Kleczen* birtokokat.²¹⁸ Klecsén nemesei a Klacsánszkyak voltak,²¹⁹ akik a Praznovszkyak egy ágának tekinthetők.

Kosztka tíz éves háborúskodás után a közben ismét Ferdinánd ellen fordult,²²⁰ végül a Kosztákák és a Podmaniczkyak 1545-ben fegyverszünetet kötnek, elismerve benne a Praznovszkyak jogait is.²²¹ A vidék azonban hatalmas pusztulást szenvedett,²²² amely csak részben tükröződik az 1548-i rovásadó összeírásban, amely szerint mindössze Facskót, Jaszenovét és Zbinyót illetően írlják, hogy a királyi hadak, a spanyol lándzsások felégették.²²³ A frivaldi telkek egy része is éveken át üresen állt vagy részben elpusztult. Az 1548-as kapuadó összeírás szerint 1 bíró, 2 zsellér, 2 szegény, 1 pásztor élt a faluban, 1549-ben bírót nem is említettek, csak 3 zsellért és 3 elszökött gazdát. A számok itt "portát" jelentenek. A falu 1553-ban összesen 4 „portát” tett ki.²²⁴

Kőporubán, Praznovszky Pál birtokán 1554-ben *Johannes Rácz* jobbágyot említnek,²²⁵ 1558-ban e birtokon azt a bizonyos *Csjerné Hori-t* (Fekete hegyet) Kosztka em-

²¹⁴ *Kušik, Michal* i. m. II. 25-26.

²¹⁵ *Lukinich Imre* i. m. III. 165.

²¹⁶ Országos Levéltár, Magyar Kamara Archivuma, Conscriptiones portarum (továbbiakban: E158) XVIII k. 79-109.; idézi: Lukinich Imre i. m. II. 580-590.

²¹⁷ *Kavuljak, Andrej* i. m. 65.

²¹⁸ *Lukinich Imre* i. m. III. 322.

²¹⁹ *Vlastivedný slovník* II. 27.

²²⁰ *Kavuljak, Andrej* i. m. 52.

²²¹ *Lukinich Imre* i. m. III. 335-337.

²²² *Kavuljak, Andrej* i. m. 49.

²²³ *Lukinich Imre* i. m. III. 566-574. (E158 XLIII 249-365.)

²²⁴ E158, Trencsen m. XLIV. 130. 167 cím; E158 XLIII k. 249-305. és XLIV k. 71-127.; idézi: Lukinich Imre i. m. III. 574. és IV. 69.

²²⁵ OK Elenchus, Lietava, "L" 201.

berei változatlanul háborgatják.²²⁶ 1561-ben meghal Praznovszky Pál.²²⁷ 1587-ben Kunyerád, Kőporuba és Klecsen már a Hathalmyaké,²²⁸ akiktől leányágon a Szobekék öröklük.²²⁹

A Kosztkák és Podmaniczkyak háborújában a pusztulás érintette Rajecet is. Temp-loma rommá lett, csak 1610-ben állítottak ismét helyre. Ekkor készült a templom északi kapuja 1611-i évszámmal és Luther-rózsákkal díszítve. A Rajeci völgy forgalmi szem-pontból változatlanul jelentős. Amikor az 1530–1540 táján megnyitott Bécs-Pozsony-Buda első állami postavonal után az 1550-ben megnyitják a másodikat is, ez nem más, mint a Pozsony-Nyitra-Privigye-Vág völgye-Eperjes-Kassa útvonal.²³⁰

A német neveket lassan Frivaldon is felváltották a szlovákok. A német nyelv a 17. szá-zad harmadáig élt a faluban.²³¹ Az eredeti német nevek tulajdonságokat, a végzett mes-terségeket jelölték. A foglalkozások nevét lefordították (Kovač), vagy a nehezen kimond-ható vezetéknev helyett, a kevésbé nehezen kimondható keresztnév lett apanévként a vezetéknev: Czymerman (1543), Toman Cimrman (1580), Toman (1622 stb.) illetve Svarcz (1622), Jakub Svarc (1625), Jakub (1720 stb.).

Frivaldszky János, a család nemességének megszerzője (1583) 1606-ban Frivaldon még németül végrendelkezik.²³² Nemességét főurak szolgálatában szerezte, mint több más soltészcsalád is. A Gyurcsánszkyak címeres levelének kelte 1587.²³³ A Sujánszkyaké 1631.²³⁴

Rajec élén még 1608-ban is soltész állt (*Jan Foytow*, azaz Rajcy János), mint a többi településeken is.²³⁵ A Rajczy családnév első említése ugyancsak 1608-ból való (*Rajsius*).²³⁶ E család eredeti neve gyaníthatóan *Thyl* volt, tekintve, hogy e nevet 1586 után többet nem említik. A Rajczy családot nemesként azonban először csak a 1754-i nemességvizsgálatkor írják össze, rajeci lakosként,²³⁷ de talán már jóval ezelőtt nemesi státusba kerülhettek. Ezek szerint Rajec 1608 és 1626 közt alakult át évente választott bí-rósággá: az utóbbi időpontban az urbárium ugyanis már nem nevez meg bírói családot – lévén ez évről-évre más –, csak általában beszél *richtarról* s annak köteleességéről.²³⁸

A 1732 évi trencsén-megyei nemességvizsgálatkor a Felső (zsolnai) járásban armal-ista nemesek a Zbinyovszkyak is.²³⁹

²²⁶ OK Elenchus, Lietava, "L" 202

²²⁷ OK Elenchus, Lietava, "L" 204

²²⁸ OK Elenchus, Lietava, "L" 217

²²⁹ Štátny Archív, Býčča, Trenčianska Župa, Kamenna Poruba, no. 43.

²³⁰ Hradsky József: A szepesi „tíz lándzsások széke” vagy a „kisvármegye” története, III: Lőcse, 1895 128-130.;

²³¹ Holuby, J.L.: Predpisy cirkvam... Cirkevné Listy, 1887. 2.sz.

²³² 17. századi szlovák fordítás: Štátny Archív, Býčča, Trenčianska Župa, Processus civiles III. 5/56 (1791)

²³³ Federmayer F.: Lexikón erbov šľachty na Slovensku I. - Trenčianska stolica. Bratislava, 2000, 60.

²³⁴ Federmayer F.: i. m. 249.

²³⁵ P1341, 27. lad. 10.fasc. Ratio victualium;

²³⁶ Federmayer F.: i. m. 196

²³⁷ Országos Levéltár, C30 Acta Nobilium, Trencsén megye.

²³⁸ Kušik, Michal i. m. II. 25-26.

²³⁹ Schneider Miklós: Trencsén megye 1725-32. évi nemesség vizsgálatai. Szombathely, 1938. 26,

Kiscsernán 1530 körül *Yarik Czernanski* a fojt, *Bernat Czernanski* pedig adózó telkes.²⁴⁰ Nagycserna 1548-ban a Besztercei uradalom része, és Podmaniczkyaké.²⁴¹ 1549-ben Kiscsernán egytelkes nemesek *Czernensky* György és Bernát.²⁴² 1608-ban,²⁴³ majd 1626-ban²⁴⁴ már ez utóbbi család is nemesként szerepel Bernatowski néven. Ez azzal magyarázható, hogy a Csernyánszky család nemességét nem családnévhez kötött armálisban kapta, hanem a Podmaniczkyekkel, Klobusiczkyekkel közös ősiük azzal a bizonyos, sok viszontagságot megért Lucska erdőbirtokkal. A 1646/47-i nemességvizsgáláton két Csernyánszky családot ismernek el, nagy- és kiscsernaiakat.²⁴⁵

Fachko 1548-ban más községekkel a Besztercei uradalom része, és Podmaniczkyaké.²⁴⁶ *Facskóban* 1550-ben *Walachi* élnek, 1552-ben *nunquam aliquid solverunt*, 1555-ben *Waczko*-ban *sunt vigilatores arcis*, azaz a besztercei vár őrsége. Ez évben ezek a *walachok* 15 1/2 sessiót laknak, sajtot és bárányt adnak az uraságnak. Ez alól nem kivétel a *iudex Joannes Hrana* sem. 1559-ben a község neve *Faczkoua lehota*.²⁴⁷

Czyczman-nak 1549-ben *Joannis et Ladislai Vrbonowzky* nemesek a birtokosai.²⁴⁸

Tridvory 1590 táján Ludbreghy István birtoka, akinek ekkor bekövetkezett halála után fiúörökös híján rá veje, Szeghy István kap adományt. A 19. sz.-ban is a Szeghy család birtoka.²⁴⁹ Itt nem az 1357-ben kihalt Péc nembeli Ludbregi családról van szó, hanem egy másíkról, Péter fia Czúz János, 1356-ban tapolcsányi várnagy, 1357/58-ban horvát bán leszármazottjairól, akik 1384-1421 közt Körös-megyében Ludbreg, Zágráb-megyében Bisztrica várakat birtokolták.²⁵⁰

A Rajeci völgy településszerkezete 1450-re alakult ki, s a jelenkorig változatlan maradt. A Csák Máté kor magyar betelepülői a szlávásban felolvadtak, ugyanez történt – valamivel később – a 12. sz.-i német kisebbséggel is: A 17. sz. közepére még a tisztán németek által teleptített Frivaldon is kihalt a német szó. A 17. sz.-ban a cseh nyelv is beolvadt a szlovákba.

²⁴⁰ OK fasc. 182/1/5

²⁴¹ *Lukinich Imre* i. m. III. 544.

²⁴² *Lukinich Imre* i. m. IV. 50-75. (E158 XLIV. 71-127.)

²⁴³ P1341, 27. lad. 10.fasc. Ratio victualium;

²⁴⁴ *Kušik, Michal* i. m. II. 25.

²⁴⁵ *Federmayer Frederik* i. m. 145.

²⁴⁶ *Lukinich Imre* i. m. III. 544.

²⁴⁷ *Lukinich Imre* i. m. IV. 52, (E158 XLIV 71-127) 280, (E158 XLIV 233-262) 464, (E158 XLIV 355-399) 630. (E158 XLIV 631-692) V. 310, (Országos Levéltár, E156 Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et conscriptiones, fasc. 62. no. 37.) 392.

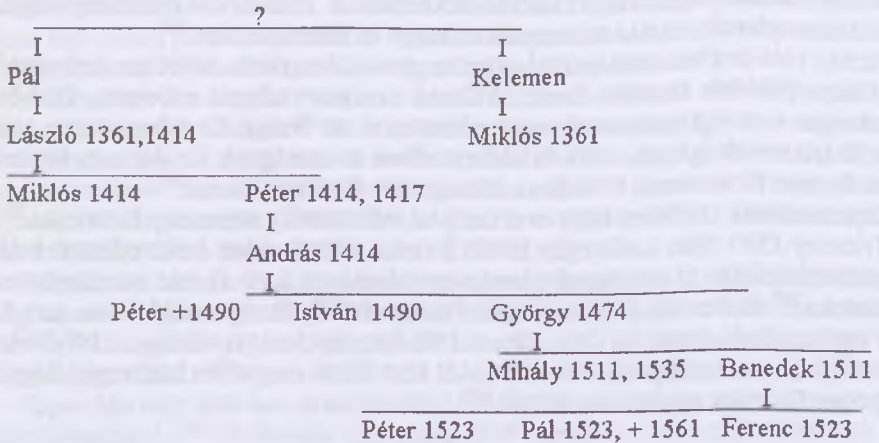
²⁴⁸ *Lukinich Imre* i. m. IV. 50-75. (E158 XLIV. 71-127.)

²⁴⁹ *Nagy Iván* i. m. X. 555.

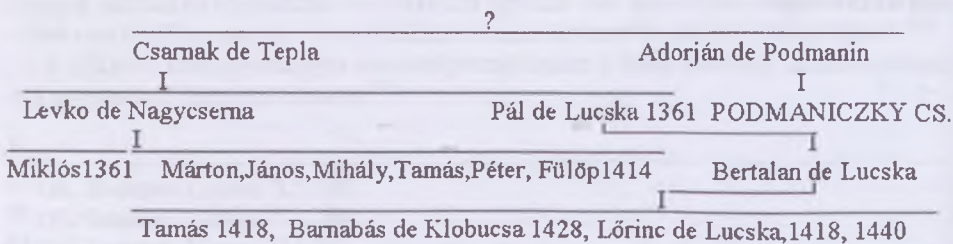
²⁵⁰ *Engel Pál*: Archontológia i. m.. II. 54, 150.

CSALÁDFÁK

a Praznovszkyak

a Csernyánszkyak

A SZEMÉLYES KAPCSOLATOK HATÁSA A RÁKÓCZI-KORI NÓGRÁD VÁRMEGYE HIVATALOS ÜGYINTÉZÉSÉRE

SZIRÁCSIK ÉVA

Az úgynevezett feudális korban a vármegye működése során az ügyintézés olyan személyek látták el, akik gyakorlatilag az adott vármegye nemesei közé tartoztak. Ez az állítás érvényes volt a Rákóczi-szabadságharc idején is, hiszen „Rákóczi... oly kor fia, amelyben... a nemesek politikai szervezete a vármegye volt.”¹ A vármegyén belül a nemesek között családi-rokoni kapcsolatok szövődtek, egymás szomszédságában húzódnak birtokuk, lakóhelyük, és nem utolsósorban magánjellegű, vagy éppen hivatalos ügyintézésük során személyesen is találkozhattak, esetleg leveleztek egymással. Ez a kapcsolati háló olykor a vármegye határain is túl nyúlt. A Rákóczi-szabadságharc idején ez a kapcsolatrendszer még egy speciális többlettel is bírt, hiszen II. Rákóczi Ferenc fejedelem oldalán lévő nógrádiak ekkortájt nagy számban kerültek különféle hivatalok vezető pozícióiba.

Mindezek ismeretében felmerül a kérdés, hogy Nógrád vármegye tisztségviselőinek fennálló kapcsolatrendszere milyen hatással volt a vármegye ügyintézésére. Érzékelhető-e a személyes kapcsolatok hatása a hivatalos teendők végzése során, vagy egyáltalán nem? A személyes kapcsolatokkal együtt járó szimpátiák és ellenszenvek, a magánérdekek azonossága, vagy az ellentétes érdekek az ügyvitelt befolyásolták-e? Az emberi tényező milyen formában jelentkezett, s milyen nagy volt a jelentősége?

I. A kapcsolattartás formái

Mindenekelőtt szükséges megvizsgálnunk a hivatalos ügyintézés formáit. A levéltárak elsősorban az írásbeli ügyintézés lenyomataiként keletkezett iratokat őrzik, szóbeli ügyintézésre vonatkozóan közvetett adataink vannak, de erre is gyakorlatilag csak azonos típusú példát tudunk felhozni, mégpedig a különféle megjelentek számára felolvasott iratok esetében. A vármegye nemesi közgyűlésén a vármegyének szóló parancsokat általában a vármegye jegyzője olvasta fel a megjelentek számára, a vármegye tagjainak nem küldtek külön másolatot az adott utasításról.² A vármegye lakosságának szóló rendelkezéseket is felolvasták, szóbeli kihirdetésüket a szolgabírákra bízták.

¹ Asztalos Miklós: II. Rákóczi Ferenc és kora, Budapest, 2000. 260.

² Szirácsik Éva: A nemes vármegyének kezéhez... II. Rákóczi Ferenc levelei és Nógrád vármegyei visszhangjuk. I. köt. (1703-1705). Salgótarján, 2004. 9-10.

A rendeletek felolvasását II. Rákóczi Ferenc maga is kérhette. A fejedelem 1704 júniusában például arra utasította Nógrád vármegyét, hogy a szolgabírái hirdessék ki a katonáknak és civileknek, hogy tartózkodjanak a káromkodástól, szitkozódástól és átkozódástól.³ 1706-ban az összeírás elkészítésével megbízott Berzeviczy Ezékiel és Döry András hadbiztosoknak adott utasítás értelmében a fejedelem nyílt rendeletét fel kellett olvasni a települések bírái és a szolgabírók előtt.⁴

A rendelkezések felolvasása azonban egy kiskaput is nyitva hagyott az érintettek számára, hiszen arra is hivatkozhattak, hogy a felolvasásnál személyesen nem voltak jelen, aminek következtében a rendelkezésről nem hallottak. Minderről II. Rákóczi Ferencnek is tudomása lehetett, ezért adhatott ki olyan utasítást 1706-ban, hogy a spekulánsokról szóló határozatát hirdessék ki a legközelebbi nemesi közgyűlésen, vagy annak hiányában a szolgabírók a járásaikban gondoskodjanak írásos hirdetményekről, hogy senki se menthesse ki magát a parancs nem ismerete miatt.⁵

A korszakban elterjedt volt a megbízottak által történő ügyintézés, ami során egy-egy megbízott ajánlólevéllel érkezett a vármegyéhez, amelyben csak azt tudatták, hogy az adott személyt felhatalmazták bizonyos ügyek ismertetésével, vagy elintézésével. Ilyen ajánlólevelekkel érkeztek még a vármegye átállása előtti időkben is. 1703 áprilisában például Borsod vármegye Gyürky Pált küldte Nógrád vármegyébe olyan megbízatással, amit szóban kellett ismertetnie. Borsod vármegye ekkor kérte, hogy Nógrád vármegye válaszát Gyürkyvel küldjék vissza.⁶ Hasonló jelenséggént értelmezhetjük, hogy Nógrád vármegye is igyekezett leveleit megfelelő kísérettel célba juttatni. A levelek, kérvények Nógrád vármegyei küldöttekkel érkeztek elsősorban II. Rákóczi Ferenchez, olykor pedig Bercsényi Miklóshoz is.

Még 1703 őszén a Gács várba szorult nemesek Kajali Pált és Ráday Pált küldték Rákóczihoz Tokajba, hogy jelentsék hűségüket a fejedelemnek.⁷ A vármegye átállását követően is sokáig fennmaradt ez a gyakorlat. II. Rákóczi Ferenchez 1703 decemberében így jutott el Nógrád vármegye levél és követ útján előterjesztett kérvénye az adóról.⁸ Balogh Mihályt pedig 1704 decemberében küldték követségbe a fejedelemhez különféle ügyek miatt.⁹

³ Nógrád Megyei Levéltár (NML) XIV-3. C-5/5. 188-189. II. Rákóczi Ferenc levele Nógrád vármegyéhez a káromkodók megbüntetéséről és a természetbenik begyűjtéséről (Solt, 1704. június 4.)

⁴ NML XIV-3. C-5/6. 245-246. Berzeviczy Ezékiel és Döry András hadbiztosoknak adott utasítás az összeírás végrehajtásáról (1706.)

⁵ NML XIV-3. C-5/6. 168-170. II. Rákóczi Ferenc levele Nógrád vármegyéhez a spekulánsok elleni fellépés ügyében (Érsekújvár, 1706. július 18.)

⁶ NML IV. 1. b. 1702-1705. 1703. 4. 7-8. Borsod vármegye levele Nógrád vármegyéhez a Gyürky Pálra bízott ügyekről (Miskolc, 1703. április 19.)

⁷ Benda Kálmán-Esze Tamás-Maksay Ferenc-Pap László (sajtó alá rendezte): Ráday Pál iratai. I. köt. 1703-1706. Budapest, 1955. 13.

⁸ NML XIV-3. 5/5. 51. II. Rákóczi Ferenc levele Nógrád vármegyéhez a vármegye szükségleteinek és hátralékának kezeléséről (Tokaj, 1703. december 15.)

⁹ NML XIV-3. C-5/5. 251-252., 256. Balogh Mihály Nógrád vármegyei követ előterjesztése II. Rákóczi Ferenc részére a Pápai János titkár által lejegyzett fejedelmi megjegyzésekkel (Galgóc, 1704. december 14.)

A követküldés olykor lassíthatta az ügyek intézését. Ilosvay Imre kapitánynak és „Heves vármegye”¹⁰ parancsnokának külön kellett kérnie a hadi helyzet miatt, hogy Nógrád vármegye ne várjon addig, amíg Tolvay Ferenc megérkezik a fejedelemtől, hanem azonnal küldjék el a hajdúkat Gyöngyösre.¹¹

A fejedelem azonban igyekezett a vármegye követküldési gyakorlatát megszüntetni, pontosabban csak a levél útján nem intézhető ügyekre korlátozni. Kérte, hogy követek helyett inkább levélben forduljanak hozzá, amely részben olcsóbb módja volt az ügyintézésnek, másfelől a követek a megbízatásukat arra használták fel, hogy a magánérdekeiket személyesen is képviseljék a fejedelem előtt. Két levelet is írt a vármegyének emiatt, az elsőt még 1704-ben, a következőt pedig egy év múlva.¹² Mindez jelzi, hogy a vármegye csak nehézkesen állt át az ügyintézés ilyen formájára.

A levélben történő ügyintézés szorgalmazása azonban nem jelenti azt, hogy bizonyos ügyekben nem kérte magához a vármegye követeit. Példának okáért 1704 decemberében a fejedelem maga utasította arra a vármegyét, hogy a katonák küldésével egy időben induljon vármegyei követ is a táborba, hogy ismertesse a vármegye hadi kárait, illetve azt, hogy az ország törvényével összhangban a hadsereg felállítását, tartását milyen egyházi birtokok, mennyit hozó dézsmák szolgálhatnak a vármegyében.¹³ A nemesi felkelés módjairól is a „nemes vármegye követtyei jelenlétekben” kívánt értekezni.¹⁴ Természetesen nem feledkezhetünk meg a különféle tanácskozásokra, országgyűlésekre küldött vármegyei követekről sem. Például az 1707. évi ónodi országgyűlésre Darvas Ferenc alispánt, Gyürky Pált, Kajali Pált és Török Istvánt küldték.¹⁵

A személyes ügyintézést nemcsak alkalmi követekkel intézhették, hanem a vármegye állandó tisztségviselőivel is. Darvas Mihály például 1706 márciusában Egerbe hívta a szolgabírókat a fejedelmi parancs szerint.¹⁶

A vármegye ügyintézése tehát részben szóban történt. Mindez önmagában is hangsúlyozza a személyes találkozások jelentőségét, valamint azt is, hogy a vármegye, részben pedig a vármegye fölött álló hivatalok is fontosnak, illetve olykor hatékonyabbnak vélték a személyes kapcsolatok kiépítését. Mindezek ellenére jobbra csak az írásbeli ügyintézésről alkothatunk pontosabb képet az írásban fennmaradt kordokumentumok segítségével.

¹⁰ Heves vármegye hivatalos elnevezése Heves és Külső-Szolnok vármegye volt.

¹¹ NML XIV-3. C-5/5. 61. Ilosvay Imre kapitánynak, Heves vármegye parancsnokának levele Nógrád vármegyéhez a hajdúk Gyöngyösre indításáról (Maklár, 1703. december 29.)

¹² NML XIV-3. C-5/5. 76-77. II. Rákóczi Ferenc levele Nógrád vármegyéhez arról, hogy a vármegye követek helyett levélben forduljon a fejedelemhez (Miskolc, 1704. január 27.); NML XIV-3. C-5/6. 49-50. II. Rákóczi Ferenc levele Nógrád vármegyéhez a követküldés megszüntetése ügyében (Eger, 1705. május 23.)

¹³ NML XIV-3. C-5/5. 249-250. II. Rákóczi Ferenc levele Nógrád vármegyéhez 200 lovas, 500 gyalogos katona kiállításáról és a hadsereg ellátásához szükséges egyházi jövedelmek feltérképezéséről (Galgóc, 1704. december 13.)

¹⁴ NML XIV-3. C-5/5. 253-256. II. Rákóczi Ferenc levele Nógrád vármegyéhez a kért katonák kiállításáról, a szökevények visszaküldéséről (Galgóc, 1704. december 21.)

¹⁵ Belitzky János: Nógrád vármegye története 896-1849. Salgótarján, 1973. 224.

¹⁶ NML XIV-3. C-5/6. 123. Darvas Mihály kerületi hadbiztos levele Nógrád vármegyéhez a beszárlásolás és a szolgabírák Egerbe hívása ügyében (Eger, 1706. március 3.)

A vármegyei tisztségviselők kapcsolatrendszerét vizsgálhatjuk a vármegyei tisztségviselők és a lakosság, a vármegyei tisztségviselők egymás közötti, a vármegyei tisztségviselők és a vármegye testülete, valamint a vármegye és a fölötté álló szervek szintjén. A vármegye hivatalos iratait vizsgálva elsősorban az tűnik fel, hogy a négy kapcsolati szint közül a legtöbb információnk a vármegye és a vármegye fölött álló szervek közötti ügyintézéséről van. Mindennek az oka az, hogy a vármegyei tisztségviselők a lakossággal, vagy egymás között elsősorban szóban érintkezettek már csak a földrajzi közelség miatt is, s írásos lenyomata csak kivételesen maradt meg a köztük fennálló kapcsolatoknak. Kivételként értékelhető a távol állomásozó vármegyei hadsereg tisztjeinek és a vármegyének a levelezése. A földrajzilag messze lévő magasabb hivatalok, kiemelt pozícióban lévő személyek azonban leginkább levél útján kerültek kapcsolatba Nógrád vármegye tisztségviselőivel a hivatalos ügyintézés során.

II. Az ügyintézés szereplői és személyes kapcsolataik

A vármegye ügyintézését a vármegye tisztségviselői mellett alkalmi megbízottak látták el, ez utóbbiak alatt elsősorban a vármegye követeit érthetjük. A tisztségviselők közé sorolhatjuk ekkortájt a vármegyei sereg tisztjeit is. Ezek a tisztségviselők, megbízottak a vármegye nemeseinek a sorából kerültek ki. A tisztújító közgyűlések jegyzőkönyveiből nem derül ki pontosan, hogy kit miért jelöltek, illetve több jelölt közül miért éppen egyik, vagy másik személyre esett a vármegyei közgyűlésen megjelentek választása. Minden bizonnyal a jelöltek képességeinek, jellemének ismerete, személyes szimpátiák vagy ellenérzések, rokoni és baráti kapcsolatok, vagyis a személyes ismertség, illetve elismertség szintén fontos lehetett egy adott személy megválasztása, esetleg meg nem választása során.

A vármegyei tisztségviselők közül csak az alispánok jelölésébe szóltak bele „felülről”.¹⁷ A fejedelem a tisztújítások alkalmával az alispáni hivatalra több jelöltet is a vármegye fiigelmébe ajánlott, de ezek a személyek is a vármegye ismert tagjai közül kerültek ki.¹⁸

A Nógrád vármegyébe küldött megbízottak névsorát ismerve kimutatható volt olyan igyekezet is, hogy az ügyintézés olyanokra bízta, akik a vármegyében személy- és helyismerettel is rendelkeztek. A különféle alkalmi megbízásokat sokszor azok kapták, akik korábban a vármegye követei voltak, tehát az újonnan létrejövő személyes kapcsolatok is nagy súllyal estek latba a megbízások létrejötté során. A vármegyébe küldött nógrádi származású megbízottakra azért is eshetett a választás, mert ők nem csupán a helyi viszonyokat, hanem a vármegyei hivatalokban lévőket és a vármegye nemes tagjait is személyesen ismerhették, tehát nemcsak képességeikre, hanem társadalmi kapcsolataikra is építhettek.

¹⁷ A főispán, Forgách II. Ádám (1682-1714) a császár híve maradt, így a a fejedelem oldalára állt vármegye alispánjairól nem dönthetett. (Borovszky Samu: Nógrád vármegye, Budapest, 1988. (reprint) 468.)

¹⁸ Például a II. Rákóczi Ferenc által ajánlott Nógrád vármegyei alispánjelöltek 1705-ben Török András, Feja János, Kajali Pál, Pelargus György, Ráday Gáspár, Mocsáry Balázs volt. (NML XIV-3. C-5/6. 15.); 1706-ban pedig Török Andrást, Feja Jánost, Szilassy Andrást, Littasy Györgyöt, Darvas Ferencet, Pelargus Györgyöt ajánlotta. (NML XIV-3. C-5/6. 154.)

Legismertebb példa erre Ráday Pál és Kajali Pálé, akiket 1703 októberében még a vármegye követeiként küldtek II. Rákóczi Ferenc tokaji táborába, de decemberben már a fejedelem megbízottaiként érkeztek a vármegyébe. A fejedelem Kajalira és Rádayra ugyanis nemcsak Nógrád vármegyének szóló levelet bízott, hanem az ország érdekeit szolgáló ügyeket is, amelyek között Nógrád vármegyére vonatkozóak is voltak, ez utóbbiakat a vármegyének végre kellett hajtania.¹⁹

Mindehhez hasonlóan Nógrád vármegye Bercsényi Miklóshoz küldött követe volt Darvas János is 1703 novemberében, akire Bercsényi átmenetileg rábízta a hadsereg ellátását Nógrád vármegyében, s akinek utasításokat adott ez ügyben.²⁰ Ekkortájt Bercsényi a vármegye zászlajának teljessé tételének ügyében tárgyalni akart a vármegyével, ezért a Nógrád vármegyében birtokos Géczy Zsigmondot küldte el a vármegyéhez olyan utasítással, hogy rendezze ezt a kérdést az utasítása értelmében úgy, hogy a vármegyének ne származzon kára.²¹ Bercsényi 1709. március 20-án, Ungváron kelt levelében is említi, hogy Nógrád vármegye követet küldött hozzá.²²

A vármegyével kapcsolatot tartó magasabb hivatalok más vármegyék tisztviselői között is szép számmal akadtak nógrádi származásúak, vagy olyanok, akiknek közelebbi és távolabbi rokonai között nógrádiakat találhatunk. A nógrádi származásúak közé sorolhatjuk Kajali Pált, aki 1704-ben Nógrád, Hont és Kishont vármegyei fiskális javak praefectusaként, később szenátorként, országos főhadbíróként működött. Ráday Pál számos tisztséget töltött be a Rákóczi-szabadságharc során, többek között a fejedelem intimus secretarius, évek múlva az udvari kancellária igazgatója volt. Itt említhető meg azonban Darvas Ferenc főhadbiztos, a későbbi kerületi hadbiztos neve is.²³ Ezt a sort azonban igen hosszan lehetne folytatni. A fejedelemmel való kapcsolatuk intenzív és elmélyült voltát jól tükrözi, hogy e tisztségviselők gyakran étkeztek a fejedelem asztalánál, sőt II. Rákóczi Ferencet 1707. évi névnapja alkalmából az egész fejedelmi udvar nevében a hoptesterrel együtt Török András akkori udvari főhadnagy, korábbi Nógrád vármegyei alispán köszöntötte.²⁴

Számos esetben ezeknek a tisztviselőknek a rokonai is különféle hivatalokat láttak el a vármegyében, vagy azon kívül. Ifjabb Király Mátyás tokaji sóinspektor András nevű bátyja losonci postamesterként működött. Közismert, hogy Ráday Pál apósát Kajali Pálnak hívták, kevésbé ismert, hogy Darvas Mihály és Ráday unokatestvérek voltak. Darvas Mihály testvére, János Pest-Pilis-Solt vármegye alispánjaként lett ismert a Rákóczi-szabadságharc idején. Kajali Pál öccsének apósa, Bene Pál kerületi hadbiztosi tisztséget

¹⁹ NML XIV-3. C-5/5. 53. II. Rákóczi Ferenc levele Nógrád vármegyéhez a Kajali Pálra és Ráday Pálra bízott ügyek végrehajtásáról (Tokaj, 1703. december 15.)

²⁰ NML XIV-3. C-5/5. 38. Bercsényi Miklós levele Nógrád vármegyéhez, amelyben átmenetileg Darvas Jánosra bizza a hadsereg ellátását Nógrád vármegyében (Eger, 1703. november 4.)

²¹ NML XIV-3. C-5/5. 48. Bercsényi Miklós levele Nógrád vármegyéhez a vármegye zászlajának teljessé tételéről (Bajmóc, 1703. november 30.)

²² Csátáry György: Gróf Bercsényi Miklós levelei és emléke Ung vármegyében. Ungvár, 2004. 62.

²³ Heckenast Gusztáv: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. Sajtó alá rendezte, kiegészítette és az előszót írta: Mészáros Kálmán. Budapest, 2005. 107., 212-213., 231., 351-352.

²⁴ Bánkúti Imre (Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta): II. Rákóczi Ferenc ezertizenkét napja. Beniczky Gáspár fejedelmi titkár diáriuma. 1707. május 24-1710. február 28. Budapest, 2005. 60.

viselt, míg a fia, István Darvas Ferenc vicecommissariusává vált.²⁵ A Nógrád vármegyei származású tisztségviselők közötti meglehetősen szövevényes rokoni kapcsolatok e körántsem teljes ismertetés alapján is kitűnik.

Természetesen ezek a rokoni kapcsolatok nem minden esetben lettek felhasználva a különféle hivatalos teendők ellátása során, az ügyintézés hivatalos útját is bejárták az érintettek. Bene Pál 1705-ben nem nógrádi származású rokonaihoz fordult, hanem Török András nógrádi alispánnak írt levelet arról, hogy nem ismeri Nógrád vármegye tagjait, ezért kérte az alispánt, távolléte esetén a másodalispánt vagy a szolgabíró, hogy a fejedelmi parancsnak eleget téve válasszon ki dézsmásnak alkalmas személyeket, s neveiket küldje el hozzá.²⁶ Mindez jelzi, hogy a hivatalos ügyintézés nem csupán a rokoni-ismerősi kapcsolatokon alapult.

III. Az ügyintézés személyi tényezői

Noha a vármegyei ügyintézés nem kizárólag személyes jellegű kapcsolatokra épült, nem zárhatjuk ki azok szerepét és jelentőségét sem, amit a fennmaradt iratok igazolni látszanak.

III. a. A vármegyei tisztségviselők és a lakosság kapcsolatai

A vármegye tisztségviselői és az irányításuk alatt lévők kapcsolatáról nagyon kevés információ maradt, ami a szóbeliséggel állhat összefüggésben. A vármegyei tisztségviselők és a lakosság személyes találkozásai során létrejövő reakciókat és kölcsönhatásokat nem vetették papírra, a tisztségviselők a tapasztalataikat, sikereiket és kudarcaikat legfőljebb szóban oszthatták meg a hozzájuk földrajzilag is közel álló társaikkal. Mindezek miatt a személyes kapcsolatok vizsgálatára vonatkozó forrásokkal alig rendelkezünk. Kivételszámba megy azonban két 1704-ben keletkezett beszámoló, amely a vármegye seregének két kapitányától származik.

Gyürky Ferenc, a vármegye gyalogságának kapitánya a vármegye alispánjának, „édes vice ispány uram”-nak beszámolt arról, hogy a Nógrád vármegyei parancsnak megfelelően igyekezett a nemeseket táborba vonulásra ösztönözni és utasítani, de azok a saját érdekeiket figyelembe véve nem tettek eleget a vármegyei parancsnak, vagy akik a mustra idején megjelentek, más vármegye zászlai alá álltak. Akkortájt egyébként a kiskürtösi, ebecki, kékkőalji nemeseket próbálta meggyőzni. Gyürky kérte a vármegyét, hogy találjon módot a nemesek táborba küldésére, mert rossz példát mutattak. Hivatkozott Bene György szolgabíróra, aki maga is tanúsíthatta volna, hogy a losonci és a környékbeli „szeginy leginyek” a nemesekre hivatkozva nem akartak fegyvert fogni.²⁷ Mindez mutatja, hogy a tisztségviselők helyismerete, ismeretsége olykor kevésnek bizonyult a hivatalos ügyintézés előmozdítása során.

²⁵ *Heckenast*: Uaz. 55., 107-108., 212-213., 231., 351-352.

²⁶ NML XIV-3. C-5/6. 55. Bene Pál levele Török András nógrádi alispánnak a dézsmások kijelölése és a számadás ügyében (Bátorfalu, 1705. június 4.)

²⁷ NML XIV-3. C-5/5. 234-235. Gyürky Ferenc levele Nógrád vármegyéhez a nemesek táborba vonulásáról és a tábori szekerekről (Kürtös, 1704. november 9.)

A tisztviselek családtagjai azonban nem feltétlenül kaptak felmentést pusztán a rokon kapcsolatok megléte miatt a vármegyét érintő határozatok alól. Előfordult, hogy protekció helyett a szabályok szigorú betartását követelték meg családtagjaiktól. Vattay János, Nógrád vármegyei nemesi felkelőinek kapitánya például Feja Jánosnak, Nógrád vármegye másodalispánjának, „bizodalmas jó akaró uramnak” írt levelében hivatkozott a fejedelmi parancsra, amely szerint a vármegyei tisztviselelön kívül minden nemes vonuljon táborba, s külön hangsúlyozta, hogy Vattay Istvánnal, „öccsémme” együtt.²⁸

III. b. A vármegyei tisztségsviselők egymás közötti kapcsolatai

A vármegyei tisztségsviselők egymás közötti hivatalos kapcsolataiban is fontos szerepet játszott a személyes találkozás, a közvetlen reakció, amit mutat, hogy a fennmaradt iratokban jóformán alig rögzítettek erre vonatkozó adatokat. Török András alispán, a vármegyei lovasság kapitánya és Tolvay Ferenc, a vármegye gyalogságának kapitánya közötti személyeskedés felé hajló ellentétéről is csak azért van tudomásunk 1704-ből, mivel az rányomta bélyegét mindkettőjük vármegyének szóló leveleire.

A vármegye két kapitányának ellentéte az 1704. évi dunántúli hadjárat idején robant ki, amikor Tolvay Ferenc seregéből nagy számban szöktek el gyalogosok. Mindez azonban nemcsak Tolvay seregét érintette, s nem is csak nógrádi probléma volt. Az okok eredete elsősorban nem a kapitányok személyében volt keresendő, hanem az ellátás, a felszerelés hiányosságában, s a nyári munkavégzés miatt hazatérni vágyó katonákban.²⁹ A nógrádi gyalogságot egyébként is egy-két hétre, hónapra küldték kiállítóik, s azok szolgálatuk leteltekor, esetleg előtte is hazatértek.³⁰

Noha Török Andrásnak tudomása volt arról, hogy a szökések miatt Tolvay több levelet is írt a vármegyének, amelyeket egyébként a vármegye közgyűlése nem tárgyalt érdemben, az alispán Tolvay szökevény hajdúiról maga számolt be Nógrád vármegyének. Tudatta, hogy miután a dunavecsei sáncban a német és rác ellenséget legyőzték, Kecskemétre mentek megpihenni, s a zsákmányt szétosztani. Kecskemétről a hajdúk megszöktek, zászlóikat üresen hagyták, de voltak olyanok is, akik letöltötték hetes, kéthetes vagy hosszabb időre szóló szolgálati idejüket. Némi gúnnal megjegyezte, hogy minderről bővebben fog beszámolni Tolvay, aki valóban sok és terjedelmes levelet írt nem csupán a vármegyének. Török ugyanakkor kérte a vármegyét, hogy küldjenek hajdúkat, és javaslatot tett arra, hogy azokat a tiszteket, akiknek a hajdúi elszöktek, büntessék meg.³¹ Tolvay pedig keserűen vetette papírra a vármegyének, hogy az alispán másokkal együtt kinevelte őt, mert a szökések miatt 4 üres zászlóval vonult.³²

²⁸ NML XIV-3. C-5/5. 173-174. Vattay János levele a nógrádi másodalispánnak a nemesség táborba küldéséről (Paks, 1704. május 5.)

²⁹ *Bánkúti Imre*: A kurucok első dunántúli hadjárata (1704. január-április), Budapest, 1975. 115-118.

³⁰ *Szirácsik*: Uaz: 20-21.

³¹ NML XIV-3. C-5/5. 94-95. Török András levele Nógrád vármegyének Tolvay Ferenc elszökött hajdúinak ügyében (Kecskemét, 1704. február 1.)

³² NML XIV-3. C-5/5. 99-100. Tolvay Ferenc levele Nógrád vármegyéhez a seregéből elszökött hajdúi, illetve a megmaradt gyalogosainak ellátása ügyében (Jászberény, 1704 február)

III. c. A vármegyei tisztségviselők és a vármegye testülete közötti kapcsolatok

Nem csupán az egyes vármegyei tisztségviselők egymás közti viszonya, hanem a tisztségviselők és a vármegye kapcsolata sem volt mindig felhőtlen. A közgyűlések olykor nem is tárgyalták tisztségviselőik leveleit, főleg akkor nem, ha arra valamilyen intézkedéssel is kellett volna reagálniuk.

A már említett Tolnay Ferenc szökevények ügyében írt leveleit sem tárgyalták, csak akkor, amikor a fejedelem utasította a vármegyét, hogy kutassák fel az elszökött katonákat, s küldjék vissza őket a táborba.³³ A vármegye a fejedelmi levél hatására, mindenféle érdemi intézkedés megtétele előtt határozottan megparancsolta Tolnaynak, hogy először a vármegyét tájékoztassa a felmerülő nehézségekről.³⁴ Tolnay azonban később is fel kívánta használni a fejedelemhez fűződő személyes kapcsolatát, amely a hadi sikerei, Zólyom várának 1703. évi bevétele után szövődött közte és a fejedelem között.³⁵ A kapitány azzal fenyegette a vármegyét, hogyha a vármegyétől nem kap választ a zólyomi nyereség ügyében, akkor kénytelen lesz a fejedelemhez fordulni, s levele utóiratában talán nem minden hátsó szándék nélkül beszámolt arról, hogy ebéd előtt találkozott a fejedelemmel Pakson.³⁶ Végül azonban Tolnay leváltását maga a fejedelem kezdeményezte.³⁷

A vármegyénel azonban nem csupán Tolnay Ferenc talált süket fülekre. 1703 november és 1704 májusa között több levél érkezett a vármegye közgyűléséhez, amelyben a táborba vonult nemesek és a vármegye tisztjei az otthon maradt feleségüket, családjukat a nemesi felkelők által jól ismert vármegyei tisztségviselők óvó figyelmébe ajánlot-

³³ NML XIV-3. C-5/5. 96. II. Rákóczi Ferenc levele Nógrád vármegyéhez, amelyben Darvas Ferenc főhadbiztosra bízta a Tolnay Ferenc seregéből elszökött gyalogosok elfogatását (Miskolc, 1704. február 3.)

³⁴ NML IV. 1/a. Protocollum Congregationis Neogradiensis 10. köt. 78-79.

³⁵ Tolnay Ferenc Zólyom bevételéről írott versében is írja, hogy a győzelem hírére ő vitte II. Rákóczi Ferencnek: „Innét relációt [jelentést] tenni küldtetnek/ Tolnay Ferenc el-bé a fejedelemnek... In: Praznovszky Mihály (főszerk.): Palócföld, XLIX. évf. Rákóczi-különszám. Salgótarján, 2003. 596.

³⁶ NML XIV-3. C-5/5. 180-181. Tolnay Ferenc kapitány levele Nógrád vármegyéhez a zólyomi nyereségről és Tolnay kifizetéséről (Dunaordas, 1704. május 14.)

³⁷ NML IV. 1/b. 5. 14-15. II. Rákóczi Ferenc levele Nógrád vármegyéhez a Tolnay Ferenc seregéből elszökött gyalogosok ügyében (Eger, 1704. április 12.)

ták.³⁸ A leveleket a vármegye nemesi közgyűlése nem tárgyalta, intézkedéseknek nincs nyoma.

Kivételesnek tűnik az is, hogy a vármegye saját tisztségviselőjét kívánta megvédeni. Csajághy János brigadéros 1709. évi leveléből arról értesülhetünk, hogy Losonci Horváth György hadbiztos írásban tett panaszt a vármegyénél Csajághyra, akit a vármegye levélben keresett meg. Csajághy azt válaszolta, hogy az említett hadbiztos korábban részegen érkezett hozzá, panaszait nem adta elő, csak fenyegetőzött, hogy azonnal megváltik hivatalától, s sértegette őt, amiért pálcával verette meg a hadbiztost. A verést nem a panaszai miatt kapta, hiszen azokat elő sem adta, hanem magatartásáért. Kérte a vármegyét, ne vegye pártfogásába a részeges hadbiztost. Csajághy némi sértődöttséggel a hangjában megjegyezte, hogy noha őt fölöttese a vármegyéhez képest többre becsülik, mégis hajlandó elégtételt adni a hadbiztosnak, ha megmondják, hogyan tegye.³⁹

III. d. A vármegye és a fölötte álló szervek közötti kapcsolatok

A vármegye és a fölötte álló szervek között a személyes kapcsolatok hatása ott figyelhető meg leginkább, ahol a vármegyéből származó magasabb rangú hivatalnokokkal érintkezett a vármegye. Érdekes módon ez a hatás kevésbé mutatható ki azokkal a tisztségviselőkkel kapcsolatosan, akikkel a vármegye tisztségviselői a szabadságharc előtt nem kerültek közvetlen kapcsolatba, ebben az esetben a személyes kapcsolatokat kevésbé igénylő hivatalos eljárások, formulák kerültek inkább előtérbe. A vármegye tisztségviselői által jól ismert személyek esetében azonban a hivatalos utat különféle jelenségek tartózták.

A vármegye általában minden felsőbb szervtől érkező levélre reagált, megtárgyalták a közgyűlésen, legalább válaszlevelet írtak, ha tényleges intézkedésre nem is került sor. Nem mindig történt ez így a nógrádi kötődésű tisztségviselők esetében, mintha a vármegye kevésbé vette volna komolyan az ő utasításait éppen úgy, mint a vármegye saját tisztségviselőinek kéréseit. Mindezt mutatja a következő eset is. II. Rákóczi Ferenc 1704. június 2-án, míg a losonci postamester öccse, ifjabb Király Mátyás tokaji főprefektus feje-

³⁸ NML XIV-3. C-5/5. 46-47. Táborba vonult 18 nemes levele Nógrád vármegyének arról, hogy védjék meg otthonaikat az ellenségtől (Motyova, 1703. november 22.) A levelet a vármegye nemesi közgyűlése nem tárgyalta.

NML XIV-3. C-5/5. 73-75. Tolnay Ferenc levele Nógrád vármegyéhez a dunavecsei ütközetről, a zólyomi nyereségről és a gyalogság zendüléséről (Kecskemét, 1704. január 24.) A levelet a vármegye nemesi közgyűlése nem tárgyalta.

NML XIV-3. C-5/5. 173-174. Vattay János levele a nógrádi másodalispánnak a nemesség táborba vonulásáról (Paks, 1704. május 5.) A levelet a vármegye nemesi közgyűlése nem tárgyalta.

NML XIV-3. C-5/5. 158-159. Darvas Mihály levele Nógrád vármegyéhez az otthon maradt családja ügyében (Szécsényhalászi, 1704. április 20.) A levél 1704. április 28-án került a közgyűlés elé, de érdemi tárgyalását nem jegyezték föl. (NML IV. 1. a. Protocolum Congregationis Neogradiensis 10. köt. 123-128.)

³⁹ NML XIV-3. C-5/8. 49-51. Csajághy János levele Nógrád vármegyének Horváth György hadbiztos ügyében (Divény, 1709. március 9.)

delmi parancs hatására három nappal később írt levelet a vármegyének arról, hogy tilos a Tiszántúlra sóért menni.⁴⁰ A főprefektus levele előbb, még június 23-án megérkezett, de a vármegye közgyűlési jegyzőkönyvében a főprefektus levelének még a tárgyalását sem jegyezték le.⁴¹ A fejedelem azonos tartalmú levelét a július 14-ei közgyűlésen olvasták fel, ahol tudomásul vették a rendelkezést, s elrendelték annak betartását.⁴²

A nógrádi származású hivatalnokoknak olykor szinte mentegetőzniük kellett azért, hogy a kötelességüket teljesítették, vagyis olyan utasítást kényszerültek adni, aminek következtében a vármegyére valamilyen feladat hárult. Indokaik között szerepelt, hogy fejedelmi parancsot teljesítettek, más vármegyékre is hasonló vagy súlyosabb terheket róttak, esetleg másként nem lehetett az adott feladatot ellátni.

Darvas Ferenchez 1704-ben érkezett meg Nógrád vármegye levele, amelyben arra a levélre válaszoltak, amelyet Darvas küldött a vármegyei adóhátralékot illetően. Darvas azzal mentette ki magát, hogy ezt ugyanakkor írta, amikor más vármegyék hátralékának teljesítését sürgette, ugyanis II. Rákóczi Ferenc konyhájának háromasztalnyi embert kellett ellátnia.⁴³ Darvas Mihály kerületi hadbiztos Nógrád vármegye levelére válaszolva 1706-ban tudatta, hogy fejedelmi parancsra katonákat kellett beszállásolnia a vármegye néhány falujába, amiért a vármegyétől elnézést kért. Hivatkozott a szintén nógrádi származású Török András udvari vicekapitányra, aki tanúsíthatta volna, hogy Darvas fejedelmi parancsot hajtott végre, amiről írt a szolgabíróknak is.⁴⁴

Ezek a tisztségviselők azonban hivatalos tevékenységükön, saját munkakörükön túl Nógrád vármegye érdekeinek a képviselését is felvállalták, lehetőségeikhez és a korabeli nehézségekhez mérten igyekeztek a vármegye terhein könnyíteni. A hivataluk révén nagyobb összefüggéseiben látták a vármegyét érintő ügyeket, ami miatt Nógrádot alkalmanként jó tanácsokkal látták el, figyelmeztették az esetleges rossz döntések kijavítása érdekében. A fejedelem és a vármegye közötti közvetítést is ellátták. A fennmaradt iratokból azonban úgy tűnik, ennek a személyes kapcsolatokon nyugvó, nem hivatalos érdekképviselőnek az eredménye mintha nem lett volna látványos. A hivatalból fakadó és a vármegye iránt érzett személyes kötelezettség közül az előbbi tűnt erősebbnek.

Darvas Mihály kerületi hadbiztos 1706-ban beszámolt a vármegyének arról, hogy a fejedelem parancsa értelmében meg kellett hívnia Nógrád, Borsod, Gömör vármegyék szolgabíráit. A parancs alól úgy akart kibújni Darvas, hogy a fejedelmet emlékeztette arra, Nógrád vármegye nem tartozik az ő kerületéhez, mégis a fejedelem utasította, hogy adjon utalványt a vármegyének. Darvas úgy próbálta jobb belátásra bírni földijeit, hogy közölte, ha nem akarnak jönni a vonakodó Nógrád vármegyei szolgabírák, akkor nem hívja őket, de a beszállásoltakra való tekintettel mégis jó volna, ha megjelenének a fe-

⁴⁰ NML XIV-3. C-5/5. 185. II. Rákóczi Ferenc levele Nógrád vármegyéhez a sóval való kereskedés korlátozásáról (Solt, 1704. június 2.); NML XIV-3. C-5/5. 186. Ifj. Király Mátyásnak, a tokaji sóhivatal felügyelőjének levele Nógrád vármegyéhez a sókereskedelem korlátozásáról (Tokaj, 1704. június 5.)

⁴¹ NML IV. 1/a. Protocollum Congregationis Neogradiensis 10. köt. 143-144.

⁴² NML IV. 1/a. Protocollum Congregationis Neogradiensis 10. köt. 147.

⁴³ NML XIV-3. C-5/5. 141-142. Darvas Ferenc levele Nógrád vármegyéhez az adóhátralék, a Tolnay Ferenctől elszökött hajdúk és Darvas adósságának ügyében, illetve a vármegye katonáinak Egerbe küldéséről (Eger, 1704. április 4.)

⁴⁴ NML XIV-3. C-5/6. 125. Darvas Mihály kerületi hadbiztos levele Nógrád vármegyéhez a dunántúli menekültek beszállásolásáról és a szolgabírák Egerbe hívásáról (Eger, 1706. március 5.)

jedelmi parancsot figyelembe véve a többi vármegye szolgabíráihoz hasonlóan. Darvas tudatta azt is, Török Andrással és Ráday Pállal együtt sem tudta meggyőzni a fejedelmet arról, hogy Nógrád vármegyét mentesítsék a beszállásolás alól.⁴⁵

Kajali Pált arra kérte 1705-ben a vármegye, járjon közbe azért, hogy engedjék el a murányi fahordást, s a kiállítandó 35 szekeret. Kajali azonban azt tapasztalta, hogy más vármegyék hasonló kérését sem teljesítették, sőt nehezteltek miatta, ezért nem terjesztette elő a nógrádiak kérvényét. Hangsúlyosan tudatta, hogy más vármegyéknek is kellett Murányhoz fát szállítani, s az összehasonlítás érdekében részletesen beszámolt a szomszédos vármegyék olykor súlyosabb terheiről is. Gömör vármegye például a murányi és szendrői élelmiszerraktárnak is fuvarozott, de azon felül adnia kellett tűzifát és 39 szekeret. Kishont kis terület volt, mégis 80 öl tűzifát kellett hordania Murányba, s szekereket is ki kellett állítania. Mivel Murányban sok fára volt szükség, ezért Zólyom vármegyének is hasonló kötelezettségei voltak. További buzdításként említette, hogy Nógrád vármegyének az egész tél a rendelkezésére áll a fahordás teljesítésére, s a szekerek kiállítására is határozottan utasítást adott Gellén Gergely. Kérte, hogy a vármegye mindezt vegye figyelembe.⁴⁶

A vármegyéből származó magas rangú tisztségviselőket minden jó szándékú igyekezetük ellenére Nógrádban nem mindig övezte az a nekik kijáró tiszteletet, amit más vármegyékben megkaptak, sőt a vármegyén belül nem is származhatott egyértelműen előnyük magas hivatalukból. Kajali Pál szenátor 1707-ben megjegyezte, hogy más vármegyékben őt a szállásán keresték fel az alispánok, sőt a gyűlést otthagya jöttek ki érte, majd bevezették őt, és szerényen hozzátette, hogy ezzel nem az ő, hanem azoknak a méltóságát becsülték meg, akik küldték. Mindez a megtisztelés azonban elmaradt Nógrád vármegyében, ahol megbízólevelet kért tőle az alispán, holott ez nem volt szokásban, ráadásul tudott Kajali küldetéséről is. Kajali igazságtalannak tartotta azt, hogy Darvas Ferenc alispán a szénájáért csak 40 tallért parancsolt adni, pedig az előző esztendőben Kajali ingyen bocsátotta rendelkezésére a meghatározott mennyiségben felüli szénát. Mindezek ellenére Kajali dicsérte Nógrád vármegyét a fejedelemnek írt levelében még akkor is, ha úgy érezte, hogy jogtalanság érte őt.⁴⁷

Befejezés

Végezetül szükséges beszámolni arról is, hogy a vármegyei levelezésben, jegyzőkönyvekben meglehetősen nehéz volt találni olyan iratot, amely a vármegyei tisztviselők személyes kapcsolatainak a hivatalos ügyintézésre gyakorolt hatásáról tanúskodik. Mindez több okkal magyarázható. Egyfelől lehetséges, hogy a szóbeli ügyintézés során érződött inkább ez a hatás, ami ennél fogva az írott forrásokba nem került be. Másfelől elképzelhető, hogy e hatást nem kívánták a hivatalos iratokban rögzíteni. Harmadsor-

⁴⁵ NML XIV-3. C-5/6. 123. Darvas Mihály kerületi hadbiztos levele Nógrád vármegyéhez a beszállásolás és a szolgabírák Egerbe hívása ügyében (Eger, 1706. március 3.)

⁴⁶ NML XIV-3. C-5/6. 107. Kajali Pál levele Nógrád vármegyéhez a Murányba szállítandó tűzifa és a portális szekerek ügyében (Nagyszombat, 1705. december 30.)

⁴⁷ NML XIV-3. C-5/7. 14-17. Kajali Pál levele Darvas Ferenc nógrádi alispánnak harmadik kompánia kiállításáról (Füle, 1707. február 22.)

ban a fennmaradt források döntő többsége arra enged következtetni, hogy az írásbeli ügyintézés során a hivatalos út betartása meghatározó volt ebben az időszakban.

A vármegye hivatalos ügyintézésének egy része szóban zajlott, a szóbeliség elsősorban a vármegye határain belül volt érvényes, ritkábban azon kívül is. Az érintkezések ilyen formája a személyes találkozások fontosságára utal, noha ennek hatásaira jóformán alig rendelkezünk adattal.

A kis számban előforduló adatok azonban nem jelentik azt, hogy a vármegye tisztviselőinek társadalmi kapcsolatai nem befolyásolták volna a vármegye működését. A hivatalos iratokból a Rákóczi-szabadságharc kitörése előtti személyes jellegű kapcsolatok hatása éppen úgy kimutatható, mint a Rákóczi-korban kiépülőké. Az előbbi inkább akkor jelentkezett markánsabban, amikor nógrádi származású, ám a vármegyei hivataloknál magasabb hatáskörrel rendelkező tisztviselővel került kapcsolatba a vármegye. Az újonnan kiépülő személyes kapcsolatok pedig a közösség és a magánérdek képviselése mellett lehetőséget adott az egyéni karrierek előmozdítására éppen úgy, mint a vármegyét érintő megbízatások elnyerésére.

Amíg az ismertség, vagy az ismerteté válás az egyéni karriert és az ügyintézést jelentősen befolyásolta, addig az esetlegesen fennálló személyes szimpátiák és ellenszenvek, eltérő magánérdekek jóformán ki sem mutatható hatással bírtak. Hasonlóak mondhatók el a magánérelmekről is. Mindez erősen hangsúlyozza a vármegyei ügyintézés hivatalos jellegét, a tisztviselők profizmusát. Mindössze egyféle kivételt tudunk említeni, az is azonban az ismertséggel, s nem az érzelmekkel vagy érdekekkel hozható összefüggésbe. Nehezebb volt ugyanis a vármegyére vonatkozó parancsokat végrehajtatniuk a vármegye fölött álló nógrádi származású tisztviselőknek azokhoz a társaikhoz viszonyítva, akiket a vármegye tisztviselői korábban személyesen nem ismertek.

Ha a tisztviselők személyes kapcsolatainak előnyeit és hátrányait kívánjuk megfogalmazni a vármegye szempontjából, akkor eléggé semleges megállapításokat tehetünk. A vármegyei tisztviselőkkel való rokoni kapcsolatok nem jelentették a különféle kötelezettségek alóli felmentést, s magánkedvezmények elnyerését, legalábbis ezek nem mutathatóak ki a korszakból származó hivatalos iratokból. A vármegyei tisztviselők sem élvezték a vármegye közösségének hármifajta részrehajlását, legföljebb csak hivatalos ügyintézésüket támogatták meg. Bár a Nógrádból származó magas rangú tisztviselők, akiket a vármegyében kevésbé becsültek a nem ismert tisztviselőkhez képest, önként vállalt feladatuknak tartották, hogy saját hatáskörükben érvényesítsék a vármegye érdekeit, mégis ez az igyekezett nem hozott látványos eredményeket.

Mindent egybevetve a személyes kapcsolatok hatása a Rákóczi-kori Nógrád vármegye hivatalos ügyintézésére kimutatható, ám elsősorban az ismertség és a nem ismertség vált fontosabb tényezővé. A tisztviselők profizmusa révén az érzelmek, érdekek mentén jelentkező emberi tényező kevésbé mutatható ki. E kapcsolatok mérlegét megvonva elmondható, hogy a vármegye közösségének érdekeit is szolgálta, mégis jobban körvonalazható az egyéni érdekek érvényesítése vagy annak kísérlete esetében.

A VASÚTÉPÍTÉS HŐSKORA NÓGRÁDBAN

MILÁK BÉLA

Annak felismerése, hogy a közlekedés gyökeres átalakítása – s általa a személy- és áruforgalom előmozdítása – egyik alapfeltétele a gazdasági-társadalmi fejlődésnek, nem volt korszakunkban egy új gondolat. A reformkorban indult meg a gőzhajózás, 1848-ban pedig törvénybe iktatták Magyarország megépítendő vasúthálózatának átfogó tervét.¹ A vasút volt az, aminek fejlesztési üteme, építési módja, és elsősorban iránya a legtöbb vitát váltotta ki. A részben már korábban kiépített Pest és Pozsony közti vonalat 1850 végén adták át a forgalomnak, Szegedet 1854-ben, Temesvárt és Debrecent 1857-ben, Nagyváradot és Aradot 1858-ban, Miskolcot 1859-ben kapcsolták a vasúti hálózathoz.²

Magyarországon az első vasúti törvény az 1836. évi XXV. törvénycikk volt.³ 13 útvonalat jelöltek meg, melynek kiépítését elsődleges fontosságúnak ítélték meg, és törvényi kedvezményben is részesítendőek.⁴ Ezek a vasútvonalak a következők:⁵

- 1: Budapest-Bécs
- 2: Budapest-tengerparti városok
- 3: Budapest-Zimony
- 4: Budapest-Morvaország
- 5: Budapest-Galícia
- 6: Budapest-Kolozsvár
- 7: Budapest-Nagyszében
- 8: Bécs-tengerpart
- 9: Bécs-Magyar tengerpart
- 10: Nagyszombat-Kanizsa
- 11: Kassa-Krakkó
- 12: Miskolc-Lengyelország
- 13: Sziszek-Magyar tengerpart

Ezek voltak tehát a leginkább preferált vasútvonalak, de mint láttuk és látni is fogjuk, az idő előrehaladtával e tervek némileg módosultak. Sem Szeged, sem Temesvár és Debrecen nincs benne, ezen előzetes tervekben.

¹ Magyarország története 566. o.

² Magyarország története 566. o.

³ HOLLÁN Ernő 22. o.

⁴ HOLLÁN Ernő 23. o.

⁵ HOLLÁN Ernő 23-24. o.

Széchenyi István gróf már a Helytartótanács Közlekedési Osztályának vezetésével történt megbízatása előtt is élénk érdeklődést mutatott a közlekedési eszközök fejlesztése iránt.⁶ A Közlekedési Osztályra történt kinevezése után, mint az osztály vezetője, majd miniszterként szinte kizárólag a hazai közlekedés fejlesztésének szentelte az életét. Az Országgyűlés 1846-ban, még Közlekedési Osztály vezetői minőségében bízta meg, hogy dolgozza ki és terjessze elő az ország közlekedési eszközeinek rendszerére vonatkozó tervezetét, amelyet a törvényjavaslat formájában majd a törvényhozás elé visznek. Széchenyi gróf munkatársaival közösen dolgozta ki és 1848. január 25-i kelettel „Javaslat a magyar közlekedés rendezésről” címmel megjelentette.⁷ Javaslatának kidolgozásakor a következő alapelveket vette figyelembe:

- A közlekedési eszközöknek országos felügyelet alá kell tartozniuk.
- Közlekedési eszközt csak a hatóság tudtával és beleszólásával lehet építeni.
- A közlekedési rendszerben a fő helyet a vasút foglalja el, a többi eszköznek csak alárendelt szerepe lehet.

Lényeges momentum, hogy a vaspályák építésénél hangsúlyozta az állami tulajdon fontosságát, az állami építés elsőbbségét és a magánvasutak építését csak kamatgarancia nélkül tartotta megengedhetőnek! A vaspályák irányának vezetése a következő szempontokat tűzte ki:

- A fővonalakat a kijelölt végpontok felé egyenes irányban kell vezetni.
- A fővonalak az ország szívéből, Pestről és Budáról ágazzanak ki.
- A vonalhálózat, de főleg a mellék-és szárnyvonalak kialakításánál figyelembe kell venni az ország minden területének, elsősorban az északi megyék és a bányavárosok bekapcsolását.
- Vasúti összeköttetést kell biztosítani a magyar tengerparttal.

A javaslat kidolgozásánál figyelembe vette a már üzemben lévő Pest-Vác és Pest-Szolnok vonalakat, valamint a már engedélyezett és épülőfélben lévő Vác-Pozsony vonalat. Széchenyi az építendő vonalakat 3 csoportba sorolta, valamint megkülönböztetett fő-, mellék- és szárnyvonalakat. Az építendő fővonalak:

- Pesttől a Duna bal partján Pozsonyig (34 mérföld, 258 km)
- Pest-Székesfehérvár-Károlyváros-Fiume (70 mérföld, 530 km)
- Pest-Szolnok-Aradon át Erdélybe (34 mérföld, 258 km)
- Pest-Miskolc-Kassán át Galícia felé (35 mérföld, 266 km)

Valamint az építendő szárny- és mellékvonalak, melyek együttes hossza a tervezet szerint csaknem 300 mérföld, azaz több, mint 2200 km vasút építését tartalmazza. Ezen munkálatok tervezett költsége 80 millió ezüstforintot irányzott elő. Széchenyi javaslata a hazai közlekedési rendszer központjává tette a vasutat, amit azzal indokolt, hogy a közlekedési eszközök közül a vasút képes „biztos, gyors, szakadatlan és olcsó összeköttetést biztosítani”.⁸

⁶ Széchenyi Istvánt a fent említett hivatal vezetésével 1845- ben bízták meg és három évig állt az élén. (Vasúthistória 126.)

⁷ Széchenyi munkatársai: Kovách Lajos tanácsos, Clark Ádám angol származású mérnök, a budai alagút későbbi építője, Sasku Károly és Csány László mérnökök, Burián János rajzoló, Tasner Antal személyi titkár (Vasúthistória 127.)

⁸ Vasúthistória 128.

1849 után gyökeresen megváltoztak a magyarországi vasútvonalak építésére vonatkozó tervek. A bécsi kormány az állami vasútépítési rendszer híve volt, ebben nem sokkal tértek el Széchenyi elképzelésétől, tehát állami feladatnak tekintették a vasúthálózat fejlesztésének ügyét. Magyarország szempontjából a baj az volt, hogy a pályák kijelölésénél kizárólag összbírodalmi gazdasági és politikai érdekeket vettek figyelembe. Ennek az időszaknak a kezdetén két nagyszabású, az egész birodalom területét felügyelő vasúthálózati terv készült. Az egyik Karl Ghega osztrák vasútépítő mérnök munkája volt. A másik Bruck osztrák kereskedelmi miniszter nevéhez fűződik.⁹ Mindkét terv alapvető jellemzője az, hogy elsősorban a birodalom politikai, gazdasági, kereskedelmi és hadászati érdekeit tartotta szem előtt, és teljes mértékben elhanyagolja a korábbi magyar célkitűzéseket. Ghega tervében nem szerepelt a magyar tengerpart megközelítése és kevésbé volt a hálózat központja a magyar főváros, mint az előző javaslatokban, például Széchenyi István tervezetében. Ghega tervét minden bizonnyal felhasználva Bruck készítette el a birodalom vasúthálózati tervét, mely 9950 km vasút építését irányozza elő, ebből 2350 km jutott Magyarországra.¹⁰ A sok hasonlóság ellenére volt eltérés is. A leglényesebb különbségek:

- Nem érvényesült Pest-Buda központi szerepe a vasúthálózatban, kevés volt a Pestről kiinduló vasútvonal, a dunántúli vonalak nagy többsége Bécs és Ausztria felé irányult.
- Nem teremtett közvetlen kapcsolatot a magyar tengerparton Fiumével, hanem a magyar vasúthálózat Ausztria területén kapcsolódott az akkor Ausztriához tartozó Trieszt kikötőjét Béccsel összekötő vonalhoz.
- Kevesebb kapcsolatot teremtett külföld felé.

Hiányoztak az ország nagyobb településeit összekötő nyugat-keleti és észak-déli vonalak.¹¹

A fentebb már említett államköltségen való megvalósítást Ausztria pénzügyi és politikai helyzete nem tette lehetővé. Az 1854-ben elfogadott „Engedélyezési törvény” értelmében magánvállalatoknak adott ki előmunkálati engedélyeket a tervezett vasútvonalak építésére, sőt az üzemben lévő állami vasutakat is eladta.¹²

Volt magyar elképzelés és terv is, igaz ezek publikálása már a kiegyezés hajnalára tehető. Ez a tervezet a neves földrajztudós, Hunfalvy János nevéhez fűződik. Hunfalvy a hazai közlekedési hálózat fejlesztését tárgyaló felolvasását a Magyar Tudományos Akadémián 1866. november 19-én tartotta, és előadása nem csak a vasút ügygel, hanem az egész magyar közlekedés fejlesztésével foglalkozott.¹³ Előadásában ismertette a magyar közlekedési hálózat kiépítettségét és forgalmi helyzetét. Hunfalvy a közlekedési eszközök fejlesztésére vonatkozóan sorrendet állított föl, de első helyre nem a vasutak építés-

⁹ Vasúthistória 128.

¹⁰ A tervezetben 12 vasúti vonal volt. (Vasúthistória 130.)

¹¹ A „Bírodalmi vasúti hálózati program” tervezetét a császár is jóváhagyta 1851. november 1-jén. (Vasúthistória 130.)

¹² Egy 1854. szeptember 14-én kelt rendelettel a magántőke számára szabaddá tették az utat a vasútépítésben. (POGÁNY Mária 13.)

¹³ Vasúthistória 136.

sét, hanem a nagyobb folyók és a meglévő csatornák szabályozását helyezte és csak másodikként szerepeltette a fővasutak építését, harmadik helyre a kisebb folyók szabályozását és új csatornák létesítését sorolta és negyedikként említette a másodrangú vasutak építését.¹⁴

A '60-as évek elején a vasútépítésben szünet állt be, mert a vonalak irányának kijelölésében átmeneti ingadozás következett be. Egyre erősebb hangot kapott a magyar érdektű, Pest központú vasút gondolata. Az ország megoldatlan közjogi problémája, a labilis gazdasági és külpolitikai helyzet nem serkentette a kormányzatot a magyar vasúthálózat továbbépítésére. Rendkívüli esetekben azonban eltértek ettől a gyakorlattól.

A Pest-Hatvan-Salgótarján-Losonci pálya az addig napvilágot látott hálózati tervek egyikében nem szerepelt, bár mint láttuk, Széchenyi fontosnak tartotta az északi megyék bekapcsolását a vasúthálózatba. Létét annak köszönhetette, hogy engedélyesei magas kormányhivatali állásokat láttak el.¹⁵ Fontos azért is, mert hazai kezdeményezésre indult el, és mert a pesti kereskedő és ipari burzsoázia ehhez az építéshez jelentős tőkét mozgósított.¹⁶ Így elmondhatjuk, hogy teljesen váratlanul, 1863-ban mint említettem, semmilyen tervben nem szereplő vasutat engedélyezett a kormány, méghozzá gróf Forgách Antal kancellárnak.¹⁷

A fentebb említett vasút építését az 1860-ban alapított „Szent István Kőszénbánya Résvénytársulat” tűzte ki feladatául.¹⁸ A társaság megalapítására egy javaslat készült, amit Brellich János készített 1860. májusában. A Helytartótanács 1860. november 24-én jóváhagyta a Szent István Kőszénbánya Társaság megalakulását.¹⁹ A vasúttal kapcsolatos elképzelések azonban már ekkor sem voltak új keletűek Nógrád vármegyében. A vasútépítés – mint az ország gazdasági életébe történő bekapcsolódás lehetősége – nem csak a megyei szénbányászat, a mezőgazdaság, hanem az egész felső-magyarországi ipar érdeke is volt. Érdekes módon az első lépést a vasútépítés terén a megye földbirtokosai tették, ugyanis, mint már az előbbiekből láthattuk, a felmerülő vasútépítési tervek közül nem sok minden valósult meg, és a megvalósultak sem Magyarország érdekeit tükrözték.²⁰ 1854. november 18-án Kubinyi Ágoston földbirtokos, a Nemzeti Múzeum igazgatója vezetésével Nógrád, Gömör és Borsod érdekelt birtokosai gyűltek egybe a múzeumban, hogy megbeszélést tartsanak.²¹ A megbeszélés tárgya az Ipoly-Sajó-völgyi vasút volt.²² Az ipolyvári, gyarmati, szécsényi medencék birtokosai, a Fülek környéki szénbányák, gömöri, ózdi, sajóvölgyi vasolvasztók szempontjai szerint a vasút nyomvonalát Szob-Balassagyarmat-Losonc-Fülek-Rozsnyó útvonalban határozták meg.²³ Vállal-

¹⁴ Vasúthistória 136-137.

¹⁵ Vasúthistória 12.

¹⁶ POGÁNY Mária 104.

¹⁷ POGÁNY Mária 17.

¹⁸ POGÁNY Mária 104.

¹⁹ VARGA László 21.

²⁰ SZVIRCSEK Ferenc 57.

²¹ Ez a vasúti tervezet elkerülte volna Salgótarjánt (Salgótarján 101.)

²² SZVIRCSEK Ferenc 58.

²³ Nógrád, Egy másik irat szerint „az Ipoly-Sajó-völgyi vasút Esztergom mellett Szobnál a Magyar Központi Vasútból indulván ki, mindkét érintett folyam völgyein át vonul, mely alkalommal Ipoly-Ságbot, Losoncot és Miskolczt érinti, Selmezt, Körmözt és a gömöri vasbányák gazdag bányatermékeit pedig jól töltött utak vagy mellékvonalak segítségével fölveszi.” (HOLLÁN Ernő II.)

kozási kedvben nem volt hiány, pénzben annál inkább. Ezt a tervet Károlyi Ede akarta megvalósítani 1857-ben, belga tőkével. Nógrád vármegye főispánja, ifjú gróf Zichy Ferenc 1861. február 11-én, a megyei közgyűlés befejeztével, aznap este magához hívta azokat, akiket a félig már elfelejtett Ipoly-Sajó-völgyi vasút még érdekelt.²⁴ A főispán széles összeköttetései nyomán már vállalkozókat is talált, akik részvények kibocsátása nélkül is vállalkoznának a vasút felépítésére, mert azt nyereséges vállalatnak ítélik meg. Ezen a megbeszélésen választmány megválasztását találják szükségesnek és Gömör vármegyét is hasonló lépésre szólítják fel. Véleményük szerint a kereskedelem súlypontja a Duna, és ezzel kell összekötetésbe kerülni.²⁵

A mozgalom következő lépésére a Nemzeti Múzeum kistermében került sor. Ezt a megbeszélést is gróf Zichy Ferenc szervezte. Itt az Ipoly-völgyi vasút népszerűsítése volt a cél, a megbeszélés feladatául tűzték ki, hogy miként lehet a felső-magyarországi iparos vidéket a közsentelepeken át Pesttel kapcsolatba hozni? Itt már a pálya iránya némileg módosult, ugyanis észak-kelet felé tervezik, a gömöri és szepességi városokat kívánják elérni, a végállomás pedig Fülek lett volna.²⁶ Ez a vasútépítési mozgalom végül a tőke hiánya miatt csődbe jutott.

De térjünk vissza a Szent István Köszénbánya Részvénytársulathoz. A társaság első terve az volt, hogy Salgótarjántól a Dunáig terjedően ló- vagy gőzvontatású vasutat épít, hogy több szénét értékesítsen, nagyobb haszonnal.²⁷ Ennek érdekében a társaság még egy hirdetést is feladott a Pesti Naplóban. Ebben a hirdetésben a „lóerőre építendő vasút” részvényeinek a vásárlására hív föl.²⁸ Itt látjuk, hogy a társaság elnöke Prónay Albert, alelnöke Korizmic László, ügyvezetője Brellich János.²⁹ A Duna -menti szénkereslet igazolja egy lóerejű vasút építését. az egész vállalat 876.000. forint tőkét kívánt, amelyből 676.000 forint a lóerejű vasút építésére és a köszénbányászati jog megváltására lenne befektetve. A vasút tervét egyébként többen is jónak találták a kortársak közül.³⁰ Közben a bányatársaság 1861 szeptemberében közgyűlést tartott, amely – a vasútépítés szükségességének elismertetése után – egy külön társulatot alapított azzal a céllal, hogy a tervezett vasút érdekében a szükséges lépéseket tegye.³¹ A társulat tagjai még 1861-ben koncessziót kértek a Helytartótanáctól a következő két vonal felépítésére: egyrészt Salgótarjántól Pásztó-Hatvan-Aszód-Isaszegen át, a Rákos és a Zagyva partja mentén Pestig, másrészt Füleken keresztül Losoncig. Már ekkor elhatározták, bölcs elő-

²⁴ Feltételezhető, hogy ezt a megbeszélést a főispán elsősorban azért hívta össze, hogy a megyei földbirtokosok előtt a népszerűségét növelje (Nógrád megye 48.)

²⁵ Pesti Napló 1861. március 9.

²⁶ Pesti napló 1861. május 9.

²⁷ POGÁNY Mária 104.

²⁸ A lóvontatású vasutat így indokolták: „Egy ilyen lóerőre épített vasút, nem csak a szénre nézve olcsó szállítást idézne elő és a folytonos egyéb fuvarozás által is igen nyereséges lenne, hanem még azon lehetőséget is eszközölné, hogy az évnél minden szakaszában tetszés szerinti mennyiségű köszén szállíthatatnék a fogyasztók kínálatára” (SZVIRCSEK Ferenc 59.)

²⁹ Ezt a programot a Magyar Királyi Helytartótanács 1860. november 24-i 40.224. számú kiadványa hagyta jóvá (Pesti Napló 1861. június 19.)

³⁰ „A Magyar Északi Vaspálya terve igen jó, mert összeköti az északi iparos és a déli termelő vidékeket”, mondta Hollán Ernő (Gazdasági lapok 1861. június 30.)

³¹ Tagjai voltak: báró Prónay Albert, Korizmic László, Havas József, Fluck Ede, Kohen Jakab és Brellich János (POGÁNY Mária 104.)

relátással, hogy a vasutat úgy kell megépíteni, hogy az ne csak teher-, hanem személyszállításra is alkalmas legyen. Történt mindez azért, mert a társulat végül is elvetette a Balassagyarmat felé irányuló vaspálya tervét, s mint fentebb láttuk, Hatvanon keresztül határozták meg az irányt. Az első közgyűlés meghatározta a társaság nevét is: Salgó-Tarjányi Szent István kőszénbánya társulat. A társaság programját a Magyar Királyi Helytartóság még korábban jóváhagyta.³²

Már ekkor fölvetődött egy érdekes gondolat, vagy inkább bírálat, amely akkor nem kavart nagy port, de a későbbi események igazolták a helyességét. A kőszénbánya társulat működését Volnay József, vasgyár egyesületi igazgató bírálta meg és fejtette ki azon véleményét, hogy a társulat szene nem lesz versenyképes a piacon, mert a terv legnagyobb gyöngéje a költséges vasútépítési vállalkozás, mely a társulatot szinte megfosztja tőkéjétől.³³ A vállalkozóknak azonban sikerült megnyerni ügyüknek a megye főispánját, gróf Zichy Ferencet, ami véleményem szerint nem lehetett nehéz feladat, hiszen az Ipoly-Sajó-völgyi vasút mellett is teljes mellszélességgel kiállt. Ráadásul a megalakult igazgatóságnak is ő lett az elnöke. A vállalkozásnak nógrádi birtokosok is tagjai lettek. Ekkor még a vasút építését a társulat nem tudta megkezdeni, de a Kőszénbánya-társulat elkezdte működését. Brellich János szívós szervezőkézséggel harcolt az általa megálmodott vasút tető alá hozása ügyében. Már ekkor kifejtette, hogy az Ipoly-Sajó-völgyi vasútnak az volt az egyik hibája, hogy Szobnál akarta elérni a Dunát, és utána Bécs felé tovább.³⁴ Ez azért nem felelt meg a célnak, mert a vasúti közlekedés központja Magyarországon Pest-Buda. Ráadásul a vasút a Duna-Tisza közti területek ellátásába sem tudott volna bekapcsolódni. A fentebb említett új vonalvezetési tervnek az is az előnye, hogy Abonynál a Tiszai-Vaspályával is kapcsolatot lehetne létesíteni.

Az egész vasút ügy elindítója és fő mozgatója Brellich János mérnök, bányatulajdonos volt. Brellich János engedélyt kért 1860-ban a salgótarjáni kőszénbányák nagyobb mérvű kitermelésére. Brellich János és Windsteig Gergely 1860. március 22-én, a Besztercebányai Császári-Királyi Bányakapitánysághoz írt levelükben a helyi bányák szervezeti összevonásának fontosságára hívták fel a figyelmet, és ekkor kérték azt is, hogy a jövőben Salgótarján Kőszénbánya Társaság néven szerepelhessenek.³⁵ Ezzel párhuzamosan, mint láttuk, a vasút építését is tervbe vették. Amikor a társulat megalakult, fedőszerve lett egy vasútépítés megindulásának, melynek alapját az említett szénbányászati jog, a szénbányákból eredő jövedelem adta volna. Az igazgatóság nagystílusú manipulációba kezdett. A bányák értékét és jövedelmezőségét alaposan túlértékelve kampányt indítottak újabb részvényesek szerzésére.³⁶ Mint láthattuk, a pénztelen nagybirtokosok által indított vasútépítési mozgalom csődbe jutott, ezért a társaság tagjai igyekeztek minden pénzszerzési lehetőséget kihasználni. A birtokos osztály tagjai két okból nem számíthattak segítségre. Az egyik ok az, hogy az összbirodalmi érdekek nem kívánták az Ipoly-völgyi vasutat, a másik pedig az, hogy magasabb körökben sem pártfogójuk nem volt, sem érdekeltsége nem volt jelentősebb személyiségnek a vasútban.

³² 1860. november 24-én (SZVIRCSEK Ferenc 59.)

³³ SZVIRCSEK Ferenc 60.

³⁴ Brellich 1861. áprilisában, a Pesti Naplóban foglalkozott az Ipoly-Sajó-völgyi vasúttal és mondta el terveit. (SZVIRCSEK Ferenc 60.)

³⁵ VARGA László 21.

³⁶ SZVIRCSEK Ferenc 59.

A birodalmi érdekeket is megmozgató szén ugyanakkor napról napra nagyobb mennyiségben halmozódott föl eladhatatlanul a bányáknál.³⁷ A kereskedők visszavonultak, a gyors haszonra törekvő nagybirtokos bányavállalások pedig rövid életűek voltak. Két mérnök, Weber Alajos és Brelich János azonban világosan látva a szén jelentőségét, tovább keresték ebből a helyzetből a kiutat. Azt biztosan kijelenthetjük, hogy Salgótarjánt a szén emelte ki az ismeretlenségből.³⁸ A zagyvai kőszénbányászat 1854-ben már olyan jelentős, hogy a bányatelepnek már orvosa is volt.³⁹ A fejlődés ellenére is igaz, hogy a három salgótarjáni bánya termelékenysége rendkívül alacsony szinten volt. A termelés kibontakozását leginkább a szállítási nehézségek akadályozták.⁴⁰ A megyei piac korlátozott volta miatt a salgótarjáni szénnek a legközelebbi komolyabb felvevő helye Egerben a gőzmalom, Poroszlón a tiszai hajózás és Pesten a dunai hajózás volt. 90–150 km-re kellett a szenet fatengelyes kocsikkal, elmaradott körülmények között szállítani. Ez természetesen rendkívül megemelte a szén árát. 50 kg szén ára az 1850-es évek közepén a bányáknál 12 krajcár volt. A fuvar költsége 50 kg szénnek Egerbe 22, Poroszlóra és Vácra 40 krajcárba került.⁴¹ A környéken megnyílt szénbányák kezdetben csak közvetett munkalehetőséget biztosítottak a salgótarjáni lakosoknak. 1850-ben közzétettek egy fuvarozási hirdetményt Salgótarjában. Ezen hírről adták a lóval rendelkező lakosoknak, hogy mindenkor szállíthatnak kőszént, mivel a Zagyvai Kőszénbánya Igazgatóság tetemes mennyiségű kőszént akar Zagyváról Poroszlóra szállítani a gőzhajózás számára. A szenet Poroszlón, a Krisztina-parton vették át, ahol azonnal, minden kosártól 5 forint 30 krajcár váltópénz fuvardíjat fizetnek, egy részét ezüst huszasokban.⁴² A fuvaroshiány nemcsak ebből a kitételből, hanem a hirdetmény további szövegéből is jól kivehető. Ígéretet tett az igazgatóság arra, hogy Poroszlóról visszafelé sőt szállíthatnak a fuvarosok. A hirdetmény megnyugtatta a vállalkozó szelleműeket, hogy a távolság sokkal kisebb, mint amennyire eddig szállították a szenet. Azt is közölték, hogy Zagyváról Poroszlóra csinált út van. Az út minőségére azonban már nem mert a hirdetmény utalni. Mint látjuk, a szénbányászat legkorábbi adatai a salgótarjáni iparmedencében zagyvai vonatkozásúak. Az első tárnák, szénásó helyek a Jakab-táró és az Ó-Emma-akna voltak. Ezekből az aknákból azonban nagyon kevés szenet termeltek. Az 1850-es évek második felében megnyíló salgótarjáni bányák egyáltalán nem hasonlítottak a későbbi korszerű bányákhoz, inkább kisebb szénkiásó helyekhez hasonlítottak. Ebben az időben a három salgótarjáni akna termelékenysége rendkívül alacsony volt. Láthatjuk tehát, hogy a salgótarjáni szénbányászat első évtizede bebizonyította, hogy a szénmedencében fekvő hatalmas szénvagyon hasznosítása csak a szállítási problémák megoldása esetén lehetséges.

A helytartótanács 1861. július 31-én kelt 42 194. számú helytartósági leiratában jóváhagyta az alapszabályokat és ezzel a salgótarjáni Szent István Kőszénbánya Rt. véglegesen megalakult.⁴³ Első elnöke báró Prónay Albert lett.⁴⁴ A bányászat alapja a kazári,

³⁷ 1859-ben a salgótarjáni bányáknál 25–30 vagon szén feküdt eladhatatlanul (Salgótarján 100.)

³⁸ Salgótarján 1857-ben 940 lakossal egy jelentéktelen falu (Nógrád vármegye 213.), egy másik forrás azt írja, hogy „a település lélekszáma Ponyi- és Salgó pusztával együtt 741 fő volt”. (VARGA László 21.)

³⁹ Zagyva 11.

⁴⁰ Zagyva 11.

⁴¹ Salgótarján 100.

⁴² Nógrád megye 99.

⁴³ Nógrád megye 49.

⁴⁴ VARGA László 22.

vizslási, valamint Zagyván, Pálfalván és Szőrösi-pusztán lévő telepek, melyekre bányászati jog volt, összesen 11.800 holdra kiterjedően.⁴⁵ A bányákat 1861. június 1-én vette át a társaság. Mesés haszonra számíthattak, hiszen a köszönmennyiség a számítások szerint szinte kimeríthetetlen volt, a kiaknázás könnyű és ami a legfontosabb, hogy a napszám is olcsó volt a nógrádi szénmedencében. Az öttagú igazgatóság – melynek elnöke báró Prónay Albert, tagjai Brelich János, Kohen Jakab, Havas József, Dumtsa Ignác és Nyíri József voltak – nagy lendülettel állt munkába.⁴⁶ A központot Salgótarjánban jelölték ki, mivel ez volt a bányakörnyék közepe és országút mellett feküdt. Salgótarján jövőjét ez az igazgatósági határozat döntötte el. Ez a vállalkozás már a magyar és az osztrák nagytőke vállalkozása volt. Szépen tükrözte ezt a felügyelő bizottság összetétele. A befektetett pénzüik fölötti felügyeletet már nem közvetlenül a nagybirtokosok, hanem a magyar és osztrák kereskedelmi tőke képviselői gyakorolták.⁴⁷ A nagyüzemi bányászat megindulásával egyidőben nem oldódott meg a legnagyobb probléma, a szállítás kérdése. Az Ipoly-Sajó-völgyi vasút agonizációja után a részvénytársaság újra felvette a már egyszer elvetett lóvasút megépítésének a gondolatát. Zemlinszky Rezső, a bányatársaság akkori mérnöke tanácsára azonban a jobban kifizetődő gőzvasút mellett foglaltak állást. Mivel a vasútépítésre pénzüik nem lévén, az igazgatóság nagystílú házárd manipulációba kezdett, aminek a célja az volt, hogy minél több újabb részvényeseket szerezzenek. Közben, 1862 május 6-án a társaság megkapta az előmunkálati engedélyt.⁴⁸ Nem sokkal később, 1863. január 19-én megkapták az uralkodói engedélyt a vasútépítésre és a társaság a cs. kir. szabadalmazott Pest-Losonc-Beszercebányai Vasút-társaság és a Szent István Kőszénbánya Rt. nevet vette föl.⁴⁹ Sikerüket Brelichék talán annak is köszönheték, hogy időközben sikerült megnyerni tervüknek Coburg-Gothai Ágost pártfogását, aki már 1857-ben az Ipoly-Sajó-völgyi vasutat is pártfogolta. Ekkor került a képbe gróf Forgách Antal kancellár is.⁵⁰ Ezek után elmondhatjuk, hogy a pest-lósonci vasút engedményirata és a vasúti vállalat megalakulása gyorsan tető alá került.⁵¹

Pár mondat erejéig vissza kell térnünk 1861-be. Ekkortól számíthatjuk ugyanis a Pest-Losonci és a Tiszai Vasút szembenállásának a kezdetét. A Tiszai Vasútnak ugyanis koncessziója volt a Pest-Miskolc közötti vonal kiépítésére. Andrássy György, a vasúttársaság elnöke nem kötött egyezséget a pest-lósonci vasúttal.⁵² Ennek több oka is lehetett. az egyik, hogy vasútjuk a gömöri területeket kötötte volna össze a fővárossal és bizonyos helyeken párhuzamos lett volna a konkurens vasúttársaság vonalával. A másik feltevezésem szerint a szakmai és a gazdasági féltékenység, valamint a bizalmatlanság le-

⁴⁵ Nógrád megye 50.

⁴⁶ Nógrád megye 50.

⁴⁷ Tagjai: Ellenberger Henrik, Fluck Ede, Galgóczi Károly, Ganz Ábrahám, Geschwind Mihály, Jankó Vince, Kohen Jakab, Madarász Jónás Ede, Móroczy István, Návay Gyula, Neumann József, Perilles Ignác, Tarczalovics Antal, Vodianer Béla (Nógrád megye 50.)

⁴⁸ CSÁRÁDI 272.

⁴⁹ Nógrád megye 50., Nógrád vármegye 227.

⁵⁰ Meg kell említeni további, koncessziót kérők nevét is: gróf Forgách József, báró Sina Simon, gróf, Czebrán Ferenc, báró Podmaniczky Hermann és a néhai Gyürki Pál örökösei (POGÁNY Mária 105.)

⁵¹ SZVIRCSEK Ferenc 62.

⁵² SZVIRCSEK Ferenc 61.

hetett. A sajtóban is jelentek meg cikkek a pest-losonci vasút, valamint a Szent István Kőszénbánya ellen 1861-ben.⁵³ Érdekes, hogy 1863-ban a Pester Lloyd, amely eddig a pest-losonci vasút szószólója volt, átveszi a Pesti Napló cikkét, amelyben a Tiszai Vasút érdekében tiltakoznak a pest-losonci vasút ellen. S itt úgy érzem, meg kell állnunk pár szó erejéig. Ennél a két vasútnál ugyanis nagyon jól kivehető, hogyan harcolnak egymással két ellentétes tábor, vagy mondjuk inkább úgy, hogy két ellentéte lobby képviselői. A pest-losonci vasutat még megépülése után is bírálták. A legérdekesebb eset egy 1867-es, amikor is Hunfalvy János még az akadémiai székfoglaló beszédében is kitér a két vasútra! Így fogalmaz: „Egyébiránt a pest-losonci vasútnak kijelölt irányát sem tartatom nagyon helyesnek. Mindenesetre sokkal előbbvaló és szükségesebb lett volna a Pest-Hatvan-Miskolc vonal. S azután azon kérdés állott volna elő: vajon nem célszerűbb-e Losonczot Rimaszombaton át Mickolczal egyfelől, másfelől Balassagyarmaton át Váczal összekapcsolni?”⁵⁴

S, hogy ne legyen ennyire egyszerű és világos a helyzet, a régi Ipoly-Sajó-völgyi vasút elnöke, gróf Károlyi Ede új formában, mint a pest-miskolci vasút képviselője jelent meg újra a küzdőtéren. 1863. április 15-én választmányi ülést tartottak, az elnök gróf Zichy Ferenc lett, aki időközben kivált a pest-losonci vasútból, és új vállalkozásba próbált kezdeni.⁵⁵ Ez a vasúti bizottság a felvidéki városokban igyekezett részvényeseket szerezni. De ez nem volt reális alapokon nyugvó vállalkozás, egy újabb pest-miskolci vasút minden realitást nélkülözőtt, természetes, hogy nem valósult meg.

Mint már többször láthattuk, a bánya és a vasút történetét egymástól elválasztani nem lehet. A vasutat ugyanis elsősorban a bánya érdekei kívánták meg: a jó minőségű szén mázsáját ugyanis Pesten a szállítási költségek miatt csak 85-90 krajcárért tudták eladni. A vasúton történő szállítással ez 55-60 krajcárra lemegy, nem is beszélve arról, hogy Bécsben, ahol a salgótarjánihoz hasonló minőségű porosz szén mázsája 1 forint 30 krajcárba kerül. a vasút felépülése után 90 krajcárért tudnák eladni.⁵⁶ A nagyobb szénfogyasztás természetesen a helybeli szegény lakosoknak is előnyös volna: a bánya sok embernek adna munkát. A fentebb már említett tervzetben a vasút építési költségét 10 800 000 forintban szabták meg.⁵⁷ Jóllehet a koncessziót kérő beadvány az 1854-es törvényben előírt formai követelményeknek sem felelt meg, amely szerint előmunkálati engedélyt kell kérni. Úgy továbbbították az építési terveket, hogy nem mellékeltek mellé költségvetést! 1862-ben mégis továbbbították, egy szakvélemény kíséretében. Ekkor azonban érdekes esemény történt! A bécsi kormánykörök úgy ítélték meg, mind katonai, mint gazdasági szempontból fontosnak ítélték meg a tervezett vasút felépítését.⁵⁸ Hogy Bécs nagy jelentőséget tulajdonított a vasútnak, azt az a tény is jól bizonyítja, hogy a magyar birodalmi kancellária felszólítja a társulatot, hogy a lehető legnagyobb gyorsasággal tegye meg az előkészületeket, főleg, ami a technikai előmunkálatokat illeti.⁵⁹ Az előterjesztés szerint a vasúti pálya 21 mérföld, azaz 157 kilométer hosszú lenne, 14 állomással. Az építési költséget mérföldenként 692.915 forint 57 krajcárra tervezték, így a

⁵³ SZVIRCSEK Ferenc 61.

⁵⁴ HUNFALVY 35-36.

⁵⁵ SZVIRCSEK Ferenc 62.

⁵⁶ POGÁNY Mária 104.

⁵⁷ POGÁNY Mária 104.

⁵⁸ POGÁNY Mária 105.

⁵⁹ POGÁNY Mária 105.

pálya teljes költsége 18 millió forintra rúgna.⁶⁰ Az persze már egy külön talány, hogy emelkedhetett az építési költség alig pár hónap alatt 7,2 millió forinttal?! A szükséges alaptőkét 60 000 darab 200 forintos részvény, és mintegy 6 millió forint értékű, 5 1/2 százalékos kamatozó 100, 200, 500 és 1.000 forintos elsőbbségi kötvény kibocsátásával kívánták előteremteni. Előzetesen úgy számították, hogy a vállalkozás 117-118 százalékos nyeresége reális.⁶¹ 1863. január 5-én, az udvari kancellária képviselőinek jelenlétében a koncessziós feltételeket végérvényesen rögzítették, s jóváhagyás végett a királyhoz felterjesztették. feltételezhető, hogy a társulat gyors megalakulásához hozzájárult az 1863-as, aszályos év és az e miatt kihirdetett szükségállapot. De nem szabad figyelmen kívül hagyni Forgách Antal kancellár kancellár közbenjárását sem az ügyben.

Egy másik forrás némiképp eltérő értékeket állapít meg az építési költségeket illetően! Itt azt olvashatjuk, hogy az építési tőkét a társaság 12 millió forintban határozza meg, ami 6,6 millió forintnyi részvény és 5, 4 millió forintnyi elsőbbségi kötvény kibocsátása útján volt beszerezhető.⁶² Ezen forrás azt is írja, hogy a részvénytőkéből a Stamat és Társai bécsi cég közvetítésével 1864. július 18-án már 4, 4 millió forintot kibocsátottak, míg az elsőbbségi kölcsön 85%-os árfolyam mellett 1864-ben került elhelyezésre.⁶³ Bármelyik összeg legyen is a valódi érték, mind a 10, mind a 12 millió forint igen távol áll a véglegesen megállapított 18 millió forintos, valós bekerülési költségtől. Az állami körök gyanakvását valószínűleg azzal sikerült elaltatni, hogy lemondtak az állami kamatgaranciáról.⁶⁴ Hogy miért tették, azt csak találgatni lehet. A legvalószínűbb az, hogy a társaság még azzal az óvadékkal sem rendelkezett, amit ilyen esetben le kell tenni... Inkább egy emlékiratot bocsátottak ki, melyben beszámoltak céljaikról, eszközeikről. Ebben az iratban a beszercebányai bányakapitányság a szén mennyiségét 1443 millió mázsára becsülte, amit 90 év alatt sem lehet kibányászni.⁶⁵ A megindult nagyszabású sajtókampány azt eredményezte, hogy a közvéleményt sikeresen befolyásolni tudták. Január és március között a vasút jóvedelmezőségét, a kőszéntermelés és a kőszéntartalek óriási értékét hangoztatták. Mindeközben a vasút ügye gőzerővel haladt előre! Az első időkben hazai befektetők tették a pénzüket a társaságba, de később külföldi befektetők is bejelentkeztek. A külföldi befektetők különböző bizottságok mögé húzódtak és nyilvánvaló volt, hogy csupán fedőszervnek szánják a bányatársulatot a vasútépítéshez. Spekulációik érdekében nagyszabású sajtókampányt indítottak. Brosúrákat íratk, cikkeket jelentettek meg, amikért részvényekkel fizettek. A vesztegetések eredményeképp, 1863. júliusában engedélyezési és alapítási költség címén 405.800. forint áru elajándékozott részvényt könyveltek el!⁶⁶ Komoly tőke hiányában kaptak az alkalmon, amikor a kormány ínségélyezés céljából nagyobb közmunkákat kezdeményezett. a társulat a pénzügyminisztériummal kezdett tárgyalásokat, hogy a vasút alapmunkálatait ebből a pénzből fedezhessék. Az ügyet Forgách Antal kancellár vette kézbe, s el is intézte, a társaság igényeinek megfelelően. A vasút az Országos Alapból kapott összeget a

⁶⁰ POGÁNY Mária 105.

⁶¹ POGÁNY Mária 105.

⁶² Vasúttörténet 96.

⁶³ Vasúttörténet 96.

⁶⁴ SZVIRCSEK Ferenc 62.

⁶⁵ SZVIRCSEK Ferenc 62.

⁶⁶ SZVIRCSEK Ferenc 62.

földmunkáknál használta föl, ugyanis a vasutat 1863. október elején valóban elkezdték építeni.⁶⁷ Az országos éhínség miatt tömegesen tódultak az emberek az építkezéshez. Itt már arról lehet hallani, hogy az emberek a földmunkáknál, ha megfeszültek, sem tudtak egy nap 20-23 krajcárnál többet keresni. Ezért az összegért az alábbi felsorolásból láthatjuk, mit lehetett vásárolni.

A Pest-Losonc vasútvonalon 1863-ban Márkházánál felállított kávéház árjegyzéke:⁶⁸

1 darab 3 fontos cipő	20 krajcár
1 icce bor	10 krajcár
1 icce pálinka	24 krajcár
1 font szalonna	48 krajcár
1 tányér marhahúsleves hússal, vagy főzelékkel	10 krajcár
1 tányér birkagulyás	10 krajcár

Egy napi keresetből egy tányér levest és egy kiló kenyeret kaphatott a dolgozó a helyi kávéházban. Ez ekkor még nem keltett feltűnést, de a csődbe jutott vasút vizsgálatakor ez kiderült. Ekkor egy kubikus átlagkeresete – máshol – ennek az összegnek a tízszerese volt. Az éhínség és a szükségállapot miatt az emberek azonban nem nagyon válogathattak.

Tehát a társulat megalapított és a munkálatok is elkezdődtek. A szükségállapotnak volt még egy hozadéka, ami a társaságnak igen kedvező volt. Ez okból megengedték ugyanis, hogy a pályát ne csak Pest-Losonc, hanem Losonc-Besztercebánya között is építeni kezdjék. Ez már csak azért is meglepő, mert nincs adat arra, hogy ezt a társaság előzetesen, írásban kérvényezte volna. És egyébként is, az idő rövidsége miatt a tervdokumentáció és a költségvetés el sem készülhetett volna időre. A munkát, azonban mint láttuk, 1863. október 5-én elkezdték, saját erőből.⁶⁹ A munkások az éhínség miatt olyan tömegben áramlottak a kisterenye-hatvani szakaszra, hogy a társaság kasszája kiürült és munkászavargások keletkeztek. Ez által olyan veszély fenyegetett, hogy a munkát abba kell hagyni. Ezért november 4-én a birodalmi kancellár saját hatáskörében táviratot küldött a Helytartótanácsnak, hogy az állami költségvetésből adjon előleget a társulatnak a munkálatok folytatására. Ezzel egy időben segítséget kért a koronától is. E két akció nyomán a társulat a földmunkálatok folytatására 1863. november-december hónapjaiban összesen 24 000 forintot kapott, valamint egy egyszeri 400 000 forintos segítyt is, a társulat vagyona terhére, ráadásul 1854 júniusában felhatalmazták a társulatot arra, hogy a részvényesek kötelezettségére a befizetett részvénytőke erejéig, 6%-os kamatra, egy 1871-76 között visszafizetendő 5,4 millió forintos elsőbbségi kölcsönt vegyen föl.⁷⁰

Itt meg kell állnunk egy pillanatra. Láttuk, hogy a bécsi kormányzat a deficitesebb államháztartás miatt nem képes megvalósítani eredeti célkitűzéseit. Nem képes önerőből vasutat építeni, az üzemben lévőket is eladja, és koncessziós jogokat árul. Az 1863-as esztendőben ráadásul éhínség is van, szükségállapottal. Mindezek mellett, egy semmilyen tervben nem szereplő vasút, építésének elkezdése után egy hónappal már csődközelbe kerül és a kormányzat „ugrik” segíteni a társaságnak. Nem lehet pontosan tudni, milyen erők mozoghattak a háttérben. Mint említettem, a bányavállalatnál megjelentek az osztrák nagybefektetők, és a vasút tulajdonképpen a bányavállalatból nőtt ki.

⁶⁷ MIKLÓS Imre 179.

⁶⁸ SZVIRCSEK Ferenc 63.

⁶⁹ POGÁNY Mária 105.

⁷⁰ POGÁNY Mária 105-106.

Ezen befektetők védelme lehet magyarázat, de véleményem szerint csak abban az esetben, ha ezek a befektetői csoportok a bécsi kormányzathoz közel álló emberek pénzét is Salgótarjánba hozták. Úgy értékelem, hogy Forgách Antal kancellár önmagában már nem volt képes ekkora hatással lenni az események ilyen alakulására. Főleg, hogy ekkor már az államminiszterrel igen kiélezett a viszonya. Ez persze, csak egy magánvélemény, e tézis bizonyítása egy másik mű feladata lehet.

A pest-losonc-besztercebányai vasút pénzügyi manővereiről érdemes még egy-két szót szólni. A társulat képviselői még 1862-ben a belga Lagrand de Monceau bank képviselőivel kezdtek tárgyalásokat, hogy vállalják el az üzlet pénzügyi finanszírozását. Ebből nem lett végül semmi, ami arra enged következtetni, hogy a bank igen jó háttér-információkkal rendelkezhetett. 1863 májusában a koncessziót élvezők kérést intéztek a kancelláriához a pénzügyminiszterhez való továbbítás végett. Ebben kéri a részvények kibocsátására az engedélyt.⁷¹ Az engedélyt természetesen megkapták, ami után alapítottak egy bizottságot, melyet felhatalmazták a bankokkal való tárgyalásra.⁷² Ez a tárgyalássorozat már sikerrel járt, ami után a vállalat pénztárosa a pesti Kohen testvérek nagykereskedőháza lett, s ezen kívül kapcsolatban álltak a bécsi Schuller bankházzal is. 1864-ben megjelent a vállalat új alapszabálya nyomtatásban is. Ez úgy intézkedett, hogy a két társaság egybeolvad és felveszi a Pest-Losonc-Besztercebányai Vasút és Szent István Kőszénbánya Rt. nevet. Az egyesített vállalat alaptőkéje 18 millió forint.⁷³

Persze, ez a fúzió a legnagyobb problémát, a pénzhíányt nem oldotta meg. Ez lehetett az oka annak, hogy a vasúttársaság újfent kérést intézett az udvari kancellárián keresztül a pénzügyminiszterhez 1864. januárjában. A kérés lényege az volt, hogy térjenek el a vasúti koncesszióban lefektetett, 21.§ által szabályozott pénzügyi irányvonaltól. Ez a paragrafus azt mondta ki, hogy elsőbbségi kötvények csak akkor bocsáthatók ki, ha a részvénytőke 50%-át már befizették. Persze, ezt megfelelően indokolni is kellett. A társaság indoklása szerint a szükségállapot miatt nagyobb számban tudna munkásokat alkalmazni, mint a mennyi pénz a rendelkezésére áll, így a munkálatokat hamarabb be tudnák fejezni.⁷⁴ Nem meglepő, hogy a kancellár-elnök kérése pozitív elbírálásban részesült a pénzügyminisztériumban. De még ez sem volt elég! Talán az elsőbbségi kötvények jegyzése nem haladt a kívánt ütemben, de a társaság 1864. május közepén újabb kölcsönért folyamodott az államhoz. az ekkor kért összeg 5,4 millió forint volt.⁷⁵ Pedig ekkorra már a 16,7 mérföld hosszú Pest-Salgótarján szakasz földmunkái elkészültek és részben már a síneket is lerakták.⁷⁶

Mi lehetett akkor a probléma? Elsősorban a társaság kusza és rendezetlen pénzügyi helyzetében kell a probléma gyökerét keresnünk. Ezek, az állandóan jelentkező pénzügyi problémák rávilágítanak a hazai gazdasági élet hihetetlen korabeli tőkeszegénységére is. Az állam ugyan minden esetben hozzájárult a tőkeinjekcióhoz, ez azonban nem minden esetben jelentett valós és kézzel fogható pénzügyi segítséget, ez részben egy el-

⁷¹ POGÁNY Mária 107.

⁷² A bizottság tagjai: báró Prónay Albert, gróf Zichy Ferenc, Havas József, Fluck Ede, Korizmic László, Nyíri Józsa, Kohen Jakab, Brelich János és Dumtsa Ignác (POGÁNY Mária 107.)

⁷³ POGÁNY Mária 107.

⁷⁴ POGÁNY Mária 108.

⁷⁵ Abszolutizmus kori Levéltár, Magyar Királyi Udvari Kancellária, Vasúti Irományok, 365/ 1864/ 14 176/ 1864

⁷⁶ SZVIRCSEK Ferenc 63.

vi hozzájárulást jelentett. Arra is rávilágított, milyen nehéz volt Magyarországon vasutat építeni kamatbiztosítás nélkül, annak ellenére, hogy a sorozatos aszály miatt a munkások szinte korlátlanul rendelkezésre állt. Mindezek mellett és ellenére a fő probléma a társaságon belül jelentkező sorozatos sikkasztás volt. Ilyen körülmények közti köszöntött az 1865-ös esztendő a vasútra. 1865 elején a társaság egy jelentést tett közzé, „Vasút ügyének jelen állása” címmel. Ennek az iratnak a vasút élén álló igazgatótanács működését kellett volna jó színben feltüntetni, tevékenységük hasznosságát bizonyítani.⁷⁷ Ebben az irományban a vasút átadásának az időpontját folyó év július elsejében határozzák meg. Az egész jelentés lényege az az ígélet, mely szerint júliusig a vasút megépül a bánya annyit fog termelni, hogy a szállítást fedezni tudják. A spekulációra való hajlandóságukat az is mutatja, hogy amikor a vasút tényleges üzembe helyezése előtt a jegyzett tőkéjüknek kétszeresét elköltötték, még újabb vasutak létesítésére tettek kísérletet, ugyanis 1864. július 14-én időközben megszerezték a kassa-oderbergi vonal kiépítésének az engedélyét.⁷⁸ az előmunkálatokat 1865 márciusában meg is kívánták kezdeni. A hatvan-Szolnoki vasút befejezésére is engedélyt szereztek és már a terveket is elkészítették. De ezzel még korán sem volt vége a terveknek! Ennél a vasútnál a szolnok-oderbergi összeköttetést szerették volna megvalósítani. De engedélyt nyertek a Debrecen-Miskolc, és a Miskolc-Fülek közötti vasút megépítésére is, ezeknél a vonalaknál azonban még a terepet sem szemléltek meg. És végül, 1864. november 30-án engedélyt kaptak a Hatvan-Gyöngyös közötti pálya megépítésére. A vasutak feladata az lett volna, hogy a felső-tiszai, és mátrai vidéket egyrészt Felső-Magyarországgal összekötni, másrészt a vasiparral bíró Miskolc környékét közvetlen összeköttetésbe hozni Salgótarján környékével és Pesttel. Mint látjuk, e tervek jók voltak, ezek a vonalak a későbbiekben ki is épültek. Tehát a társaság jó szemmel vette észre, melyek azok a pályák, melyek kiépítése elsődleges gazdasági és társadalmi érdek lenne. A baj az, hogy az előzmények és még inkább a végkifejlet ismeretében kétséges, hogy a vasúttársaság bármely vonalat valóban teljes mértékben ki szándékozott építeni. Sokkal valószínűbb, hogy e vasútvonalak is a nyerészkedés és a sikkasztás melegágyai lettek volna.

Az igazi problémák a pest-losonci vasút építésénél 1865-ben jelentkeztek. Mint arról már volt szó, a társaság 1863 novemberében 400 000 forint segélyt kapott az államtól, a kért 1 millió helyett. Ennek 5%-os kamattal való visszafizetése ez év júliusában vált esedékessé.⁷⁹ Persze ennyi pénz nem állt a társulat rendelkezésére. Ekkor az üzletben 2 millió forint erejéig érdekelt Schuller bankházhoz fordultak, hogy az az elsőbbségi követvényeket adja el. Ez a pénzügyi akció megtörtént, legalábbis a bankház képviselője, báró Puthon Rudolf közlése szerint. De nem így történt, a valóság kissé árnyaltabb volt. Ugyanis 1865. júniusában, pár nappal a bejelentés után, a bankház fizetéseképtelenséget jelentett be, s akkor derült ki, hogy a szóban forgó követvényeket a bank nem adta el. Mivel a vasútnak is fizetnie kellett volna, nem maradt más, mint, hogy a vasútra is kimondják a csődöt. Ez 1865 július 11-én történt.⁸⁰

Amint láttuk, azért minden nehézség és probléma ellenére a vasút épült. A költségek egy részét ez emésztette föl. A másik, igazi „kiadás” a vasút vezetői által elkövetett sikkasztás volt. A bécsi Schuller bankház csődje tette nyilvánvalóvá a társaság hazardí-

⁷⁷ SZVIRCSEK 64.

⁷⁸ SZVIRCSEK 64.

⁷⁹ POGÁNY Mária 108.

⁸⁰ Vasúttörténet 96.

rozását.⁸¹ Kiderült ugyanis, hogy nem csak a bányák és ezek jövedelme nem éri el a propagandában hirdetett mesés számokat, hanem óriási összegek tűntek el megvesztegetések és ugyanilyen nagy összegek sikkasztás során. Csupán az újságírók, és vezető állami tisztségviselők megvesztegetésére, megvásárlására 800 ezer forintot költöttek.⁸² Forgách József 1865. júliusi nyilatkozata szerint úgy tudjuk, hogy már 1864-ben 780 ezer forintot fordítottak „titkos célokra”.⁸³

A csődeljárás megindítását a társaság összes vagyonaára Pest város törvényszéke rendelte el.⁸⁴ Azonnal vádaskodások kezdődtek el az igazgató tanácsi tagok ellen, vizsgálatot is tartottak. A csőd okát többek közt a helytelen pénzkezelésben keresték. Már akkor többen azt mondták – köztük Forgách József is –, hogy a vállalat üzletmenetében úgynevezett „titkos alapítási költségek” merültek föl. Nem volt igazolható 6300 forint készpénz és 3849 darab kötvény 769.800 forint értékben való elköltsége.⁸⁵ A kötvényekkel való manipulációt azért is vizsgálták megkülönböztetett figyelemmel, mert nem teljesen befizetett kötvényekről volt szó. A sikkasztások egy része egyértelműen a kötvényeket kibocsátók alapítási hasznát szolgálták. Ebben az ügyben a Helytartótanács is vizsgálatot kezdeményezett. De per nem lett, legalábbis erre utaló nyomot, vagy iratot nem találtam. Erre már csak azért sem kerülhetett sor, mert, mint említettem, a vasút épült. 1865 májusáig vasútépítésre kiadtak 4 095 207 forintot. Ebből az összegből a 16,7 mérföld hosszú vasútvonal földmunkái 11,4 mérföld hosszan teljesen készen voltak és a többi részen is előrehaladott állapotban volt. 20 híd és átereszt készen volt, és a hiányzó nyolcnál is megindult a munka. Megkezdtek a vasúti őrházak építését is.⁸⁶ Ezen forrás szerint a vasútépítés jelentős megtakarítással is járt, mert az eredeti költségvetéshez képest 1.588.926 forinttal kevesebbet költöttek a földmunkálatokra.⁸⁷ Októberben a bányaszakértői vizsgálatok megállapították, hogy a bánya értéke meg sem közelíti a cikkekben hirdetett 14 millió forintot. A társaság részvényei 10 nap alatt a névérték 75%-ra zuhant.⁸⁸ Majd további zuhanás után 50%-on állapodott meg. A sok kisztrészes kizsákmányolt helyzetbe került, a társaság hitele rohamosan romlott. A számítások azt mutatták, hogy a hátralévő munkálatokra 5,5 millió forint kellene, de ennek megszerzésére lehetőség nincs. 1865. júliusában Petényi Ottó mérnök kifejtette álláspontját. Szerinte a Pest-Zsolna vonal fontosabb a kassai-oderbergibe csatlakozással, mint maga a Kassai-Oderberg vasút. Álláspontja szerint a kormány feladata lenne meghatározni a társulat tényleges értékét, a továbblépéshez szükséges összeget rendelkezésre állítani, azt egy új igazgatóság ellenőrzése alatt megelőlegezni. Hozzáteszi, hogy a régi részvényeket be kellene váltani új, pest-zsolnai részvényekre és a vasút kapja meg az állami kamatbiztosítást.⁸⁹

Ekkor lépett újra a színre Forgách Antal gróf. A társaság nem elégedett meg a sajtóbeli védekezéssel és tervezgetéssel, hanem őt kérték föl az uralkodónál való közbenjárásért.

⁸¹ Nógrád megye 50.

⁸² Nógrád megye 50.

⁸³ SZVIRCSEK Ferenc 63.

⁸⁴ SZVIRCSEK Ferenc 64.

⁸⁵ Abszolutizmus kori Levéltár, Helytartótanács, Közlekedési Kútő, 1865-X-9-9443 (1865-78 954)

⁸⁶ Pester Lloyd, 1864 június

⁸⁷ Pester Lloyd, 1864 június

⁸⁸ SZVIRCSEK Ferenc 64.

⁸⁹ Pesti Napló 1865.

rásra. A küldöttséget fogadta is Bécsben a király augusztus 31-én. Itt Forgách gróf beszédet is mondott, amiben többek között hivatkozott arra, hogy az eddig is pénzzel segített vállalkozás csak a király újabb, hathatós segítségével fejeződhet be. Folyamodványukban kéri, hogy a majd elkészült vasút megnyitásához szükséges összeget előlegezzék meg, kéri az állami kamatbiztosítást és kéri a vasanyagnak az állami gyárakból való újabb szállítást.⁹⁰ 1866 januárjában közgyűlés volt, ahol az augusztusi küldöttség jegyzőkönyvét az elnöklő gróf Forgách József olvasta föl.⁹¹ Itt jelentették be a részvényeseknek, hogy közben járásukra november 3-án a pénzügyminisztérium a csőd felszámolását kilátásba helyezte. A kormány által adott engedmények reményt adtak a bánya és a vasút üzembe helyezésére is. 1866. október 9-én a csődeljárást megszüntették. A kormány 1,8 millió forint előleget. az elsőbbségi kötvények szelvényeinek első beváltására 200 ezer forint kölcsönt, egymillió forint értékű sít és vasalkatrészt bocsátott a társulat rendelkezésére.⁹²

A csődeljárás megszüntetésére a tárgyalásokat már 1866 májusában megkezdték, s mint láttuk, e tárgyalások eredményre is vezettek.⁹³ Az egyezség a következő pontokat tartalmazta:

- 1; A vasút teljes befejezéséhez szükséges sín- és vasárut az állam és a társaság között fennálló egyezség értelmében az előbbi szállítja, mintegy egymillió forint értékben.
- 2; A pénzügyminisztérium utasítására a társulat részére kiutalnak 1, 8 millió forintot.
- 3; A részvénykötvények és a 7, 2 millió elsőbbségi kölcsön kötvények kuponjaira az 1867. január 1-én esedékes törlesztésre kap a társulat 200 ezer forintot.⁹⁴

Az állam ezzel a segítségével egy 3 millió forintos követelést támaszt a vasúttársasággal szemben, amely kiegészül még 400 ezer forinttal és a bányakincstár számára egy régebben adott 800 ezer forintos tartozással. E két tétellel együtt a vasúttársaság összes adósága eléri a 4, 2 millió forintot. Ennek az adóságnak a fedezésére a társulat kibocsát hat egy 7, 2 millió forintos elsőbbségi kölcsönt, az alábbi feltételekkel:

- 1; A régi, 5,4 millió értékben kibocsátott elsőbbségi kötvényeket a társaság visszavonja és az újakat, csak akkor bocsátja ki, ha a régieket vagy teljes egészében, vagy legalábbis a csőd megnyitása előtt eladottakat visszavonja.
- 2; Ameddig a régiek nincsenek bevonva, az újabbakból a pénzügyminisztérium annyit tarthat vissza, amennyi a régiekből még kint cirkulál.
- 3; Az elsőbbségi kötvényeket a bécsi tőzsdén nyilvánosan jegyezni fogják.
- 4; A tőke és a kamatok fejében a társaság minden mozgatható és álló vagyona zálogot képez, ezt a vagyont pontos leltárba kell venni.
- 5; A vállalat ezzel szemben kötelezi magát, hogy az államtól kapott síneket és tőkét rendeltetésszerűen használja föl, így befejezi a pályaépítést, vállalja a csődtömeg költségeit, a hátralékos adó, a vállalkozóknak és a munkásoknak a hátralékos munkabér kifizetését és a szénbánya üzembe helyezését.
- 6; A pénz rendeltetésszerű felhasználását egy – állam által kinevezett – bizottság fogja ellenőrizni, amely részt vesz az igazgatótanács ülésein és a közgyűléseken is.⁹⁵

⁹⁰ SZVIRCSEK Ferenc 65.

⁹¹ SZVIRCSEK Ferenc 65.

⁹² SZVIRCSEK Ferenc 65.

⁹³ POGÁNY Mária 110.

⁹⁴ POGÁNY Mária 110.

⁹⁵ Abszolútizmus kori Levéltár, Helytartótanács, Közlekedési Kútfo, 1866- X- 9-1698 (1855- 90 262)

A csődöt, feloldották és a fenti egyezség értelmében az építkezés folytatódott. A csőd idején azonban változások történtek az igazgatóságban. 1866. augusztus 9-én bejelentették, hogy az eddigi bányafelügyelő, Schmidt Pál lemondott, helyette a vezetéssel Pancaldi Márkus bányamérnök veszi át az irányítást.⁹⁶ Október 6-án már Zemlinszky Rezső lett az ideiglenes minőségben bányafelügyelőként megbízva. Mint már említettem, az ő nevéhez kapcsolhatjuk a lóvasút gőzüzemű vasúttá való átszervezésének az ötletét. Ekkor a sajtó azt írta, hogy „a kormány beavatkozásával a Pest-Losoncz vaspálya sorsa biztosítva van”.⁹⁷ Október 19-én már azt vélték tudni, hogy november 3-ig Gödöllőig megépül a vasút. Már ekkor felvetődtek olyan gondolatok, hogy az állam és a vasút számára is üdvös lenne, ha az állam megvásárolná azt. Bárány Ignác bizottmányi jegyző, akinek rálátása lehetett már a dolgokra, a vasút ügyéről szólva azt fejtegette, hogy a fent említett vásárlás lenne a jó megoldás. Úgy gondolta, hogy a vasúttal együtt a bányák is kerüljenek állami kézbe. Erről számítást is készített. Úgy látta, hogy az államnak a következő követeléseket kellene kielégíteni. Váltóhitelezők: 1 377 605 forint, eladott kötvények: 12 300 forint, részvényeseknek: 3 352 080 forint, több hitelezőnek összesen: 1768 101 forint. Ez összesen 6 520 086 forint, valamint évenként 1 304 000 forint tőke törlesztendő 4%-os kamattal. Így az állam öt év múltával 7 923 444 forintért a pálya és a szénbányák egyedüli tulajdonosa lenne.⁹⁸ 1866 november 3-án a közgyűlés a vállalat nevét ismét módosította, „cs. és kir. Éjszaki Vasút Társulatra”.⁹⁹ A szénbányászat is tovább folyt, de a névvel a vasútépítés elsődlegességét kívánták hangsúlyozni. Egyébként ez az elnevezés nem újkeletű elképzelés, Lónyay Menyhért már 1861-ben azt javasolta, hogy a majdan elkészülő vasút „északi vaspályának neveztessek”.¹⁰⁰

1867. március közepén a Pest-Hatvan-Salgótarján vasút elkészült. Április 2-án robogott végig a próbavonat, bár egyelőre csak Pesttől Hatvanig.¹⁰¹ Ez a vonalrész 68 kilométer hosszú volt.¹⁰² Május 9-én átadták a forgalomnak az 56,7 kilométer hosszú Hatvan-Salgótarján vonalat is.¹⁰³ A vasút végállomása a salgótarjáni József-rakodó volt.¹⁰⁴ A vasút a Tarján patak völgyében húzódott. A vasút mentén természetesen kiépültek az első épületek is. Az állomás a mai Salgótarján-külső állomás helyén épült 2 állandó épületből és 2 raktárból állt. Az állomásépület helyének megválasztása bizonyítja, hogy a község érdekei mennyire nem játszottak szerepet a vasútépítés során. A falutól ugyanis több kilométer távolságban volt az állomás, de a közelben voltak a bányák.¹⁰⁵ A bányákat egymással és a főállomással lóvasút kötötte össze.¹⁰⁶ A forgalom megindult, elmondhatjuk tehát, hogy a széntelepeket összekötötték a fogyasztópiaccal, a szénszállítás kérdése megoldódott. A vasút 1868. július 1-én a magyar állam tehermentes tulajdonába ke-

⁹⁶ SZVIRCSEK Ferenc 65.

⁹⁷ Pesti Napló 1866. október 14.

⁹⁸ SZVIRCSEK Ferenc 65.

⁹⁹ MIKLÓS Imre 179.

¹⁰⁰ Pesti Hírnök 1861. június 11.

¹⁰¹ SZVIRCSEK Ferenc 66.

¹⁰² Vasúttörténet 96.

¹⁰³ Vasúttörténet 96.

¹⁰⁴ Salgótarján 102.

¹⁰⁵ Salgótarján 102.

¹⁰⁶ Nógrád vármegye 27.

rült. A Magyar Északi vasúttársaság feloszlik és Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság néven átalakul.¹⁰⁷

A salgótarjáni vasút a MÁV legkifizetődőbb vállalkozása lett, s mint láttuk a vasút nagymértékben növelte a széntermelést is. Az eredeti cél, hogy e vasút által a széntelepek gyorsan és viszonylag olcsón elérhetőek legyenek, megvalósult. nem hiába írja egy korabeli forrás, hogy: „Mindazon tájakon, hol vasutak nem futják át a vidéket, az ipar – mely tán ott előbb virágzott – lassankint hanyatlik, mert a tőke a kedvezőbb fekvésű, s a vasutak mellett fekvő helyeket keresi fel”.¹⁰⁸ És az is igaz, hogy: „A közlekedési eszközök s utak tökéletessége az ország haladásának fokmérője. Minél rendezettebbek az állam viszonyai, annál rendezettebbek a közlekedési viszonyai. Minél tökéletesebb a közlekedés, annál fejlettebb a közgazdasági állapot s minnél tökéletesebb a közlekedés, annál versenyképesebbek az ország áruai”.¹⁰⁹ Ez a vasút a mai napig működik, jelenleg több-kevesebb sikerrel. De az építetők aligha gondolták volna, hogy építése után 140 évvel még mindig a MÁV legismertebb vonalainak egyike.

¹⁰⁷ CSÁRÁDI 267.

¹⁰⁸ Fügetlen Lapok 1867. november 9.

¹⁰⁹ Közgazdaság 119.

Felhasznált irodalom

- Abszolutizmuskori Levéltár, Helytartótanács, Közlekedési Kútfő, 1865-X-9-9443 (1865-53 432)
 Helytartótanács, Közlekedési Kútfő, 1865-X-9-9443 (1865-78 954)
 Helytartótanács, Közlekedési kútfő, 1865-X-9-9443 (1865-19 695)
 Helytartótanács, Közlekedési kútfő, 1866-X-9-1698 (1855-90 262)
 Helytartótanács, Közlekedési kútfő, 1866-X-9-1698 (1866-32 505)
 Helytartótanács, Közlekedési kútfő, 1863-X-9. 11 315 (1863-92 321)
 Abszolutizmuskori Levéltár, Magyar Királyi Udvari Kancellária. Vasúti Irományok, 19 951/ 1863.
 Abszolutizmuskori Levéltár, Magyar Királyi Udvari Kancellária. Vasúti Irományok, 19 954/1863.
 Abszolutizmuskori Levéltár, Magyar Királyi Udvari Kancellária. Vasúti Irományok, 365/ 1864/14 1
- Balla: A magyar országgyűlés története 1867-1927. Szerkesztette: Balla Antal Budapest, Légrády Nyomda és Könyvkiadó Rt.
- Csárádi: Vasúti lexikon A-tól Z-ig. Főszerkesztő: Csárádi János, II. kötet, Műszaki Könyvkiadó. Budapest 1994.
- Életrajzi Lexikon: Új Magyar életrajzi lexikon, II. kötet, Főszerkesztő: Markó László, Magyar Könyvklub
- Független Lapok Független Lapok 1867. október 1., 1867. november 7., 1867. november 9.
- Forgalmi szükséglet: Magyarország forgalmi szükségletei a vasutügynek újabb kifejlődése, írta: Hollán Ernő, Pest 1864. Lauffer Vilmos kiadása
- Gazdasági Lapok: Gazdasági Lapok 1861. június 30., 1865. május 24., 1867. szeptember 6.
- Gergely András: 19. századi magyar történelem 1790-1918. Szerkesztette: Gergely András, Korona Kiadó, Budapest 1998.
- Hollán Ernő: Magyarország vasúthálózatának rendszere, írta: Hollán Ernő Bécs 1865.
- Hunfalvy: Hazánk közlekedési eszközeiről, székfoglaló értekezés Hunfalvy János rendes tagtól, Pest 1867. Eggenberger Ferdinánd Magyar Akadémiai könyvtárusnál
- Hunt-Paznan: A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története, írta: Bártfai Szabó László dr. Esztergom 1910. Buzárovits Gusztáv könyvnyomdája
- Kenyeres: Magyar életrajzi lexikon Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes II. kötet, Akadémiai Kiadó Budapest, 1982.
- Képviselőházi napló: Képviselőházi napló (hetedik kötet) Szerkeszti: Gregus Ágost, Pest 1868.
- Közlekedési Közlöny: Központi vasúti és közlekedési közlöny, Pest 1872. január 4., 1872. január 18., 1872. április 18., 1872. május 2., 1872. augusztus 8.
- Közlemények: Statisztikai és nemzetgazdasági közlemények II. kötet 1866. Kiadja: Az MTA statisztikai bizottsága. Szerkeszti: Hunfalvy János
- Közlöny: Központi vasúti és közlekedési közlöny, 1871 február 23., 1871. március 30., 1871. május 4., 1871. május 25., 1871. június 15.
- Kronológia: Salgótarján történelmi kronológiája, A kezdetektől 1944-ig. Szerkesztette: Varga László 1996.
- Magyarország története: Magyarország története 1848-1890, Főszerkesztő: Kovács Endre, Akadémiai Kiadó Budapest 1979.

- Miklós Imre: A magyar vasúttársaság oknyomozó történelme Írta: Miklós Imre, Kapisztrán Nyomda 1937. Vác
- Nógrád megye: Nógrád megye története II. kötet, 1849-1919. Főszerkesztő: Balog Sándor, 1969.
- Nógrád vármegye: Nógrád vármegye, Szerkesztette: dr. Borovszky Samu, Budapest, Országos Monográfiai Társaság 1911.
- Salgótarján: Salgótarján története, Salgótarján 1972. Főszerkesztő Szabó Pál
- Pallas: Pallas nagy lexikona XIV. kötet, Budapest 1897. Pallas irodalmi és nyomdai rt.
- Pesti Hírnök: Pesti Hírnök 1861. március 9., június 9., június 11., június 12.
- Pesti Napló: Pesti Napló 1861. január 19.
- Pogány Mária: Értekezések a történeti tudományok köréből 90. Pogány Mária: Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasútépítés hőskorában (1845-1873) Akadémiai Kiadó, Budapest 1980.
- Ruzitska: Dr. Ruzitska Lajos, A magyar vasútépítések története 1914-ig. Közlekedési dokumentációs vállalat, Budapest 1964.
- Szvircesk Ferenc: Nógrád megyei múzeumok évkönyve V. évf. 25/ 1979. Mógrád megyei múzeumok igazgatósága Szerkesztette: Domonkos Alajos. Szvircesk Ferenc: Nógrád megye vasúthálózatának kiépülése (1867-1939)
- Tominag József: Magyar szent korona országainak vasutai 1845-1904. Összeállította: Tominag József, 1905. Budapest, Klösz Gy. és fiai Térképészeti Műintézet
- Újhely Géza: A vasútügy története Írta : Újhely Géza Budapest 1910. Atheneum Rt.
- Üzleti jelentés: Magyar Királyi Államvasutak 1873. évi üzleti jelentése 1874. Pesti Könyvnyomda Rt.
- Vasúttörténet: Magyar vasúttörténet I. kötet. A kezdetektől 1875-ig. Budapest 1995. Főszerkesztő: dr. Kovács László
- Vasúthistória: Vasúthistóriai évkönyv 1993. Szerkeszti: Mezei István, KÖZDOK.
- Zagyva: Zagyvaróna története 1994.

VÁLASZTÁSOK A DUALIZMUSKORI SAJTÓBAN

TORONYI JUDIT

Az 1848-as forradalom és szabadságharc alapjaiban változtatta meg Magyarország törvényhozási rendszerét. Az addigi rendi országgyűlést felváltotta a népképviselőre alapozott parlamentarizmus, ahol már nem megyei nagyságrendű közösségek rendelkeznek egy-egy szavazati joggal a diétán, hanem a kialakított választókerületekben személyre szabott képviselőválasztás történik. Ez azt jelentette, hogy megnövekedett a személyiség szerepe a választásnál, mivel nem a követküldő közösség véleményét képviselték már, hanem saját politikai programmal és szabad mandátummal rendelkező képviselőjelöltek kerültek az országgyűlésbe.

A 19. század utolsó harmadára a többpárti parlamentarizmus kialakulása a politikai pártok aktív szerepét eredményezte a választások idején. A kampányban olyan helyi vagy országos szintű probléma megoldását teszik középpontba, amely bár közérdeklődésre tarthat számot, de valójában a politikai hatalom megszerzésének illetve a rendszer fenntartásának az eszköze csupán.

A vizsgált időszak választói magatartását nagyban meghatározta a rendszer legitimizációs törekvése, amely a törvényi szabályozás és a karhatalmi erőszak alkalmazásával egyaránt megpróbálta befolyásolni a választási eredményeket.

A hazug legitimáció politikai magatartásformává válása azonban értelemszerűen nem ér, nem érhet véget az adott politikai rendszer összeomlásával, hiszen éppen azért, mert magatartásformává vált, mintát, politikai szocializációs modellt jelentett, ami önmozgásában messzemenően túlnyúlik a születése keretül szolgáló rendszeren.¹

A választói magatartás mentalitástörténetének két szakasza különíthető el. Az egyik szakasz, amikor még elsősorban hatalmi-technikai eszközökkel kell a rendszerfenntartásnak alárendelt képviselői nyilvánosság működést biztosítani. Ezt jelenti a választójog, a korrupció, a hatalmi befolyásolás.

A másik szakasz, amikor mindez továbbra is megvan, de külsődleges eszközökből „belsővé”, a dolgok szerves intézési módjává válik, egyszóval természetessé lesz. S ez már olyan mentalitást, politikai-közületi magatartásformát jelent, amit az ellenzék is lényegében elfogad.²

A tematikusnak tűnő szakaszolás lendületesebb és színesebb képe rajzolódik ki előttünk, ha az újságok lapjain nézzük meg a választások időpontja körüli tudósításokat a megyei és választókerületi szinten játszódó eseményekről.

¹ Gerő András: Az elsőpró kisebbség Budapest 1988. 231. p.

² Gerő András: i. m. 233.p.

A helytörténeti kutatások számára jelentős segítséget nyújt a történeti források sorában a sajtó, amely erős kritikai megítélés alá esik, mégsem mellőzhető a korszak választásainak tanulmányozásakor sem.

A sajtó fontos szerepet játszott a megye politikai életében. Hasábjain nézetek csaptak össze, politikai véleménycseréknek adott helyet, szerepe a közvélemény-formálásban egyre nőtt. Alapvetően a helyi eseményekkel foglalkozott, az országos politikával csak annyiban, amennyiben az kapcsolatos a megyével.

A megyei sajtó első virágkora a hetvenes évek elejére tehető, pontosabban ekkor kezdődik, s váltakozó lendülettel tart a kilencvenes évekig. Ezt jelzi elsősorban a sajtótermékek megnövekedett száma.

A megye leghosszabb életű periodikája a *Nógrádi Lapok* 1873-ban indult, és 1944-ben szűnt meg. A megye központi sajtóorgánuma ez, a mindenkorí félhivatalos, melynek nemcsak a címe változott meg időnként (1876-tól *Nógrádi Lapok és Honti Híradó*), hanem a politikai állásfoglalása is.

1886-ban indult meg az első, s már nevében is ellenzéki lap, a *Nógrádi Ellenzék* Balassagyarmaton. A függetlenségi párthoz tartozott. Állandó harcban állt a *Nógrádi Lapok és Honti Híradóval*. Erősen antiszemita is volt, a szabadelvű politika ellenlábasa, de megelégedett a megyei kormányzat igen óvatos bírálatával. Az újság 1889-ig létezett, addig is bizonytalan megjelenésekkel.

Az 1896-os év legjelentősebb lapalapítása a *Nógrád-Honti Ellenzék*. A Nógrád Megyei Egyesült Ellenzék tulajdona volt. Széles körű tudósítói hálózatot szerveztek, Pestről is kaptak rendszeresen tudósítói híreket. 1900-ban szerkezeti változások miatt megszűnik.

A megyei újságon kívül vannak helyi próbálkozások, csekély túlélési eséllyel. Néhány éves vagy csak hónapos egzisztálás után meg is szűnnek.

1873-ban Losoncon indítanak új lapot *Losonczi Lapok* névvel. Kimondottan csak helyi híreket közöltek, igen unalmas stílusban megfogalmazva, és a hagyományos tipográfiával. 1875-ben szűnt meg. A folytatás Losoncon 1878-tól ismert, a *Losonczi Híradó* lesz az új helyi újság, majd neve *Losonci Újságra* változik.

1882-ben indult a *Salgó-Tarján*. Tartalmának jelentőségét a városra és a helyi üzemekre vonatkozó híryanag adja.

Az 1896-os esztendőben születik meg a sziráki sajtó is. Az első lap a *Szirák és Vidéke*. Pályafutása igen rövid, fennállása még az egy évet sem éri meg.³

Összehasonlítva a dualizmuskori kormánypárti és ellenzéki sajtó választási mozgalmakról és választási eredményekről szóló tudósításait, véleményformáló és politikai determináló szándékuk nyilvánvaló. Történik mindez annak ellenére, hogy mindkét oldalon állást foglalnak a politikai semlegesség és a publikálás lehetőségének bárki számára azonos esélyei mellett.

A *Nógrádi Lapok és Honti Híradó* kiadótulajdonosa Kék László és szerkesztője Horváth Danó az alábbi felhívásban fordul olvasóihoz:

„A '*Nógrádi Lapok*' nem lévén pártközlöny, hanem alólírt kiadó laptulajdonosnak magán vállalata: fölhívom a tisztelt közönséget minden pártkülönbség nélkül, hogy lapomat a sajtótörvény tiszteletben tartása mellett, minden jogosult vélemény közlésére

³ Praznovszky Mihály: Nógrád megye sajtója a XIX. században. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1979. (227-262.)

igénybevenni méltóztassék. Egyedüli kérelmem az, hogy a pártnyilatkozatok névaláírással vagy jeggyel legyenek ellátva.”⁴

Teszi mindezt az újság kiadója mindazért, mert álláspontja szerint a lap érdeke, hogy a választási mozgalmaknak hű képét tárja fel, valamint vidéki sajtóként feladatának tekinti a történelmi jelentőségű események megörökítését és megőrzését az utókor számára. Az, hogy kitűzött céljának, a pártatlan tájékoztatásnak mennyiben tud megfelelni a valóságban, az újságcikkeket olvasva már erős kritikai megítélés alá esik. Megye szinten ez a lap lesz a szabadelvű párt nyilvános írásos fóruma.

A *Losonczy Híradó* is a fentiek szellemében szeretne munkálkodni, ezért nyilvánítja a követválasztási mozgalmat társadalmi ügyg és szemrevételezi a választásokon induló pártokat programjaik szerint. Ez az újság ad fórumot azoknak a reklamációknak, amelyek arról szólnak, hogy a kormánypárti sajtóban cenzúrázták vagy meg sem jelentették az ellentétes oldalon álló pártot támogatók írásait. Érdekes, hogy a kormánylapban nem találkozunk olyan sérelemmel, hogy ellenzéki újság nem adott lehetőséget kormánypárti nézetek kifejtésére. Valószínű, hogy nem is jelentkeztek kormánypárti részről annak igényével, hogy ellenzéki lapban publikáljanak.

A megjelenő cikkek nem szűkülnek le a választási eseményekről szóló tudósításokra, hanem iránymutató és elemző írások „segítik” a választókat a helyes döntésben.

Vezércikkben foglalkozik a *Nógrádi Lapok* azzal a kérdéssel, hogy „Kire szavazunk?”⁵ A cikkíró szellemi párviadalra hívja fel az ellenzéki értelmiséget, hogy így tisztázzák eszméiket. A kormány melletti lojalitását fejezi ki azzal a számbavételezéssel, amellyel az eltelt idő eredményeit sorolja fel. A kiegyezés közjogi megkérdőjelezését indokolatlannak tartja, a dualizmust szükségszerű európai államalakulatnak értékeli.

Az ellenzék vagy nem vette fel a kesztyűt a felszólításra, vagy a választ nem méltatták a megjelenésre, de az olvasók az ellenzéknek a kormány politikájával szembeni érveit nem ismerhették meg.

A képviselőjelölt személyiségének megnövekedett szerepe rajzolódik ki az újságok oldalain, amikor a programbeszédeket és a jelölthöz fűződő kommentárokat közlik a tudósításokban.

1878-ban a szabadelvű párti képviselőjelölt ismét gróf Forgách Antal lesz a losonczy választókerületben. Az ő esetében, mivel az előző ciklusban is képviselői mandátummal rendelkezett, az újság teljes terjedelemben közli a beszámoló beszédjét, amely egyben programbeszéd is a következő választási fordulóra.

Nem mentes a kommentároktól sem a tudósítás, amelyek természetesen azt hivatottak kiemelni, hogy milyen nagyszerű egyéniségre bízatik az ország sorsa, ha ismét képviselővé választják. A jelenlévők felelősségteljes és érett gondolkodását is hangsúlyozza a lap. Az ellenzék rosszindulatú referálásának tudja be, hogy a közönséget erőszakkal toborzott tisztviselőknek minősítik, holott azt szerinte Losonc és vidéke értelmisége alkotta.

Zárójeles megjegyzések formájában közvetíti a választási gyűlés hangulatát. A képviselőjelölt népszerűségét nem egyszerű éljenezés jelzi, hanem az „lelkes”, „tüzes és harásány” is volt.

A képviselőjelölt beszédjét olvasva egyértelmű, hogy tapasztalt politikussal van dolgunk. Ismeri azokat a retorikai fogásokat, amellyel közönségének emberi hiúságát meg-

⁴ Nógrádi Lapok és Honti Híradó Hatodik évfolyam 26. szám, 1878. június 30.

⁵ Nógrádi Lapok és Honti Híradó Hatodik évfolyam 29. szám, 1878. július 21.

ragadva az érzelmeire hathat. Bírálóinak kéri fel választóit, és akiknek személyében „*intelligens hallgatókhoz szólok, ne vegyék tehát rossz néven, ha szív érzelmeit, melyek magyar politikusnál még a politikában is nagyon szerepelnek, kissé háttérbe szorítottam, és szólok az észhez.*”⁶

Ennek eredményeként olyan elkötelezett szavazókat állíthat az oldalára, akik környezetükben véleményformáló jelentőséggel bírnak, és így a választásokon újabb szavazatokat jelentenek számára. A választási eredmények igazolják is a kormánypárti jelölt professzionalizmusát. A függetlenségi jelölt, Busbak Ádámmal szemben a szavazatok háromszorosát szerzi meg gróf Forgách Antal.

A balassagyarmati választókerületben is nagyformátumú egyéniséget indít a kormánypárt nógrádi Szontagh Pál személyében. A jelölt választási sikerében már megoszlik a vélemény a *Losonczi Híradó* és a *Nógrádi Lapok* között.

A programbeszéd a megyei újság szerint itt is az értelmiséget vonzotta meghallgatásra, és annak hatása sem hagy kétséget a választási eredmények pozitív kimenetele felől reá nézve.

„*A nagyszerű programbeszéd elmondása után a nép szűnni nem akaró éljenzésbe tört ki, s örömteli kebelrel kísérte az 'Éljen Szontagh Pál' feliratú nemzeti zászlókkal lakására szeretett jelöltjét.*”⁷

A *Losonczi Újság* Muzslay Sándor személyében ellenzéki jelölt indításáról tudósít Szontagh Pállal szemben, és az értelmiség véleményének megosztottságát hangoztatja, ellentétben a kormánypárti lappal.

Mind a kormánypárti, mind az ellenzéki tudósításokban nagy hangsúlyt fektetnek annak kiemelésére, hogy a választási programbeszédnek közönségének nagy részét az „intelligencia” adja, akik mindig aktív befogadói és támogatói is az elhangzó beszédeknek. Az értelmiség véleményformáló hatása miatt fontos mindkét oldal számára.

A választások során a kormánypárt gátlástalanul kihasználja annak lehetőségét, hogy a törvényhatóságok vezetői a választókra befolyást tudnak gyakorolni adminisztratív hatalmuk és személyes tekintélyük révén. A választási mozgalmak kezdetekor törten:

„*Egy szép, verőfényes reggelen fő-utczánkknak a postától a megyeházáig terjedő során a játszi fuvalom nem egy vagy két tricolone-t lobogtat, melyeknek nagy, fekete betűi azt óhajtják, hogy Szontagh Pál 'éljen!'.* Kíváncsiság fúrja hát az oldalamat s kérdezősködni kezdtem: 'Hát szomszéd! ugy-e csak derék egy ember az a Szontagh Pál?' - 'Lehet, de éljen Muzslay!' - 'De hisz a zászlója meg azt mondja, hogy „éljen Szontagh!”’ - 'Azt a szolgabíró úr tűzette ki' - volt a lakoni felelet.”⁸

Nem válogat a kormánypárti sajtó a jelzőkben, ha az ellenzéki jelöltet kell minősíteni. A szécsényi nagybirtokos fia, Pulszky Ágost indul függetlenségi jelöltként a szécsényi kerületben. Őva intik a választókat attól, hogy rá szavazzanak, mert megbízhatatlannak tartják a jelöltet fiatal kora és kicsapongó életmódja miatt. Az eredmények nem támasztják alá az ellenséges korteskedést, mert Pulszky Ágost megválasztják képviselőnek a szécsényi kerületben 1878-ban. Az ő esete példa arra, hogy ahol olyan személyiség vállalja fel a jelöltséget az ellenzéki oldalon, akinek családi háttere és társadalmi kap-

⁶ Losonczi Híradó Első évfolyam 3. szám 1878. július 14.

⁷ Nógrádi Lapok és Honti Híradó Hatodik évfolyam 27. szám, 1878. július 7.

⁸ Losonczi Híradó Első évfolyam 7. szám 1878. augusztus 11.

csolatai jó alapot adnak a megmérettetésre, ott ellenzéki politikus is jó esélyekkel indulhat a választásokon.

A *Nógrádi Lapok* 1878. évi 32. számában terjedelmes cikk foglalkozik a követválasztás társadalmi hatásával.⁹ A leírt gondolatok ellentmondani látszanak az újság által követett gyakorlatnak, vagyis a kormánypárti jelölt melletti elfogult kampánynak. Azzal a türelemmel, amelyet a más meggyőződésével szemben számon kér, maga az újság sem jár elő jó példával. A cikkíró a választások körüli mozgalmakat igen negatívan és fásulttan értékeli.

„Bár egyetlen mandátumról sem lehetne elmondani, hogy azt nem a megbízó polgári igazelvűség az érdemnek adja át, hanem a megvesztegetett érdek, a felültetett, félrevetett politikai kiskorúság dobja oda az érdem nélküli ambíció vagy önző hatalmi vágyak olcsó áldozatul.”

Régi hagyományként sorolja a választásokkal járó visszaéléseket, a korrupciót, a dorbézolást, a verekedéseket, amelyek megzavarják a harmóniát az emberek közötti kapcsolatokban, és beteggé teszik a társadalom egészséges testét.

A választási részvétel aránya jóval alulmúlja a várakozásokat. Az adatok szerint a választók egynegyede szavazott csupán. Az okokat keresve az fogalmazódik meg a *Losonczy Újság* lapjain,¹⁰ hogy ez a szomorú jelenség nem a politika körébe tartozik, hanem a társadaloméba. A közönyösség olyan betegsége a magyar nemzetnek, amelyből a saját érdekében mielőbb fel kell ébrednie. Annak elemzésére azonban már nem tér ki, hogy vajon mi vezette a magyar választásra jogosult társadalmat erre a közönyösségre, és mitől várja a passzív magatartás megváltozását.

Az 1887. évi választási mozgalmakról már az 1886-ban indult *Nógrádi Ellenzék* című lap is tudósít, amely az ellenzéki vélemények számára biztosít publikációs lehetőséget, és *„a hatalomnak nincs semmi tekintetben alárendelve, s azt sújtja, lerántja az álarco mindazokról, kik homályban bujdosnak, ostromozza a hibát...”*¹¹

Az újság oldalain a nagy számban és egyre erőszakosabban alkalmazott korrupcióról szólnak a hírek. A központi választmányhoz fordulnak nyílt leveleikkel, amelyben a tudomásukra jutott visszaéléseket jelentik. A legtöbb visszaélés a főszolgabírók neveihez kapcsolódik. Az a vád ellenük, hogy a kormánypárti jelöltet támogató szavazóknak olyan ígéreteket tesznek, amellyel méltánytalan előnyre tehetnek szert az ellenzéki választókkal szemben. A hivatali előrejutástól a nagyobb hasznú terményértékesítésig számtalan lehetőségével találkozunk a lekötelező ígéreteknél.

A választási mozgalom egyik eklatáns példája a sziráki választókerület, amely gyakori szereplője az 1887. évi tudósításoknak. Az újságból megismerhetjük mindkét párt képviselőjelöltjét, választási programjukat és a képviselői jogért folytatott küzdelmüket.

A kormánypárti jelölről szóló leírások arról tanúskodnak, hogy adottságai nem feleltek meg a közszerepléshez szükséges elvárásoknak. Természetesen a kormánypárti sajtó ezt nagyon tapintatos megfogalmazásban érintette csak, kiemelve, hogy a jelölt tevételes munkája minden szónoklatnál ékeesebben beszél.

Az ellenzék azonban kihasználja a jelölt szónoki képességeinek a hiányát, és cikkeiben megpróbálja emiatt nevetség tárgyává tenni.

⁹ *Nógrádi Lapok és Honti Híradó* Hatodik évfolyam 32. szám, 1878. augusztus 11.

¹⁰ *Losonczy Újság* Első évfolyam 7. szám, 1878. augusztus 11.

¹¹ *Nógrádi Ellenzék* Első évfolyam 3. szám, 1887. április 1.

A meggyőzéshez a humor sem hiányzik a kortesfogásokból. A jobb és baloldal elsőségének eldöntéséhez a Bibliát is segítségül hívják. Azzal érvel a baloldal, hogy bár az Atyaisten a jobboldalára ültette Jézust, de ő maga, aki csak nagyobb úr, mint a Fiúisten, a baloldalon ül, tehát a baloldalé az elsőbbség.

Az ellenzéki jelölt a kormánypárti sajtóban áll a támadások kereszttüzeiben. Felróják neki szerény származását, amely komoly hátrány a birtokos ellenféllel szemben. A jelölt kortesét csak „repülő hollandiként” aposztrofálják, aki népbolondító dolgokat beszélve próbálja a jelöltet választási győzelemre segíteni.

Az ellenzéki újság jóvoltából megismerhetjük a kerület fizetett korteseinek nevét.¹² Összevetve a központi választmány tagjainak nevét a listával azt találjuk, hogy a választmányban tevékenykedők teljes létszámban jelen vannak a kormánypárti kortesek között. A fő kortesek maguk a választmányi elnökök. Ilyen körülmények között a választások „tisztaságát” megőrizni igen nehéz vállalkozás lett volna. A választmányhoz intézett, a választási visszaélésekről szóló ellenzéki panaszok nem meglepő, hogy nem nyertek orvoslást.

Az ellenzék tehát minden igyekezete ellenére sem tudott megbirkózni a kormánypárti jelölt mögött álló erővel, így a sziráki kerület képviselője a szabadelvű párti jelölt lesz.

A lélekvasárlást kesernyés adomával kommentálja az ellenzéki lap a választások befejeztével:

„Két képviselőjelölt beszélget egymással.

- Hogy készítik elő nálatok választásokra a szavazatokat? - kérdi az egyik.

- Sehogy sem, mert nálunk Nógrádban készen veszik.”¹³

A századfordulóra megszűnik a nevében és tartalmában is ellenzéki lap. Az ellenzéki oldal véleményét és állásfoglalásait a *Losonci Újság* oldalairól ismerhetjük meg, természetesen elsősorban a losonci kerületre szűkítve a választások napját megelőző eseményekről szóló híreket.

Az újságok cikkeiből azt látjuk, hogy az idő múlása nem hozott változást a választási mozgalmak koreográfiájában. A politikai hatalomért folytatott küzdelem korteszésközei a választási gyakorlat részévé váltak.

Az 1910-es évi választásnak komoly tétje volt a koalíciós kormányzás leváltása, és a kormánypárti többség megszerzése. Ennek „köszönhetően” talán a legerőszakosabb és semmilyen eszköztől vissza nem riadó választási kampányt hozott Nógrád vármegye életében. A *Losonci Újság* a választások végén így összegzi a történeteket.

„Dühöngött az erőszak, nyílt piacon dorbézolt a prostituálás, kis egzisztenciák réme a hivatalos presszió akcióba lépett, paspartut nyert a lélekkufárkodás, az új nemesítések szégyen-milliói szertegurultak az országban - Nógrádba több százezer korona jutott -, a politikai meggyőződést csendőrszuromnyal diktálták a választókra, a sárga istenség szatirikusan csengő kacajával érveltek és az alkoholméréggel lelkesítették a fanatizálásra hajló csordát.”¹⁴

A Nemzeti Munkapárt nagy figyelmet fordított arra, hogy képviselői nagy tekintélyű, szerteágazó személyi befolyással rendelkező, vagyonos emberek közül jelöltessenek.

¹² Nógrádi Ellenzék Első évfolyam 6. szám 1887. július 1.

¹³ Nógrádi Ellenzék Első évfolyam 10. szám 1887. november 5.

¹⁴ Losonci Újság V. évfolyam 23. szám 1910. június 3.

A Nemzeti Munkapárt Nógrád megyei képviselőjelöltjei között találjuk Rohonyi Gyula igazságügyi államtitkárt a losonci választókerületben, de a többi kerület jelöltje sem kisebb formátumú, jelentős földbirtokkal és vagyonnal rendelkező személyiség.

A kormánypárti sajtó hangvétele igen kiegyensúlyozott, az olvasók felé azt a magabiztosságot próbálja közvetíteni, hogy az országot sújtó problémákra egyetlen megoldás csak a munkapárti képviselőjelölt megválasztása lehet.

„Szóval mindenben arra törekszik a nemzeti munkapárt, hogy egész törvényhozást és kormányzati tevékenységünket a valódi szabadság és felvilágosodás szelleme hassa át, de erős nemzeti érzéssel és azon helyes gyakorlati érzékkel párosulva, amely jelszavaknak fel nem áldozza a lényegét, számol speciális viszonyainkkal, a nemzetet rázkódtatásoknak nem teszi ki, hanem csüggedést, ingadozást, meghátrálást nem ismerve, lépésről-lépésre visz előre a magyar nemzeti demokrácia teljes kifejlesztésének nagy célja felé.”¹⁵

Az újság személyesen megszólítja a választói joggal rendelkező szavazókat. Hivatkozva érett és félre nem vezethető politikai gondolkodására korteskedik a munkapárt, mint az igazság egyetlen legitim képviselője mellett. Az ellenzék „népbolondító felhívásait” nem tartja ellenfélnek a választási mozgalomban, és éles kritikával illeti a szavazatszerzés nem becsületes módszereit.

„Sokan, sajnos igen sokan minden eszközt jónak találnak a szent cél érdekében; semmitől sem riadnak vissza, hogy a maguk hatalmát a nép sokat elbíró vállán emelkedve megszerezzék.”¹⁶

Az 1910-es év választásának egyik központi kérdése volt a szavazati jog kiterjesztése. A cenzusos rendszer korlátozó jellege a társadalom igen szűk rétegének adott lehetőséget a közéletben az aktív részvételre. Így vált lehetővé egy kisebbségi támogatottságú politikai erő hosszú távú kormányzása.

A választói jogkiterjesztő törekvések ezért ütköztek komoly ellenállásba a kormányzat részéről, de a társadalom a választói jogból kizárt részéről érkező igényt már nem lehetett figyelmen kívül hagyni. A választási ígéretek közé ezért kerül fel a választói jogkiterjesztés lehetősége, bár a kérdés megítélése magát a munkapártot is megosztja.

A kormánypárti újság önmagával is ellentmondásba kerül, amikor helytelennek tartja a társadalom szélesebb rétegeit politikai hatalommal felruházni. Ebben az esetben a jelenleg választói joggal rendelkezőknek is jelentős részét éretlennek tartja a közéleti jogok gyakorlására. Az újság véleménye szerint a választók nagy része döntéseit nem valódi mérlegelés után hozza meg, hanem zsarolásra és pénzszerzésre használja privilegiált helyzetét.

„És a nép! az úgynevezett istenadta nép (...) azon töpreng, hogy mint lehetne egyik másik jelölttől több pénzt kicsikarni, hogy kamatoztathatná jövedelmezőbben szavazati jogát? A választópolgárok haszonleső tömege arcpirulás nélkül, természetesnek találja a pártok és a jelöltek megszarolását, önző magánérdekeikért, a közlél rovására még a lelke üdvösségét is eladná.”¹⁷

A függetlenségek a losonci újság nyilvánosságát használva fejtik ki véleményüket a munkapárti törekvésekkel szemben. A magyar kereskedők országos érdekképviselője is mögójük áll, hogy a választásokban aktív erőként lépjen fel. Céltáblává is válik ez a szó-

¹⁵ Nógrádi és Honti Híradó V. évfolyam 8. szám 1910. február 23.

¹⁶ Nógrádi és Honti Híradó V. évfolyam 14. szám 1910. április 6.

¹⁷ Nógrádi és Honti Híradó V. évfolyam 14. szám 1910. április 6.

vetség a kormányoldali sajtó részéről. Igyekeznek tudósításokban lebecsülendő és nevetéséges próbálkozásnak feltüntetni az iparosok nyílt politikai állásfoglalását.

„Magyar specialitássá nőtte ki magát a politizáló csizmadia.(...)De nem humor ez, hanem szatíra, keserves szatíra a magyar iparos gyámoltalanságáról, élhétkelenségéről, a maga érdekeinek helyes felismerésére való képtelenségéről.”¹⁸

A városi polgárság egységes fellépése a politika színterén új szintet jelentett a palettán a megyei választókerületben. A parlamenti szintű érdekképviselő jogos igénye volt ennek az egyre nagyobb gazdasági erővel jelentő társadalmi csoportnak.

A választási eredmények az ellenzék reményei ellenére a kormánypárt teljes győzelmét hozzák. Minden nógrádi kerületben munkapárti jelölt lesz országgyűlési képviselő.

Az ellenzéki sajtó a teljes reménytelenséget és az ország csődjét látja a szavazás eredményében, de a kormánypárti lap sem az eufórikus öröm közvetítője. Tokay Lajos főszerkesztő vezércikke a béke és nyugalom iránti vágyról beszél, hogy a választások után az érdemi munka elkezdődhessen. Természetesen ennek felelősségét az ellenzéki pártokra testálja.

„Csak akkor állhat helyre a törvényes rend, ha a parlamentben kialakult ellenzéki pártok hivatásuk magaslatára lépnek és nem rombolni akarnak – hanem ellenőrzési jogukat kívánják gyakorolni.”¹⁹

A dualizmuskori választásokról azt látjuk az újságok tükrében is, hogy igen meggyező forгатatókönyv szerint zajlanak az egyes választási években. A választók magatartása nem választható el a párt és politikatörténetről, hiszen minél inkább az uralkodó kormánypárt legitim hatalmának a megőrzése a cél, annál erőteljesebb lesz a szavazatok befolyásolására fordított figyelem. Ez pedig nem nélkülözi az erőszakos elemeket sem a választást megelőzően sem a szavazás lefolytatása során.

Az 1872-ben induló s a Tisza Kálmán kormányzása alatt kiteljesedő, tökéletesedő választási mechanizmus a hatalmi beavatkozást és a megvesztegetést a politikai rendszer szerves alkotórészeként tette, kifejezetten támaszkodott ezekre.

Tisza bukása (1890) után sem változott ez, sőt 1896-ban br. Bánffy Dezső miniszterelnöksége alatt zajlottak le a legerőszakosabb, legdurvább választások. Ehhez mérten a későbbiek ugyan „tisztának” nevezhetők, de ez alatt azt kell értenünk, hogy a hatalmi befolyásolás és vesztegetés léte továbbra is alapvető maradt.²⁰

A felosztató ellenzéki választási gyűléstől az ajánló jelölések összegyűjtésének nehezítéséig számtalan eszközzel élt a kormányzat, hogy megfélemlítse az ellenzéki szavazókat. A kialakított cenzusos választási rendszer is politikai érdeket szolgált, mintegy mesterséges uralmat biztosítva a privilegizált csoportoknak. Érthető, hogy miért ütközik a kormány merev ellenállásába a választójogi törvény olyan célú módosítása, amely a választójoggal rendelkezők körét próbálta kiszélesíteni.

Ezek a tények olyan elemei a választási folyamatnak, amelyek a választásra jogosultak magatartásában egyre lehetetlenebbé tették a szabad állásfoglalást, és az objektív döntéshozatalt. Látva a kiutat mutatni nem tudó ellenzék és a tehetetlen kormánypárt látszatkiüzdelmét, a választók jelentős részének válasza ezért a választásoktól való távolmaradás lesz.

¹⁸ Nógrádi és Honti Híradó V. évfolyam 16. szám 1910. április 20.

¹⁹ Nógrádi és Honti Híradó V. évfolyam 22. szám 1910. június 2.

²⁰ Gerő András: i. m. 89.p

„ISTEN ÁLDD MEG A TISZTES IPART!”

A Pásztói Ipartestület zászlója

BALOGH ZOLTÁN

„Egybeforrott Pásztó és iparostársadalma 1936. augusztus 30-a emlékezetes napján, amikor a pásztói ipartestület fennállása 50. évfordulóját ünnepelte olyan bensőséges lelkesedéssel és imponáló módon, amelyet még Pásztón keveset láttunk. Az egész város – élén az elöljárósággal – testvéri összefogásban követelt részt és vette is ki részét az iparosok családi ünnepéből. Fellobogózott házak, az ünnepi köntösbe öltözött kirakatokban az 50 éves jubileumot hirdető, virággal koszorúzott plakátok és ragyogóan fényes nyárutói nap köszöntötték a pásztói iparosünnepet és annak tiszteletreméltó vendégeit... A vendégeknek a 9 órai vonatnál történt meleg fogadtatása, majd a székházban való gyülekezés után ünnepi istentiszteletre vonult az iparosság, soraikban a város minden rendű és rangú polgáraival. Egyszerűségében is impozáns és felemelő volt a kép, ahogy a többévszázados iparoszászlók és az új zászló alatt – mögötte 12 bájos, magyarruhás iparoslánykával – végigvonult a menet a templomhoz vezető főuccán és a zárt sorokban ott láttuk Pásztó dolgozó polgárságát, a pásztói kereskedő- és gazdátársadalom érdemes küldötteit és az iparosság színt-javát sötét ünneplőbe öltözve.” Tudósított a Pásztói Hírlap 1936. szeptember 6. száma a zászlók valószínűleg utolsó ünnepélyes szerepléséről.

A Pásztói Ipartestület díszzászlója, amelyről a tanulmány címét kölcsönöztük, 1960-ban került a salgótarjáni múzeumba a pásztói plébánia ajándékaként, Fekete Béla plébános jóvoltából. A zászló igen elhasználódott állapotban került a múzeumba. A használat és a tárolás következtében a középképről lekopott a festék, a vászon szakadozott volt, és a selyemdamaszt zászlólapon különböző hosszúságú hasadások keletkeztek. A zászlót a korábbi javítások öltései tartották össze.

2005-ben a Nógrádi Történeti Múzeum pályázatot nyújtott be a NKA Múzeumi Kollégiumához a műtárgy restaurálására. A zászló a 2007-ben városi rangja elnyerésének 600. évfordulóját ünneplő Pásztó tiszteletére tervezett helytörténeti kiállításnak így méltó emléke és díszje lehet. 2005 után 2006-ban is elnyerve a Múzeumi Kollégium támogatását, a műtárgyat restauráltattuk. Restaurálta Szederkényi Nikolett festő-restaurátor művész és a Kobalt-Zöld Bt. A restaurált zászló jelenleg a Pásztói Múzeum „Pásztói Évszázadok” című állandó helytörténeti kiállításában látható.

Az ipartestületi intézményt, a kézművesiparosságnak az egyik jelentős érdekképviseleti szervét, a második ipartörvény, az 1884:XVII.tc. hozta létre. Az ipartestületek a különféle képesítéshez kötött mesterséget űző iparosokat tömörítették egy vegyes ipartestületbe.

A Pásztói Ipartestület 1886. szeptember 5-én alakult meg mint Heves vármegye első ipartestülete. Az alakuló közgyűlésen az ipartestület megalakítását kérő kérvényt összesen 113 képesítéshez kötött iparos írta alá.

Az ipartestület tényleges működését csak az alapszabályok jóváhagyása után kezdte meg, 1887. január 9-én.¹

Az ipartestület célkitűzése az alapszabályban foglaltak szerint: „A testületi tagok közt a rendet és egyetértést fenntartani, az iparhatóságnak az iparosok közt fenntartandó rendre irányuló működését támogatni, az iparosok érdekeit előmozdítani és őket haladásra serkenteni. Ez okból gondoskodik arról, hogy az iparosok és segédek közt rendezett viszonyok álljanak fenn, hogy a tanoncok ügye rendezessék, hogy az iparosok és a tanoncok, vagy a segédek közt felmerülő súrlódások és vitás kérdések elintézésére békéltető működés biztosíttassék, hogy segélypénztárak létesüljenek. És hogy az iparosok anyagi érdekeit szövetkezetek alapítása által előmozdítsa.”²

A testületek önkormányzati szervei a közgyűlés, az előjáróság, az elnök és az alelnökök voltak. Az ipartestület adminisztrációs munkáját a jegyző látta el, a pénztárosi teendők ellátására pénztárost választottak. Rendes évi közgyűlését általában az év elején tartotta, rendszerint februárban. Az ipartestület irányító szerve az elnök vezetésével működő előjáróság volt. Az elnököt és az előjáróság tagjait a közgyűlés választotta. Előjárósági ülést havonta egyszer tartottak, amelyen a folyó ügyeket vitatták meg és intézkedtek róluk. Az előjáróság évente egyszer beszámolt a munkájáról a rendes évi közgyűlés előtt. Ugyanekkor történt a zárszámadás, és a költségvetésről is ekkor döntöttek. Az ipartestületek írásos jegyzőkönyveket vezettek mind a közgyűlés mind az előjáróság üléseiről.

Dolgozatunkban az ipartestületi jegyzőkönyvek alapján kísérjük végig a Pásztói Ipartestület egyik legfontosabb jelvényének, az ipartestületi díszzászlónak a sorsát a zászlókészítéstől a zászlószentelésen át a használatáig.³

Az ipartestületi zászló elkészítése a még mindig erősen ható céhes hagyományokra vezethető vissza. Ezért indokolt egy rövid áttekintés a pásztói céhek vallásos tevékenységéről. Elsőként a céhek vallásos életét tekintjük át, különös tekintettel egyik legfontosabb tárgyi emlékükre, a céhzászlókra.

A pásztói céhek vallásos tevékenysége

Pásztón a XVII. századtól hat önálló céh működött. A csizmadia és varga céh, a szabó-, szűcs és szűrszabó céh, a csapó és posztós céh, a pintér céh és a tarkacéh. Utóbbi hat mesterséget tömörített: a kovácsokat, kerégyártókat, szíjgyártókat, asztalosokat, lakatosokat és kőműveseket. Ezért nevezték hatrendbeli céhnek is. A varga céh a XVIII. század végén különvált a csizmadiáktól, és új céhlevelét már magyar tímár céhként nyerte el.

¹ VASS József: Pásztó története. Gyöngyös, 1939. 76.

² FÖLDI István: Nógrád megyei egyesületek 1867 és 1918 között. In: Egyesületek, iskolák, nemzetiiségek Nógrád vármegyében a 18 - 20. században. Szerk.: Á. VARGA László Salgótarján, 1990. 87. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 17.)

³ NML IX. 212. 1. kötet A Pásztói Ipartestület jegyzőkönyve 1886 - 1917. (a továbbiakban: Jegyzőkönyv)

A városban 1737-ben 14 kézműves mester dolgozott, 7 szakmában: 4 csizmadia, 2-2 szabó, szűcs, takács, 1-1 kádár és fazekas. Az 1828. évi országos összeírás szerint 95 kézműves iparos működött Pásztón, 24 mesterségben. Legtöbbször a csizmadia mesterségből éltek (21), 10-10 szűcs és takács mester, 9-9 szabó és magyar tímár, 5 asztalos, 4-4 mészáros és molnár, 3-3 posztókészítő és kádár (pintér), 2-2 bodnár (kerékgyártó), kovács és lakatos, 1-1 gombkötő, kalapos, karabélykészítő, könyvkötő, kőműves, pék, üveges, pálinkafőző, kötélverő, szíjgyártó és cipővarga. 1848-ban „Pásztó Városa Nemzetőrsege kiigazított névsora”-ban 122 kézműves szerepel a 332 különböző foglalkozású összeírt közül.⁴

A vallás, a hitélet alakulásuktól kezdve fontos tevékenysége volt a céheknek. A céhek támogatták az egyházközséget, hozzájárultak a templom egy-egy oltárának fenntartásához, gondoskodtak díszeiről, szükségleteiről. A céhek vallási elkötelezettségük, testületi összetartozásuk jelképeként zászlót készítettek, amely alatt ünnepeiken felvonultak.

A céhlevelek megkövetelték a céhtagok részvételét a vasárnapi és ünnepi miséken, a körmeneteken.⁵

A pásztói plébánia 1615. évi irata szerint a csizmadia céh már 1615-ben működött, mert már ekkor gondolták a plébánia templom Jézus neve oltárát. „*Mi Gothart Tamás deák és Horváth Mátyás deák nemes személyek... Pásztó nemes városába kuriánk után való szántóföldeink közül „két darabot” adtuk Szent Lőrincz templomában lévő Dicsőéges Jézus neve oltárhoz, mely oltár az Csizmadia Czéhe gondviselése alatt lévén, örökösén bírja. Átkozott legyen, aki impetálja (elfoglalja). Adtuk ezen levelünköt megírt oltárhoz való Czeh mester embereknek.*”⁶

A két legrégebbi pásztói céh céhlevele nem írja elő a zászlókészítést. Az 1666-ban privilégiumlevelet kapott szabó, szűcs, szűrszabó céh artikulusai is csak az évente egy alkalommal, Szent Mihály napján, a védőszent ünnepén tartott misén való részvételt írta elő a mestereknek és háza népüknek. Nem tartalmazott a zászlókészítésre vonatkozó előírást a csizmadia és vargák XVII. század végi céhlevele sem. Előírta viszont a mestereknek a vasárnapi és ünnepnap miséken való megjelenést, valamint a céh oltárának gondozását. Különösen a három főünnep (Karácsony, Húsvét, Pünkösd) tiszteletére minden évben tíz font viaszt tartoztak adni az oltárra, a privilégium elvesztése mellett.⁷

A Szent Mihály-oltárt gondozta a védőszentjéről Szent Mihály céhnek nevezett szabócéh. Feltehetően a szabócéh védőszentjét, Szent Mihályt ábrázoló zászlóját veszi számba az 1707. évi plébániai leltár. Eszerint hét zászlója volt a plébániának, amelyeken Szent Lőrinc, Szent Mihály, Szent Péter, Szűz Mária, Szűz Mária Jézussal, Jó Pásztor, valamint Szent Péter és Pál voltak ábrázolva.⁸

Az 1713. évi főesperesi egyházlátogatás jegyzőkönyve 3 pásztói céhet nevez meg, amikor elmondja, hogy a Szent Lőrinc plébánia templomnak 3 oldalkápolnája van. A déli oldalon fekvő Szent Mihály mellékoltárt a szabócéh gondozza, a Gyümölcsoltó Bol-

⁴ LÉNÁRT Andor: Pásztó mezőváros kézműves (céhes) iparosainak története 1872-ig. In: Tanulmányok Pásztó történetéből I. Salgótarján, 1991. 53., 74., 82.

⁵ TOMISA Ilona: „... együtt a processiot... járják.” Körmeneti zászlók Magyarországon. Bp.1998.38-39.

⁶ SOÓS Imre: Képek a pásztói egyházközség és művelődés történetéből 1848-ig. In: Tanulmányok Pásztó történetéből I. Salgótarján, 1991. 25.

⁷ LÉNÁRT i.m. 59.

⁸ VARGA Lajos: A pásztói plébánia története, 2007. 22-23.

dogasszony oltárt az 1622-ben alakított legénycéh, az északi oldalon lévő Jézus neve oltárát pedig a csizmadia céh. A Szent Anna oltárt nem céh gondozta.⁹

Az 1766. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv a templomi felszerelések között 9 zászlót említ, de nem részletezi azokat külön.

A szabócéh zászlajáról van az első híradásunk is. 1731-ben Bakabányi János apát-plébános alatt a templom igen rossz állapotú volt. Pásztó hirdetési könyvében található: A menyezetről leszakadt darab kárt okozott a Szent Mihály-céh oltárán és a mellette levő céhzászlón. „Az szent Lőrinc temploma is igen megviselődött úgy annyira hogy Deszka közt szép trott Pallás szakadozni kezdett, kár is lett az le szakadásban az Szent Mihály Czéhe oltárában és lobogójában...”¹⁰

Az 1748. január 10-én a város földesurai által megerősített csapó és posztós céh szláv nyelvű privilégiumlevele szabályozta a vallási tennivalókat. A céhmestereket kötelezte, hogy az istentiszteletekre és a templomra gondot viseljenek. Minden évben Szent Márton napján, a védőszent ünnepén, november 11-én a céhmesterek számot adtak tevékenységükről, majd új céhmestert választottak. 1817-ben a takácsokkal együtt kapták az új céhlevelet.¹¹

A Mária Terézia királynő 1761. évi céhügyi rendelete nyomán keletkezett és a vallási kötelezettségeket is egységesen szabályozó szabadalomlevelek már tartalmaztak a zászlókészítésre vonatkozó cikkelyeket. A pásztói csizmadiák és vargák Mária Terézia királynő által 1777. szeptember 12-én megújított és megerősített privilégiumlevelének első artikulusa szerint:

„Mínthogy minden embernek a kötelessége azt hozza magával, hogy az Úr Istennek dicsőségét szüntelenül mindenek felett fölmagasztalja, és ő szent felsége félelmében a keresztényi rend szerint való életben magát gyakorolja, úgy az által szent áldást ki-ki nyerhessen, annak okáért ezen céhbeliek a keresztényi rend szerint hova hamarább a céhnek közönséges költségével egy illendő zászlót (hogyha még nem volna) maguknak csináltatni és azt a parochiális templomban tartani, s azalatt Úrnapi és annak octaváján tartandó processióknak (körmenetek) alkalmatosságával mindnyájan a mester emberek, legényeik, és inasok, akár mely hitben leendenének, tisztességesen megjelenni, magukat becsületesen és alázatosan viselni köteleztetnek. Akik pedig helyes ok nélkül az említett processiókról (körmenetekről) elmaradnának, a mesterek ugyan két, legények pedig egy font sárga vagy fehér viaszban a fönt megírt Parochiális Templom Szükségére büntetessenek. Ezenkívül minden esztendőben a négy kántor napokon nem különben ezen céhnek szent patrónusa ünnepe napján szentmiséket a 'Felséges Koronás Magyar Országi Apostoli s Királyi Fejedelemnek Szerencsés Országlásáért', az anyaszentegháznak gyarapodásáért és az országnak boldogulásáért, nemkülönben ezen céhben volt megholtakért, és az élőkért is szolgáltatni és azoknak szolgáltatásán a céhnek minden tagjai, úgy mint mesterek, mesterlegények és inasok (akár mely hitben légyenek) személyek szerint jelen lenni, azokat ájtatosan meghallgatni, és offertóriumra is mindnyájan elmenni tartozzanak, akik pedig helyes ok nélkül azokon meg nem jelennének, az olyan mester egy, a legény fél font sárga, vagy fehér viaszt az említett parochiális templom szükségére bün-

⁹ SOÓS i.m. 25.

¹⁰ NML V.702. Hirdetések könyve 1717-1738. 29.

¹¹ LÉNÁRT, i.m..63-64., 74.

tetésül fog adatni; ok nélkül elmaradt inasok helyett pedig a mesterek a legényeknek szabott büntetés felére köteleztetnek.”¹²

I. Ferenc uralkodásának idején, a XIX. század elejének céhes reformja keretében országosan is egységes céhrendszer kialakítására törekedtek. 1805-ben a Helytartótanács a régi céhlevelek helyett ideiglenes céhszabályzatot léptetett életbe. 1813-ban pedig egységes szabályzat-tervezetet küldött le a vármegyéknek, a „Magyar Országi Mester Egyesületeket, vagyis Céheket illető Közönséges Cikkelyeket.”¹³

A pintér vagy bognár céhek nem volt korábbi céhlevele, de 1802 és 1804 között többször sürgette a vármegyét és a Helytartótanácsnál is járt, amíg végre 1804. december 14-én megkapták a budai céh privilégiumát. De 1805. május 17-én a vármegye ismét bevonta azt.

A céhek életét, működését szabályozó új céhszabályok a tagok vallási kötelezettségei között előírják, hogy az Úrnapi körmeneten céhzászló alatt kötelesek megjelenni. A pásztói szabó-, szűrszabó-, szűcs céh 1817-ben kiadott évi céhszabályzatának 29. cikke szerint: „Mivel minden jól rendelt társaságban Isteni Tiszteletet fő kötelességnek kell tartani: tehát a keresztyén katolikus valláson lévő mesterek és legények mindnyájan, az előrebocsátandó bémondásra, a szokott fertályesztendei, vagy kántormisére díszes ruhában megjelenjenek. Ha ezen ájtatosság, vagy az esztendőnként szokás szerint tartandó Úrnapi Processió alkalmatosságával, melyhez minden katolikus céhbeliek egy legény által könnyen vihető zászlójukkal multhatatlanul megjelenni tartoznak.”¹⁴

Az 1817. március 28-án kiadott és I. Ferenc király által aláírt privilégiumlevelekhez azonban a pásztói céhek csak később jutottak hozzá, mivel a céhszabályzatok kiadásáért igen magas díjat kellett fizetni. A céhek a díj elengedéséért vagy legalább mérsékléséért több kérvényt is beadtak a megyéhez.

Az 1791-ig a csizmadiákkal közös céhet alkotó vargák 1820-ban a régi céhszabályzatok bevonása miatt új, önálló céhszabályzatot kértek, de – mint a pintérek, szabók, szűcsök, szűrszabók – sokallták az ezután fizetendő kamerális taksát, 110 ezüst forintot. Szegénységükre hivatkozva kérték, hogy a magas díjat engedjék el, vagy legalább csökkentsék. Hiábavaló volt a vargáknak a céhszabályokban előírt zászló beszerzésére hivatkozása is.

„Esedezünk alázatosan Őnagyméltóságú Királyi Magyar Udvari Cancelláriának méltóztassak szegény sorsunkat méltó tekintetbe venni és ezen terhes taksában a fönt kitett okokra nézve rajtunk könnyebbíteni, hogy ezáltal leginkább a megkívántató zászlónak megszerzésére segedelem nyujtódna.” A másik kérés az volt, hogy mesterségüket máshol már nem vargáknak, hanem magyar tímároknak nevezik, ezért az új céhlevélben így szerepeljenek.¹⁵

A megállapított taksához ragaszkodott a Helytartótanács. A vármegyét arra utasította, hogy közölje Pásztó városával: „a kebelében lakos mesterembereket oda utasítsa, hogy midőn a Privilégium váltásához szükséges erővel bírnak, magokat jelentsék azoknak váltása végett.” Ennek megfelelően a céhek csak a kívánt taksa lefizetése után kaphatták meg céhlevelüket. Legkorábban, 1818-ban a takács és szőrműves (posztós) céh

¹² ELTE Könyvtár Kézirattár

¹³ KASZÁS Marianne: Céhek, ipartársulatok, ipartestületek iratai. MOL Bp. 1996. 9.

¹⁴ VASS i.m. 55., 45.

¹⁵ Uo. 49., 53-56.

és a tarkacéh, majd a magyar tímár céh jutott hozzá. A csizmadiák, a pintérek, a szabó-, szűcs-, szűrszabó céh 1822-ben váltotta ki céhlevelét.¹⁶

Mindenesetre a pásztói „*becsületes magyar tímárok*” az 1820-as évek második felére már anyagiakban is gyarapodhattak, hiszen a privilégiumlevél elnyerése után hét évvel már elkészítették a céh zászlóját, elsőként az új privilégiumlevelet kapott pásztói céhek közül. A többi céh az 1830-as évek közepén került olyan anyagi helyzetbe, hogy zászlóját megcsináltathassa.

1834-ben készült el a „*pásztói érdemes nemes csizmadia céh*” és az „*érdemes nemes pintér céh*” zászlója. Végül 1836-ban szentelték fel a „*pásztói érdemes nemes Takács és Csapó céh*” zászlóját. Nem ismerjük viszont a legrégebbi céh, a szabó-, szűcs-, szűrszabó céh zászlóját és a pásztói kovácsokat, kerékgyártókat, lakatosokat, asztalosokat, kőműveseket és szíjgyártókat tömörítő hatrendbeli vagy tarkacéh zászlóját. Előbbinek bizonyos, hogy volt, a másinak pedig a céhszabályok előírásai szerint csináltatnia kellett. Egyik sem szerepel azonban az 1936-ban a Pásztói Ipartestület 50 éves jubileumára készült tablóképen.

A zászlókészítés költségeire vonatkozó teljes számadással nem rendelkezünk, azonban a csizmadia céh 1847. évi számadásában a zászlócsúcs elkészítéséről találunk adatokat. Eszerint a céhmester az ötvösnek „*az zászlónak teteje megcsinálásaért*” 7 forint 36 krajcárt, a rézművesnek „*az hoza való veres Rézért*” 1 forint 15 krajcárt fizetett. Tovább növelte a költségeket a zászlószentelési ünnepély napján tartott szentmiséért fizetett 2 forint 6 krajcár és a csizmadia céh gondozása alatt álló Szent Kereszt-oltár feldíszítése is. Az itt lévő Szentháromság-kép előtti gyertyatartóba vett két szál viaszgyertya 1 forint 15 krajcárba került. Az ünnepély fényét tovább emelte, hogy az összetartozást és a szakmai hovatartozást jelképező céhzászló felszentelése végett a céhmester céhgyűlést hívott össze. Az ez alkalomból hozatott bor ára 2 forint 24 krajcárt tett ki.¹⁷

1851-ben a Gyöngyös kerületi főszolgabíró a hatályba lépő Ideiglenes Iparrendtartás kereskedelmi és iparviszonyokat szabályozó útmutatása értelmében a pásztói céhek mellé céhbiztost nevezett ki. Ekkor a szabó, hatrendbeli (tarkacéh), magyar tímár, takács, csizmadia és pintér céh néven említik őket.¹⁸

A céhek feloszlását az első magyar ipartörvény, az 1872:VIII.tc. mondta ki. Eszerint a céhek a törvény életbe lépése után három hónappal megszűnnek, és közös érdekeik védelmére ipartársulatokká szerveződhetnek. A törvény az ipartársulatok alakítását azal is ösztönözte, hogy azt is elrendelte, amelyik céh kilenc hónapon belül ipartársulattá alakul, vagyónát átviheti az ipartársulat tulajdonába.¹⁹

Pásztón az 1851-ben említett 6 céhből három alakult ipartársulattá. Az 1870-es évek második felétől a csizmadia és szabó, valamint a pintéreket, tímárokat és takácsokat tömörítő egyesült ipartársulat működött. A kis számú, több mesterséget tömörítő hatrendbeli céh feloszlott. Emellett a szabó-, szűcs és szűrszabó és a csizmadia ipartársulat temetkezési egyletet is alapított, amelyeket az ipartestület megalakulása után is fenntartottak.²⁰

¹⁶ LÉNÁRT. i.m 77-78

¹⁷ NML X. 214.1. A Pásztói Csizmadiacéh Temetkezési Egyletének iratai. 1844-1899. Az 1847. május 13-i bejegyzés (a továbbiakban Temetkezési Egylet)

¹⁸ VASS i.m. 51.

¹⁹ KASZÁS i.m. 14.

²⁰ Jegyzőkönyv 1886. szeptember 5. és 1888. július 8. 294 sz.

A céhes vallási hagyományokhoz való ragaszkodás jól nyomon követhető a csizmadia ipartársulat tagjai által 1878. január 31-én elfogadott határozat alapján. A tagok kötelesek voltak a négy kántorgyűlésen és a társulat által mondatott öt misén, a húsvéti és karácsonyi óraimádáson, valamint a temetéseken részt venni. Meghatározták a köteleességüket elmulasztó tagtársak pénzbírságban kifejezett büntetéseit is. Előírták azt is, hogy az elnöknek a kötelessége a társulat oltárát tisztán, a szolgálómesternek pedig az oltárt rendben tartani.²¹

A Pásztói Ipartestület zászlója

A céhes hagyományok továbbélésére utal az Ipartestület számára 1889-ben készített első zászló is, egy nemzeti színű zászló, amelyhez csak a hozzá való anyag került pénzbe, mivel a zászlót az elnök, Járdek János és a helyi iparosok Csór Béla, Frenczel Bernát és Klein Jakab készítették, 16 Ft és 30 Kr költséggel. Határozat született, hogy a zászlót minden ünnepélyes alkalommal mint ipartestületi jelvényt használják. Ilyen alkalom volt március 15-e és az egyházi ünnepek mellett az uralkodó Habsburg-ház tagjainak ünnepe. 1890 januárjában a Pásztói Maskil el dol Izraelita Jótékony Férfi Egylet meghívásának eleget téve, a Rudolf trónörökös, mint az egylet tiszteletbeli tagja halálának évfordulója alkalmából rendezett gyászünnepélyen az ipartestület előjárósága a zászló alatt testületileg megjelent. Mint ahogyan testületileg részt vett a Ferenc József király 25 éves jubileumán, 1892. június 8-án a Szent Lőrinc templomban tartott hálaadó istentiszteleten is. A testületi tagok a zászlót a saját költségükön kivihették a tagtársak temetésére. A zászlót az elnök őrizte.

A zászló azonban az évek során annyira elhasználódott, hogy 1908-ban már új ipartestületi zászló beszerzését javasolták.²²

A díszzászló elkészítésének eszméjével az előjáróság 1889. évi utolsó ülésén találkozzunk először. Ekkor határozott az ipartestület arról, hogy 1890 farsangján táncmulatságot tartanak a díszzászló alap javára. A táncmulatság kiadásai azonban meghaladták a bevételt, és több mint 20 forintos hiány keletkezett. A január 12-i táncmulatság így a „díszzászló alap javára mi hasznot sem hozott – jelentette sajnálattal a jegyző, de azért kéri az előjáróságot, ne hagyjon fel a díszzászló eszméjével s indítványozza, hogy a bírságpénzek díszzászló alapként az elnök által külön kezeltessenek s mindaddig, míg a dísz zászló költségei fedezve nem lesznek, a bírságpénzeket az alapra fordítsák. Együttal indítványozza, bocsáttassanak ki aláírási ívek, melyeken a város lakosságát szólítják fel adakozásra.”²³

1891-ben határozatot hoztak, hogy a jegyző által kezelt bírságpénzek „addig, míg a zászló alap annyira nem szaporodik, hogy egy díszzászló lesz megrendelhető, gyümölcsöztetés végett a Hatvanvidéki Takarékpénztár pásztói fiókjában elhelyeztetnek.” Ennek megfelelően 50 forintot tettek be a takarékbba.

Az ipartestületek ugyan hatósági jogkörrel bírtak a tanoncok és a segédek tekintetében, valamint a mesterek és a segédek közötti viszályok rendezése kapcsán, de bírság-

²¹ Temetkezési Egylet, 1878. január 31.

²² Jegyzőkönyv, 1889. február 17. 382.sz., 1890. február 9., 562.sz., 1892. június 19. 1090. sz. és 1908. január 26. 8176.sz.

²³ Uo. 1889. december 8.523.sz., 1890. január 19. 530 és 531.sz.

pénzt tulajdonképpen nem is állt jogukban szedni, amint azt a testület elsőfokú iparhatósága, a hatvani főszolgabíró a jegyzőkönyveket átvizsgálva megállapította. Eszerint az előjáróság hatáskörét túllépve bírságokat és pénzbüntetést szabott ki verekedés, becsületsértés, iparkihágási ügyek, csendháborítás, vásári rend áthágása és az előjárósággal szembeni engedetlenség miatt. A kért részletes indokolt jelentésben az elnök megvédte az intézkedéseket: „A pénzbírságok befizetésében maguk a panaszlott felek nyugodtak bele, s önmaguk felajánlották az ezen határozatokban kitett összegeket, egy ipartestületi dísz-zászló alap javára mert úgy panaszosok mint panaszlottak megegyeztek abban, hogy az ezen határozatokban kitett összegek befizetésével, a további eljárás megszüntetésék. Ez esetekben tehát az ipartestületi előjáróság hatáskörét túl nem lépte, de sőt ellenkezőleg kötelességét teljesítette, midőn a kötelekébe tartozó iparosok és segédszemélyzetők közt a rendet és egyetértést fenntartani s a súrlódásokat békés úton elintézni iparkodott.” Az ipartestület pedig folytatta a pénzbüntetések kirovását, mintha mi sem történt volna, iparkihágás, becsületsértés, verekedés miatt, de nem volt ismeretlen a feketemunka miatti pénzbírság sem, amikor a segédet a mesterek nem jelentették be. A bírságok összege a legtöbb esetben 2 Ft volt, de a dísz-zászló alapra gyűjtés elhatározása után nem sokkal 5, sőt 10 forintos büntetést is kirótt a testület a vétkekre. Utóbbinál súlyosbító körülmény volt, hogy a vétkes visszaesőként szegte meg a szabályokat.²⁴

Az ipartestületi bált 1893-ig, a díszzászló avatásáig azután minden év farsangján megrendezték, sőt 1892 májusában tavaszi multság rendezésével gyarapították a díszzászló alapot. A legsikerültebb farsangi ipartestületi bálról, amelyet a díszzászló alap javára 1893-ban rendeztek a sajtó is tudósított: „A Pásztói Ipartestület január 29-én díszzászló alapja javára minden tekintetben fényesen sikerült táncmultságot rendezett. Évek óta nem volt Pásztón oly tömegesen látogatott táncmultság, mint ez. A Zöldfa vendéglő zsúfolásig megtelt mulató közönséggel, a város polgársága kivétel nélkül megjelent. A rendezőség 130 Ft 97 Kr-t költött, a díszzászló alap javára mégis 55 Ft 23 Kr jutott, mert összesen 186 Ft 30 Kr folyt be.”²⁵ Nem hozott viszont semmi jövedelmet az iparos ifjúság által a díszzászló alap javára rendezett tavaszi multság, ezért az előjáróság határozatot hozott, hogy a jövőben nem engedélyezik a multságot, mert a rendezőség elszámolása szabálytalan volt.”

A díszzászló megrendeléséről az előjáróság 1893. március 5-i ülésén döntött. Az elnökség két budapesti cégtől kapott mintákat és ajánlatot. A megrendelendő díszzászló díszítését illetően igen szűkszavú a határozat. Csak a zászló színéről és méretéről intézkedik, a szimbólumok és a feliratok kiválasztását az előjáróság kijelölt tagjaira bízta. „Az előjáróság a díszzászló megrendelését elhatározza és pedig bordó piros színben, melynek hossza legyen 280, szélessége 175 centiméter. A további módoszatok megállapításával elnök, jegyző, Kelemen Károly és Odaschiütz Ferenc bízhatnak meg.” Az 1893. évi költségvetési előirányzat szerint az elnök által kezelt díszzászló alap 184 Ft 55 Kr, amelyből a 182 Ft 50 Kr a Hatvanvidéki Takarékpénztár pásztói fióközletében van elhelyezve, 2 Ft 05 Kr pedig Gottlieb Lajos elnöknel van.²⁶

Az ipartestület a díszzászló elkészítésére a Kriszta és Tsa budapesti céggel kötött szerződést. A zászló megrendelésével és szimbólumainak kiválasztásával megbízott előjárósági tagok, akikkel a továbbiakban csak mint zászlószentelési bizottság találko-

²⁴ Jegyzőkönyv, 1891. február 1. 788.sz., Az elnök jelentésére: Uo.1891. február 22.792. sz.

²⁵ Közügyeink III/ 18. 1893. február 9.

²⁶ Jegyzőkönyv, 1893. március 5. 1923.sz.

zunk, összeállították a zászlószögek tulajdonosainak névsorát és a zászlószentelési ünnepély programját. Az előjáróság elfogadta egyik tagjának „nemes adományát”: Szlovencsák János kovács mester felajánlotta, hogy a zászlószögek beveréséhez méltó díszkalapácsot díjtalanul készít az ünnepélyre.

A zászlóanyai tisztségre Oláh Gábornét kérték fel.

A zászlószentelés napját augusztus 20-ára, Szent István király ünnepére tűzték ki. A nagy napra ünnepelőbe öltözött a város. A zászlószentelési bizottság, a koszorús lányok, a zászlóanya nemzeti vállszalagot, az ipartestületi előjáróság tagjai nemzetiszínű vállcsokrot viseltek. Az ünnepély első fele a templomban zajlott le. Az ünnepély rendezői hintókon mentek ki a koszorús lányokért, és ők kísérték a lányokat a templomban kijelölt helyükre. A zászlóanya családi gyásza miatt azonban csak az ünnepély egyházi részén vett részt, így az ünnepélyes fogadtatása helyett csak a templomba kísérték.²⁷ Az ünnepi mise végeztével Hován József plébános megszentelte és megáldotta a zászlót. A liturgikus előírás szerint ez volt az alapja annak, hogy a körmeneteken saját zászlójuk alatt vonulhattak. A megszentelt zászlót a templomban őrizték.²⁸ Ezután a zászlóanya átadta a koszorús lányoknak a szalagokat, amelyeket ők a zászlóra kötöttek. A templomi ceremónia az alkalomra készített díszkalapáccsal a zászlóanya részére készült szög beverésével ért véget. A szentmise után az ünnepség a Templom téren felállított emelvényen folytatódott, a további szögbeverésekkel. A város és az ipartestület előjárói, a vidéki ipartestületek személyesen is megjelent küldöttei és a vidéki ipartestületek által megbízott képviselők szegelték rá a zászlórúdra névvel ellátott réz pajzsocskáikat. Az ünnepélyre személyesen Budapestről, Rimaszombatból, Losoncról, Szolnokról és Hatvanból jöttek küldöttek. Viszonzásul a Pásztói Ipartestület 1895 nyarán a Losonci Ipartestület, 1898 tavaszán a Rimaszombati Ipartestület, 1923 őszén pedig a Hatvani Ipartestület zászlószentelési ünnepélyén vett részt. Részt vett a testület a Salgótarjáni Ipartestület 1894 májusában tartott zászlószentelési ünnepélyén is, amely dísz zászlószöggel is megtisztelte.²⁹

Az ünnepély zárásaként este nagy bál volt. A zászlószentelési táncmulatságból befolyt jövedelem 187 Ft volt.

A zászlószentelési ünnepély költségei 305 Ft 11 krajcárt tettek ki. A kiadások között a legnagyobb összeget, 70 Ft-ot az emelvény készítéséért fizettek, 40 Ft-ot adtak a zenészeknek, és Östreicher Zsigmond kereskedő számlája 30 Ft 35 Kr-t tett ki. Utóbbi feltehetően az ünnepélyt követő fogadáson felszolgált ételek és italok számlája. A zászlószögek szétküldésének postaköltsége 25 Ft volt, az ünnepségre készített meghívók nyomdaköltsége 19 Ft 46 Kr. Több mint 20 Ft-ba került a bálrendezés és 20 Ft volt a jegyzőnek kifizetett tiszteletdíj is. A tűzoltóságnak hozatott két hordó sör 11 Ft-ba került. A zászló és a dísz szögek 430 Ft 49 Kr-ba kerültek. A kiadások között szerepel „5 újságba referáda közlése az ünnepélyről”, amely 1 Ft 50 Kr-ba került. (Eddig azonban az átnézett újságokban nem találtunk az ünnepélyről tudósítást.)

A díszzászló elkészíttetésének költségére nincsen egyértelmű adatunk. Az elnök erről szóló végleges jelentésében a zászló és a zászlószögek számlája 430 Ft 49 Kr-t tett

²⁷ Uo. 1893. augusztus 13. 1987. és 1988. sz.

²⁸ VARGA i.m. 119.

²⁹ Jegyzőkönyv, 1893. augusztus 13. 1987. sz., 1895. augusztus 10. 2248.sz., 1898. május 8. 3554.sz., 1894. május 8. 2089. sz. és 1923. szeptember 6.

ki. Valószínűleg itt kell keresnünk a zászlókészítés költségeit. A bevételből maradt 153 Ft 93 Kr., mely összeget egy később létesítendő iparoskert céljára tartalékolták.³⁰

A díszzászlót először az 1894. március 15-i ünnepségre vitték ki. Ekkor a pásztói temetkezési egylet hívta meg az ipartestületet a március 15-én „*mint nemzeti szabadságunk újra ébredésének évfordulóján tartandó isteni tiszteletre.*”

Ezenkívül a húsvéti feltámadási körmeneten, a pünkösdi és úrnapi, valamint a templom védőszentje ünnepén tartott körmeneteken jelentek meg díszzászlójuk alatt az ipartestület tagjai. Különleges alkalomnak számított a Pásztón 1928. június 17-én tartott katolikus nagygyűlés, ahová az iparosság a testületi zászló alatt vonult ki. Délután pedig az iparosothonban különféle előadások hangzottak el.

Más ünnepélyes alkalomkor a testület részére 1889-ben az iparos tagok által készített nemzeti színű zászlót használták. Legalábbis erre enged következtetni az ipartestület 1908. január 26-i gyűlésén az elnök új zászló beszerzése iránti javaslata, mivel „*az ipartestület által évekkel ezelőtt készített ipartestületi zászló már annyira elrongyolódott, hogy azt ünnepélyes alkalmakkor használni lehetetlen.*” Az előjáróság ezért Pekelniczky László számvizsgáló bizottsági tagot kérte fel, hogy budapesti kiküldetése idején „*egy a magyar szent koronával s a Pásztói ipartestület 1887 felirattal ellátott s aranyrojtval szegélyezett zászlót szerezzen be*”, az ipartestületi pénztár terhére.³¹

A közel 2 m hosszú díszzászlónak azonban igen nagy súlya volt, ezért 1895-ben a főúrdhoz még két mellékrudat kellett csináltatni, hogy így 3 ember vihesse.

Adódtak is gondok a díszzászló vitelével kapcsolatban, amit az előjáróság tagjai voltak kötelesek a körmeneteken vinni. 1909-ben az előjáróságnak ismételen határozatot kellett hozni az ügyben. Kimondták, „*hogy az ipartestületi díszzászló vitelére az előjáróság tagjai ABC-sorrendben frándók fel, s azok, kik a főlhívásnak eleget nem tesznek esetenként 1-1 koronát tartoznak az elaggott és munkaképtelen szegény iparosok javára fizetni.*”

Ennek ellenére a díszzászló vitele további problémákat jelentett. 1917-ben az előjáróság gyűlésén újból napirendre került a téma, mivel a zászló vitelére kirendelt előjárósági tagok nem jelentek meg időben, ezért zavar keletkezett, amikor a zászlót vinni kellett. Elhatározták, hogy akit a zászló vitelére kijelölnek, annak okvetlen meg kell jeleníe. Határozatot hoztak arról is, hogy a díszzászlót az előjárósági tagok halálesetén kívül csak az arra érdemeket szerzett tagok temetésére viszik ki. Pl. 1927 őszén Halama Bertalan örökös tiszteletbeli dístag temetésén jelent meg az előjáróság a „testületi zászló” alatt, teljes létszámban.³²

Amint arra már a fentiekben utaltunk az ipartestületi díszzászló általunk ismert utolsó ünnepélyes szereplése a testület fennállásának 50. évfordulójára rendezett ünnepségen, 1936. augusztus 30-án volt. Az ipartestületi székházban összegyűlt közönség a „*régi 5 céhzászló és az ipartestületi zászló alá gyülekezve*” istentiszteletre vonult a Szent Lő-

³⁰ A zászlószentelés számadása: Uo. 1893. augusztus 23. 1990. sz., A díszzászló alap számadására: Uo. 1894. február 11. 2025.sz.

³¹ Jegyzőkönyv, 1894. március 11. 2055.sz., A körmenetekre: Uo. 1917. április 11. és NML IX. 202. 3.kötet A Pásztói Ipartestület Hirdetőkönyve 1912-1931. 1928. május 27., 1928.június 7., 1928. augusztus 9., 1929. március 30., A nagygyűlésre: Uo. 1928. június 10.. Az új ipartestületi zászló beszerzésére: Jegyzőkönyv, 1908.január 26.

³² Uo. 1895. augusztus 10. 2242. sz., 1909. június 27. 8159. sz., 1917. április 11., Hirdetőkönyv 1912 - 1931. 1927. október 20.

rinc templomba és az izraelita templomba, ki-ki vallási meggyőződése szerint. Innen a menet a Hősök szobra koszorúzására indult.

A menetet fehér ruhás, koszorús és virágsokrokat vivő kislányok sora vezette, utánuk az iparostanonc levante szakosztály vonult. Őket a Pásztói Dalegylet és az Önkéntes Tűzoltó Testület követte, majd a zászlóvivők és a fúvósenekar, a menetet a vendégek, az ipartestület tagjai és a község lakossága zárta. Az ünnepségen képviseltette magát az IPOK, az IPOSZ és az Iparkamara, a társegyesületek közül a salgótarjáni, kisterenyei, hatvani, gyöngösi, hevesi, poroszlói, tiszafüredi, tiszánánai ipartestületek, az apci és jobbágyi iparos olvasókörök, Pásztó község képviselőtestülete, a pásztói izraelita hitközség, a legeltetési társulat, az iskolák, egyesületek és intézmények. A Hősök szobránál az elhangzott szavakat után az iparosság nevében Gottlieb Miklós alelnök megkoszorúzta az emlékművet. A zászlóvivőket kísérő 12 magyarruhas iparoslánya pedig kis virágsokrokkal borította el a szobor talapzatát. A rövid kis ünnepély végén a Dalárda elénekelt a Szózatot. Innen a menet az ipartestületi székház kerthelyiségébe vonult a díszközgyűlésre. A jubiláris közgyűlésen a köszöntők mellett elismerő miniszteri és kamarai okleveleket vehettek át a pásztói iparosok. Az ipartestület 50 éves történetét s ismertető Takács József malomtulajdonos megemlékezett a testület zászlójának avatásáról is. Eszerint *„felemelő ünnepély keretében avatták fel a testület gyönyörű zászlaját.”*

A díszközgyűlést 200 terítékes közebed követte, délután 5 órakor pedig a Heves vármegyei ipartestületek közös értekezletén fontos iparos kérdéseket vitattak meg a gyöngösi, hatvani, salgótarjáni, nyíregyházi, poroszlói, hevesi, apci, sziráki és jobbágyi kiküldöttek részvételével. A jubileumi ünnepet este táncmulatsággal fejezték be a pásztói iparosok.

Az ünnepség igen jól sikerült – állapította meg az elnök a következő ülésen, amikor köszönetet mondott a jubileumi ünnepség rendezésében közreműködőknek. Az ipartestület hagyományaihoz híven fényes keretek között ünnepelt, nagyszámú vendég és előkelő hivatali méltóság tisztelte meg az ünnepséget, *„habár helybeli iparosok, akiknek voltaképpen az ünnep szólt, nagyon sokan távoltartották magukat.”*³³

A Pásztói Ipartestület az 50 éves jubileum emlékéért tablón is megörökíttette, amelyen a testület céhzászlói, volt elnökei és jegyzői képei láthatók. A képen négy cég zászlója és az ipartestületi zászló található. Kétoldalt felül: a becsületes magyar tímárok céhzászlója elő- és hátlapja, 1827. Középen: a pásztói érdemes nemes csizmadia cég zászlója, 1834. Alul baloldalt: az érdemes nemes pintér cég zászlója, 1834. Alul jobboldalt: a pásztói érdemes nemes takács és csapó cég zászlója, 1836. Fölöttük pedig az ipartestületi díszzászló elő- és hátoldala van.

Nem szerepel viszont a képen a legrégibb cég, a szabó-szűcs-szűrszabó cég zászlaja, pedig volt neki, és a tarkacéh zászlaja, ha volt neki. A szabó cég zászlóján ábrázolt vallási jelenethez közelebb vihet a Szent Lőrinc templom 1910-ben felszentelt középső harangjának domborműve. Ezen az a jelenet látható, amint Szent Mihály főangyal, aki a pásztói szabók védőszentje volt, a sárkányt legyőzi. Ami érdekes, hogy a jubiláris közgyűlés jegyzőkönyve öt céhzászlót említ a felvonuláson, a tablón mégis csak négy van.³⁴

³³ Egésznapos ünnepséggel, méltóságteljes díszközgyűléssel ünnepelte a Pásztói Ipartestület 50 éves jubileumát. Pásztói Hírlap XI/36.sz. 1936.szeptember 6. címlap, NML IX. 202. 2. kötet A Pásztói Ipartestület jegyzőkönyve 1931 - 1934. Jubileumi ünnepség és Díszközgyűlés 1936. augusztus 30., 1936. szeptember 6. 1. tárgy

³⁴ A tablókép megjelent: VASS i.m.76-77. oldal között, Harangszentelés. Pásztói Hírlap 1910. március 20.

A zászló leírása

Leltári szám: 60. 12.27.

Méret: 152 cm x 187 cm

A „bordó piros” selyem damaszt zászló két lapból áll, középen kivehető ovális középképpel, amelyet fémszállal szőtt szalag keretez. A zászló nagy mérete miatt a lapokat két részből varrták össze. A vászon mindkét oldalát lealapozták, de csak az egyikre került festmény. A zászló előoldalán a koronafelajánlási jelenet van, a hátoldalon a középkép helyén hímezett felirat olvasható. A zászló szélein körben aranyozott ezüstszállal hímezett indamotívumból képzett vékony díszítő sáv fut mindkét oldalon. A széleket aranyozott ezüstszállból készített rojt keretezi.

Előoldalára Szent István királyt és az ország Mária oltalmába ajánlásának jelenetét festették. Szent István templomi környezetben az oltár előtt térdepel magyaros öltözetben. Kék dolmányt, vörös királyi palástot és sárga csizmát visel. Kezében vörös bársonypárnán a koronázási jelvények. Az oltár jobb sarkában a nemzeti jelleget kifejező magyar kiscímer, barokkos keretben.

Körben a koronafelajánlási jelenethez kapcsolódó fohász. „Magyarország Védasszonya könyörögi érettünk. Alatta pedig a zászlókészítés dátuma látható. 1893.”

Hátoldalán a középkép helyén az összefogás jelképével, a két egymásba fonódó kézzel átfogott olajágkoszorúban az iparosság jelmondatának és az alakulás évének hímezett felirata: „Isten áldd meg a tisztes ipart 1887.” Fölötte: Pásztói - Ipartestület.

A Pásztói Ipartestület díszzászlója történetének bemutatásával folytattuk a már korábban megkezdett célkitűzésünket, a Nógrád megyei céh- és egyesületi emlékek feltárását és közkinccsé tételét.³⁵

³⁵ BALOGH Zoltán: Nagyoroszi zászlók a Nógrádi Történeti Múzeum történeti tárgyi gyűjteményében. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 2003 - 2004. 101-118.

A PÁSZTÓI IPARTESTÜLET CÉHZÁSZLÓI, VOLT ELNÖKEI ÉS JEGYZŐI.

A négy céhszázló és az ipartestületi zászló a jubileumi tablóképen

A Pásztói Ipartestület zászlójának előoldala

A Pásztói Ipartestület zászlójának hátoldala

AZ ETELKÖZI SZÖVETSÉG TÖRTÉNETE

FODOR MIKLÓS ZOLTÁN

Bevezetés

Titkos társaságról írni egyszerre hálás és hálátlan feladat. Hálátlan, mert egy titkos szervezetről általában kevés autentikus forrás marad fenn, így nehezen lehet annak szerepét megnyugtatóan feltárni. Az Etelközi Szövetségre vonatkozó három elsődleges forrás (Uzdóczy Zdravec István 1929-ben írott memoárja, Prónay Pál 1940-es években keletkezett feljegyzései, Shvoy Kálmán naplója) mellett elhanyagolható számú levéltári adat és a hatvanas-hetvenes években keletkezett, a pártállami ideológia által torzított történeti munka áll rendelkezésünkre. (A továbbiakban az EX vagy Szövetség rövidítéseket alkalmazom.) A témára vonatkozó adatok, források időbeli eloszlása egyenetlen: az 1920-as évek első felében működő Szövetség szerepéről jóval többet tudunk mint az 1930–1940-es évek organizációjáról. Hálátlan tehát a téma, mert a kívánt alapossággal a jelenleg rendelkezésünkre álló forrásokból nem tudjuk pontosan feltérképezni az EX működési területét, így jelentőségének mértéke továbbra is vitatható marad és további kutatások tárgya lehet. Hálás a téma annyiban, hogy egy a tárgyhoz gyengén kapcsolódó momentum megemlézése is értékkel bírhat, és a tekintetben is, hogy kifejezetten az EX-ről szóló feldolgozás még nem született. Az ötvenes-hatvanas években valószínűleg túlértékelték szerepét, sommás ítéletek alapján minősítették: „fasiszta csúcsszerv”, „magyar ku-klux-klan”, „negyedszázadon át uralkodó titkos társaság”¹ stb.

A nyolcvanas évektől a higgadtabb történeti munkák általában nem foglalkoztak a korábbihoz hasonló terjedelemben a Horthy-korszak titkos társaságaival – ez az érdekelenebb hozzáállás jellemzi a mai történeti munkákat is, melyek a két világháború közti időszakot tárgyalják.

Jelen írásomban igyekszem a rendelkezésre álló források feldolgozásával az Etelközi Szövetség működését, szervezetét, az általa képviselt eszmeiséget, bizonyos történelmi eseményekben játszott szerepét megvilágítani. Jelentősége, amelyet a két világháború közti magyar történelemben betöltött, reményeim szerint ezáltal egyértelművé válik.

¹ DÓSA Rudolfné: A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918–1944. Budapest. 1972. 81. (a továbbiakban: DÓSÁNÉ), GÁRDOS Miklós: Tengerész a várban. Budapest. 1969. 71. (A továbbiakban: GÁRDOS), SZOKOLY Endre: ...és Gömbös Gyula a kapitány. Budapest. 1960. 44. (A továbbiakban: SZOKOLY)

Az Etelközi Szövetség megalakulása

Mi különböztette meg az Etelközi Szövetséget a korszak Magyarországot behálózó hazafias-nemzetvédelmi egyletek, szervezetek túlnyomó többségétől? Mindenekelőtt egy olyan társaság volt, ami nincs törvényesen bejegyezve: titkos, ami nem azt jelenti, hogy a korszakban a kívülállók ne tudtak volna róla. Tudták, hogy létezik, nem éppen perifériális személyek tartoznak a tagjai közé, akik időnként tanácskoznak és döntéseket hoznak. Ha nem jelentéktelen emberek asztaltársaságáról van szó, akkor ezek olyan döntések, melyeknek hatásuk is van.

Másképp – és ez következik az eddig leírtakból – olyan társaságról van szó, amely nem csak egy egyesületeket irányító csúcsszerv, hanem igyekszik – egyfajta háttérhatalmként funkcionálni. Két definíció szerint az Etelközi Szövetség: „A két világháború közötti korszak titkos társasága, amely főként az elszakított területek magyarsága nemzeti tudatának ébren tartását szorgalmazta. Ugyanakkor a magyar belpolitikát a közép-utas kiegyensúlyozás szintjén igyekezett tartani”² illetve „az egyik legbefolyásosabb titkos szervezet a Horthy-korban, amely a magyar irredenta, fajvédő legális és illegális egyesületek többségét irányította.”³

Az Etelközi Szövetség 1919-ben alakult. Dósa Rudolfné szerint: „A szegedi kormányból kiszorított szélsőséges katonatiszti vezérkar július 12–30 között új titkos vezető szervezeteket hozott létre. A Horthy-korszakban legjelentősebbé vált ezek közül az Etelközi Szövetség. Ez a titkos ellenforradalmi alakulat az időközben túlságosan felhígult, és túlságosan helyi jellegű ABC helyébe lépett. A kommünyülő és antiszemita elit civil tagjait és katonatagjait egy titkos társaságba tömörítette az Etelközi Szövetség.”⁴

Lássuk, hogy írnak a kezdetről szervezett tagok. Prónay Pál így ír az alakulásról: „Egy átfogó – országokat és népeket boldogítani akaró önzetlen programja a szabadkőművességnek úgysem volt soha, csupán öncélú...Ennél fogva ezen, főleg zsidó érdekeket szolgáló egyesület a keresztények közül, mint a példa mutatja, főleg olyanokat válogatott ki, akik a kellő intelligenciájuk mellett szuggesztív, szónoki tehetséggel is rendelkeztek, de előrejutásuk és egyéni jólétük tekintetében erkölcsi határokat, sőt még hazafiasakat sem ösmertek.

Ezenfelül, mint látni fogjuk, értettek a különféle páholy mesterek olyan közismert miniszteriális hivatalnoki erők és tehetségek beszerzéséhez is, akik a közéletben súllyal és tekintéllyel bírtak. Nekik többnyire egy kimagasló egyéniség kellett – csalinak –, egy ilyen azután vonzotta a többi tagot. Sokan közülük talán nem is sejtették, hogy milyen hazájukra vést hozó szövetségnek lettek tagjai, csak akkor, amikor arról lehullott az álarc.

Ezekből a tapasztalatokból kiindulva – éppen egy ilyen, ellenforradalmárok által tartott összezejövetelen, melyen emlékezetem szerint jelen voltak dr. Eckhardt Tibor, Gömbös Gyula, dr. Kelemen Béla, dr. Siket Andor, dr. Förster Lala, Szilassy Cézár, Toókos Gyula, különítményemből pedig Giczey György és jómagam – de lehetnek még mások is – valaki – talán Eckhardt, de lehet hogy Förster –, hivatkozva a már háború előtt Budapesten működő és Szemere Miklós által létesített Kultúrliga nevű antiszabadkőműves egyesületre, ajánlotta hasonlóan fehéren és rigorózan keresztényien szervezkedni.

² VAYAI Szabolcs: A Johannita Rend Lovagjai (1854–1987). Budapest. 1987. 362. (A továbbiakban: VAYAI)

³ Magyarország a II. világháborúban. Lexikon A-Zs. Budapest. 1996. 102–103. (A továbbiakban: Magyarország a II. világháborúban)

⁴ DÓSÁNÉ, 81.

Miután ezt az eszmét mindannyian el is fogadtuk, úgy gondolom Eckhardt, valamint Siket Andor vállalkoztak egy ilyen szervezkedést szolgáló memorandum kidolgozására, amelyben lefektetik az alapvető direktívákat és föltételeket... úgy látszik a szegedi megbeszélésekből eredően mégis megalakult egy ilyen szabadkőműves-ellenes szerv, melyet Etelközi Szövetségnek (EKSZ-nek) neveztek el, és amelybe való belépésre kb. 1919 végén fel is lettem szólítva.”⁵

Szintén Szegedet jelöli meg az alakulás tényleges színhelyéül páter Zadravec István: „Az EX Szegeden született 1919-ben. Alapítója legelsősorban Pröhle Vilmos egyetemi tanár volt. Szülőtársai: Demeter Lajos százados, Schulteis Károly, Gyarmathy János menekült lelkész. Nagyon óvatosan bár, de rövid idő múlva már sok és értékes egyént szerveztek be. A személy-megválogatásnál legfőbb vezérelv volt: erős magyar irredenta érzés, és teljes, minden vonatkozású zsidó- és szabadkőműves-mentesség. Egyike voltam a legelső beszervezetteknek.” Zadravec a következőképpen értékeli a szövetséget: „A legnagyobb és legerősebb társulás a magyar irredenta érdekében. A legszigorúbb titkos szövetségnek indult. Azonban lelkiismeretesen kijelentem, hogy nem a céljai miatt iparkodott titkos lenni, hanem a magyar ember természetrajzát tartva szem előtt. Célja a becsületes magyar irredenta volt. Gyűléseit, amúgy egészében, akármelyik nyílt téren is megtarthatta volna (mindaddig, míg érdekegyesületté nem süllyedt), annyira igazságos és magyar ügyeket támogatót. Tehát nem ez oldala miatt kereste a titkosságot. Hanem – ahogy már fentebb említettem – a tagokat akarta megszoktatni arról a köztudomású magyar hibáról, hogy a legértékesebb magyar készülődések szalonok tereferéi lettek, s idejekorán a minket körülvevő s minden sóhajunkat ágyúdörgésnek magyarázó ellenségeinknek tudomására hozva. Azért is kereste a titkosságot – sőt, ahogy később megírom titokzatosságot –, mert szervezkedéseiben a szabadkőművességet tartotta szem előtt, és hasonló módon akarta a hazát megmenteni, amint hogy ők azt tönkre tették...”⁶

Érdemes figyelembe venni Shvoy Kálmán hogyan látta a kezdetet. „A kommün bukása után néhány lelkes ember, úm. Pröhle egyetemi tanár, Demeter Lajos huszár őrnagy, és a bátyja, Schulteis Károly pénzügyi tanácsos egy bolsevistaellenes szövetséget, az un. Etelközi Szövetséget – röviden EX – alapított, amelynek a célja igazán magasztos és ideális volt: minden eszközzel a bolsevizmus és kommunizmus ellen dolgozni, a magyar fajt védeni és a zsidókat hátraszorítani. Titkos volt az egyesület, érthető okokból, mert nem lehet dobbal verebet fogni. Engem is felszólítottak a csatlakozásra. Minden habozás és gondolkodás nélkül csatlakoztam. Koszó Pista bácsival és Zadravec püspökkel voltunk benne, még 1919 szeptemberében, Demeter Lajos Római körúti lakásán, és ott úgy tettük le a fogadalmat, hogy annak a szövegét aláírtuk. Ezek szerint én 7. tagja lettem a szövetségnek. A szövetség organizációja azóta épült ki,

Pröhle Vilmos

⁵ A határban a halál kaszál... Fejezetek Prónay Pál naplójából. Szerk. Szabó Ágnes és Pamlényi Ervin. Budapest. 1963. 77–78. (A továbbiakban: PRÓNAY)

⁶ Páter ZADRAVECZ titkos naplója. Szerkesztette: Borsányi György. Budapest. 1967. 129–130. (A továbbiakban: ZADRAVECZ)

lassanként bizonyos szertartások lettek bevezetve, a szabadkőművesekhez hasonlóan, hiszen tulajdonképpen ez nem is volt más, csak egy ellen fehérszabadkőművesség.”⁷

Az idézetekből levonhatjuk a következtetést – még Szegeden a Fővezérség katonatisztjei és civilek (hivatalnokok, tanárok, egyházi személyek) körében létrejön az eszmei vezérmotívum: fel kell építeni a szabadkőművesség szerveződésének mintájára egy „rigorózan” keresztény titkos társaságot. Itt kötelezik magukat, hogy hatalomba segítik egymást, és legyen bármilyen kormány, megalkuvásmentes bolsevikellenes, szabadkőműves-ellenes,⁸ fajvédő és irredenta politikát folytatnak. 1919 nyara és novembere között különösebb külsőségektől mentesen folyik az alkalmasnak vélt tagok beszerzése. A Fővezér november 16-i Budapesti bevonulása után megy végbe az Etelközi Szövetség tulajdonképpeni szervezeti kiépítése. „Formálisan” az EX 1919. november 21-én bont zászlót Szegeden.⁹ A források alapján úgy tűnik, hogy a tulajdonképpeni „ötletgazda” Pröhle Vilmos orientalista egyetemi tanár volt.

Horthy fővárosi bevonulása után egyértelmű, hogy az új titkos szövetség a fővezér államfői pozíciójának eléréseért is tevékenykedik. „...az EX lelke és gerince volt a kormányzó illetve a Horthy-hűség.”¹⁰

A szegedi katonatisztek és a keresztény középosztály képviselőinek az ötlete tehát ez a szervezkedés – az EX felhasználásával eleinte kiszélesíteni, majd később ez által megtartani pozícióikat. Az arisztokrácia képviselőit bevonni (misztikus fogadalmakkal) a szervezet befolyását növelendő. A Szövetség alapítói az arisztokrácia képviselőivel történő szövetkezést visszatartó erőnek is érezték az ellen, hogy a főúri osztály képviselői a későbbiekben ne semmizhessék ki őket.

A fővezérség emberei után az EX igyekezett megnyerni minél több katonatisztet, közigazgatási szakembert, az igazságszolgáltatás szereplőit – bírákat, ügyészeket, ügyvédeket – rendvédelmi erők képviselőit. Kezdeti EX-testvérek a teljesség igénye nélkül: Magasházy László százados, Koós Miklós őrnagy, Görgey József százados, Hardy Kálmán tengerésznagy (a Kormányzó szárnysegédei), Shvoy Kálmán vezérkari ezredes, a Nemzeti Hadsereg vezérkari főnöke, gróf Teleki Sándor százados., a vezérkari főnök szárnysegédje, Gömbös Gyula, Eckhardt Tibor, Zsilinszky Endre, Toókos Gyula századosok, Sréter István vezérőrnagy, Sávoly János altábornagy. A legfontosabb tisztí különítmények parancsnokait, Prónay Pál őrnagyot, Ostenburg-Moravek Gyula őrnagyot, Héjjas Iván főhadnagyot szintén beszervezték. Az EX polgári középosztálybeli prominensei: Pröhle Vilmos orientalista egyetemi tanár, Schulteis Károly pénzügyi tanácsos stb. Az arisztokrácia köreiből beszerveztettek: gróf Ráday Gedeon, gróf Károly Imre, báró Perényi Zsigmond stb. Kezdetben legitimista arisztokraták és politikusok is csatlakoztak: Őrgróf Pallavicini György, herceg Odeschalchy Károly, gróf Jankovics Bésán Endre,

⁷ SHVOY Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918-1945. Budapest. 1983. 72–73. (A továbbiakban: SHVOY)

⁸ A magyarországi szabadkőművesség 1918-1919 előtti és a forradalmak alatti szerepéről lásd Kiszely Gábor: A szabadkőművesség. História, titkok, szertartások. Budapest. 1999. 118–122. (A továbbiakban: KISZELEY)

⁹ Nonkonform naptár, november 21. <http://www.antidogma.hu/node11>

¹⁰ PRÓNAY, 130.

Szmrecsányi György, Rakovszky István – mindazok, akikre lehetett számítani Horthy államfővé választásánál.¹¹

Az EX központját 1920 május 28. után találta meg. A Simonyi-Semadam-kormány belügyminisztere, Dömötör Mihály rendelete alapján kimondták a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy feloszlását. A Podmaniczky utca 45. sz. alatt található főpáholyt lefoglalta a maga számára a MOVE.¹² Itt talált otthonra az Etelközi Szövetség is – az épület belső elrendezése, korábbi funkciójának atmoszférája ihletőleg hathatott a szertartásrend megalkotására.¹³ (Az EX másik fedőszerve, a Magyar Tudományos Fajvédő Társaság – 1920 szeptemberében jegyezték be – szintén ide címezte leveleit.¹⁴)

A Podmaniczky utcai páholyház

¹¹ NEMES Dezső: Az ellenforradalom története Magyarországon 1919-1921. Budapest. 1962. 159-160. (A továbbiakban: NEMES)

¹² PRÓNAY, 189.

¹³ Uo. 232.

¹⁴ ZINNER Tibor: Adatok a szélsőjobboldali egyesületek megalakulásának körülményeihez. In: Történelmi Szemle. 1979. 3-4. sz. 568. (A továbbiakban: ZINNER: Adatok.)

Az EX szervezete, vezetése

Az alapítást követő néhány hónapon keresztül Szegeden az alapítók voltak a vezérek. „A szövetség amolyan primitív, nyers formában élt. Nem is volt ‘szervezete’, ‘alapszabályai’. Esküje is rövid, csattanós volt. A titoktartás is inkább célirányosságból, de meg lett bízva a formák elkészítésével Toókos vk. százados testvér.”¹⁵ Rövidesen Toókos Gyula elkészítette a szabályzatot, szervezetet, esküformát.

„A szervezet nemzetségekre vagy családokra és apaságokra tagolódott. Az egész országra kiterjedő szervezetek minden megyében és thj. városban volt egy nemzetsége, a nemzetségnek kerületekben, megyei városokban, falvakban családjaik és ezeken belül foglalkozási ágak szerint apaságaik voltak. Csak a legmegbízhatóbb, 13 próbás embereket lehetett beszervezni. A belépéskor az egész ‘tábor’ (gyűlés) előtt fogadalmat és esküt tesznek a ‘testvérek’ (tagok). A vezetők: a ‘nemzetségfő’, a ‘családfő’, az ‘apák’.”¹⁶

Biztosan tudjuk, hogy volt a nemzetségek közül „katonai nemzetség”, amely tisztekből állott, de nem egyértelmű, hogy milyenek voltak a további nemzetségek. Voltak „vidéki nemzetségek”, amelyek összetétele nem egyértelmű.¹⁷ Az EX organizációját tehát a jelek szerint egyfajta hivatásrendiség is meghatározhatta.

A Szövetség élén hét személyből álló vezető testület állt, a Vezérek Tanácsa (a VT rövidítést használták). A vezéri helyekre először Pröhle Vilmos, Gömbös Gyula, Toókos Gyula, és Zadravecz István került illetve pecsétőrnek Gyarmathy István lelkész. Valamivel később gróf Ráday Gedeonnal, dr. Perényi Zsigmonddal, Sréter István tábornokkal be lett töltve a 7 vezéri hely.¹⁸

A Vezérek Tanácsa akaratából a fővezéri szék az államfőnek lett fenntartva – azonban az EX története folyamán a társaságnak nincs hivatalos fővezére. „Horthy még csak beszerveztetni sem engedte magát. Amidőn meg megtudta, hogy a fővezéri hely államfőnek van fenntartva, s mint ilyent óhajtaná oda az EX – a legenergikusabban szabadkozott tőle.”¹⁹ Prónay Pál azonban egyfajta „láthatatlan fő”-nek tartotta Horthyt. Amikor Prónay 1922 tavaszán audencián volt a Kormányzónál, az EX működésére vonatkozó felülvizsgálatot kérve tőle, az következőképpen válaszolt neki: „én nem tudom micsoda szövetségről beszélsz – mondotta – nincsen tudomásom az említett titkos társaság létezéséről”. Ezen szavak után rajtam volt a sor csodálkozni... Később azután észbe kaptam, hiszen az államfő az imént tett kijelentésével csupán álcázni szándékolta – „a láthatatlan fő” tisztségét, melyet ott betöltött a vezérek Tanácsának tudatával.”²⁰

Az esetleges „láthatatlan fő” mellett azonban volt egy a beszervezettek számára nagyon is látható vezéralakja az EX-nek. A Vezérek Tanácsa egyfajta ügyvezetői posztot állított fel „vezérintéző” néven. „A vezérintéző báró Feilitzsch Berthold lett, aki elég agilisnak kezdett hozzá a nagy megbízatása munkájához.”²¹

1922 decemberében történt a Vezérintézői poszton változás: félévre Gömbös Gyula vette át a vezetést, miután a tagok nem érezték elég hatékonynak az EX működését.

¹⁵ ZADRAVECZ, 131.

¹⁶ SHVOY, 73.

¹⁷ NEMES, 157.

¹⁸ ZADRAVECZ, 132.

¹⁹ Uo.

²⁰ PRÓNAY, 308.

²¹ ZADRAVECZ, 133.

„Sokan Feilitzsch tehetetlenségének tulajdonították a tehetetlenséget, amiért is ő maga kérte fölmentését a vezérintézőség alól. Ezt meg is kapta. Vezérintéző lett Gömbös Gyula, aki az őt jellemző lázzal kezdte a fellendítés munkáját. Nevét is megváltoztatta: Hargittay Gyula néven jegyezte a sok egymást kergető parancsokat... 1923. február 8-án zászlót is szenteltetett az EX részére, és az ÉT nevében felkért arra, hogy 'ez alkalmából zászlódat egyházzad nevében megáldani szíveskedjél.' Majd az egész EX-et organizálta. Körzetekre osztotta az egész országot, a tagokat pedig szakbizottságokba.”²² Nem derül ki, hogy hány körzetre osztotta az országot az újdonsült vezérintéző, mindezenre egy körzet egy „felügyelő” ellenőrzése alá tartozott. Péter Zadravetz az I. körzet felügyeletét kapta. (Ide Sopron, Vas, Moson és Győr vármegye főosztályai tartoztak.) A felügyelő kötelessége a vidéki EX-„osztályok” meglátogatása, munkába állítása, és a VT-hez kapcsolása volt.²³

A Vezérintéző a „Valamennyi Körzet felügyelőségének” írt körlevelében 1923 április hónapban a körzetfelügyelők szemére hányja, hogy semmit nem dolgoznak, látogatásokat sem tesznek, és nem küldenek jelentéseket. Péter Zadravetz ugyan eleget tett kötelességének, de május hónapban felmentését kérte tisztsége alól, mivel „...püspöki mi voltom miatt észrevesznek, úgy hogy minden lépésemnek teljes nyíltsággal kell megtörténnie. Az inkognitót megpróbáltam egy-két esetben, de nem sikerült, s éppen az inkognitói vágy még nagyobb feltűnést keltett.”²⁴

A hivatalnok rendszerű átszervezés – az eredeti család – nemzetség felosztású organizáció párhuzamos megléte mellett – Zadravecz szerint nem érte el célját, nem vált hatékonyabbá a szövetség működése. „A szakbizottságok sem vitték többre. Nyolc bizottság alakult, amelyek egyikébe beosztottak minden testvért. 1. fajvédelmi egyesületek működését szabályozó és ellenőrző bizottság, 2. fajvédelmi egyesületeket szervező, 3. törvényhozói, politikai és közigazgatási, 4. sajtó-irodalmi és propaganda, 5. közgazdasági, – 6. kultúr, – 7. honvédelmi, 8. irredenta bizottság.”²⁵ Péter Zadravecz az irredenta bizottság elnöke lett, a bizottság főbb tagjai voltak még Pröhle Vilmos, Perényi Zsigmond, és többek között a nyugat-magyarországi felkelés prominens vezetői (Héjjas Iván, Budaházy Miklós, Hir György, stb.). A bizottságok munkája azonban kimerült egy-két ülésezésben.²⁶

„Hargittay (Gömbös) Gyulának e nagystílusú elképzelt átszervezése sem tudta az EX-et kizökkenteni az előbb már megírt konstatació köréből. Amiért is a családott vagy számításait fel nem talált Gömbös félév után letette a vezérintézői megbízatását – mely azután újból és véglegesen Feilitzsch kezébe került, ki azután vitte is az EX-et a kérelhetetlen, de jól megérdemelt vég felé.”²⁷

Pontos adataink nincsenek a vezérintézői posztot betöltőkről, mindezenre utalást találhatunk Albrecht főherceg esetleges vezérintézői pozíciójáról. (Az EX szabad királyválasztóinak, és a harmincas-negyvenes években bizonyos szélsőjobboldali pártoknak a királyjelöltje volt az említett Habsburg főherceg.) Zadravecz 1929-ben írta emlékirata-

²² Uo. 148.

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. 148–149.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo. 149.

it, és az akkori jelen időre vonatkoztatva közli: „Az EX azért még a mai napig is lappang. Értesülésem szerint fővezére jelenleg Albrecht főherceg.”²⁸ A harmincas-negyvenes években ismét egyértelműen Feilitzsch Berthold a Szövetség irányítója.

A Vezérek Tanácsában sokan megfordultak, személyi összetétele -legalábbis a húszas évek első felében – gyakorta váltakozott. A VT tagja volt még gróf Bánffy Miklós külügyminiszter, Sávolgy János altábornagy, Nádossi Imre rendőrfőkapitány – talán gróf Teleki Pál és gróf Bethlen István miniszterelnökök is.²⁹ A VT esetleges átszervezéséről nincsenek egyértelmű adataink, de a vezetés struktúrájában történt későbbi változásra utalhat egy 1946-os államrendőrségi jelentés szövege. A jelentés az EX és a Kettős Kereszt Vérszövetség vezetőinek több mint húsz évre visszamenőleges névsorát közli, teljesség és módszeresség nélkül. Ezek szerint az EX esetében 12 emberből álló felső vezetésről jelent, melynek *elnöke* Feilitzsch, tagok pedig Horthy Miklós, Zadravecz István ny. tábori püspök, Károlyi Gyula gróf, dr. Tőrekgy Géza és dr. Juhász Andor, a Curia volt elnökei, Wlasits Gyula báró, Prónay Pál báró (a különítmény parancsnok Prónay nem tartozott a család bárói ágához, kiemelés tőlem, F.M.Z.), Keresztes-Fischer Ferenc dr. belügyminiszter és Ravasz László dr. ref.püspök. „A kieső tagokat esetenként pótolták.”³⁰

Fenntartással kell fogadnunk a névsor hitelességét, de nem is hagyhatjuk figyelmen kívül. Horthy Miklós tagsága megcáfolja a húszas évek kormányzói szándékát, melynek értelmében nem tölt be posztot a Szövetségben. Prónay és Zadravecz EX tagsága még a húszas években megszűnt, ámbár a páter visszavétele nem lehetetlen – Prónay visszatért, ismervé összeférhetetlen természetét, valószínűtlennek tűnik. Az ellentmondásos vezetői összetétel talán ott nyer magyarázatot, hogy a jelentés találmomra jelöl meg VT-tagokat huszonöt évre visszamenőleg. Mindazonáltal az említett jelentés ténylegesen utalhat egy, a talán harmincas években végbement szervezeti módosításra.

A Szövetségen belül volt egy belső számonkérő rendszer. Egy EX-testvér törvénytelen viselkedésének a legenyhébb szankciója a dorgálás volt. Passzivitásba is lehetett helyezni a tagot, ami az EX életéből való időszakos kizárást jelentette. Kiközösítéssel (exkommunikációval) büntették a súlyos eseteket.³¹ Elvileg halálbüntetés is lehetett az áru-lók osztályrésze: „Toókos Gyula szds. a katonai nemzetség tagja éppen arról számolt be, hogy miként lakolt ezen titkos szervezet egy árulója, akit egy másik EX-testvér lelőtt, amikor Szegeden a hídon keresztül a szerbekhez akart átmenekülni. Az illetőnek nevére már nem emlékszem, mások azonban kijelentették, hogy ezen bejelentett gyászeset után sétálva látták az utcán.”³² Nincs bizonyítékunk végrehajtott halálbüntetésre.

Az Etelközi Szövetség taglétszámát országosan mintegy ötezer főre becsülhetjük.³³ Aktívabb időszakban lehetett több, passzívabb időszakban valószínűleg jóval kevesebb az aktív EX-testvérek száma.

²⁸ Uo.

²⁹ NEMES, 157–158.

³⁰ BFL. 365832/1946. Magyar Államrendőrség budapesti főkapitánysága államrendészeti osztályának jelentése Budapest Székesfőváros Polgármesterének.

³¹ ZADRAVECZ, 146., 177–178.

³² PRÓNAY, 232–233.

³³ Magyarország a II. világháborúban. 102–103.

Rítusok, eszmeiség, felekezeti ellentétek

Mint korábban említettem, az EX szervezői sok szempontból a szabadkőművesség titkos, illetve exkluzív szerveződését tekintették mintának. A szabadkőművességnek aprólékosan kidolgozott rítusrendszere van – az EX alapítói és szervezői is létrehozta egy ceremonális formát. A meghívás útján belépőknek fogadalmat és esküt kellett tennie. Shvoy Kálmán naplóbejegyzésében írja, hogy „csak a legmegbízhatóbb 13 próbás embereket lehetett beszervezni.”³⁴ Más forrásban nem található utalás a „13 próbás emberek” mibenlétére – talán valamilyen 13 pontból álló követelményrendszernek – esetleg a beszervezésre kiszemelt személy tudta nélküli – teljesítéséről, vagy ezen esetleges követelményrendszernek való megfelelő, megbízhatónak tűnő személyekről van szó. A „tábor” (vagyis gyűlés) színe előtti, belépéskor tett fogadalom és eskü szövegét nem ismerjük. (A külön tett fogadalom és eskü a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy tagfelvételi rítusában is szerepel.)³⁵ Mivel autentikus forrásunk nincs az eskü-szöveg rekonstruálására, ezért erős fenntartásokkal kell fogadni a következőkben leírt, egy EX testvér felvételi ceremóniájának hitelességét. „...Villanyfényhez szokott szemünk bizonyára furcsának találja a szobát elborító félhomályt. Néhány gyertyaszál pislákoló fénye tíz fekete kámszás alakra vetődik. Az arcukat teljesen beborító csuklyák szemnyílásán át komor tekintetet vetnek az előttük álló katonatisztre, akit fekete lepellet letakart asztal választ el tőlük. Az asztal közepén feszület, azelőtt vastag könyv, biblia, jobbra tőle koponya vigyorog, balra meg keresztbe tett tör és pisztoly...Megszóal az egyik csuklyás. Furcsán kongó elváltoztatott hangon kérdi a tisztől: 'Ismered-e kötelességed?' 'Igen.' 'A feszületre és a bibliára hűséget esküszöl-e a szövetségnek? Engedelmeskedel-e vakon a legfőbb vezetőségnek? Soha meg nem tudakodol a nevüket, s ha véletlenül megtudod, soha el nem árulod őket. Amit a szövetségben megtudsz, sem jószántadból, sem kíváncsiságra soha el nem mondd. Tudod, hogy halál vár az árulókra. Minden parancsot teljesítesz, véget vész még önmagad életének is, ha erre kapsz parancsot. Teljes erőddel, és minden tehetségeddel támogatod mindenben a vezéreidet akik majd segítenek rajtad, előremenetelednél is érdemed szerint. Megesküszöl ?' 'Igen.' 'Esküdj hát' szólal meg másik csuklyás elváltoztatott hangon... És a tiszt, ha katolikus a feszületre, ha református a bibliára megesküszik. Aztán a fekete kámszások egyenként elfujják a gyertyát, elhagyják a sötét szobát. A tiszt – másik ajtón – szintén eltávozik. Most már tagja az EX-nek és pedig magas rangban lévő tagja...”³⁶

Az idézet egy újságíró tollából származik, aki kortársa volt az EX-nek – természetesen a szöveget 1945 után adták ki. Nem elképzelhetetlen, hogy illetéktelen személy jutott be egy szertartásra, volt rá precedens. Prónay beszámol egy ilyen esetről : „...szociáldemokraták egy kiküldött spicijje egy őrizetlen pillanatban befurakodott egy gyűlésre, dacára az ajtónálló ellenőrző teremőrnek, és végig kibicelte a félhomályban tartott ülési ceremóniákat, amelyeknél a főmuftik – a vezérek – fekete kámszában ültek sorjában.”³⁷

A Podmaniczky utcai páholyház lefoglalásakor sok kelléket találtak. „Volt elavult frás, lim-lom, hátborzongató halálfejes dekorációk, kaszás csontváz, török, kardok,

³⁴ SHVOY, 73.

³⁵ Szerartáskönyv. Magyarországi Symbolikus Nagypáholy. 1912. 32., 35. (A továbbiakban: Szerartáskönyv)

³⁶ SZOKOLY, 45–46.

³⁷ PRÓRAY, 236.

szarkofágok, kandeláberek, ízléstelen, gettó-stílusban tartott bútorok vagonszámra.”³⁸ A szervezet és esküforma elkészítőjére nyilván nagy hatást gyakoroltak a kellékek. „... Toókos nemcsak a szervezet szövegezését csinálta meg, hanem mindenáron azon volt, hogy titokzatosságokat is hozzon be. E törekvéseit én annak tulajdonítottam, hogy a Podmaniczky utcai páholy sok látványossága és titokzatossága hatást gyakorolt rá. Meghagyta a páholy alsó templomának csontvázait, s azok előtt kellett az új testvéreknek esküdni, s ez roppantul meg is hatotta őket. A vezéreket hosszú csuhába bújtatta, úgyhogy a fejük is be lett burkolva, s csak vágott réseken csillogtak elő szemek. E ruhában jelentek meg a vezérek, s ülték körül a főhelyeket. Ámde hangról meg miegyébről könnyű volt rájönni, ki hol rejtelkedik. Én soha fel nem vettem e ruhát.”³⁹

Külön jelei, így kézjele is volt az EX-testvéreknek, amelyről a be nem avatottak között egymásra ismerhettek: a jobb kéz középső ujját a mellény gombok közé dugták, majd a gallért belül megsimogatták.⁴⁰ „De nem sokáig tartott e sok titokzatosság, megelégtették a vezérek – én meg azért keltem ki ellene, mert nem felel meg a magyar természetnek, mely nyílt arccal esküszik és nyílt fővel megy céljai után.”⁴¹ (A vezérek ruházata nem, de az ujjakkal történő konspirációs jelzés szintén a szabadkőművesek szokásaira hajaz⁴²).

Megtartották az orgonát is a ceremóniákon, és még egy adalék az izgalmas külsőségekről: Albrecht főherceg első beviteléről ír Prónay: „A fiatal gyerek-főhercegre igen nagy hatást gyakorolt ezen misztikus külsőségekkel lefolytatott handabanda, melyet neki ízelítőnek Gömbösek bemutattak – nemkülönben pedig a hasonló mókák között valamivel később végbemenő taggá való felavatás is.”⁴³

A titokzatoskodó külsőségekre sokat adó korszak csupán 1-2 évig tarthatott, később inkább a tényleges titoktartásra ügyeltek fokozottan. Emiatt az „EX” konspirációs rövidítés szót törölték a VT hivatalos parancsaiból-körleveleiből, és írásban ezután az „ET” rövidítést használták. (A könnyebb átláthatóság kedvéért tovább használom az „EX” rövidítést.) Bizonyos időszakokban használták még az „X” és „EKSZ” rövidítéseket is.⁴⁴ Fokozottabban ügyeltek az illetéktelenek távoltartására. „Egymást érték a testvéreket legitimáló igazolványok, iratok, fényképek. Csak szigorú ellenőrzés, igazoltatás után lehetett bejutni az összegyűlésre, táborozásra.”⁴⁵

Tekintsük át a Szövetség ideologikumát, eszmei célkitűzéseit. Már korábban említést nyert, hogy az alapításkor egy következetesen keresztény-nemzeti bolsevikellenes, szabadkőműves ellenes, fajvédő szellemiséget megtestesítő tömörülést kívántak létrehozni. Érdemes összehasonlítani az EX fedőszervének, a hivatalosan is a Podmaniczky utca 45. szám alatt székelő Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület alapszabályában megjelölt egyesületi célokat, illetve az Etelközi Szövetség „alkotmányát”. Az egyesület alapszabályát – melyből itt idézek – 1937-ben fogadták el, a Szövetség Alkotmányát 1925. február 23-án hagyta jóvá a Vezérek Tanácsa.

³⁸ Uo.

³⁹ ZADRAVECZ, 132.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo. 131–132.

⁴² Szertartáskönyv, 37.

⁴³ PRÓNAY, 233.

⁴⁴ Magyarország a II. világháborúban. 102–103.

⁴⁵ ZADRAVECZ, 132.

A Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület célja: „...a kereszténység és a fajmagyarság erősítése, a nemzeti gondolat ápolása, bevitele a magyar társadalmi életbe, a nemzeti eszme elleni évszázados támadások okainak, céljainak, módszereinek, eszközeinek kutatása, feldolgozása és ennek alapján a megelőző védekezés rendszerének megállapítása. A közszellem nemzeti irányú átalakítása. A külföldi nemzeti irányú mozgalmak figyelemmel kísérése; a magyar faji érdekeknek és nemzeti törekvéseknek, az európai kultúra érdekében hozott emberfeletti áldozatainak, értékeknek és mai helyzetének az ország határain belül és kívül való megismertetése. Keresése és munkálása azoknak a módszereknek és eszközöknek, amellyel a magyar faj kétségbevonhatatlan felsőbbisége és elsőbbsége mellett a történelmi Magyarországon lakó népek együttélését biztosítani alkalmasak. Az itthoni, a megszállott területi és külföldön élő magyarság egy népbe való tartozási érzésének ápolása.

Az egyesület pártpolitikával nem foglalkozik, politikai pártokat és pártpolitikával foglalkozó egyesületeket nem támogat és ilyenekkel összeköttetésben nem áll.”⁴⁶

Az Etelközi Szövetség „alkotmánya” a Szövetség célját szigorú rendszerbe csoportosítva állapítja meg:

„1. Magyarország területi épségének védelme, biztosítása, helyreállítása, megóvása. 2. A magyarság faji, nemzeti, gazdasági és műveltségbeli fejlesztése és megerősítése. 3. A magyar állam világpolitikai helyzetének megszilárdítása és a magyar faj becsületének kivívása és megóvása. 4. A zsidóságnak mint a magyar nép legveszedelmesebb ellenségének a magyar állam gazdasági, politikai és szellemi életének minden teréről való kiszorítása. 5. A szövetség zsidó-szabadkőműves és kommunistaellenes céljait a világ összes keresztény nemzetei között terjeszteni. 6. A célnak megfelelően a szükséges fegyelmetartás elvének érvényre juttatása egész közéletünkben.”⁴⁷

A két dokumentum közül az EX „alkotmánya” szigorú rendszerével, revíziós, anti-marxista, fajvédelmi alapállásával markánsabban megfogalmazott nézeteket foglal magába, mint a fedő egyesületéé. A Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület alapszabályában „kereste”, „kutatta”, „feldolgozta”, „figyelemmel kísérte”, „erősítette”, és „ápolta” céljait. Az EX erősebben fogalmaz: Magyarország területi épségét „védi”, „helyreállítja”, a magyarságot „fejleszti”, „megerősíti” a magyar faj becsületét „kivívja”, „megóvja”, a zsidóságot „kiszorítja”. A két alapszabály különbözőségét maghatározzák a legalitás, a széles körben illetve a szűk körben terjesztés körülményei. Az EX alkotmányában egy „őrségváltó” és kérlelhetetlen következetességű revíziós törekvést érhetünk tetten. Kifejele azonban, a bethleni konszolidáció éveiben nem lehet hangot adni nyíltan a célkitűzéseknek.

Az EX-en belül a megalakulástól számított néhány évig gyakran a radikális intranzigensek adják meg az irredenta eszmeiség alaptónusát. Péter Zadravecz az 1922 márciusi EX „nagygyűlésén” mondott beszédét a következőképpen foglalta össze: „1. Irredenta csak fanatikus lehet. 2. Irredenta ország nem ismer 'jogrendet', az irredentákat fékezni nem kell, tőlük, bosszújuktól megvédeni a fajveszélyest bűn, nem jogrend. 3. Előre az ezeréves határokig, jaj ki utunkat állja!”⁴⁸

Az EX kvázi „hivatalos” lapja a Gálóczy Árpád mérnök által szerkesztett-írt „Közérdekű levelek” volt, amely 1922-től 1934-ig illetve 1936-ban jelent meg. Fő profilja szinte

⁴⁶ ZINNER: Adatok. 574.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ DÓSÁNÉ, 130.

végig a marxizmus és szociáldemokrácia elemző bírálata volt, meglehetősen beszűkült tematikum jellemezte.⁴⁹

A radikális, megalkuvásmentes célkitűzéseket a politikai helyzettől és lehetőségektől függően korszakonként változó intenzitással képviselte az EX vezetése. A forradalmakat követő felbuzdulást hamar visszafojtotta a húszas évek bethleni konszolidációja, így a radikálisabb eszmék megvalósítása közvetett módon a II. világháborúhoz közeledve teljesülhetett. Az ideológiai irányultságot figyelembe véve el kell mondani, hogy politikai-eszmei meggyőződés tekintetében a „testvérek” összetétele heterogén volt.

A felekezeti ellentétek mindenesetre hamar megjelentek a Szövetség keretein belül – ha hihetünk Páter Zadravecznek, aki nyilvánvaló hithű katolikus elkötelezettségéből fakadó elfogultsággal ír.

Az EX-et eleinte csak magyarnak és kereszténynek akarták megalkotni az alapítók. „Az EX mindjárt kezdetben megkívánta, hogy nyilvános beszédekben e frázis: ‘felekezeti különbség nélkül’ használtassák. Merem állítani, hogy e frázis tipikus szülötte az EX-nek. És – amint tudjuk – országhosszá lett. Az én megszokott és szívből mondott kiszólásaimat – ‘apostoli királyság’, ‘szentkorona’, de különösen a ‘Regnum Marianum’ – megmosolyogták, majd élcélődve ismételtették, sőt nyíltan kifogásolták és felkértek mellőzésükre, mert ‘séreelmesnek’ találták a nem katolikus EX-testvéreket.”⁵⁰

Felmerült az igény a protestantizmus katolikus hierarchia szerinti országos megszervezésére. „1920. december 21-én Bársony professzor lakásán megtartott közös VT-gyűlésen Toókos felkért, mondjam el a katolikus egyházi szerveződést. Kérdésemre, mit akar vele? – ezeket felelte: Meg kell szervezni a magyar protestantizmust, éspedig hasonló hierarchiával. Vagyis káplán, plébános, püspök, érsek és hercegprímásra úgy, ahogy nálatok van katolikusoknál. És a paritás alapján, ahol székel egy katolikus püspök, ugyanoda egy protestáns püspököt is kell állítani, érsek mellé érseket, sőt hercegprímást is. Erre legalkalmasabb volna Baltazár a debreceni református püspök.” A javaslatra a páter Róma primátusának elismerését javasolja, „és akkor egyik le-
szünk belsőleg és külsőleg.”⁵¹

Az EX vezetősége formális bíróságot is ült Zadravecz felett és dorgálásra ítélte, meg-
hagyva azt, hogy a „sértő” kifejezéseket (Regnum Marianum, apostoli királyság stb.) ne használja. (Az elmarasztalás okai egy 1922. március 14-én, a budai katolikus körben tartott előadásán mondtak voltak, melyben az „elszakított Dél” visszaszerzéséről, mégpedig csak a katolikkal való visszaszerzéséről szólt, illetve alig burkoltan a kiskisbárdot bírálta – „csizma ne tapossa a trónt!”) Parancsot kapott, hogy ugyanazon év március 2-án a nagytáborozáson mondjon beszédet, csitítsa ezzel az EX-kedélyeket.

Uzdóczy Zadravecz István

⁴⁹ ZADRAVECZ, 149.

⁵⁰ Uo. 146.

⁵¹ Uo.

A Podmaniczky utcai nagypáholyban elhangzott beszédében utalt a szegedi indulásra, mikor nem volt felekezeti kérdés. „Csak azt kérdeztük, hogy magyar hittel és vérről óhajtja-e megmenteni az integer Magyarországot.” Utalt arra, hogy Horthy zászlaján nem volt rajta Mária képe, illetve a debreceni református püspök ellene irányuló támadásaira is. „Felekezeti kérdés van, kitérni előle nem lehet.” Az EX-nek feladata, hogy felülemelkedjen a felekezeti ellentéteken – ha összefognának meg lehetne dönteni Trianont. Csakhogy „...kedélyhullámokon ring a magyar, s nem áll szilárdan a bosszúállás véres szikláján.” A beszéd végén báró Feilitzsch kérdőre vonta őt. „Nagyon agresszív voltál! Az volt a parancs, hogy nyugtasd meg a kedélyeket, ez a beszéd pedig még inkább felizgatta azokat.” „Igen? – válaszolta Zadravecz – ugye smoncákat kellett volna mondanom, s a katolikusok nevében biztosítani a protestánsokat, hogy bármit tesznek, bárhogy helyezkednek el, bármelyik dogmákba harapnak – mi, mint ahogy illik jó fiúkhöz, türelmesek, érzéketlenek leszünk, hisz minden úgy jó, ahogy ők akarják!”⁵²

E beszéde miatt a Vezéri Tanács a tábori püspököt passzivitásba akarta helyezni, de tartva attól, hogy azon testvérek akik Zadravecz hatására lettek EX-tagok, eltávoznának, elállt a fegyelmi ítélettől.

1926 augusztusában két katolikus pap kereste fel a Siófokon nyaraló Zadraveczet. Felvilágosítást kértek, mivel úgy látták „...hogy az EX egészen protestáns érdek-szövetség lett. Az pedig egészen megrökönyítette őket, hogy az EX-ben úgy mondogatják, hogy 'Zadraveczet passzivitásba kellett helyezni, mivel nagyon agresszív volt a protestánsokkal szemben'!”⁵³

Számításba véve a páter erős elfogultságát tény, hogy az EX vezetői – báró Feilitzsch, Gömbös, illetve eszmei-ideologikus megformálói, Pröhle Vilmos, Toókos Gyula és még sok hangadó személyiség – protestáns vallásúak voltak. A protestáns dominancia a jelek szerint a húszas évek derekától, de talán már a kezdetektől is fennáll – Shvoy Kálmán is úgy jellemzi az EX-et, hogy az „protestáns tendenciájú”.⁵⁴ (Megjegyzem még, hogy a három elsődleges forrás szerzői, akik – különböző okokból – bírálták, vagy szembefordultak a Szövetséggel, római katolikusok voltak.)

A protestantizmus hierarchizálásán túl az EX ideológiai-szervezeti meghatározóit, Pröhle Vilmos egyetemi tanárt és Toókos Gyula vezérkari századost, hitélet reformációs ambíciók is fűtötték. A magyar nemzeti ügyre sokak által végzetesnek tartott, ekkoriban még eleven vallásfelekezeti széthúzás kiküszöbölése végett „magyar vallást” kívántak alakítani – feltételezésem szerint inkább csak elitisztikus célból, az Etelközi Szövetség testvérei, illetve általában a hatalmi elit tagjai számára.

Pröhle Vilmos, akinek agyából kipattant az ötlet ezt ősmagyar elemekkel akarta megvalósítani. „Pröhle azt remélte, hogy új vallása révén megmagyarosítja és megkeresztényesíti az egész országot. Terv: az evangéliumot, mely minden párt és felekezet felett áll, eredeti igazságban a magyar gyakorlati életre átvinni. Ha lehet a zsidóknak Mózes könyvei mellett talmudjuk – mondotta Pröhle –, miért ne lehetne nekünk magyaroknak az evangélium mellett magyar hittanunk?

A titokzatosságokért pedig annyira rajongó Toókos már építészeti tervek is készített. Eszerint a Gellérthegyén négyszeres nagytemplomot építsünk. A legalsó barlang lesz az őspogány, ahol majd fehér lovat áldoznak, fölötte épüljön a katolikus, e fölött az

⁵² Uo. 97–98.

⁵³ Uo. 147.

⁵⁴ SHVOY, 288.

ebből kivált magyar protestáns az összes válfajaival, s e fölött a Pröhle-féle, mint az összeseket magába záró és egységesítő magyar templom.

Az EX egyes vezérei már dolgoztak a 'parancsokon', amelyekkel hirdeti és kötelezővé teszi a Pröhle-féle magyar vallást. De amidőn 1921. szeptember 3-án Pröhle ideájával felkeresett engem is, sőt a magyar vallás fejéül felkért, komoly gúnnal utasítottam el a tervezett 'négy lábú vallást' Erre össze is omlott a 'magyar vallás' ideája.”⁵⁵

Indokolt röviden összefoglalni a szabadkőművesség és az EX közötti hasonlóságokat és különbségeket, hiszen a Szövetséget „ellen”, vagy „fehér” szabadkőművességnek minősítették. A szabadkőművesség – a maszonéria – sem ma, sem a vizsgált korszakban nem volt egységes. Számos szervezetet sorolnak-soroltak a szabadkőművesség körébe – a „szabadkőműves” minősítést gyakran megkapja minden titkos vagy exkluzív társaság. Az összehasonlítás alapjának a világon működő két fő irányzatot, az angol vagy János rendi páholyt (Grand Lodge), valamint a francia eredetű Nagyoriens (Grand Orient) páholyisztemát tekintem. Az előbbi öndefiníciója szerint deista, inkább kontemplatív irányultságú, direkt politikai állásfoglalásoktól inkább tartózkodik. A Grand Orient ateista, de legalábbis az agnoszticizmus felé hajlik, politikai aktivitása, a „progresszió” iránti elkötelezettsége egyértelműbb.⁵⁶ (Magyarországon sajátságos volt a helyzet 1886 és 1920 között: a két fő irányzat integrálódott a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy keretein belül, miközben más országokban ellentét állt fenn a két páholy szisztéma között. Az összeolvadás azonban azt is eredményezte, hogy a századelőtől egyre inkább teret nyert a páholyokban egy türelmetlen, a progressziót a magyar közjogi hagyománnyal össze nem egyeztethetőnek tartó irányzat. A páholyokban egyre nagyobb befolyást szerző, Jászi Oszkár nevével fémjelezhető radikális irányzat pártolta az 1908-ban létrejött Galilei-kört, amelyben 1917-re egyértelműen a két évvel későbbi Tanácsköztársaság szinte kizárólag zsidó származású vezetői váltak hangadókká. A radikális és szélsőbaloldali irányzatok jelenléte, azok egyes páholyok általi támogatása diszkreditálta a teljes honi szabadkőművességet.⁵⁷)

Visszatérve az összehasonlításhoz, vegyük számba a különbségeket. A szabadkőművesség önmeghatározása szerint „az a férfiakból álló testvéri szövetség, amelynek célja tagjainak morális és spirituális tökéletesítése s ezúton az egyetemes emberiség erkölcsi és szellemi fejlődésének elősegítése a közös cselekvés útján, a szeretet szolgáltatásban, valamint a rászorulókat támogatása.”⁵⁸ A maszonéria hivatalos célja tehát egyrészt személyre szabott – öntökéletesítés –, másrészt egyetemes, kozmopolita célú, az egész emberiséget kívánja formálni. Az EX öndefiníciója szerint olyan szervezet, melynek elsődlegesen nemzetpolitikai célja volt: az ország integritásának helyreállításán dolgozni. A cél tehát nemzeti, ha úgy tetszik, nacionalista. A cél elérésének eszköze a kereszténynemzeti elit uralmi pozíciójának biztosítása. (Természetesen itt is kizárólag férfiak alkotják a tagságot.)

A szabadkőművesség különféle hagyományrendszerekből (Ó- és Újszövetség, kabala, a hellenisztikus eredetű hermetika-alkímia, a középkor templomépítőinek céhes terminológiája, rózsakeresztesség, a templomos lovagrendi hagyomány) kompilált gazdag szimbólumrendszerrel dolgozik, melyek mélyebb értelmének megértése, az abban

⁵⁵ ZADRAVECZ, 145.

⁵⁶ Kiszely Gábor: A leplezett szabadkőművesség. Budapest. 2000. 20.

⁵⁷ KISZELY: A szabadkőművesség. 118–122.

⁵⁸ Uo. 11.

való elmélyedés az egyik eszköze az öntökéletesítésnek. Az EX esetén nincs ismeretünk egy mélyebb jelentéstartamú szimbólumrendszer létéről, céljai miatt erre valószínűleg nem is volt szüksége. (Pröhle Vilmos szerepét ismerve azért nem kizárt hogy használtak hasonlót. Az EX-ben Pröhle egyfajta keretet láthatott, melyben egy újfajta spiritualitás, vallásrendszer ébredhet fel, bár ennek célja inkább nemzeti-társadalmi szinten mozgott: a nemzet egységesítésének szolgálatában állott az új vallás ideája, nem szellemi-spirituális tökéletesedést célt.)

A maszonéria egyik kifelé irányuló, látható tevékenységi köre a jótékonykodás. Az EX ez irányú cselekvési köréről nincs tudomásunk, ámbar az elszakított területek magyarjainak, nagyszámú menekült tisztviselőjének minden bizonnyal segített a elhelyezkedésben. Az elszakított területek magyarságának tagjai természetesen az irredenta ügy legelkötelezettebb hívei voltak, ilyenformán általában megbízhatóaknak is minősültek. (A karitatív tevékenység egy szervezetnél az erkölcsi megfontolásokon túl, a jó lelkiismeret biztosítása mellett kiváló propaganda eszközként is funkcionálhat.)

Lássuk a két szervezet közti, inkább csak felületi hasonlóságokat. Mindkét esetben működött-működik a szertartásosság. A maszonéria két évszázados múltú, komplikált és szerteágazó rítusrendszerével persze az EX nem versenyezhetett, ráadásul a források szerint inkább csak a kezdeti időszakban adtak sokat a titokzatoskodó ceremóniákra. Létezett beavatás is szövetségnél, bár a jelek szerint ez inkább egy – a kezdetekben teátrális formák közt végbemenő – eskütételre korlátozódott. Nincs szó a szabadkőműveség több, legalább háromfokozatú (inas, legény, mester) iniciációs rendszeréről, amelynek célja nemcsak az exkluzivitás formai megteremtése, hanem a testvérek tökéletesedési szintjének vagy legalábbis hierarchikus elhelyezkedésének jelölése.

Felületi hasonlóság, hogy a beavatottak mindkét szervezetnél egyaránt a „testvér” minősítést használták egymás között, valamint a konspirációs kézjelzések megléte. Az új tagok mind az EX-nél, mind a maszonéria esetén meghívással, kezesek jóállásával kerültek beszervezésre, direkt jelentkezés nem volt.

Végezetül a „titkosság” kérdése. Az EX maradéktalanul megfelelt a „titkos társaság” minősítésre, hiszen hivatalosan nem létezett, nem volt bejegyezve sem egyesületi, se más formában. Más kérdés hogy tudtak a létezéséről. (Ha nagyon szigorúak kívánunk lenni, a par excellence titkos társaság az, melynek a tevékenységéről és létéről nem szerez tudomást senki kívülről.) A szabadkőműveség önmagát nem titkosnak, hanem „exkluzívnak” minősíti, jogállamokban bejegyzett, egyesületi formában működik. A páholymunkák azonban zárt ajtók mögött zajlottak és zajlanak, mindig találgatások tárgya lesz, hogy az ismertté vált szertartások mellett mik hangzanak el az exkluzív összejöveleken.

Személyi kérdések, befolyásszerzés

A Kormányzó választást megelőző időszakban volt egy apparátus, mely felett az EX diszponált, mégpedig a kormánybiztoságok. A Fővezérsggel együttműködő, kivételes hatalommal felruházott kormánybiztosok 1919 végén a központi kormánytól függetlenül ellenőrzést gyakorolhattak egy-egy körzetben. E kormánybiztosok mind EX-tagok voltak⁵⁹ – számos legitimista politikus is közéjük tartozott (gróf Pallavicini György, gróf

⁵⁹ DÓSÁNÉ, 101.

Sigray Antal, gróf Zichy János stb. Ekkor még tartott a legitimisták és a szabadkirályválasztók közti együttműködés – de már érlelődtek az ellentétek is.)

A Nagybányai vitéz Horthy Miklós nevével fémjelzett korszak belpolitikai életét át-szőtték a különböző, „hazafias” és „nemzetvédelmi” jelzőkkel ellátott társadalmi egyesületek. Hazafiasnak minősültek az irredenta eszmeiséget hirdető egyesületek, nemzetvédelminek az ugyanilyen jellegű, de az erőszak apparátus, a rendvédelem kiegészítő funkcióit is ellátó szervezetek.⁶⁰ A korszakban nagy számú bejegyzett, törvényes egyesület működött, magas taglétszámmal. Egy személy azonban általában több, akár öt-hat hasonló eszmeiségű szervezet tagja is lehetett, köztük nem hivatalos, titkos társaságnak is. A számtalan bejegyzett egyesület belső szervezeti fluktuálását, átrendeződéseit, felap-rózódását igyekeztek adminisztratív eszközökkel megakadályozni, egyesíteni, vagy legalább központilag összefogni a nemzeti-keresztény egyesületeket. Több egyesület összefogó csúcsszerveként létesült a Társadalmi Egyesületek Szövetsége.⁶¹

Titkos módon az Etelközi Szövetség is központi irányító szerepre, az egyesületek tevékenységének koordinálására törekedett.⁶² Az irányító szerep biztosítéka a különböző szervezetek vezetőségeiben tapasztalható személyi átfedés volt: egy magas vezető pozíció betöltő EX-testvér jellemzően több jobboldali szervezet vezetőségének is tagja volt. (E jelenség lelegeklátásabb példája maga Feilitzsch Berthold – szerepét lásd a Függelékben.)

A Magyar Országos Véderő Egyesület⁶³ vezetői mindig tagok voltak (Gömbös Gyula, Zsilinszky Endre, később Marton Béla, Szeder János), nemkülönben az Ébredő Magyarok Egyesületének⁶⁴ vezetői (Szmrecsányi György, Héjjas Iván, Pálóczi Horváth István stb.).

A Kettős Kereszt Vérszövetség⁶⁵ az Etelközi Szövetség közvetlen alárendeltségébe tartozó titkos hírszerzési, és diverziós célú szervezet volt. Vezetői szintén EX-tagok, így a KKV SZ ekkori parancsnoka, Siménfalvy Tihamér ezredes is.⁶⁶

⁶⁰ ZINNER: Adatok. 568.

⁶¹ DÓSANÉ, 29.

⁶² Uo.

⁶³ MOVE: 1918-ban jött létre, kezdetben katonatisztek érdekvédelmi feladatát látta el. 1919-től a magyar társadalomnak a forradalmi eszmék elleni mozgósítására felhasznált egyesület, mely polgári elemekkel is bővült. A trianoni békefeltételek értelmében lecsökkentett létszámú haderő támogatását célzó paramilitáris karakterű szerv, több mint száz tagegyesülettel: sportegyesületek, lövész-társaságok, levante szervezetek tartoztak a MOVE irányítása alá. (Forrás: Magyarország a II: világháborúban. 307.)

⁶⁴ ÉME: Az egész magyar társadalmat keresztény-nemzeti, fajvédő alapon megszervezni kívánó, 1919 januárjában megalakult egyesület. Fénykorát az 1920-as évek elején élte, 1923 után eljelen-téktelenedett. Tagsága nagy számban vett részt a korszak politikai megmozdulásain. Tagjai közül többen kompromittálódtak antiszemita élő bűncselekményekben. (Forrás: Zinner Tibor: Az éb-redők fénykora. 1919-1923. Budapest, 1989. 16.)

⁶⁵ KKV SZ: 1919 júliusában alakult titkos paramilitáris szervezet. Az elcsatolt területeken diverziós akciókat végrehajtó szabadcsapatok szervezésével és hírszerző tevékenységével támogatta a ma-gyar vezetés irredenta politikáját. A tagok egy része a Belügyminisztérium állományában „Főtar-talék” fedőnévvel külön titkos katonai egységet képezett. A szervezet vezetése nem volt egységes a II. világháború alatt: A KKV SZ egyik csoportja Kettőskereszt Szövetség néven a Magyar Front-ban tömörült németellenes pártokhoz, másik része a nyilasokhoz csatlakozott. (Forrás: Magyar-ország a II. világháborúban. 223.)

⁶⁶ NEMES, 160.

Az 1930-as évektől szerepet játszó titkos társaság, a Magyar Testvéri Közösség állományában is megvolt a személyi átfedés: az organizáció élén álló Vezértanács elnöke párhuzamosan szintén az EX tagja volt.⁶⁷ Az EX-nek kapcsolata volt a Honszeretet elnevezésű, 1920-ban alakult titkos társasággal, melynek élén a Friedrich-csoporthoz tartozó Pekár Gyula, herceg Windischgraetz Lajos, és Zadravecz István álltak. Az említett szervezet vezetői EX-testvérek is lettek, Zadravecz a Vezérek Tanácsában képviselte az említett szervezetet.⁶⁸

A felső politikára gyakorolt közvetlen hatás szempontjából a húszas évek elején a legszámottevőbb a Wolff Károly vezetése alatt álló Egyesült Keresztény Ligával kötött testvéri szerződés volt. Wolff szervezete a budapesti várospolitikára hatott erőteljesen, a Szövetség valószínűleg csak az ő segítségük révén fejthetett ki befolyást a fővárosra. „Wolff Károly szervezete szintén titkos szervezatként a budapesti városi politikában játszott nagy szerepet... Szerződésünk értelmében egymásnak útjait nem kereszteltük; egymás embereit nem háborgattuk, mert egyenlő testvér, bármelyik szervezetnél is van; közösen segítjük egymást a szervezeti vagy testvéri érdekekben; és a testvérszervezetek 5-5 testvért delegálnak, kik ezután belátásuk szerint összejöveleket, megbeszéléseket tartanak, hogy rajtuk keresztül összhangban haladjon e két szövetség.

Az EX delegáltjai voltak: Gömbös, Toókos, Rátz Jenő, Zadravecz, Than. A Wolff-szövetségé pedig Wolff, Bársony János, Bieber Gyula, Nádosy Imre és dr. Benárd Ágoston. Azonban a delegációk száma és személye változhatott, és gyakran változott is, egyes felmerült kérdések szerint. Összejöveleink esetről-esetre meghatározott időben, más és más testvér lakásán történtek... Nem sok idő kellett hozzá, hogy belássam, miszerint a Wolffék szövetsége súlyosabb, értékesebb az EX-nél, dacára, hogy számban jóval hátramaradt. Rájöttünk arra is, hogy vannak egyesek, kik mind a két szövetségben esküdtek, például Prohászka püspök.”⁶⁹

Nádosy Imre (1920–1926 között országos rendőrfőkapitány) bekerült a Szövetség Vezéri Tanácsába is, ott képviselte az Egyesült Keresztény Ligát, gróf Teleki Pál és gróf Bethlen János szintén a Wolff-féle asztaltársasághoz tartozott, ezen a vonalon keresztül kerültek közel az EX-hez. Nemes Dezső szerint mindketten bekerültek egy időre a Vezéri Tanácsba. Prónay Pál szerint Bethlen az Etelközi Szövetségnek kültagja volt, de arra nagy politikai befolyást gyakorolt.⁷⁰

Az EX a jelek szerint vidéken épített ki jelentős hadállásokat a közigazgatási karban illetve a fegyveres testületekben, míg a fővárosi közigazgatásra csak a Wolff-féle társaságon keresztül gyakorolhatott hatást.

⁶⁷ Magyar Testvéri Közösség: (Magyar Közösség): 1929-ben alakult, titkos, több ezres taglétszámú irredenta félkatonai szervezet. Konspirációs rendje és sajátos nyelvezte az ősi magyarkatonai szokásokat követte. A tagfelvételhez megkívánták a magyar nevű szülőktől való származást, de ehhez a gyakorlatban nem tartották magukat rigorózan. Németellenes élő szervezet volt, a német megszállás alatt a tagok jelentős része ellenállást folytatott. A háború befejeztével, 1947-ben az állambiztonsági szervek a Magyar közösség mintegy 350 tagját tartóztatták le, akiket Magyarország első nagyszabású koncepciós perében összeesküvés vádjával ítélték el. (Forrás: Magyarországon a II. világháborúban. 284.)

⁶⁸ NEMES, 160.

⁶⁹ ZADRAVECZ, 133.

⁷⁰ NEMES, 158.

„Az alapszabályok értelmében az EX arra törekedett, hogy tagjaival töltsse be a hatalmi helyeket, s ugyancsak az eskü szellemében minden testvérnek ügyes-baja, érdeke meleg pártfogásra és segítségére tarthatott igényt.” „...az elhelyezkedési láz, mely annyira jellemezte 1920-ban társadalmi életünket, nagyrészt az EX-en hömpölygött keresztül...”⁷¹

Befolyásos pozíciót betöltő EX-testvért kétféle módon lehetett „kreálni”. Lehetett egy már beszervezett tagot a meglévő kapcsolatokon keresztül magas tisztségbe juttatni. A másik lehetséges módszer pedig az volt, hogy egy már fontos hivatalban vagy rangban lévő személyt célirányosan szerveztek be. Az EX 6. számú körrendeletében (melynek dátuma 1922.május. 9.), a tagok egyebek közt felszólítatnak arra, hogy aki rendőrségnél szolgáló megbízható embereket ismer, ajánlja őket az EX-nek.⁷² Az általános ez utóbbi módszer volt. „Amint feltűnt egy új név, csillag a magasságokban, pláne a miniszteri székekben, uccu neki! mindjárt küldtek hozzá ‘beszervezőket’. És az ilyen magas helyről beszervezetteket mindjárt a vezető helyre tették.”⁷³

Az EX – ha lehetett – meg is védte tagjait, képviselte érdekeiket a kormányzati hatalom intézkedései esetén. Az EX 7. körrendelete szerint: „Mivel a közeljövőben előreláthatólag a tisztviselőknek mintegy 20%-a kerül B listára, felszólítja az egyesületünk tagjait, hogy akik közülünk B listára kerülnek, ezen körülményt azonnal jelentsék be, mert az ET (EX) visszavételük iránt haladéktalanul eljárni kíván. Megjegyezni kívánja az ET, hogy csak tagokkal szemben helyezkedik a fenti álláspontra.”⁷⁴

Ha egy testvérnek az érvényesülését akadályozta egy hivatalt bíró személy, esetleg személyes haragosa volt az illető, akkor az elégedetlen EX-tag saját szövetségén belül sikerrel próbálkozhatott a vetélytársat ellehetetleníteni. Erre volt példa a Shvoy-Aigner afér 1921-ben. Shvoy Kálmán – ekkor ezredes, a szegedi vegyes dandár parancsnoka, valamint a szegedi EX nemzetségfője – levelekkel bombázta a Vezérek Tanácsát, szorgalmazva dr. Aigner Károly szegedi főispán eltávolítását. Shvoy többek között a következőket írta a VT-tag Zadravecznek: „A szegedi nemzetségnek több, mint egy éve elhatározott kívánsága és óhaja az, hogy éppen kiváltságos helyzeténél fogva, melyben Szeged városa, és amelyben az EX-nek működése intenzívebben szükséges –, a város főispáni széke testvérrel töltsék be... Nemzetségünk tanácsa...kérni fogja a Vezérek Tanácsát, hogy a jelenlegi főispán felmentése mellett testvért nevezzen helyébe.” Shvoy hangoztatta (nem az idézett levélben), hogy ez hazafias és elsőrendű EX-harc a destruktív szabadkőművesség ellen. Zadravecz válaszában megírta, hogy Aigner a Wolff-Bethlen társaság embere, akikkel a VT nem szállhat szembe (arról nem írt, hogy Aigner az ő személyes barátja is). Shvoy Kálmán intrikája jelen esetben ugyan nem járt sikerrel, de jelzés értékű, hogy az EX Vezéri Tanácsához felterjesztett kérelem egy főispán elmozdítása érdekében bevett módszer, más esetekben akár hathatós lépés is lehetett.⁷⁵

Nem mindenkinek róta fel korábbi szabadkőműves mivoltát az EX, így Ravasz Lászlónak sem, aki Petrik református püspök örökébe lépett Budapesten. Ha elég nagy volt a beszervezendő személy társadalmi-politikai súlya, szóba jöhetett még az egyébként kizáró okok megléte esetén is. „1921. április 13-án dr. Bársony professzor lakásán meg-

⁷¹ ZADRAVECZ, 136.

⁷² Uo. 143.

⁷³ Uo. 136.

⁷⁴ Uo. 136–137.

⁷⁵ Uo. 137.

tartott EX-Wolff-közgyűlésen határozatba ment Ravasz püspökségének minden vonalon való előkészítése...Senkinek sem jutott eszébe, sem fent, sem középen Ravasz szabad-kőművességét kifogásolni. Sőt, nem egy testvér akadt (sőt maga a VT is), aki hangoztatta, hogy Ravaszt be kellene szervezni az EX-be, hisz' az nem tesz semmit, hogy szabad-kőműves..."⁷⁶

Az EX természetesen a gazdasági szférában is igyekezett előnyös pozíciókat szerezni. Az 1922-es 6. sz. körrendelet közli a testvérekkel, hogy össze kívánja írni azon tagjait, akik különböző bankoknál, vállalatoknál, intézményeknél igazgatósági tagok, vagy más módon érdekeltek. Kérdést intéz hozzájuk, hogy milyen a zsidó tőke részesedése az adott vállalatnál.⁷⁷

Egy másik körrendelet értelmében: „Az ET az idegen faj leszorítására irányuló törekvésekből nem enged semmit sem! Miután az utóbbi időben igen nagy vállalatok (Lőporgyár, Állami Jegyintézet, sőt a szegedi rk. fogadalmi templom építése is) ezen faj kezére került, az ET utasítja összes tagjait, hogy az idegen faj minden előrejutását állandóan szorgos megfigyelésnek vessék alá, s ha kétségtelenül megállapítható az, hogy ebben tagtársainknak része van, úgy ezek ellen azonnal a legszigorúbb eljárás teendő folyamatba. A vétkező ellen el kell járni: elbocsátás, B-listára helyezés, áthelyezés, ehhez hasonló büntetések által.”⁷⁸

A központi utasítás tehát inkább arra szorítkozott, hogy a tagok „megfigyeljenek” illetve tájékoztassanak. Az EX a gazdaság terrénumában fejthette ki a legjelentéktelenebb befolyást; a nagytőke prominensei e korban nagyrészt zsidó származásúak voltak.

Az EX és a királykérdés

Az EX-be kezdetben egyaránt léptek be szabad királyválasztók, legitimisták, és olyanok is, akik a királykérdésben nem tudtak konzekvens álláspontot megfogalmazni. 1920–21-ben az Etelközi Szövetség megnyilatkozásaiban hangoztatta, hogy az EX nem ismer királykérdést, „és a kormányzóhoz törhetetlenül ragaszkodva törekszik a magyar ügy szolgálatában megmaradni”.⁷⁹

A vezetőségbe azonban kezdettől csak szabad királyválasztók kerültek (Gömbös, Toókos, Pröhle, Perényi báró, Ráday gróf, Bánffy külügyminiszter), így a Szövetség egyik főtevékenységét hamarosan a „karlizmus” elleni küzdelemben jelölte meg. A Gömbös nevével fémjelzett szabad királyválasztó csoport, mely az EX-ben dominált, egyik legfőbb megoldandó politikai problémának tekintette IV. Károly hazatértének meghiúsítását.

„Az EX lelke és gerince a kormányzó, illetve Horthy-hűség volt” adódott tehát az ötlet Horthy esetleges királlyá koronázására. Az EX két VT-tagot, gróf Ráday Gedeont és Zadravecz tábori püspököt küldte a Kormányzóhoz, kipuhatolni ebbéli szándékát. 1920 szeptember 6-án jelentek meg a Gödöllőn nyaraló Horthy előtt, ahol Zadravecz nyíltan feltette a kérdést, „...mert bizony szélteben-hosszában az a hír felőle, hogy a koronára vágyik...” Horthy határozottan utasította vissza a feltételezést, a következőket mondva:

⁷⁶ Uo. 140.

⁷⁷ Uo. 163.

⁷⁸ Uo. 135.

⁷⁹ Uo. 142.

„...ha az egész ország apraja-nagyja végig térdelne a Duna partján, s összetett kezekkel rimánkodna hozzám, hogy legyek király –, akkor is inkább a revolverhez, mint korona után nyúlnék!” Elhárító szándéka mellett azonban közölte: IV. Károly számára nem kedvező a helyzet a hazatérésre.⁸⁰

Az EX a Habsburg dinasztia egy másik tagját, Albrecht főherceget patronálta. Albrechtet Prónay Pál vitte be az EX-be. 1920 augusztus 5–6-án szűk társaságban, vezérek jelenlétében tett esküt.⁸¹

Az EX sohasem vallotta hivatalosan, de sokan mégis úgy tekintettek Albrechtre, mint a Szövetség esetleges királyjelöltjére. Gondot fordítottak a főherceg Kormányzóval való jó kapcsolatára. A fiatal főherceget (1897-ben született) igyekeztek egyfajta felkészítő nevelés alá fogni. Zadraveczt kapta először ezt a feladatot. Az első órán katolikus szellemiségű királyeszményt jelentett meg a főherceg előtt – az elsőből utolsó óra lett. Az EX ezután Ravasz László református püspökkel neveltette Albrechtet.⁸²

*Habsburg Albrecht
főherceg*

Mikor Bethlen István gróf személye került előtérbe, mint miniszterelnök aspiráns, az EX Gömböst küldte, hogy megegyezzen vele. Az EX-támogatás egyik feltétele a királykérdés megoldása volt. Gömbös 1921. február 12-én referált a VT-nek: „Bethlen hajlandó átvenni a kormányt... Meg fogja oldani a királykérdést is. És pedig úgy, hogy akár személyes tárgyalással, akár más úton módon teljesen lehetetlen helyzetbe fogja sodorni Károlyt Magyarországgal szemben.”⁸³

Károly első, 1921. március 27-i megjelenése a meglepetés erejével hatott. Sokan csak a király Budapestről történt eltávoztát után ocsúdtak fel. Gömbös a várba sietett, és az ő megjelenését kérdőre vonó Pallavicini őrgróf tudtára adta, hogy a Prónay-zászlóalj „fegyverben áll”. Prónay alezredes zászlóalja valóban ellenőrzése alatt tartotta a főváros stratégiai fontosságú posztját. Gömbös 2000 MOVE-tagot fegyvereztetett fel. Mialatt Gömbös a várban volt, számos EX-vezér az ő lakásán gyűlt össze. (br. Feilitzsch, gr. Bánffy, Pröhle, Gyarmathy, Sávoly tábornok), akiket Kozma Miklós MTI elnök mozgósított.⁸⁴ Különösebb miéértje, és fogantatja nem volt az összejövetelnek, a király pedig április 5-én távozott az országból. Az első visszatérési kísérlet után még senkit nem vontak felelősségre, jöllehet az EX (és egyik vezére, Bánffy külügyminiszter) szorgalmazta a puccs szervezőinek kinyomozását, illetve megbüntetését. Az EX-en belül azokat, akik legalábbis nem viseltettek ellenségesen a király iránt, bizalmatlanul szemlélték. Zadraveczet is meggyanúsították: „...Sréter testvér az egyik VT-ülésen 1921. március 31-én gúnyosan e szavakkal fordult hozzám: Neked veszett nagy ‘karlista’ híred van.”⁸⁵

A Károly-ellenesség kvázi deklaratív megfogalmazására az 1921. június 7-i, Ráday gróf lakásán megtartott VT-ülésen került sor. A Bánffy külügyminiszter referátuma alapján meghozott VT-határozat szerint: „Az EX, Károly királlyal szemben, az elhárítás po-

⁸⁰ Uo. 205–206.

⁸¹ Uo. 132. valamint PRÓNAY, 233.

⁸² ZADRAVECZ, 208.

⁸³ Uo. 142.

⁸⁴ DÓSÁNÉ, 114.

⁸⁵ ZADRAVECZ, 144.

litikáját követi, vagyis minden vonalon ellenáll a karlista propagandának, mint 'hazaveszéyesnek!'” Az 1921 július 14-i VT-ülésein pedig Bánffy felhívta az EX-et, hogy résen legyen, az állítólag franciskánus barátsuhában az országba beosonni szándékozó királyt ebbéli szándékában megakadályozni.⁸⁶

Károly a nyugat-magyarországi felkelést illetve a legitimista elkötelezettségű tisztek által vezetett csapatok elhelyezkedése által kínált lehetőségeket kihasználva 1921 október 20-án ismét Magyarországra érkezett. Sopronban október 22-én kormányt alakított, Rakovszky Istvánt nevezve ki miniszterelnökké. A Lehár Antal és Ostenburg-Moravék Gyula vezette királyhű csapatok Budaörsnél ütköztek meg a Horthy-hű fegyveres osztagokkal. A dunántúli helyőrségek letették az esküt a Habsburg uralkodóra, így a kormányzó hívei – míg az ország más vidékeiről nem érkeztek katonai egységek – egyetemi zászlóaljakat, és a Gömbös Gyula MOVE-elnök által mozgósított paramilitáris osztagokat voltak kénytelenek bevetni. Az ötezer fős királyhű csapatok ellenében 2000 főt tudtak október 23-án felsorakoztatni a kormányzói erők. Gömbös hatásköre kiterjedt társadalmi egyletekre. 22-én mozgósították a MOVE, az ÉME és a Kettőskereszt Vérszövetség tagságát.⁸⁷ A toborzásra több százan sereglettek össze az említett szervezetek részéről, ami nem volt nagy szám, de az egyetemi zászlóaljakhoz kapcsolódva a királyhű csapatok előrenyomulását rövid időre megállíthatták, időt nyerve ezzel. Zadravecz leírása szerint a kormányzóság katonai irodája október 23-án „...valóságos főhadiszállás képét mutatta. Majd minden miniszter itt lődörgött. magas rangú katonák jöttek mentek; az EX nagyszerűen volt képviselve...A főhadiszállás teljhatalmú diktátora Gömbös Gyula. Rendelkezik, parancsol, letartóztatásokat eszközöl a notórius karlisták közül.”⁸⁸

A kormányzóhoz hű csapatok beérkezése a királyhű csapatok számára reménytelené tette a harc folytatásait. A király visszavonult a tatai Eszterházy-kastélyba, ahol október 25-ére virradó éjjel vette őrizetbe őt Siménfalvy ezredes, a KKV SZ vezetője. A megíúsult visszatérési kísérlet után november 2-án ült össze az EX-VT, ahol Ráday gróf belügyminiszter jelentette, „hogy az antant háborús terrorral parancsolja Károly király és az egész Habsburg-ház detronizálását. A kényszer elől nincs kitérés...” (Ugyanezen a VT ülésen felmerült Apponyi Albert gróf esetleges parlamenti tiltakozása a detronizáció ellen, mely eshetőségtől a kormány tart. Gyarmathy János, EX-pecsétőr, kormányzósági lelkész felvetette, hogy nem kellene-e Apponyit házi őrizetben tartani a trónfosztás megtörténteig. Perényi báró és a belügyminiszter azonban leintették Gyarmathyt.)⁸⁹

Másnap megtörtént a Habsburg-Lotharingiai-ház detronizációja, és ugyanezen a napon a király örökre elhagyta Magyarországot. A király mellé pártolt politikusok és katonatisztek közül sokakat letartóztattak, eljárás indult ellenük. A megbocsátás azonban a kormányzati politika oldaláról hamar jött, sőt, sokan visszatérhettek a kormányzati politikai életbe – Rakovszky István, a Károly által kinevezett ellenkormány miniszterelnöke már az 1922-es évben belügyminiszter lehetett Bethlen kormányában.

Az EX vezetése nem bizonyult ilyen megbocsátónak. Akik nem voltak elég határozottan hűek Horthyhoz, avagy kifejezték a király iránt érzett szimpátiájukat vagy sajnálatukat azok csupán „fejmosást” kaptak. A király mellett nyíltan színt vallók pályafutá-

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Ormos Mária: „Soha amíg élek!” Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben. Pécs. 1990. 116.

⁸⁸ ZADRÁVE CZ, 217.

⁸⁹ Uo. 226.

sa a Szövetségben azonban véget ért. Sok (Zadravecz szerint főleg katolikus), testvér önként hagyta el a Szövetséget. A nyíltan szerepet vállaló karlistákat az EX később is távol tartotta soraitól. Erre utal egy 1923-as körrendelet, melyben az EX „...felhívja az összes testvérek figyelmét arra, hogy Ostenburg-Moravek Gyula őrnagy, mint esküszegő paszivitásba helyeztetett, és vele a tagtársaknak nem szabad érintkezniük...”⁹⁰ Egy másik – 6-os számú – körrendelet felhívja a tagokat, hogy gróf Jankovich Bésán Endrével, gróf Károlyi Józseffel, Prónay Pállal és Ostenburg-gal kapcsolatot fenntartani tagoknak nem lehet.⁹¹ (Prónayt „engedetlenség” címen közösfittették ki 1922 tavaszán, ámbar ő sem tette le a garast egyértelműen Horthy mellett 1921 októberében.)

Az Etelközi Szövetség vezetése tehát egyértelműen Horthy Miklós, illetve a Bethlen miniszterelnök nevéhez fűződő konszolidáció támaszának bizonyult a király visszatérési kísérlete folyamán.

Az EX és a nyugat-magyarországi felkelés

A trianoni békeszerződés az Osztrák Köztársaságnak ítélte négy magyar vármegye nyugati részét. A területek átadására illetve átvételére a békeszerződés okmányainak kicserélése után kellett sort keríteni. Hasonló volt a rendelkezés a Szerb-Horváth-Szlovén (SZHSZ) Királyság megszállása alatt tartott Baranyai és Bács-Bodrog vármegyei területek átadását illetően. 1921. július 26-án megtörtént az okmányok cseréje. Az SZHSZ királyság azonban késleltette a kivonulást, így ezt tette Magyarország is Nyugat-Magyarországon. (A déli területeken októbrista-szocialista politikusok délszláv védnökség alatt egy „államot” is kikiáltották a „Baranyai-Bajai Szerb-Magyar Köztársaságot.”) A nagyhatalmak azonban kiharcolták a szerbeket, így augusztus 22-én megkezdődhetett a magyar csapatok bevonulása.⁹²

A nagyhatalmak Sopronban székelő tábornoki bizottsága az átadandó nyugati területet két zónára osztották. A déli „A”-zóna hovatartozását nem tették kétségesse, az északi, Sopron környéki terület, a „B”-zóna birtoklása egyezkedés tárgyát képezte.⁹³

Augusztus 27-én befejeződött a magyar katonaság kivonulása a vitatott térségből. Erre az időpontra azonban fegyveres szabadcsapatok szivárogtak be Héjjas Iván főhadnagy vezetése alatt, akik fegyveres összetűzésbe keveredtek a bevonuló osztrák csendőrökkel augusztus 27-én Pinkafőnél, valamint 28-án Ágfalvánál. E konfliktusokkal vette kezdetét a nyugat-magyarországi felkelés.⁹⁴ Még 28-án Sopronba érkezett Ostenburg-Moravek Gyula őrnagy zászlóalja, valamint a Prónay-féle I. szegedi zászlóalj⁹⁵ (utóbbi Ranzenberger Viktor százados parancsnoksága alatt). Friedrich István is szervezett egy

⁹⁰ Uo. 143.

⁹¹ Uo.

⁹² Romsics Ignác: *Ellenforradalom és konszolidáció*. Budapest. 1982. 148–149. (a továbbiakban: ROMSICS)

⁹³ Ormos Mária: *Civitas fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921*. Győr. 1990. 117. (A továbbiakban: ORMOS)

⁹⁴ A nyugat-magyarországi felkelés részleteit és elemző értékelését lásd: Békés Márton: *A fegyveres revízió útja Nyugat-Magyarországon*. <http://www.vasiszemle.t-online.hu/2007/04/bekes.htm>

⁹⁵ ORMOS, 101.

kis létszámú különítményt, de anélkül, hogy megütközött volna osztrákokkal, neki pár napon belül el kellett hagynia a térséget.

Augusztus 28-án Bethlen István jegyzéket adott át a nagyhatalmak képviselőinek, hogy Magyarország a kiürítést felfüggeszti, illetve hasonló szellemű jegyzéket adott át Sigray nyugat-magyarországi kormánybiztos is – indoklásul a délszláv csapatok jelenlétét említve a kiürítendő területeken.⁹⁶ A felkelők parancsnokai, a rövid ideig a térségben tartózkodó Friedrich kivételével EX-tagok. Héjjas környezetében voltak Budaházy Miklós, Szabó József századosok, Hir György nemzetgyűlési képviselő, Páter Bónis Arkangyal ferencrendi szerzetes, tábori pap (Zadravecz személyi titkára). „...olyan EX-testvérek, akik örökké nyakaskodtak, elégedetlenkedtek a testvérületben, ami miatt folytonos megrovásokban részesültek, kizárattak, exkommunikáltattak. Ők azonban ezzel nem sokat törődtek, s hovatovább egész külön irredenta társasággá lettek.”⁹⁷ Páter Bónist Zadravecz tábori püspök a katonai státuszából elbocsátotta, hogy független, „felelőtlen” emberként szerepelhessen a nyugati akcióban.⁹⁸

Az EX augusztus 30-án ült össze megtárgyalni az ügyet. Bánffy külügyminiszter zavargásnak minősítette a történeteket, „mely mérhetetlen nehézségek elé állítja a kormányt.” Szorgalmazta Héjjasék mindenáron való leállítását, EX-vezéri paranccsal történő visszarendelését. Az üléseken a közvélekedés az volt, hogy Héjjas ügysem hallgat sem a kormányra, sem az EX-re – legfeljebb Zadraveczre. A páter levelet írt – Bánffy diktálására – miszerint engedelmeskedjék a külügyminiszteri rendelkezésnek.⁹⁹

Ugyanezen a napon a Wolff-féle társaság is ülést tartott, ahol harciasabb volt a hangulat, mint az óvatoskodó EX-VT ülésén. Az itt hozott határozat szerint Wolff és Perényi báró felkereste a miniszterelnököt megtudakolva a kormány magatartását a kényes szituációban. A kiküldöttek másnap ismertették Bethlen álláspontját: a miniszterelnök fel kívánja használni a helyzetet. Leállítja a „B”-zóna kiürítését, az „A”-zónával nem törődik, de szívesen venné az antanttól, ha megszállhatná a felkelők által megszállt területet. Ezek tudomásulvétele után összeült a közös EX-Wolff VT, és kiötlötték a cselekvési tervüket. A VT az eredeti terv szerint Toókos testvért helyezte volna a felkelők élére, akinek Héjjaséknak engedelmeskedni kellett volna. „A felkelők hozassanak összhangba a B zóna kormánycsapataival, és a B zóna határán tartózkodjanak. Az A zónában pedig csináljunk minél több népzendülést, zavargást, hogy a hatalmak megbízzanak bennünk a rendcsinálással. Ha pedig a hatalmak még a B zóna kiürítését követelnék, akkor bizony szabad kezét adunk Héjjaséknak, és támogatjuk őket mindaddig, míg magát Bécs el nem foglalják! Feilitzsch lett megbízva, hogy Berzeviczy vk. főnöktől kikérje Toókos őrnagyot.”¹⁰⁰

Az a tény, hogy a VT az események után kullogva hozta döntéseit, azt bizonyítja, hogy nem volt tudomása az augusztus végén nyugatra beszivárgók tervéről. Bánffy külügyminiszter kétségbeesett viselkedése pedig a kormány jól értesültségét is kétségbe vonni látszik. Ámbár könnyen lehet, hogy Bethlen tudott a beszivárgásról.

Gömbös Gyula megtett mindent, hogy Toókos helyett ő legyen az EX megbízottja az ügy kezelésére. Rávette Berzeviczy Béla vezérkari főnököt, hogy a hadsereg részéről őt

⁹⁶ Uo. 103.

⁹⁷ ZADRAVECZ, 152.

⁹⁸ Uo. 155.

⁹⁹ Uo. 158.

¹⁰⁰ Uo.

bízza meg, ne Toókost. Gömbös emellett miniszterelnöki megbízással is rendelkezett az egységek koordinálására.¹⁰¹

Szeptember 4-én egy deputáció érkezett a felkelőktől, kérve Prónay Pál parancsnokságát. ZdravecZ leírása szerint maga beszélte rá, megdorgálva őt „... miért nincs a tett mezején?” Prónay beadta a derekát, nyugatra ment, és átvette a felkelő csapatok parancsnokságát.¹⁰²

Szeptember 7-én az antant tiltakozását nyújtotta át, melyben a hatalmak gyanújukat fejezik ki, hogy a magyar kormánynak tudomása volt a készülődő zavargásról. Külön kipecézték Friedrichet, név szerint leírva az ő nevét – így pont azt a személyt tiltották ki Nyugat-Magyarországról, akinek egysége nem is keveredett harcba az osztrákokkal.¹⁰³

ZdravecZ szerint: „E demarsra a magyar Kormány egészen betojt. Vége lett az A és B zóna elméletének, s teljes erejével hozzálátott kiürítésnek, no meg a felkelők leszere-lésének.”¹⁰⁴

A koordinálással megbízott Gömbös végeredményben kudarcot vallott – a felkelők körében osztatlan ellenszenvnek örvendett. Pénzt, muníciót, ruhát stb. kértek, nem „hadvezérifélet”. Ezért az EX elhatározta Gömbös háttérbe szorítását, funkciója névlegesítését. A szeptember 13-án megtartott EX-Wolff közös Vezéri Tanács ülésen, miután Gömbös referált (az ellene megnyilvánuló unszimpatíát a karlisták mesterkedéseinek tudva be), Perényi báró ajánlotta, hogy Gömbös továbbra is legyen a testvérületek meg-bízottja, de vezérkari főnöknek nevezzék ki mellé Bánó Kálmán ezredes. Mivel Göm-bös bizalmasa a kormányszónak és a kormánynak, szerepének kitudódása súlyos diplo-máciai következményekkel járna. Megbízták hát Gömböst egyfajta „láthatatlan diri-gens” címmel, aki „...könnyűszerrel ugrott a kelepcébe, és így minden zökkenő nélkül félreállítottatott.”¹⁰⁵

Ugyanezen a gyűlésen Wolff Károly kezdeményezésére felállítottak egy „Honvédel-mi Bizottmányt”, melynek célja az volt, hogy „állandó bizottmány foglalkozzék a nyu-gati eseményekkel, mely szintén koordinálni próbálja a felkelőket.” Ki nem mondott cél volt a legizgágabbnak tartott Friedrich Istvánt a bevonásával felügyelet alá helyezni A bi-zottmányban EX-Wolff tagok és legitimisták egyaránt helyet kaptak.¹⁰⁶

A „Honvédelmi Bizottmány” gyakorlatilag az említett titkos társaságok egy újabb ideiglenes jellegű fiók-társasága volt, esküvel, mely a haza és az integritás céljaira írá-nyult. A Honvédelmi Bizottság első ülésén Gömbös referált (ő is tag volt), miszerint a felkelők parancsnokai, Prónay, Héjjas Ostenburg, és Ranzenberger vérszerződést kötöt-tek, s jegyzőkönyvbe foglalták esküjüket, hogy semmilyen körülmények között nem hagyják el a nyugati végeket. Amennyiben a kormány az elhagyást erőszakolná, akkor kilépnek a hadseregből, és a helyszínen maradva tovább küzdenek.¹⁰⁷ A Honvédelmi Bi-zottmány fontos feladatának tudta be a pénzszerzést a felkelés támogatása céljából. A tagok felosztották a bankokat, és kettesével indultak el pénzt kérni. A szeptember 20-i bizottmányi ülésen azonban csak 600 000 korona megszerzését nyugtázhatták. Ugyan-

¹⁰¹ ORMOS, 119.

¹⁰² ZADRAVECZ, 159.

¹⁰³ Uo. 159-160.

¹⁰⁴ Uo. 159.

¹⁰⁵ Uo. 161.

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ Uo. 162.

ezen az ülésen jelentette Perényi a nagyhatalmak sürgetését a kivonulásra. Ezért az EX-VT-tag Perényi a bizottmányi tagokat kérte a kivonulás előmozdításának segítségére.¹⁰⁸

A két nappal későbbi, szeptember 22-i EX-VT ülésen Bánffy külügyminiszter vázolta a nyugati helyzetet. „Kijelentette, hogy diplomáciánk szinte vívmányszerűen fogja megoldani azt. Ugyanis az antant sürgeti a kiűrtést, zónára tekintet nélkül, azonban mégis ígéri, hogy a B zónába olasz csapatokat rendel, vegyest magyar csendőrökkel, s emezek felügyelete alatt, egy pár héten belül plebiscitumot (népszavazást) tartat, mely Sopront és környékét biztosan nekünk ítéli...” Bánffy arra kérte a VT-t, hogy hasson oda, hisz ő, mint külügyminiszter már megígérte és garantálta a leszerelést. A VT ennek megfelelően foglalt állást, és Zadraveczet küldte, hogy „hasson oda” a bandák vezéreire. A páterben megbíztak a felkelők, ami nem mondható el a hivatalos koordinátor Gömbösről.¹⁰⁹

A tábori püspök küldetése nem járt sikerrel, ámbár barátsággal fogadták az A-zónában. A „huligánok” parancsnoka (némi malíciával huligánnak és felelőtlen elemeknek nevezték saját magukat a felkelők), Prónay közölte a páterrel, hogy „...a nyugatot inkább elzárja az anyaországtól, sőt hajlandó bojkott alá venni Magyarországot, de nem szerel le, és nem üríti ki a területet. Zadravecz, bár az EX küldte, nem a társaság hivatalos verdiktjét képviselte. Ezt példázza a Gyarmathy EX-pecsétőrrel történt affér. Páter Bónis Arkangyal utasítására Gyarmathyt feltartóztatták a B-zóna határán. Zadravecz megdorgálta Bónist, és tanácsolta neki, hogy engedjék be Felsőőrre Gyarmathyt, de lelkére kötötte, hogy ne sokat adjanak az 'EX-ízű' leszerelési beszédére.”¹¹⁰

Október 3-án az osztrák csendőrség ismét megpróbálta birtokba venni az A-zóna területét, ám a felkelők ezúttal egyértelműen a kormány (és az EX) akarata ellenére ismét útjukat állták. Ugyanezen a napon befejeződött a magyar katonaság kivonása a B-zóna területéről, Ostenburg zászlóalja azonban közbiztonsági célból Sopronban maradt. „Most azután nem lehetett késlekedni ezen halálra szánt magyar földnek az anyaország részére való megmentésével. Ezért – miként azt már előzőleg terveztük – nyomban a kiűrtés után, tehát október 4-én kikiáltattam függetlenségét és proklamáltam Lajtabánság megalakulását” – írja Prónay. A kvázi-állam államfője Prónay lett.¹¹¹

Bethlen az érdekelték közös konferenciájának összehívását javasolta. Ausztria és Magyarország képviselői – Olaszország részvétele mellett – október 11-én Velencében gyűltek össze. A három napos eszmecsere megegyezéssel zárult, melynek értelmében Magyarország vállalta, hogy az immár önállósodott irreguláris alakulatokat haladéktalanul visszahívja, és Sopron és környéke kivételével a területet átadja. Ennek fejében Ausztria beleegyezett, hogy Sopron és környékének hovatartozásáról népszavazás döntsön.¹¹²

A velencei konferencia hírére az EX-VT azonnal ülést tartott Ráday belügyminiszter lakásán. A Vezéri Tanács kívánalma megegyező volt a kormányéval – a felkelők szerel-

Prónay Pál

¹⁰⁸ Uo. 162–163.

¹⁰⁹ Uo. 163.

¹¹⁰ Uo. 163–167.

¹¹¹ PRÓNAY, 271.

¹¹² ROMSICS, 150.

jenek le. A korábbi fű alatti támogatás is megszűnt. Zadravecz kérte Ráday belügymisztert, hogy a Bornemissza Adél bárónő által gyűjtött segílyt nyugatra szállíthassák. Mire az gúnyosan reagált „Jöjjenek azok ide érte”.¹¹³

A magyar kormány blokádot rendelt el a felkelők uralta terület irányába – most már volt vesztenivaló, így komolyan elszánta magát a magyar vezetés a felkelés leszerelésére. Prónay egymás után kapta a kérélelő leveleket Gömböstől, Horthytól, Bethlentől, melyek jobb belátásra igyekeztek őt bírni.¹¹⁴

Október 21-én az EX deputációja (Bánffy, Zadravecz, Sréter) Berzeviczy vezérkari főnőknél járt, kérve mint egy utolsó lehetőségként, hogy Ranzenberger Jenő őrnagy, aki korábban a Prónay-különítmény tagja volt, nyugatra mehessen, akinek talán „barátság alapján” sikerülhet a felkelőket leszereltetnie. Berzeviczy beleegyezett.¹¹⁵

IV. Károly időközben Magyarországra érkezett – magára eskette Ostenburg katonáit és a B-zóna haderejével Budapest felé indult. Az A-zónából is többen csatlakoztak a királyhoz. Az A-zóna embereinek zöme azonban a térségben maradt és benyomult az üresen maradt B-zónába. A „huligánok” néhány napra Sopronba tették át székhelyüket – Prónay kormányával a Pannónia Szállóban székelt.¹¹⁶

Október 26-án a kormány Gömböst küldte tárgyalni a felkelőkkel azzal a meghagyással, hogy legalább a B-zónát ürítsék ki, hogy oda reguláris csapatok vonulhassanak be. Ranzenberger őrnagy egyenként tárgyal több tiszttel, sokakat meggyőzve. Október 27-én a felkelők kivonultak Sopronból.¹¹⁷

A számos híve által cserbenhagyott Prónay – Ranzenberger Jenő rábeszélésére – végül beadta a derekát és október 31-én a várba érkezett a kormányzóval tárgyalni. Az audiencián jelen volt még Bethlen, Bánffy, Nagy Pál altábornagy, a Honvédség parancsnoka, Prónay kérésére Zadravecz és Pröhle EX-VT-tagok, a felkelők részéről pedig Páter Bónis Arkangyal, Bachó István százados valamint Héjjas Aurél tartalékos főhadnagy. Prónay végül ígéretet tett a kivonulásra (a kormányzó a volt zászlóalja visszaadását ígérte neki), november 5-i hatállyal.¹¹⁸

A detronizálás napján, november 3-án távozott az utolsó felkelő. A kormány el akarta lehetetleníteni a „nyugatosokat” – vagyis az intranzigensek prominenseit. Az ellehetetlenítés, a marginalizálás egyik formája az Etelközi Szövetségből való eltávolítás volt.

Ranzenberger Jenő őrnagy felszólítására a kormány írásos jelentést küldött a Vezérek Tanácsához. A jelentésben hivatásszerű elégedetlenséggel a felkelő parancsnokokat, név szerint megemlítve Prónayt, Héjjast, Hir György képviselőit, és különösen páter Bónis Arkangyalt. Az 1921. november 29-i VT ülésen – Zadravecz behatóbb vizsgálatra felhívó véleménye ellenére – P. Bónist exkommunikáltatták, Prónay, Héjjas és Hir ellen pedig szigorú vizsgálatot rendeltek el. P. Bónis kiközösítését a következő nagytáboron kihirdették – a testvérek felháborodással fogadták az ítéletet.¹¹⁹

Prónay egyenesen követelte maga ellen a fegyelmet. Az EX kihirdette, hogy elvégezte a szigorú vizsgálatot és felmentette (passzivitásba helyezte) Prónayt, aki erre legazem-

¹¹³ ZADRAVECZ, 169–170.

¹¹⁴ PRÓNAY, 285–295.

¹¹⁵ ZADRAVECZ, 170.

¹¹⁶ Uo. 171–172.

¹¹⁷ Uo. 172.

¹¹⁸ PRÓNAY, 296–303.

¹¹⁹ ZADRAVECZ, 177.

berezte a vezérintéző Feilitzschet és provokálta (párbajuk kimeneteléről nincs tudomásunk). Ezután az EX kiközösítette őt is. „Prónay erre őt jellemző bivaly-dühvel nekiesett az EX-nek. Szerette volna kardélre hányni a vezéreket, de azok megbújtak az inkognitó mögött.” A nekibőszült nyugalmazott alezredes kontratábort próbált maga mögé gyűjteni. „Sorakozó” címmel petíciót íratott alá több EX-testvérrel. Az aláírók közül ismét sokakat kizártak.¹²⁰

A renitens nyugatosok más irredenta szervezetekben próbáltak tevékenykedni (ÉME, Honszeretet stb). Páter Bónis, Szabó József, és Budaházy Miklós vezérlete alatt mintegy 200 volt felkelő egy osztrák területen lévő Eszterházy-birtokon rejtőzködött, várva az újabb irredenta akcióra.¹²¹ A felkelés volt vezérei és más intranzigens elemek 1923 elején „Névtelenek” néven alapítottak egy titkos társaságot (tagja volt még Zdravec, valamint ezt az organizációt politikai érvényesülése támaszaként használni kívánó Windischgraetz Lajos herceg), melynek fedőszerve volt a „Honszeretet” nevű legális szervezet. Céljuk volt a különböző irredenta egyesületek központosítása – de ők sem jártak sikerrel.¹²²

Az 1921-es év egymással szorosan összekapcsolódó két történése, a király visszatérési kísérletének megghiúsulása és a nyugat-magyarországi események lezáródása alkalmat adott a Bethlen-kormánynak arra, hogy politikai riválisait, illetve a kellemetlen „turbulens” elemeket marginalizálja. Megszilárdult az eredetileg provizórikusnak szánt államberendezkedés Horthy kormányzói pozíciójával. A legitimisták, bár bizonyos képviselőit bevonták a hatalomba, a korszakban már nem jelentettek komoly politikai konkurrenciát. A radikális, nyughatatlan elemeket, akik a cselekvő irredenta útját kívánták járni, még inkább kiszorították a döntéshozó hatalmi térből. A kormány támogatójaként az EX saját sorai közül is kiiktatta a legitimistákat, valamint az intranzigens elemek nagy részét. Az előbbiektől való megszabadulás nem meglepő, tudva azt, hogy a kormányzói hűség kezdetektől vezéreszme volt a Szövetség berkeiben. A radikálisok kiszorítása azonban ellenkezett a hivatalos célkitűzésekkel: az EX ideológiája formálisan szintén rendkívül radikális volt. A „réálpolitikai” megfontolások azonban döntőbbnek bizonyultak. A szövetségben így már a megalakulását követő két esztendő után sokan csalódtak olyanok, akik lelkesedésből, elvhűségből komolyan vették az EX hivatalos célkitűzéseit. A következő években olyanoknak is csalódnuk kellett, akiknek a személyes ambíció volt az elsődleges mozgató rugó.

Az EX és a kormánypolitika kapcsolata az 1920-as években

„Sajnos az EX nagyon rövid idő alatt politizálgató társasággá lett, sőt politikusok játékszerévé. Miután semmiféle cselekvő irredenta nem ment...az EX úgy vélte az irredentát szolgálni, hogy célul tűzte ki kezébe venni a kormányzatot.”¹²³

A Szövetség eredmények tudta be, hogy több EX-testvért bevontak a kormányba (Sréter István vezérőrnagyot, aki 1920 folyamán fél évig hadügyminiszter, Ráday Gedeon grófot, aki 1921–22-ben Bethlen István kormányában belügyminiszter, vagy

¹²⁰ Uo. 178.

¹²¹ Uo. 179–180.

¹²² Uo. 189–191.

¹²³ Uo. 140.

Rakovszky Istvánt, aki Károly király híve volt, mégis belügyminiszter lehetett 1922-ben). „Kész” kormánytagokat is beszerveztek: Bánffy Miklós grófot, aki külügyminiszter volt az első Telek-kormányban és rövid ideig a Bethlen-kabinetben is, valamint Benárd Ágostont, aki a Teleki-kormányban munkaügyi és népjóléti miniszter volt. Teleki, és Bethlen grófok a Wolff-féle testvériség tagjaként kerültek a miniszterelnöki székbe.¹²⁴

A kormányzati szférába emelkedett politikusok (akár EX-beszervezettek voltak, akár már mint EX-tagok kerültek magas polcra) tevékenysége már 1920-ban csalódást váltott ki a titkos társaságban: „1920. december 21-én a két szervezet kiküldöttjeinek, ülésén határozatba ment: ‘dolgozni a kormány megbuktatásán’. Hasonló határozat azután még számtalanszor hangzott el!”¹²⁵ Elégedetlenek voltak a kormányzó környezetével szemben is. Egy 1921. júniusi VT ülésen elfogadták a katonanemzetségek határozatát, mely szerint egy deputáció járuljon a Kormányzó elé és „ultimátumszerűen” szólítsa fel, hogy távolítsa el a környezetéből a „destruktív” elemeket és fogjon hozzá erősebb kézzel a kormányzáshoz, „...ellenkező esetben a közeljövő összeomlásáért egyedül ő lesz a felelős.”

Feilitzsch Berthold vezérintéző a következőképpen indokolta a VT-határozatot: „A kormányzó elnézi a sajtó szemtelen tónusát, a pártok tülekedését, a királykérdés kiélesedését. Dacára, hogy figyelmeztetve lett, semmit sem tesz ezek orvoslására. A kutyahű embereit távol engedi tartani magától, soha tanácsaikat ki nem kéri, de a stréber toladókó vígan hemzsegnek körülötte, sőt kitűnően fogadja őket!...”¹²⁶ Ráadásul az ilyen fellépéseknek semmi eredménye nem lett, ami fokozta az EX elégedetlenségét. Az EX-testvér miniszterek más szempontokat is figyelembe vettek, mint a Szövetség instrukcióit.

Amikor a Teleki-kormány pozíciója megrendült és Bethlen személye előtérbe került az EX Gömbös Gyulát mint VT-tagot küldte lepaktálni a jövődi kormányfővel. Gömbös 1921. február 12-én számolt be tárgyalásairól a VT-nek: „Bethlen hajlandó átvenni a kormányt...Erős irredenta szellemben fog kormányozni. Meg fogja oldani a királykérdést is.”¹²⁷

Bethlen a Habsburg uralkodó visszatérésével szemben egy provizórikus kormányzói rendszerben vélte megvalósíthatónak stabilizációs törekvéseit. A dualizmus kori szabadelvű-konzervatív nagytőkések és nagybirtokosok, valamint a régi Kisgazdapárt különféle paraszti és középbirtokosi irányzatai mellett, Bethlen a keresztény-középosztály és katonatiszti réteg jelentős részét maga mögött tudó Gömbös vezette szabad királyválasztó jobboldali radikálisokra is támaszkodni kívánt politikájában. Ez utóbbiaknak a „szegedi gondolat” következetes érvényre juttatását ígérte.

Az 1921–22-es években az Etelközi Szövetség egyértelműen a kormány támaszának számított. Az 1921-es év két aktív, külpolitikai vonatkozású kérdésében a király visszatérésének kísérleteiben, illetve a nyugat-magyarországi felkelés kezelését tekintve ez fokozottan igaz. A Szövetségben a vezető szerepet egyértelműen a szabadkirályválasztók játszották. (Prónay jellemzése szerint a „Magasházy-Gömbös-Toókos-Sréter klikk”, a „maffia”.¹²⁸)

¹²⁴ Uo.

¹²⁵ Uo. 134.

¹²⁶ Uo. 135.

¹²⁷ Uo. 142.

¹²⁸ PRÓNAY, 180.

A kulcsfigura az EX-ben a rendkívül ambíciózus Gömbös Gyula – 1923 első félelvében a Vezérintézői címet is átveszi –, aki a kormánynak nyújtott támogatás fejében egy jobboldali, radikális politikát vár attól. „Gömbös a minden lében kanál, Teleki és Bethlen szekerét tologatta, mely csak igen vontatva akart a jobboldali irányban haladni. Nevezett így akart vezető szerephez jutni, azonban csalódott, mivel őt egyelőre csak kihasználták, főleg intrikákra és köntörfalazásra, de önálló hatáskörű állásokba nem jutatták, mint pl. a honvéd- vagy belügyminisztérium államtitkári székre, melyeket pedig igen óhajtott elérni.”¹²⁹ A Bethlen-féle kiegyensúlyozó politika része volt az intranzigensek marginalizálása. Prónay Pál alezredesnek és más szélsőjobboldali személyeknek (akik között esetleg legitimisták is voltak) az EX-ből is távozniuk kellett. A Bethlen-féle kiegyensúlyozó politikához a vezérintéző Feilitzsch partnernek bizonyult.¹³⁰

Az 1922 februárjában létrejövő Egységes Pártnak Gömbös ügyvezető alelnöke és fő választási intézője lett. A választások lebonyolításakor hasznos szolgálatokat tett Bethlennek. Miközben szervezte a választást, nyilatkozatokban és bizalmas levelekben megtette a világos disztinkciót az általa képviselt politikai irányvonal és stílus, valamint az Ébredő Magyarok Egyesületének brutális harcmodorú alakulatai között. Gömbös egy Bethlenhez címzett levelében az EX nevében írja: „Fenyeged meg őket (így döntötünk), hogy felosztod őket, hogy házkutatást rendeztet náluk Nádasy. Ha hozzánk hajlanak, ügyük sima, ha nem, el kell dobni a régi pálcákat, ez áll sok tartalékos tisztre is, inkább ők széledjenek szét, mint a mi ügyünk”¹³¹ – írta az ébredőkről. Kihhasználva a megyei közigazgatási apparátusban már kiépített kapcsolatrendszert, az Egységes Párt fölényesen nyert, soraikban hetven EX-tag illetve Wolff-féle társaságból származó képviselővel. Kormánytagok is kerültek ki közülük: Koszó István belügyi, Than Károly honvédelmi államtitkárok.¹³²

Az EX-testvér nemzetgyűlési képviselők külön és közös táborozásokra is jártak. Az EX – mint önálló hatalmi tényező – azonban nem képviselte önmagát elég hatékonyan a Parlamentben. A képviselők „...ahányan voltak, annyifelé húztak a politikában. Más-más párt és egyéni célok, ambíciók szerte-forgácsolták őket. De leginkább az volt a robbantási bombájuk, aki összetoborzójuk: Gömbös. Mérhetetlen és soha nem titkolt politikai ambícióit is az EX-en keresztül akarta elérni. Horthy, Bethlent sok ideig terrorizálta azzal, hogy az EX végtelenül hatalmas és félelmetes erő mely teljes egészében az ő kezében van. Emiatt Bethlen sokszor tárgyalta is Gömbössel, sőt pénzeket is folyósított, de ugyanakkor erősen dolgozott az EX fölborításán vagy legalábbis meggyengítésén.”¹³³

1923-ra Gömbös már elégedetlen volt. Személyi ambíciói nem nyertek kielégítést, Bethlen kül- és gazdaságpolitikáját a keresztény-nemzeti eszme elárulásának tartotta. Az EX működését, érdekérvényesítő képességét vezérintézői ténykedése idején sem tudta hatékonná tenni, átadta, vagy átadták vele a tisztséget Feilitzschnek. A brit kormánytól kért kölcsön

Gömbös Gyula

¹²⁹ ZADRAVECZ, 234.

¹³⁰ PRÓNAY, 323.

¹³¹ DÓSÁNÉ, 135.

¹³² ZADRAVECZ, 140.

¹³³ Uo. 141.

ügyében kiobbant nézeteltérések az Egységes Párttal történő szakításig jutottak. Ráadásul mindössze hat képviselőt tudott az újonnan megalakuló pártjába, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Pártba (Fajvédő Párt) bevenni.¹³⁴

Bethlen a titkos társaságokra irányuló, 1923. júliusi ellenzéki kérdésekre adott válaszában elismerte, hogy vannak ilyen társaságok, de hogy ennek tagjai-e a közigazgatási apparátus és a rendőrség emberei, arra kitérő választ adott. A parlamenti támadások folytatódtak, ezért 1923. november elején a kormány egy rendelkezést adott ki, hogy minden titkos társaságnak meg kell szűnnie. Minden tisztnek és tisztviselőnek írásos nyilatkozatot kellett adnia, hogy nem tagjai semmilyen titkos társaságnak.¹³⁵ Csáky Károly honvédelmi miniszter különösen szorgalmazta, hogy az aktív honvédtisztek távozzanak az EX-ből. Shvoy Kálmán erről a következőképpen ír: „Mint a katona nemzetség (pesti) feje, összehívtam az összes katona EX-tagokat, hogy megbeszéljük a helyzetet. Csáky nagy ellensége volt az EX-nek, tudott róla. Összejöttünk. Véleményeket mondtak, végre az a vélemény alakult ki, hogy meg kell szüntetni, felhagyjuk a további életet és szervezetet és szervezést. Emiatt erős ellentétem és vitám volt Feilitzschcel, aki részt vett, és más véleményen volt... Másnap november 4-én este Újfalussy, Siménfalvyval a kormányzó úrhoz mentünk, előadtunk neki mindent, s azt kértük, hogy a becsületszóadásra ezek után adja meg az engedélyt, és adjon garanciát, hogy azoknak a tiszteknek, akik tagok voltak, emiatt nem lesz bántódásuk. Erre azért volt szükség, mert Csáknak megvolt a tagok jegyzéke. Erre ígéretet kaptunk.”¹³⁶

Az év végére az utcai ébredőket megfékezte a kormány, Héjjas Iván alakulatait a Kettőskereszt Vérszövetség soraiban Főtartalék néven tartották. Az EX a Magyar Tudományos Fajvédő Társaság égisze alatt tovább dolgozott. Shvoy Kálmán szerint: „még erősebben, még arcátlanabbul, titkosabban, és még jobban destruálva, mert már teljesen politika és főleg személyek szolgálatában állva dolgozott.”¹³⁷ 1924 márciusában a vonatkozó kormányrendelet megjelent arról, hogy tisztek nem lehetnek tagjai titkos társaságnak. A tisztek aláírták a becsületszóra való kijelentést, hogy nem tagok, de a fedőszerv nyílt társasági szabálya mögött tovább dolgoztak.¹³⁸

Az évtized közepére Bethlennek sikerült háttérbe szorítania az EX-et – a kormány politikájára nem volt jelentős hatással a Szövetség. A kormány és a képviselőházi testvérek nem képviseltek egységes álláspontot. Gömbös és a társai kikerültek a kormány-pártból – tényleges hatalmi posztokra az EX igazi exponensei nem is kerültek, csak a jelentéktlenebb EX-tagok jutottak pozíciókhoz. A tisztek körében, illetve a közigazgatási apparátusban azonban továbbra is erős hadállásokkal bírt a Szövetség. Az 1926-ig működő Nemzetgyűlésben pedig mégiscsak benn ült mintegy hetven EX-testvér.

1926 márciusában ismét akció indult a parlamentben a titkos szervezetek ellen, „...nyíltan pertraktálták az egész EX-ügyet, és követelték a titkos szervezetek feloszlását.” A tisztek ekkor tényleg kiléptek, a polgári tagok azonban rejtve tovább dolgoztak.¹³⁹

Az 1926-os választásokon Bethlen „...tervszerűen kibuktatta a testvéreket, miáltal az EX politikai mumusát egészen megpukkasztotta!... A táborozások másból sem állottak,

¹³⁴ ROMSICS, 190.

¹³⁵ SHVOY, 90.

¹³⁶ Uo. 91–92.

¹³⁷ Uo. 91.

¹³⁸ Uo. 95.

¹³⁹ Uo. 95.

mint elégedetlenkedésből, összeesküvésből a kormány, a testvér-Bethlen ellen. Magamban mindig csodáltam Bethlent, hogy kellőleg tudta értékelni az EX lármáját.” „A kutya ugat – a karaván halad!” De akkor már keserűen mosolyogtam, midőn láttam az azelőtt hangos, zajos, lázongó testvéreket egymás után elhalkulni és elkullogni... A konc, mit Bethlen mindig idejében eléjük dobott, elnémította őket, sőt hűséges csatlósaivá tette. A vezérintéző, Feilitzsch báró, idegesen lázongott – míg főispán nem lett...Perényi, és vele sokan, a Bethlen féle állami-dotált, „nemzeti szövetségekbe” kerültek, hol Bethlen felügyelete alatt játszották tovább ártalmatlan kisdéd játékaikat. Kozma Miklós az MTI vezetője, Ángyán államtitkár, Sztranyavszky szintén, Puky házelnök, s így tovább... Elhaló akkordok!¹⁴⁰

Az EX nem szűnik meg, csak háttérbe szorul. 1929 táján – ahogy Zadravecz írja: „lap-pang”. Feilitzsch Berthold 1927-től 1929-ig Bihar vármegyei, 1929-től 1931-ig Békés vármegyei főispán – ezekre az évekre tehető az esetleges vezérintézői poszton történt váltása Albrecht főherceggel.¹⁴¹

Az EX az 1930-as, 1940-es években

Az 1930-as és 1940-es évekből származó EX-re irányuló adatok száma lényegesen csekélyebb. Az adatok alacsonyabb száma megköveteli, hogy a Szövetség korszakban játszott szerepét egy fejezetben tárgyaljam.

A húszas évek végére az évtized eleji befolyásához képest eljelentéktelenült az Etelközi Szövetség. Nem szűnt meg, de Bethlen tudatos visszaszorító politikája következtében a két világháború közti korszakban az 1926 és 1932 közötti években tudja önmagát a legkevésbé érvényesíteni.

Az EX befolyásának mértéke Gömbös Gyula politikai szerepének növekedésével párhuzamos. Gömbös továbbra is egyik kulcsalakja a szövetségnek, erről árulkodik Shvoy Kálmánnak egy 1931 decemberi naplóbejegyzése. Eszerint a Vannay-féle puccskísérlet kapcsán Györki Imre szociáldemokrata képviselő interpellált az ekkor honvédelmi miniszter Gömböshöz, kérdezve tőle, hogy tagja-e titkos társaságnak, s annak jár-e üléseire. Gömbös „...azt feleli nem tagja semmiféle titkos társaságnak, s annak az üléseire nem jár. Arcátlan hazugság, mert bizony annak vezető tagja, és minden ülésen ott van.”¹⁴²

1932 októberében Gömbös miniszterelnöki kinevezést nyert. A legális jobboldali egyletek aktivizálódásával párhuzamosan az Etelközi Szövetség is reaktíválódott – egy 1932-es sokszorosított körlevélben közli reorganizálódását.¹⁴³ Közéleti befolyáásszervező aktivitása is újult erőre kap a következő esztendőekben. Továbbra is igyekszik saját embereit döntéshozó pozíciókba helyezni. Jó példa erre Shvoy Kálmán esete, aki 1934-ban fontolóra vette egy szegedi polgármesteri címre szóló pályázatot. Bár ő is EX-testvér, de a Szövetség jelöltjének útját keresztezné pályázati tervével. „Somogyi polgármester nyugdíjba menetelét kezdik tárgyalni, feszegetni. Engem is mind többen és többen keresnek fel és kapacitálnak, hogy pályázzam meg. De van az ellenkezője is. Az EX akko-

¹⁴⁰ ZADRAVECZ, 141.

¹⁴¹ Uo. 149.

¹⁴² SHVOY, 111–112.

¹⁴³ DÓSÁNÉ, 163.

ri (szegedi) vezetője, Papp Nándor fogorvos felkeres és kapacitál, hogy ne is gondoljak reá, mert Szécsényi akar pályázni, és én Szécsényi minden esélyét lerontom.”¹⁴⁴

A sajtófronton igyekezett az EX minél több szócsövet szervezni. 1935-ben „a szegedi EX 2. Osztálya a szegedi lapokat illetőleg beadványt intéz, amelyekben a Szegedi Új Nemzedéknek az EX részére való megszervezését javasolja.”¹⁴⁵

A közigazgatási gárda tagjainak kinevezésében az EX szava mindig döntő súllyal esett a latba. 1939-ban Shvoy, mint Horthy régi szegedi ismerőse a kormányzóval beszélgetve közli a szegedi főispán, Imecs György alkalmatlanságát. Meggyőzte Horthyt, az leváltotta Imecset, aki az EX akkori szegedi nemzetségfője volt, de az új szegedi, valamint hódmezővásárhelyi főispánt megintcsak Feilitzsch és az EX jelölte ki.¹⁴⁶ A megbízható EX-köztisztviselők érdekképviselőt a legfelsőbb hatalmi régióban is érvényesítették. 1944 áprilisában a szegedi főispánt, Tukats Sándort fel akarták menteni, a kormányzó azonban Feilitzsch javaslatára nem írta alá a felmentését. „Szomorú – írja Shvoy Kálmán – még mindig az EX dolgozik.”¹⁴⁷

Az EX befolyásának kétségtelen megerősödését jelzi az 1935-ös parlamenti választások folyamán ismét nagy számban az Országgyűlésbe kerülő testvér-képviselő. Valószínű, hogy az 1931–35 között működő Országgyűlésben is ültek EX-testvérek. Az 1931-es Országgyűlés kormánypárti tagjait azonban még Bethlen jelölte ki és válogatta össze, aki – miután megszilárdult kormányzati pozíciója – mind kevésbé igyekezett támaszkodni egy háttérhatalmi aspirációkra törekvő titkos társaságra. Gömbös azonban, aki haláláig vezető EX-személyiség volt, valószínűleg tudatosan igyekezett az 1935-ös választásokon minél több EX-képviselőt bevinni a Parlamentbe, olyan emberanyagot tudván maga mögött, akik felett a Szövetségen keresztül is diszponálhat. Az újonnan bekerült kormánypárti képviselők, a „Gömbös fiókák” közül, akik nem voltak korábban EX-tagok – vagy, ha már voltak is azok, mint pl. Shvoy Kálmán, de katonaként komolyan vették az 1923-as vagy 1926-os kilépésre felszólító kormányzati utasítást – azokat beléptették a Szövetségbe. „Még Szegeden megalakult egy bolsevistaellenes alakulat, szövetség, a magyar tudományos fajvédők társasága. (Itt egyértelműen az EX-re kell gondolnunk, hisz a MTFE fedőszerve volt az EX-nek, ráadásul a fedőszerv csak 1920. szeptemberében alakult meg Budapesten – kiemelés tőlem F.M.Z.) Erről a kormányzó is tudott. Csáky minisztersége alatt a tiszteket ebből kiléptették, így én is kiléptem. Később Gömbös ezt a társaságot mind jobban és jobban hatalmába kerítette, s saját egyéni politikai céljaira kihasználta. Mikor képviselő lettem, engem is felszólítottak, hogy lépjek be. Ebben a társaságban láttam a fiatal képviselők nagy részét, kivéve azokat, akiknek származási hibájuk volt, ezek pedig sokan voltak. Ez a társulat tulajdonképpen nem csinált semmit, néha összejött, és akkor egy gyenge önképzőkör nivóján mozgó előadásokat hallottunk monopolkapitalizmusról stb.-ről. Az egésznek csak az volt a lényege, hogy ezen keresztül is kézben akartak tartani bennünket, s erre hivatkozva dirigáltak minket. Ha valami állás betöltéséről volt szó, mindig azt hangoztatták, hogy mi sorainkból kerülnek azok ki, és éppen ellenkezőleg, mindig Chorin vagy valamely más pénzkapacitás emberét nevezték ki. Tulajdonképpen nagy volt az elégedetlenség ebben a társaságban is.”¹⁴⁸

¹⁴⁴ SHVOY, 123.

¹⁴⁵ Uo. 141.

¹⁴⁶ Uo. 194.

¹⁴⁷ Uo. 194., 283.

¹⁴⁸ Uo. 151–152.

A Gömbös által parlamentbe hozott új, nagyszámú képviselői csoport tagjai jobbára az 1919 után felnőtt értelmiségi, közhivatalnoki, katonatiszti garnitúrából kerültek ki, melynek társadalmi eredete heterogén volt, valamint a „szegedi társaság” azon elemeiből, akik a 1920-as évek politikai fősodrába még nem kerülhettek be. E képviselői csoport határozta meg a az új elnevezésű kormánypárt, a Nemzeti Egység Pártja (NEP) legkirívóbb arculatát. Agilitásuk, agresszivitásuk révén e képviselői csoport (kb. 40–50 fő) egyre inkább meghatározóvá vált, és a Horthy-rendszer kormányzati politikájának bal- és jobboldal felé záró szisztémáját jobb felé egyre inkább képlékennyé tették. „Cs”-csoportnak nevezték őket, mivel prominens vezetői közül soknak a vezetéknévében megtalálható volt a „cs”hang. Ilyenek voltak: Mecsér András, Sheftsik György, Mocsáry Dániel, Festetics Domokos gróf, Jurcsek Béla, valamint a csoporthoz sorolták még Rajniss Ferencet, Bárczay Ferencet. A pártbeli fő támaszuk Marton Béla NEP-főtitkár volt (MOVE-elnök 1932–39 között) valamint vitéz Endre László. Egyes miniszterek is igyekeztek jó kapcsolatot tartani velük, pl. Hóman Bálint kultuszminiszter, vagy Bornemisza Géza kereskedelemügyi miniszterek.¹⁴⁹

A „Cs”-csoport az EX-ben is hangadó lett „Ez az egész társaság, de legalábbis a leghangosabbak mind benn voltak az EX-ben, és ott is összetartva. Martonon keresztül diktáltak. A képviselők ugyanis, akik EX-tagok voltak, egy csoportot képeztek, és időnként a Podmaniczky-utcai szabadkőműves páholyban, a MOVE helyiségeiben jöttek össze... (Gömbös ott volt az első összejövetelen és ott slágvortolt, halandzsázott, és mindent megígért, de nem tartott meg. Az EX képviselői értekezletek egy önképzőköri gyűlésnél többet értek el, de alkalmasak voltak arra, hogy ez a kis mindenre elszánt társaság a maga céljaira kihasználja, abba a többit leterrorizálja, s a saját embereit, a saját céljaira összetartsa. Vezetőik voltak Marton, Mecsér és a zsinóron vezetett öreg tökéletlen hülye, Bárczay Ferenc.”¹⁵⁰

Gömbös Gyula 1936 októberében meghalt. Utóda Darányi Kálmán kezdetben igyekezett a szárnára megbízható konzervatívokat helyezni pozíciókba, leváltva a „Gömbös-árványát”. A NEP jobbszárnyának képviselői az EX-ban is igyekeztek érdekeiket érvényesíteni. Gömbös halála után Darányit meg akarták győzni egy EX-ülés után, hogy Kozma Miklós helyett egyik vezéregyéniségüket a MOVE-elnök Marton Bélát nevezze ki belügyminiszterre. Darányi ekkor ellenállt, de később egyre inkább befolyásuk alá került. Shvoy Kálmán már 1936 végén azt írta, hogy bár a miniszterelnök próbálta visszaszorítani a pártban a radikálisokat, de csak gyengén, mert „...nyilván az EX fogta le a kezét...”¹⁵¹

1937 januárjában a kormánypárt új szervezeti szabályzatot kapott, és ez magával hozta a jobbszárny befolyásának ideiglenes csökkenését. A „Cs-csoport” ezután arra törekedett, hogy szervezkedése súlypontját a társadalmi szervezetekbe tegye át, és főleg az EX-en belül ellentámadásba ment át.¹⁵²

Az EX-ben történtek kihatottak a kormánypárt belső viszonyaira is. 1938 elején Ivády Béla (a pásztói választókerület képviselője), lemondott a NEP elnöki posztjáról. A lemondás okát Shvoy Kálmán a következőkben látja: „Ivády azért mondott le, mert egy EX-értekezleten a Podmaniczky utcában, amelyen ő is részt vett, mint a Nemzeti Liga tagja, Jurcsek kíméletlenül és durván megtámadta, hogy tehetetlen, nem tesz a pártért, és

¹⁴⁹ Uo. 150.

¹⁵⁰ Uo. 154–155.

¹⁵¹ Uo. 156–157.

¹⁵² Uo. Perneki Mihály bevezető írása. 15.

a párt egész elposványosodik. Egy furcsa és szemtelen támadás volt!”¹⁵³ (Ivádyt a NEP pártelnöki posztján Tasnády-Nagy András követte.)

A kormánypárt jobbszárnyának képviselői 1937-ben nyitni kívántak Szálasi Ferenc mozgalma irányában. „Marton Béla az EX-ben nyíltan megmondta, sőt avval a konkrét javaslattal jött, hogy Szálasisal kellene tárgyalni és vele az érintkezést felvenni, mert...a jövő zenéje az ő irányzatuk, és a jövő választásnál a nyilasoké lesz a választók legnagyobb része.”¹⁵⁴

Miután Szálasi politikai szerepe felértékelődött, az EX kísérletet tett a beszervezésre. Szálasi elutasította az ajánlatot, erre a beszervezéssel megbízott EX-testvér alig burkolt módon fenyegetőzni kezdett: közölte, hogy olyan mérgeik vannak, amelyekkel mérgezési tünetek nélkül el lehet távolítani bárkit az élők sorából. Szálasi nem tudta megfélemlíteni, állítólag a következőképp válaszolt: „Honnan veszi hogy én gyógyszerész akarok lenni?”¹⁵⁵

Tévedés lenne azt hinni, hogy az Etelközi Szövetség tagsága kizárólag nyilas szimpatizánsokból állt volna. A már említett csoport erőteljesen jelenítette meg magát az EX-ben, de jócskán akadtak a jobbratolódásnak ellenzői is. 1938 szeptemberében vita alakult ki egy EX-gyűlésen, amelyen képviselőházi tagok, miniszterek, államtitkárok vettek részt. (Keresztes-Fischer Ferenc, Bornemissza Géza, Mikecz Ödön, Antal István stb.) A téma a nyilasokkal folytatandó viszony volt. Shvoy Kálmán szerint nem lehetett egységes nyilasellenes álláspontot elfogadtatni, mindebből arra következtethetünk hogy a testvérek zöme nem pártolta a nyilasokkal való együttműködést.¹⁵⁶

Imrédy Béla miniszterelnök parlamenti házszabály módosítási törekvése miatt 1938. novemberében a kormánypártból kilépett hatvankét képviselő (a „disszidensek”). A kilépők nem alkottak egységes csoportot. A kilépettek egyik csoportjának rendező elve az EX-tagság volt. „Bornemisszának és Mikecznek az volt a szándéka, hogy az EX-tagok tömörüljenek, és legfeljebb a jó fajmagyarok csatlakozhassanak hozzá.”¹⁵⁷ Ez az adalék további bizonyíték arra, hogy a Szövetségben különböző irányultságú jobboldali elemek működtek.

Az EX személyi összetétele ugyan heterogén, de a vezetésének irányultsága egyre inkább jobbra tartó volt, illetve a németek felé való határozottabb orientációt részesítette előnyben. 1940 őszén így értékeli az Etelközi Szövetséget egy ismeretlen forrásból származó beadvány: „EKSZ. Hivatva lenne a konjunktúramentes, puritán légkör megteremtése, az emelkedett nemzeti szellem ápolása. Elnöke báró Feilitzsch Berthold, legalább tíz igazgatóságnak tagja, amelyek közül többen, vele együtt nem kimondottan turáni eredetűek. Egyik fő funkcionárius vitéz Endre László. Az utóbbi években hihetetlen nagyfokú szélsőséges agitáció fészke. Tekintettel arra, hogy a vidék tényezői úgyszólván kivétel nélkül tagjai, a legjobb hiszeműen követők utasításait nem tudván a központ politikai irányváltozásáról, rendkívül nagy veszélyt rejt magában ilyen irányú működése.”¹⁵⁸

¹⁵³ SHVOY, 165.

¹⁵⁴ Uo. 164.

¹⁵⁵ Koós Kálmán: Voltunk, vagyunk, leszünk. Budapest. 1999. 281.

¹⁵⁶ SHVOY, 164., 343.

¹⁵⁷ Uo. 180.

¹⁵⁸ Ismeretlen forrásból származó beadvány a magyar belpolitikai helyzetről... 1940. ősze. In. Horthy Miklós titkos iratai. Szerkesztette Szinai Miklós és Szűcs László. Budapest. 1963.

1940-ben Shvoy Kálmánt kizárták az EX-ből, így a Szövetség berkein belül történtekről, ülések lefolyásáról nincs tudomásunk, csak utalások vannak a működésére, a közgazgatási, bírói karban továbbra is meglévő befolyására.¹⁵⁹

Pontosan nem rekonstruálható a vezetés összetétele a 30-as, 40-es években. Gömbös kétségtelenül az egyik meghatározó vezéralakja volt az EX-nek – titkos társaságbeli szerepét igyekezett is felhasználni nyílt politikai ambíciói érdekében. Gömbös halála után a vezetés már egyértelműen Feilitzsch Berthold kezébe csúszik át – jóllehet korábban is ő volt hivatalosan az első ember az EX-ben. Gömbös, mint „erős ember” halála után határozottabban Feilitzsch kezében összpontosul az EX-en belüli hatalom, akár „vezérintézői”, akár „elnöki” címmel bír.

Bárá Feilitzsch Berthold

Feltételezhetjük, hogy egy belső szabályzati módosítás után Feilitzsch nagyobb hatáskörrel rendelkezett és a vezetésbe több szélsőjobboldali került be. Tudomásunk van ugyan olyan politikusok EX-vezéri tagságáról, akik szemben álltak a nemzetiszocialista irányzatokkal (pl. Keresztes Fischer Ferenc), de ilyen irányú elkötelezettségüket a Szövetségben belül nem tudták érvényesíteni – ebben talán az érdektelenség, az EX súlyának pontos fel nem mérése is közrejátszott. A tagság a jelek szerint megoszlott a németekkel szemben tanúsított álláspont tekintetében. Egy részük és különös hangsúllyal a vezetés a végsőig való háborús erőfeszítéseket szorgalmazta német szövetségben, míg a másik – pontosan meg nem állapítható hányaduk – a Harmadik Birodalommal való szembenállást képviselte. „Az EX alapszervéből fejlődött ki a 40-es években a Magyar Front konzervatív jobbszárnya.”¹⁶⁰ Hasonló lehetett a törés, mint a megosztott vezetésű Kettős Kereszt Vészövetségben (a két organizáció között személyi átfedésekről korábban már ejtettem szót). A Szövetség hivatalos vezetése azonban 1944 októberében támogatta a nyilasok hatalomátvételét. A kormánypárt országgyűlési képviselői közötti és főleg a közhivatalnoki-közigazgatási szférában meglévő erőteljes EX-jelenlét zökkenő mentesebbé tehetette Szálasi hatalomra kerülését.

Az Etelközi Szövetség működéséről a hungarista országglás időszakából nincs információnk.

Befejezés

Az Etelközi Szövetség szerepe a Horthy-korszak két időszakában nagyobb jelentőségű. A rendszer megszilárdulásának első éveiben a leghatékonyabb a működése. Ekkor tevékenységében többségben találhatunk középutas, kiegyensúlyozó, a rendszer stabilizálását szolgáló elemet, függetlenül a deklarált szélsőjobboldali ihletettségű céloktól.

A 30-as évek második felétől az EX újból megerősödik, ennek jelentősége a magyar politikai közélet fokozatos jobbratolódásában és – az 1944 október 15–16-i hungarista hatalomátvételben játszott – feltételezhetően – nem elhanyagolható mértékű szerepé-

¹⁵⁹ SHVOY, 211., 232., 243., 283.

¹⁶⁰ VAYAI. 362.

ben mutatkozik meg. (Ezzel párhuzamosan az EX tagságának egy pontosan meg nem határozható hányada fokozatosan szembefordul a Harmadik Birodalommal és a Harmadik Birodalom melletti szövetséget igénylő magyar politikai erőkkkel.)

Az EX arculatának megformálásában és irányításában végig nagy szerepet játszó báró Feilitzsch Berthold egyértelműbb és határozottabb vezető szerepe a 30-as évek végétől mutatkozik meg.

A legjelentősebb ráhatást a Szövetség a közhivatalnoki-közigazgatási réteg tagjaira fejtí ki. A korszak elején a Nemzeti Hadsereg illetve a Honvédség tisztikarának jelentős része is tevékenyen bekapcsolódik az EX munkájába. (A II. világháború éveiből nincs tiszta képünk a Honvédség vezetőinek érintettségéről.) A parlamenti képviselők (döntő súllyal a mindenkor kormánypártiak) jelentős hányada illetve számos kormánytag is tagja lett az EX-nek. A Kormányzó közvetlen környezetének érintettsége az 1920-as években egyértelmű, a későbbiekben erre vonatkozó adatunk nincs.

Az EX jelentőségéről a korszak végén Shvoy Kálmán (volt EX-testvér) ad rövid leírást. Több naplóbejegyzésében is lekicsinylően írt a Szövetségről. Az EX-ről adott utolsó, 1944. szeptember 15-én írott megnyilvánulásában személyes sérelmekről is vezérelt elfogultsággal másképp fogalmaz: „Egy titkos társaság, a ‘fehér szabadkőművesség’ uralta az országot politikailag, de a katonaságot is. Az EX – az Etelközi Szövetség volt ennek az országnak az átka, ez uralta a kormányzót, a hadsereget, miniszterelnököt, kormányt, mindent. Ez öncélú és protestáns tendenciájú volt, ez tett tönkre minket, ez juttatott minket ide. Egy olyan marha állat, mint a báró Feilitzsch Berthold irányítja az ügyeket és egy titkos ‘7 személyes vezérek tanácsa’.”¹⁶¹

Joggal tarthatjuk túlzónak a fent idézett sorokat, de az eddig leírtak alátámasztják, hogy az Etelközi Szövetség valamilyen mértékben mindig gyakorolt befolyást a két világháború közötti és a II. világháború alatti időszak hivatalos magyarországi politikájára.

¹⁶¹ SHVOY, 288.

Pröhle Vilmos

1871-ben született a Vas vármegyei Füteleken evangélikus családban. Tanulmányait a budapesti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemen végezte, 1895-ben szerzett bölcsészeti doktorátust török nyelv- és irodalomból. 1899–1919 között a nyíregyházi evangélikus gimnázium tanára, 1908-tól a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen a török–tatár nyelvek magántanára. 1923 és 1943 között a budapesti egyetemen a kelet-ázsiai tanszék vezetője, egy ideig helyettes vezetője az arab filológiai tanszéknek.¹⁶² Nyelvzseni, a hozzá közel állók szerint 40 (!) nyelv ismerője.¹⁶³ A kínai és japán nyelvek tanulmányozásának első hazai úttörője, a japán haiku versek egyik első magyarországi fordítója. Tanulmányutakat tett Törökországban és Oroszországban, jelentős anyagot gyűjtött a baskír, karacsáj, balkar nyelvekből. Számos nyelvtankönyv és nyelv-tudományi mű szerzője.

Az 1920–1922 közötti Nemzetgyűlés képviselője. A turanista mozgalom egyik vezető alakja és hirdetője, a magyar–japán nyelvi rokonság propagálója. Szélsőjobboldali politikus. 1919-ben fő kezdeményezője az Etelközi Szövetség megalapításának. Az Ébredő Magyarok Egyesületének vezetőségi tagja.¹⁶⁴ Pontosan nem meghatározható időszakokban, de az 1920-as évek első felében biztosan tagja az EX hétagú Vezéri Tanácsának. A szövetség eszmei célkitűzéseinek, ideológiájának fő kidolgozója. Az 1920-as évek elején, mikor a katolikusok és protestánsok közti felekezeti ellentétek még számottevőek voltak a magyarság körében, a lelki egység megteremtése céljából új vallást igyekezett kialakítani keresztény rítusok és ősmagyar motívumok szintetizálásával. (Lehetséges, hogy az új vallásalakulatot nem széles körben igyekezett terjeszteni, inkább exkluzív jelleggel, a vezető elitnek szánva azt.)

Az 1940-es években származásának tudata, valamint Adolf Hitler iránti nagyrabecsülése folytán a Volksbund tagja lett.¹⁶⁵ 1945-ben Németországba távozott, Berchtesgadenben hunyt el 1946 novemberében.¹⁶⁶

Báró Feilitzsch Berthold

Báró Feilitzsch Berthold a magyar történelem egyik titokzatos alakja. Soha nem szerepelt a nyilvánosság előtt mint élvonalbeli politikus, szürke eminenciásnak tekinthető, aki a betöltött hivatalos pozícióin túlmenő befolyással rendelkezett 1919 és 1945 között.

¹⁶² Magyar életrajzi lexikon. <http://mek.oszk.hu/00355/html/ABC1587/12472.htm> (A továbbiakban: Magyar életrajzi lexikon)

¹⁶³ A Kelet-ázsiai Tanszék története. Dr. Csongor Barnabás emlékezésére. <http://www.btk.elte.hu/kinai/egyeb/tortenetcsongor.html>
(A továbbiakban: A Kelet-ázsiai Tanszék története)

¹⁶⁴ Magyar életrajzi lexikon

¹⁶⁵ A Kelet-ázsiai tanszék története

¹⁶⁶ Magyar életrajzi lexikon

1867-ben született Törökkanizsán. Apja báró Feilitzsch Feodor Lázár frank eredetű evangélikus családból származott és 1855-ben telepedett le Magyarországon a Császári és Királyi Hadsereg tisztjeként. Anyja Lukács Friderika. Feilitzsch magyar szellemű nevelést kapott, jogot hallgatott Pozsonyban. Báró Bánffy Dezső lányát veszi feleségül. 1895-ben királyi kamarás, 1897-től 1906-ig Szabolcs vármegye főispánja. 1906-tól közigazgatási bíró, 1920-ban nyugdíjazzák.¹⁶⁷ Saját leírása szerint ekkortól: „...a keresztény társadalom szervezésében vettem részt és nagymértékben közreműködtem a belső po-

A Johannita rend küldöttsége átnyújtja a kormányzónak a rend jelvényeit (1927). Balról a harmadik Feilitzsch Berthold

litikai helyzet nyugodtabb nemzeti irányú kialakulásának biztosításában.”¹⁶⁸ 1927-től 1929-ig Csonka-Bihar, 1929-től 1931-ig Békés vármegyék főispánja.¹⁶⁹

1912-től a protestáns porosz Johannita Lovagrend tiszteletbeli lovagja, 1922-ben a rend valóságos lovagja, 1924-től haláláig a rend magyarországi kommandátora. 1927-ben ő avatja fel és öltözteti be Horthy Miklós kormányzót a Johannita Lovagrend tiszteletbeli kommandátorává.¹⁷⁰

1920-tól legalább egy és legfeljebb két rövid megszakítással az Etelközi Szövetség első számú vezéralakja (vezérintéző, esetleg – a 30-as évektől – elnök). Az 1930-as években a Magyar Testvéri Közösség parancsnoka, a 30-as évek végétől a Magyar Országos Véderő Egyesület, az Ébredő Magyarok Egyesülete, és a Kettős Kereszt Vérszövetség vezetőségi tagja.¹⁷¹

Az Etelközi Szövetségben betöltött tisztsége folytán befolyással bírt a magyar jobboldal képviselőire, hisz a prominens EX-tagok általában az ő kezébe tették le az esküt. Mint legmagasabb rangú tisztviselő ő kezelte a titkos szervezet bizalmas anyagát, így a közélet számos személyéről sokat tudhatott. Görnyedt testtartása és háttérpolitikai működése miatt ellenfelei-ellenségei állítólag „púpos bábjátékosnak” titulálták.¹⁷²

A két világháború közti jobboldal, de különösen a szélsőjobboldal számos képviselői között igen nagy tekintélynek örvendett, véleményére mind a konzervatív jobboldal, (köztük a Kormányzó), mind az „új szélsőjobboldal” adott.¹⁷³ Dr. László András szerint báró Feilitzsch Berthold volt a magyar jobboldal – félig titkos – „spiritus rectora”.¹⁷⁴

¹⁶⁷ Feilitzsch Berthold: Emlékeimből! Budapest. 1933. 4–33.

¹⁶⁸ Uo. 38.

¹⁶⁹ Uo. 39.

¹⁷⁰ Uo. 42–45.

¹⁷¹ László András: A lovagi út. In. Tradíció. A metafizikai tradicionalitás évkönyve. 1999. 140. (A továbbiakban: LÁSZLÓ)

¹⁷² GÁRDOS, 73.

¹⁷³ Horváth Róbert: Báró Feilitzsch Berthold. In. Sacrum Imperium V-VI. 14. (A továbbiakban: HORVÁTH)

¹⁷⁴ LÁSZLÓ, 140.

A 30-as évek végétől, illetve a II. világháború évei alatt vezető szerepe az EX-ben és befolyása mindenekelőtt a közhivatalnoki-közigazgatási gárda tagjaira kitüntetett mértékű. 1943-ban az Országgyűlés Felsőházának kinevezett tagja.¹⁷⁵ A II. világháború folyamán a Harmadik Birodalom oldalán folytatott harc elkötelezett híve. 1944 október 15-én szembefordul a kormányzóval, 1944. novemberében Szálasi Ferenc a Felsőház alelnökévé nevezi ki.¹⁷⁶

A háború után vezető szerepet játszik az 1939-es pütkösdi választások után megalakult Képviselőház és a Magyar Királyság Felsőházának a németországi Altöttingben 1947-ben összeült közös ülésének megszervezésében és lebonyolításában. Spett Ernő mellett az Altöttingi Országgyűlés elnöke.¹⁷⁷

1949 novemberében hal meg a németországi Unterhartmannsreuth-ban.¹⁷⁸

A cikk a szerző egyetemi szakdolgozatának átdolgozott változata.

¹⁷⁵ SHVOY, 254.

¹⁷⁶ HORVÁTH, 19.

¹⁷⁷ Magyarország a II. világháborúban. 20–21.

¹⁷⁸ HORVÁTH, 19.

MEGKOPOTT A FEKETE GYÉMÁNT FÉNYE

(A nógrádi szénmedence a III. ötéves (1966–1970) tervidőszakban)

SZVIRCSEK FERENC

Vizsgálódásunk időszakában a nógrádi szénmedence mintegy 600 km² területen helyezkedett el, kiterjedése észak-déli irányban 30 km, kelet-nyugati irányban 20 km. Ennél azonban nagyobb területre terjedt ki a dolgozóinak lakóhelye, még 60 km-re fekvő községekből is jártak be dolgozni a szénbányákba. A nógrádi szénmedencében évszázados hagyománya volt a szénbányászatnak, de elfogyott a magas kalóriájú és gazdaságosan kitermelhető szén, és a nógrádi szénnek adottságai – a nagybányai terület kivételével – rosszabbak lettek az országos átlagnál. A kitermelés önköltsége alacsonyabb volt az országos átlagnál, de a szénmedence termelésének értékesítési ára az alacsonyabb fűtőérték, és magas hamutartalom miatt csak mintegy 65%-a az országos átlagnak. A veszteség (1966-ban, 284 millió Ft.) egy része azonban a fennálló szénárrendszer következménye volt, mely a nógrádi energetikai szeneket nem a tényleges használati értékén vette figyelembe. Az ország energiaszerkezetében beállott korszerűsítési folyamat miatt a mélyművelésű széntermelés stagnált s további csökkenésével kell számolni.

Az 1960-as évek közepén az ország energiagazdálkodásában új szemlélet honosodott meg. A mennyiségi szemlélet helyett, az energiahordozók gazdaságosságának ügye került előtérbe, s megindult a szénbányászat termelési összetételének optimalizációs vizsgálata, mely a kedvezőtlenebb geológiai adottságokkal rendelkező, gazdaságtalan szénmedencék korábbi mennyiségnél visszafogottabb termelését célozta meg. Már az első számítások után kiderült, hogy legnagyobb mértékben a nógrádi széntermelés csökkentése lenne gazdaságilag indokolt. A minden áron termelésnövelő cél helyett a rövid időn belüli termelésmérséklés lett a vállalat feladata. A Nehézipari Minisztériumban, Tóth Miklós és Faller Jenő vezetésével dolgozták ki a szénmedencékre vonatkozó termelésmérséklési programot, mely visszafogottabb volt az optimalizációs számítás-hoz képest. Ugyanis figyelembe vették azt a tényt, hogy az iparmedencében továbbra is biztosítani kell a foglalkoztatottságot, hogy ne vesszen el a feltárt szénvagyon és a korábbi beruházások se váljanak feleslegessé. A nógrádi szénbányászat vezetőinek a feladata lett a szénmedencén belüli intézkedések megtervezése és végrehajtása. Ennek során a gazdaságosabb, nagy szénvagyonnal rendelkező bányák korábbi korszerűsítése mellett a magas költségszinttel működő bányák feltárt szénvagyonának gyorsított ütemű lefejtését tervezték. Azonnali intézkedésként, néhány számottevő szénvagyonnal már nem rendelkező, veszteséges, mélyművelésű bánya és külfejtés bezárását határozták el.

1965. januárjában, a Nógrádi Szénbányászati Tröszt vezetői először érzékelték annak a veszélyét, hogy a vállalat kedvezőtlen műszaki-gazdasági mutatóinak következté-

ben a szénbányászat esetleges visszafejlesztése, komolyan érintheti a szénmedencét is. A tervelőirányzat szerint a tröszt termelése az előző évhez viszonyítva csökkenni fog, nem számolnak a vasárnapi termeléssel (még 1964. január-februárban, a népgazdaság érdekének megfelelően, röpgyűléseken spontán indultak be a vasárnapi műszakok felajánlásai), csökkenteni tervezik a túlórákat, igyekeznek a vállalati belső tartalékokat felhasználni. Ugyanis a NIM kedvezőtlenül bírálta el több rekonstrukciós programjuk tervezetét, azzal az indokkal, hogy a beruházások után sem várható az üzemek gazdaságosságának a javulása, sőt a korábbi állapothoz viszonyítva még romlás is bekövetkezhet. Ennek oka, hogy a rekonstrukciók általában a szénvagyon bővítésére irányultak – hiszen egy évvel korábban erre ösztönözték a vállalatot – és ez a törekvés területnővekedéssel járt együtt. Megnövekedtek az szállító utak, ami kedvezőtlen beruházási összetételt jelentett, növekedett az önköltség. A tröszt vezetői kénytelenek voltak a korábbi fejlesztési elképzeléseiket felülvizsgálni, s a hangsúlyt már nem a régi üzemek rekonstrukciójára, hanem az új üzemek létrehozására helyezték. Akik nem ismerték a szénbányászat helyzetét és szerepét Nógrád megye gazdasági és politikai életében, jogosan vélhetik, hogy a tröszt vezetői ekkor helyesen döntöttek, mert maguk mögött tudva a megye politikai-mozgalmi testületeinek a támogatását, a tervtárgyalásokon a számukra kedvezőtlen tendenciát szerették volna megfordítani. Érzelmileg helyeselhetők, hogy a vezetők a tröszt beruházási politikájára és a szénmedence fejlesztésének tervezésére a NIM határozottan kibontakozó véleményét – hogy a nógrádi szénmedence fejlesztése, az új bányák és a rekonstrukciók népgazdasági szempontból nem kívánatosak – nem tudták elfogadni. A tröszt legfontosabb feladatai közé sorolták, hogy a NIM és a megyei pártszervek közbejöttével a szénmedence jövőjét revízió alá vegyék és az országos távlati tervekkel összhangban újabb, realisabbnak tűnő távlati tervet dolgozzanak ki. Az MSZMP Nógrád megyei Végrehajtó Bizottsága, 1965. január 29-én, hasonló értelemben foglalt állást, kihangsúlyozva azt a véleményét, hogy termelési oldalról új bányák telepítésére a vállalat megkutatott földtani készlete 212,5 millió tonna, és ebből a műrevaló készlet 156 millió tonna, a kitermelhető készlet 127,2 millió tonna, s az évi 4 millió tonna átlagos termelést feltételezve, mintegy 32 évre biztosítja majd a megyei szénbányászat fennmaradását. Mindezek ellenére, a Nógrád megyei szénbányászat távlati lehetőségeinek a megkérdőjelezése, gyorsütemű elvándorlást indított el.¹

A szénhidrogének előretörése, az olcsó kitermelési és beszerzési lehetősége, valamint a jobb határfokú hasznosítása, országosan a barnaszén szükséglet csökkenéséhez vezetett. Mint árkiegyenlítést élvező, gazdaságtalan vállalatnak, a Nógrádi Szénbányászati Trösztnek 1965-től visszafejlesztési irányt szabtak. Az 1965-ben meghozott, az ország energiaszervezési szerkezetét megváltoztatni kívánó gazdaságpolitikai döntés, természetesen magában foglalta és kiemelten kezelte a szénbányászat termelésének a csökkentését. A döntés megalapozott és előrelátó volt ugyan, ám a visszafejlesztés azon-

¹ NML. XXXV. 51. c. (Az MSZMP Nógrád Megyei Bizottságának iratai. 1956-1989). A végrehajtó bizottság üléseinek jegyzőkönyvei. 1965. január 3. (1. 3. 1965. 220), 1965. január 29. (1. 3. 1965. 223). NML. XXXI. 8. 23. d.

NML. XXXV. 60. y. 1967. szeptember 7. (4. 25. 1966-1967, 1970. 142).

NTM. Adattár. 3207-86. Balogh Miklós: Nógrád megye iparának fejlődése a gazdaságpolitikai koncepciók változásainak tükrében 1957-től napjainkig. 1984. 30-32.

Zsuffa Miklós: Nógrádi Szénbányák. In: Horn János: Egy szakma tükdöklése és hanyatlása. Bp. 2002. 173-174.

ban legsúlyosabban Nógrád megye szénbányászatát érintette, s ezen keresztül a megye gazdasági életének fejlesztési elképzeléseit. Mivel a tröszt vezetői, annak ellenére, hogy már 1958-tól érzékelték a szénmedence jövőjét veszélyeztető gondokat, nem fektettek nagyobb hangsúlyt a differenciált, minőségi fejlesztésre, az üzemszervezésre, így maga a tröszt, és a megye ipara sem tudott kedvező feltételekkel kilábalni ebből a válságból, vagy legalábbis lecsökkenteni a visszafejlesztés egyre gyorsuló menetét.

A III. ötéves (1966–1970) tervidőszakban, az új fejlesztési koncepciók kidolgozása-kor a megye és a tröszt vezetői a visszafejlesztés mértékének csökkentése mellett foglaltak állást. Ennek ellenére a NIM érvelésében a Nógrádi Szénbányászati Tröszt, az országos visszafejlesztési rangsor élére került. A szénmedencében kitermelt szén jelentős része csak erőműben való felhasználásra volt alkalmas, ugyanekkor az országos energia-program a nógrádi szenet felhasználó erőműveket, az akkor gazdaságosnak ítélt energiahordozókra állította át. Annak ellenére, hogy a korábbi, extenzív fejlesztés hatására a kitermelt szén mennyisége már a II. ötéves terv időszakában, a korábbi mennyiséghez képest lassúbb ütemben növekedett, az éves termelés aránya a tröszt feltárt szénvagyónához képest országosan a legmagasabb volt. Az országos termelésen belüli részarány csökkenése a központi szervek valós érve volt, amikor a visszafejlesztés rangsorát kialakították. A Nógrádi Szénbányászati Tröszt széntermelésének költség szintje 1964-ben elérte a 134,6%-ot, több aknaüzemben az eladási ár 2,5-3 szorosa volt. A vállalati veszteség 280 millió Ft-ra nőtt. Az állami támogatás összege – árkiegészítés, veszteségtérítés – elérte a 250-300 millió Ft-ot. A vállalati költség szint alakulását nagymértékben befolyásolta a geológiai adottságok mellett a decentralizáltság is. Az ország 126 mélyművelésű aknájából, a megyében 28 (22%) működött 1965-ben. Országosan egy aknából napi 75 vagon szenet termeltek ki, a nógrádi aknák napi termelése csak 39 vagon volt. A gondot fokozta, hogy a 28 aknából 14, még a megyei átlagot sem érte el. A vékony telepvtagság megnehezítette a bányaművelést, illetve a gépesítést. A géppel jövesztett szén aránya az összes produktív termelés 1,5%-a volt, vele szemben a géppel felrakott szén aránya 1965-ben elérte a 42,7%-ot. A munkahelyi szállítási gépesítése 72%-os volt.

Az ország energiasztruktúrájának átalakítására hozott döntések, tehát Nógrád megye szénbányászatát érintette legérzékenyebben a kedvezőtlen minőségi, műszaki és gazdasági mutatói lapján. A vállalat magas dotációja miatt, az országos szénigények folyamatos mérséklése, mind nagyobb mértékben okozta termelési terveinek a csökkentését. Az akkori megítélés szerint ez a tendencia „reális, időszerű és a népgazdaság fejlődése szempontjából rendkívül hasznos volt”. A Kormány a megoldást a szénbányászat növekedési ütemének csökkentése helyett, a gazdaságtalanul termelő mélyművelésű bányaiüzemek felszámolásában, a szénbányászat tervszerű, fokozatos visszafejlesztésében látta. Az ország széntermelése 1965–1970 között 11%-al csökkent, s 1970-ben csak 5%-al haladta meg az 1960. évi. Ugyanekkor a hazai földgáz termelése az 1960. évi 342 millió m³-ról 1965-ig, 1,1 milliárd m³-ra emelkedett. A kőolaj importja öt év alatt megkétszereződött. Ezzel hazánk energiasztruktúrája gyökeresen megváltozott, a szénfélésegek aránya az energia felhasználásban 51,5%-ra csökkent, a szénhidrogéneké pedig 41,5%-ra emelkedett.²

A Nógrádi Szénbányászati Tröszt az első években azokat az aknákat szüntette meg, amelynek a szénvagyonát 1965-ig, lényegében márt lefejtették. A későbbiekben már

² NTM. Adattár. 1789-75. Gáspár János: Iparfejlesztés és az ipari struktúra átalakulása Nógrád megyében. 67-69.

NTM. Adattár. 3207-86. Balogh Miklós. 1984. i. m. 36-37.

olyan bányák bezárására is sor került, ahol a visszahagyott – alacsony fűtőértékű, nagy hamutartalmú és gazdaságtalanul kitermelhető – szénvagyon több százezer tonna volt. Az 1965-ben meglévő 28 aknából, öt év alatt 18-at számoltak fel, s kettőt összevontak. Egy új akna megnyitásával, 1970-re már csak tíz aknában folyt a széntermelés.

A visszafejlesztésre kialakított minisztériumi programot 1966-ban ismerték meg a Nógrádi Szénbányászati Tröszt vezetői. Az optimalizálási terv radikális termelés- és létszámcsökkentést irányzott elő. Öt év alatt a termelést 32%-al kellett csökkenteni. A tröszt vezetői erre a programra ellentervet készítettek, melyben részletesen kifejtették véleményüket, és nem fogadták el a visszafejlesztés mértékét. Érvelésük azonban ellentmondásos volt. Elsősorban arra hivatkoztak, hogy a rekonstrukciós beruházások félig kész állapotban vannak, (két-három éven belül befejeződnek) és a befektetett beruházási összegek hatásukat a költségszintre még nem érvényesíthették. A bizonytalanságot azonban érzékelteti, hogy a tröszt 1966-ban négy távlati tervkoncepciót készített, s ezek között lényeges eltérések voltak. A visszafejlesztés mértékének csökkentését, elsősorban a megye ismert foglalkoztatási gondjaival indokolva igyekeztek elérni. Elfogadhatatlannak tekintették az erőteljes termelés és létszámcsökkentést. Mindvégig politikai kérdésként kezelték a munkásmozgalmi hagyományokkal rendelkező szénbányászat visszafejlesztését, mert érvelésük szerint az eredeti mértékű leépítés, még a „széncsaták egykori hőseit” is érintette volna. A kényszerhelyzetben átmeneti megoldást jelentettek azok a kormány- és párhatározatok, melyek új ipari üzemek letelepítését tették lehetővé a szénmedencében, illetve kordedvezményes nyugdíjazást és átképzést valósítottak meg. A program fontos része volt a költségek csökkentése, ezért a még működő bányákra optimalizációs számításokat készítettek, s ezek segítségével prognosztizálták, hogy különböző termelési szintek mellett, milyen gazdasági eredmények várhatók. A számítások azt bizonyították, hogy az adott termelési szinten nem volt olyan alternatíva, mely versenyképes lehetne az olcsó import energiaárakkal szemben. A számításokat ezért csak a visszafejlesztések sorrendjének a megállapítására lehetett felhasználni. A nógrádi szénmedencében ezt követően mérséklődött és leállt a szénkutató, feltáró, fejtés előkészítő munka, csökkentek majd megszűntek a legkedvezőtlenebb munkahelyi és bányakapacitások. A termelés a gazdaságosabban termelő bányákra koncentrálódott, annak ellenére, hogy ezek is még mindig veszteségesek voltak.

A Nógrádi Szénbányászati Tröszt elkészítette a szénmedence III. ötéves tervének fejlesztési javaslatait, melyekben kereste azokat a lehetőségeket, melyekkel a jövőt biztatóbbá lehetne tenni. A nehézségek egyik oka abban keresendő, hogy a bányászat részére szabad területeket rejtő mizserfai részen, a III. széntelep gyenge minősége miatt nem tudott a tröszt olyan bányanyitást javasolni, melynek költségszintje kielégítette volna a NIM által támasztott gazdaságossági alapkövetelményeket. A másik ok az volt, hogy a szénmedence déli szélén, ahol megfelelő minőségben található a széntelepek, a kellő megkutatottság hiányában nem lehetett új bányák nyitásával foglalkozni. A kutatómunkára az új ötéves terv sem nyújtott kellő fedezetet. A tröszt már korábban felvetette a Kányás aknával északról és délről szomszédos bükkvölgyi és mátraverebélyi területek megkutatásának és feltárásának a gondolatát, mert a korábbi fúrások mintegy 100 millió tonna szénvagyonot, mutattak itt ki. A vállalat gazdasági mutatóinak további romlását

megállítani, és javulását elindítani a területen létesítendő új bányákkal szeretne volna, elérni. A terület szénvagyonja ugyanis meghaladta a szénmedence összes működő bányájának meglévő szénvagyonát.³

1965 után szénbányászatunkban a „tervszerű visszavonulás” koncepciója, a termelő kapacitások és a termelés folyamatos csökkenése, az ún. negatív racionalizálás útján valósult meg. Az 1966-ban meghozott szervezeti intézkedések azonban még nem érintették közvetlenül a foglalkoztatottakat jelentős mértékben. Megszüntették a vágárképzést, a feltárásokat és kutatásokat jelentősen csökkentették. Az önként kilépők és a csökkenő mértékű munkásfelvétel miatt csak néhány igen távoli munkásjáratot szüntettek meg (Palotás, Feldebrő térségében). Eközben átalakult a magyar szénbányászat irányításának a mechanizmusa, mivel 1967-ben megalakult az Egyesült Magyar Szénbányák (EMSZ) „kényszeregyesülés”, s ezzel egy időben megszűnt többek között a Nógrádi Szénbányászati Tröszt is. A vállalat Nógrádi Szénbányák néven működött tovább. Az optimalizációs számítások nyomán folytatódott a racionalizálás. A Nógrádi Szénbányák termelése az 1965 évi 3,5 millió tonnáról 1966-ban 3,2 millió tonnára csökkent, majd 1970-re 2 millió tonnára mérséklődött. Kalóriaértéke alacsony (2 700 kg/kal), a telepek vékonyak voltak, a bányaművelés nehézsége növekedett. A széntermelés jövőjét tisztázni, csak a dél-nógrádi területek részletes megkutatásával vélték. „A szénbányászat távlata – az 1970 utáni években – a megye jövőjét még inkább bizonytalanná teszi” állapította meg szeptemberi ülésén az MSZMP megyei Végrehajtó Bizottsága. 1965-ben még úgy gondolták, hogy csak 2 000 fő válik feleslegessé a bányászatban, ennek ellenére a szénüzemi létszám az 1966-os 11 000 főről, 1970-re folyamatosan 7 500 főre olvadt. Ezt a nagymértékű csökkenést a vállalat már nem tudta megoldani a korábban alkalmazott eszközökkel, kormányzati segítségre szorultak, melyhez támogatást a megye politikai vezetése és a bányász szakszervezet összehangolt tevékenysége nyújtott. A termelékenység emelése érdekében szigorú létszám, műszak és bérgazdálkodást kellett megvalósítani. Minden üzemnél meghatározott létszámmal és ütemben kellett biztosítani az éves feladatok megvalósítását, és a tervben előírt létszámot nem lehetett túllépni. Fel kellett tártani a létszámtartalékot, és intézkedni kellett a létszámfölösleg megszüntetéséről. Határozottan foglaltak állást abban, hogy „a fölösleges létszám lecsökkentésénél határozottan fel kell lépni a már most jelentkező különböző ismeretségi és baráti kapcsolatok által különböző módon patronált személyek visszatartásával szemben, elsősorban az alkalmazotti munkakörökben”. A foglalkoztatottság megoldását alapvetően már a bányászaton kívül kellett keresni. Ezt felismerve jelentette ki Jakab Sándor az MSZMP megyei

³ NTM. Adattár. 1789-75. Gáspár János. i. m. 71-72.

NTM. Adattár. 3207-86. Balogh Miklós. 1984. i. m. 41-45.

Zsuffa Miklós: Munkarend és hatékonyság kapcsolata a Nógrádi Szénbányáknál. Bp. 1981. Szakdolgozat. 9-11.

Tájékoztató az Országgyűlési képviselők Nógrád megyei csoportjának ülésére. Salgótarján, 1965. november. 1-3., 7-8.

első titkára, hogy „1970 után, a szénbányászat termelésének és létszám helyzetének alakulása miatt politikai, szociális és létszámintézkedésekkel kell szembenéznünk”.⁴

A III. ötéves tervidőszak alatt felgyorsult az ország gazdaságának fejlődése, az ipari bruttó termelés 36%-al, a reáljövedelem 30–32%-al, a reálbér 16–17%-al nőtt. A párt vezetésében többen kezdték hirdetni az évtized közepén, a gazdaság megreformálásának a szükségességét. Nyers Rezső az MSZMP KB titkára a reform szükségességét már 1965. áprilisában megfogalmazta, sürgette az extenzív fejlődésről az intenzív fejlődésre való gyors áttérést. A KB 1966. májusában hozott határozatot a gazdasági reform megvalósításáról, mivel a gazdasági növekedés forrásai és tartalékai kimerülőben voltak. Ennek érdekében a gazdasági környezetet úgy szerették volna átalakítani, hogy a vállalatok érdekelték legyenek a nagyobb teljesítmények elérésében. Jelentősen növelni akarták a vállalati döntési jogköröket, a népgazdasági terv szerepét a gazdasági irányvonal és keretek kijelölésére szorították vissza. A tervutasítás helyett a központi szabályozókkal kívántak operálni. A legfontosabb szabályozó az árrendszer lett, a piaci hatásoknak a közvetítő szerepét szánták. Fennmaradt azonban a hatósági ár, többek között az alapanyagok stb. valamint hatósági megkötések között mozgó ár, pl. bizonyos nyersanyagok stb. esetében. Megmaradt a dotáció, melyet döntően más vállalatok nyereségének elvonásából fedeztek.⁵

1966-ban, mivel érezték a veszélyt, már állandóan napirenden volt a Nógrádi Szénbányászati Tröszt vezetői körében a nyereséges szénbányászat megvalósításának az igénye, mint mondták: „Növelni kell a bányászat eredményességét, a termelés gazdaságosságát, hogy versenyképesek lehessünk a többi szénbányászati trösztrel”. A tervezett létszámcsökkentés érdekében a „hosszú-járaton” közlekedő dolgozóknál a Verpelét-Egerszólát közötti utak csökkentése volt az egyik feladat. A létszám elhelyezésére Heves megyében azonban nem sok remény kecsegtetett, annak ellenére, hogy az embereket a lakóhelyükhöz minél közelebb próbálták elhelyezni. Azoknál a tősgyökeres bányászoknál, akik 10–15 éve a bányászatban dolgoztak, ha nem akartak foglalkozási ágat változtatni, akkor a problémákat a legényszállással akarták megoldani. Nagyon komoly politikai és előkészítő munkát igényelt a létszámcsökkentés, mert a dolgozók nemtetszésével találkoztak nap, mint nap a tröszt vezetői. A dolgozókat komolyan foglalkoztatta a létszámleépítés, „ma én megyek, de holnap Te” volt a szénmedencében ekkor a közismert szállóige. Az MSZMP KB 1965. december 8-i határozatainak végrehajtása a lakosság különböző rétegeinek – így a bányászoknak – az életszínvonalát is befolyásolta. Az ár és belpolitikai intézkedések – progresszív nyugdíjjarulék bevezetése, a hús és húskészítmények és a tejtermékek fogyasztói árának az emelése – nyomán, helyenként peszsimista hangulat ütötte fel a fejét. Annak ellenére, hogy a zsír és szalonna ára csökkent, mondván, hogy „a bányászoknál ezek az áruk még ma is fő táplálkozási cikkek”, feleemel-

⁴ NML. XXXV. 51. c. 1965. szeptember 15. (1. 3. 1965. 244.).

NML. XXXV. 51. c. 1966. január 25. (1. 3. 1966. 252.).

NML. XXXV. 60. y. 1965. augusztus 13. (4. 25. 1965. 8.

Nógrád. 1966. január 4, január 9, január 13, január 15.

Zsuffa Miklós. 2002. i. m. 175–176.

Simon Kálmán: A montanisztika a tudományban és a nemzetgazdaságtanban a századfordulón. In: B.K. Lapok. 133. évfolyam. 2. szám. 2000. 231.

Tamásy István: Őszintén a bányászatról. In: B.K. Lapok. 123. évfolyam. 3. szám. 1990. 146.

⁵ Magyarország története 1918–1990. Szerkesztette: Pölöskei Ferenc, Gergely Ernő, Izsák Lajos. Bp. 1995. i. m. 253–254.

ték a nehéz fizikai munkát végzők bérét, szintén emelték a művezetők, aknászok, lő-mesterek, szállítási felvigyázók, főaknászok bérét, és a családi pótlékot. Ennek ellenére, ilyen nyilatkozatokkal találkozhattunk, egy aknavezető szerint: „Ezt a párthatározatot én sem tudom megmagyarázni, hiszen belenyúltak az én zsebembe is”. A Királytárón az volt a bányászok véleménye, hogy „20 év után miért kellett, hogy sor kerüljön erre az intézkedésre, valószínűleg bajok lehetnek fönna a gazdaság irányításában”. Elmondható, hogy létbizonytalanságban éltek a szénmedence dolgozói, s ez, pl. Kisterenyén különösen érezhető volt. A trösztben ezt annak tudták be, hogy itt a vezetők őszintén beszéltek a létszám átcsoportosításról. Zavart és bizonytalanságot, rossz politikai hangulatot szült az 1966. április 1-én, végrehajtott létszámcsökkentések illetve a foganatosított áthelyezések. A fizikai dolgozók 10%-át, kb. 900 dolgozót érintett a felmondás, a megszokott munkahelyek felcserélése. Lipták Sándor véleménye szerint ennek ellenére „széles körben kell tudatosítani, hogy medencénken belül nincs létbizonytalanság, a becsületesen dolgozó emberek nálunk még hosszú ideig nyugodtan dolgozhatnak”. Ugyancsak tudomásul kell venni, és szembe kell nézni az „új felnövő generációnak az- azal, hogy nem a bányászatban, hanem más népgazdasági ágakban kell munkalehetősé- get keresni”. Az országos tendencia is olyan képet mutatott, hogy 1966. II. félévében újabb termeléskorlátozást kell majd bevezetni, mely elsősorban a nógrádiakat érinti. Az eredeti szakmai terv 3 242 400 tonna szén kitermelése volt (10 561 t/nap). 1966. július 1-től, már csak 3 142 400 tonna előírás volt érvényes (10 236 t/nap), a csökkenés 100 000 tonna. A Mizerfai Bányaiüzemben a közel lakó illetve a helyben lakóknak kell majd munkalehetőséget biztosítani, ugyanis itt 120 fővel csökken a létszám.⁶

A trösztben megtartott pártértekezleten, Jedlicska Gyula adott tájékoztatást a szénbányászat helyzetéről. 1966-ban úgy nézett ki, hogy Nógrád megyében az objektív feltételek rosszabbak, mint az ország más szénmedencéjében. Mint mondta: „felmerültek olyan né- zetek, hogy jobb volna, ha a nógrádi bányászokkal felhagynánk”. A problémával őszin- tén kell szembenézni, azonban nem szabad pesszimistának lenni, de nincs helye a túlon- túl nagy optimizmusnak sem. „Egyszerű állásfoglalás volna, hogy csak tartjuk a bányászok- kat, termeljük a szenet és majd egy későbbi időpontban, megoldódik minden”. A bányá- szoknak itt a nógrádi szénmedencében nem kell szegyenkezniük, hogy ez az időszak be- következett, mert „hiszen a nógrádi bányászok mindig megtették kötelességüket, akkor amikor szén kellett, itt mindig rend volt, itt mindenki kiállt a rendszer mellett. Reméljük, hogy ezek szellemében tudjuk rendezni a kérdéseket is”. Pothornik József trösztigazgató önkritikusan jegyezte meg, „a szénbányászat problémája két évvel ezelőtt jelentkezett, az- óta egyre komolyabbá válik. Olyan emberek sorsával kell foglalkoznunk, akik a magyar munkásmozgalom elitjét alkották, akik pártunk alappillérei. Ez kötelezi a pártot, és a kor- mányt a nógrádi bányászokkal való törődésre”. Ugyanis nagyfokú bizonytalanság volt ta- pasztalható a szénbányászatban. A NIM véleménye az volt, hogy a kedvezőbb geológiai adottságú, gazdaságosan termelő trösztöknek többet, a kedvezőtlen gazdaságosságú tröszt-öknek kevesebbet kell termelnie. Ezért a nógrádiaknak a III. ötéves tervének legfőbb köve- telménye, csökkenő termelési volumen mellett kellett gazdaságosabban termelniük.⁷

⁶ NML. XXXV. 60. y. 1966. február 18. (4. 25. 1966. 34.).

NML. XXXV. 60. y. 1966. április 29. (4. 25. 1966. 34.).

⁷ NML. XXXV. 51. c. 1966. szeptember 15. (1. 3. 1966. 270.).

NML. XXXV. 60. (Az MSZMP Salgótarjáni Járási Bizottságának az iratai. 1956-1983.).

A Nógrádi Szénbányák Vállalat pártbizottságának iratai. 1966. október 20. (4. 25. 1966. 2.).

Elkezdődött közben, a nógrádi szénbányászat jövőjének biztosítását szolgáló munka, s ennek során felmerült, hogy a Mátravidéki Erőmű és a leendő Visontai Erőmű további bővítésével, stabil fogyasztója lehetne a nógrádi szénnek. A szénmedence déli részén megkezdődtek a kutató fúrások, amit folytatni kell annak ellenére is, hogy 1970-ig, új bánya nyitására nincs lehetőség. A nagybátonyi terület öt aknája 40 millió tonna szénvagyonnal rendelkezett, a reménybeli szénvagyonra ennél valamivel több volt, és mód nyílt a termelés koncentrációjának a megvalósítására. Nagybátony valamennyi üzemében beruházások, rekonstrukciók folytak 1966-ban. A Nagybátonyi Bányaiüzem a tröszt területileg és termelés szempontjából is a legjelentősebb üzeme volt. Megkutatott szénvagyonra a déli területnek 80 millió tonna, amelyből az öt működő akna szénvagyonra 42 millió tonna, kitermelhető szénvagyonra 21 millió tonna. A bányaiüzem termelési ellátottsága a jelenlegi aknákból is legalább 18 év, évi egy millió tonnás termeléssel számolva. Reményeik szerint, 1970-ig az egész bányaiüzem dotációmentessé válhat. Rekonstrukciója keretében a szorospataki Szeptember 6. lejtős aknában a dolgozók szállítást személyszállító kocsikkal oldják meg, mert 4 km-t kell bányászataknak gyalogolni, míg a munkahelyükre értek. A Szeptember 6. lejtős akna rekonstrukciója közel 260 millió Ft költségelőiránnyal induló beruházás volt. Már 1955 januárjában elkezdődött Medve akna elnevezéssel. Az 1967. december 31-i befejezés csúszott, az új határidő 1969. június 30-ra lett kitűzve. A Tiribes akna rekonstrukciója 1956. júliusában kezdődött 65,7 millió Ft. költséggel, mely végül 126 millió Ft-ra emelkedett. Teljes üzembe helyezését 1963. végén tervezték, ám ez meghiúsult, miután 1964. szeptemberében, egy előfúrás alkalmával a Nyugati V/a-ereszkében, víz és gázbetörés történt, a bányát kiűrtették, a termelés valamint a beruházás is leállt. Az átadás 1968. december 31-re, módosult. A Katalin II. lejtős akna rekonstrukciója még 1961. augusztusában elkezdődött 42,3 millió Ft. költséggel, melyet 1966-ban fejeznek be. Kányás akna külszíni építési munkái 1963. októberében kezdődtek, 17 millió Ft-os költséggel, befejezési határidő itt is 1966 volt. A Ménkes aknaiüzem rekonstrukciója 1965. novemberi jóváhagyás után, 1966. márciusában kezdődött meg, a befejezés határideje 1968. decembere, 28 millió Ft-os költséggel. Szorospatakon, Ménkesen áttértek az olcsóbb villamos energia felhasználására a sűrített levegő alkalmazása helyett. Kányáson és Tiribesen is elkezdték az átállást.⁸ 1966. novemberében szóba került a Mizserfai Bányaiüzem és a Kisterenyei Bányaiüzem összevonásának a kérdése, melynek során Kisterenye Bányaiüzem, mivel egyes aknáinak a szene kifogyott, betagoódik a Mizserfai Bányaiüzembe. Az elképzeléseknek megfelelően a Kisterenyei Bányaiüzem 1967. január 1-én, megszűnt, az aknák a Mizserfai Bányaiüzem irányítása alá kerültek.⁹ A NIM jelezte, hogy nem kötelezik a trösztöt arra, hogy építsen le 100 000 tonna szenet, de kevesebb dotációt fog kapni, a hiányt saját maguknak kellett fedezniük. (Országosan 500 000 tonnával csökkentették a szénbányászat tervét). Pothornik József trösztigazgató véleménye szerint, ez a szénmennyiség csökkentés azt jelenti, hogy a napi termelés 65 vagonnal fog csökkenni, s ez mintegy 750–800 fős munkás és 150 fős alkalmazott soron kívüli leépítését jelenti. Szükségessé fog válni Tordas lejtős aknán kívül, Tőkés, Forgách és Gáti lejtős aknák termelésének leállítás.

⁸ NML. XXXV. 51. c. 1966. február 24. (1. 3. 1966. 255.).

NML. XXXV. 60. y. 1966. november 2. (4. 25. 1966. 36.).

Nógrád. 1966. november 16, november 17.

⁹ Nógrád. 1966. november 23.

NML. XXXV. 51. c. 1967. március 10. (1. 3. 1967. 282.).

A IV. negyedévben módosítani kellett ismét az éves tervet, és a 100 000 tonnán felül, további 20 000 tonna termeléskorlátozásra adtak utasítást. Ezek a csökkentések 1966-ban, a munkaerő foglalkoztatásában is gondot okoztak.

A tröszt a tervezett 2, 8 millió tonnás széntermelés mellett a gazdaságosan előállítható termékek gyártására és szolgáltatások végzésére is rákényszerült. Még az új gazdasági mechanizmus bevezetése előtt, a 2006/1967/. I. 28. sz. rendelet alapján, a Nógrádi Szénbányák vezetése elhatározta, hogy a szénbányászatnál felszabaduló, másutt el nem helyezhető munkaerő foglalkoztatására, a meglévő melléküzemeket bővítik, illetve újakat létesítenek. Az új profilú tevékenységek az Anyagellátó Üzemen belül: fűrészüzem, ládakészítés, autó szervíz. A Nagybányai Szolgáltató Üzemen belül: vasipari tevékenység, a Fűrőüzem pedig idegeneknek is végez majd fúrásokat. A Mizserfai Bányauzem keretében, a bányászatnál szokatlan, új tevékenységbe kezdtek. A kihasználatlan Rákóczi tanbánya II. számú telepén, gombatelepet létesítettek. Terveik szerint, több bányában is megpróbálkoznak majd a gombatermesztéssel. 1967. őszén az első vágatszakasza már betelepítették a „sampion gomba” spóráit, majd hamarosan a vállalati mikrobusszal szállították a méretes gombafejeket Budapestre. Az első termelési ciklust azonban megzavarta a magas páratartalom és a szellőztetlenség, ugyanis a faácsolatok korhadása és tönkremenetele meggyorsult, és a második termelési ciklus derekán, a főté beszakadt és maga alá temette a gombatelepet. Amilyen gyorsan kezdődött a kísérlet, olyan gyorsan be is fejeződött. A másik új profil a külfejtéses bányászat megteremtése és kifejlesztése volt.

A vállalatnál kevés volt a perspektivikus akna, az EMSZ és a Bányász Szakszervezet minden esetben figyelembe vette a szociális feszültségek kezelésének a gondját, ám a szénmedence műszaki-gazdasági szakemberei között már kialakultak az ellenétes álláspontok az aknák minősítésekor. Az ellentét az alacsony minőségű de könnyebb bányaművelési feltételekkel rendelkező mizserfai-mátranovái bányák és a jobb minőségű, de nehezebb bányaművelési feltételekkel rendelkező Nagybányai környéki „déli-bányák” között alakult ki. A számítások ezeket lényegesen jobb kategóriába sorolta, mint az „északi-bányákat”. A végrehajtás közeledtével a vita annyira elfajult, hogy az észak-nógrádi területen szinte munkacsapatokig kellett meggyőzni a bányászokat arról, hogy elfogadják a nagybányai bányáknál felkínált új munkahelyeket. A Rákóczi bányánál, főleg a kazári munkások megtagadták egy ideig az áthelyezésük elfogadását.¹⁰

A szénbányászat visszafejlesztése egyre erőteljesebben hozta felszínre a megyei ipar területi és ágazati struktúrájának egyoldalúságát és az ebből adódó valamennyi problémát. A salgótarjáni iparmedence ekkortól depressziós területté, és ennek kapcsán az egész megye munkaerő gazdálkodási szempontból problémás területté vált. Még 1965. január 1-től, a Gáti IV. lejtős akna különvált a Gáti Bányauzemtől, önálló gazdasági egység lett. 1967. január 1-én, megszűnt az 1953-ban termelésbe lépett György lejtős akna. A bányászokat más aknákhöz telepítették. 1967. július 31-én megszűnt a Csipkés bányauzem, augusztus 1-én, pedig a Székvölgy aknaüzem. 1968. február 2-án vonták össze a Gáti II. és Gáti IV. lejtős aknákat, a termelés a IV. lejtős aknában folytatódott, a II. lejtős

¹⁰ *Bazsalya Gyula: A Nógrádi Szénbányák szénen kívüli tevékenysége. Kézirat. 11-12.*

NML. XXXV. 51. c. 1967. április 21. (1. 3. 1967. 287.)

NML. XXXV. 60. y. 1968. május 20. (4. 25. 1968. 43.)

aknát pedig felszámolták. 1968. március 15-én, vonták össze Kistelek és Gusztáv lejtős aknákat.¹¹

1968. január 1-től, a szénmedence valamennyi dolgozójára kiterjedően bevezették a 44 órás munkahetet. A szénigényeknek megfelelően szezonális jelleggel az I. és IV. negyedévben 48 órás, a II. és III. negyedévben 40 órás volt a munkahét a széntermelő üzemeknél és a vállalat igazgatóságán. Az építészetnél a téli hónapokban vezették be a csökkentett munkaidőt, a Gépüzemnél illetve a Kisterenyi Vegyesüzemnél, minden második héten volt szabad szombat. Miután a munkaidő 9,5%-al csökkent, a kifizetett bérek szinten tartása érdekében, a szakmánybéres dolgozók keresetét valamint az időbéres dolgozók bérét 9,1%-al megnövelték. A béremelő intézkedések ellenére, a szezonális jellegből fakadóan azonban bérfeszültség keletkezett a téli és nyári hónapok között.¹² A XVII. Bányásznapon tartott ünnepi nagygyűlésen közölték először a nógrádi bányászokkal, hogy ha a szénmedencében továbbra is „bányászkodni” szeretnének, akkor az évi 280 millió Ft-os állami támogatást meg kell szüntetni, s ehhez a termelési önköltséget 20 Ft-al kell csökkenteni, az eladási árat pedig 28 Ft-al kell emelni 1970-ig.¹³ Az 1967. évi eredeti, 2,8 millió tonnás termelési tervüket a NIM évközből 60 000 tonnával csökkentette, majd a jelentős szénkészletre hivatkozva mégis tudomásul vette, hogy a csökkentett tervhez képest is 40 000 tonnás lemaradása lesz a vállalatnak. Ugyanis év végén a TÜZÉP készlethiánya tette szükségessé, hogy darabos szénből nagyobb mennyiséget termeljenek. A 2 727 471,4 tonna széntermeléssel, a csökkentett tervhez képest így 12 528,6 tonna lemaradás keletkezett. Az ok egyszerű, 1967-ben maximális 700 fős létszámbeli hiány keletkezett, amit a lecsökkent szénigényre való tekintettel nem tölthettek fel. Tröszt szinten a tervteljesítés 99,5% volt, az összüzemi teljesítmény 1 043 kg/műszak tervvel szemben, 1 066 kg/műszak lett, amit 1 082 kg/műszakra javított, a terven felül külfejtésből termelt 41 910 tonna szén. Az EMSZ Igazgatótanácsa 1967. december 21-én hagyta jóvá 1968-ra a 2 450 000 tonnás termelési tervet, és a 178, 5 millió Ft-os árkiegészítést.¹⁴

A szénbányászat jövőjét meghatározó optimális termelési program számításai 1968 közepén készültek el. Az ország várható energia felhasználásának emelkedését a szénhidrogén energiahordozók felhasználásának növelésével lehetett csak előirányozni. A szénfelhasználásának aránya folyamatosan csökkenő tendenciát mutatott. Az 1968. június 28-án, a Gazdasági Bizottság határozata, a széntermelés erőteljes csökkenése mellett a szénbányászat korszerűsítéséről is intézkedett. A Nógrádi Szénbányák az optimalizálási számítását Királytáró, Forgách lejtős akna, Csurgó táró, Szurdok lejtős ak-

¹¹ NML. XXXV. 51. c. 1965. augusztus 3. (1. 3. 1965. 237.).

NML. XXXV. 60. y. 1967. november 4. (4. 25. 1967. 10.).

NML. XXXV. 60. y. 1967. szeptember 1. (4. 25. 1967. 40.).

NML. XXXV. 60. y. 1968. március 1. (4. 25. 1968. 42.).

NML. XXXV. 51. c. 1967. január 13. (1. 3. 1967. 280.).

NML. XXXV. 51. c. (1. 3. 1967. 295.).

NML. XXXV. 51. c. (1. 3. 1967. 296.).

Nógrád. 1967. január 5.

¹² 100 év. A Nógrád megyei bányász munkásmozgalom története. Főszerkesztő: Móna Gyula. Salgótarján, 1970., 236-237.

NTM. Adattár. 1631-74. 117-118.

¹³ Nógrád. 1967. szeptember 3.

¹⁴ NML. XXXV. 60. y. 1968. január 19. (4. 25. 1968. 42.).

na, Gusztáv lejtős akna és Kistelek VII. lejtős aknák, Kányás akna, Tiribes akna, Szorospatak lejtős akna, valamint Ménkes táró figyelembevételével készítette el. Minimális és maximális termelési változatot dolgoztak ki, melyben a minimális programhoz csak a szinten tartási, karbantartási költségek tartoztak. Az ún. maximális termelési változat Kistelek-, Gusztáv-, Szurdok lejtős aknák gyorsabb lefejtése érdekében a II. telep művelésének elhagyását és a frontfejtések technológiájának fejlesztését és termelésnövelését irányozta elő.

	1969	1975	1980
Bányák száma	15	4	3
Termelés (kt/év)	150	263	300

Az EMSZ mérleg szerinti termelésben részt vevő nógrádi bányák száma és az egy bányára jutó termelés alakulása:

A kidolgozott termelési program három kategóriába sorolta a nógrádi szénbányákat:

1. Perspektívikus bányák, melyek legalább 1980-ig működnének: Kányás akna, Ménkes táró, Tiribes akna.
2. Pufferbányák, ahol a kapacitást a leállásig fenn kell tartani: Szorospataki lejtős akna, Szurdok lejtős akna, Kistelek lejtős akna, Rákóczi tanbánya, Gusztáv lejtős akna.
3. Kimerülő, 1-3 éven belül leállítandó bányák: Forgách lejtős akna, Királytáró, Csurgó táró, Katalin lejtős akna, Tordas lejtős akna, Gáti IV. lejtős akna, Vecseklő lejtős akna, Újlak V. lejtős akna.

A szénbányászat visszafejlesztésének következtében, Nógrád megyében is több bányában a termelést le kellett állítani, és meg kellett kezdeni a visszarablási munkálato-
kat. A bányák a 1960-as évek közepéig, általában csak a szénvagyon kitermelése után álltak le, az ezt követő években, már több bánya a ráfizetéses termelés miatt szüntette be úgy a termelését, hogy szénvagyonát benn hagyta.

1959-1968 között a széntermelésből kilépő bányák:

1958. Déli bánya (Alkotmány), Róna-Főtáró.

1959. Salgói bányák, Kossuth táró.

1961. Margit III. lejtős akna, Ambrus lejtős akna.

1962. Margit IV-V. lejtős akna, Északi táró, Ferenc II. lejtős akna.

1963. Pálhegy II. lejtős akna, Margit VI. lejtős akna.

1964. Pólyos II. lejtős akna, Pócsháza I. lejtős akna.

1965. Kossuth lejtős akna, Mizserfai külfejtés.

1966. Vecseklő I. lejtős akna, György lejtős akna, Pálhegy I. lejtős akna, Tekevölgyi I. lejtős akna.

1967. Gyula lejtős akna, Csipkés lejtős akna, Székvölgy táró, Tőkés lejtős akna, Gáti IV. lejtős akna, Szárazvölgyi lejtős akna, Inászóli külfejtés.

A 19 aknából a visszafejlesztés üteme a gazdaságtalan termelés miatt:

1968: Szilváskő táró. (II. negyedév), Tordas II. lejtős akna. (IV. negyedév), Csigakúti lejtős akna. (IV. negyedév), Pócsháza II. lejtős akna. (IV. negyedév), Újlak V. lejtős akna. (IV. negyedév), Gáti II. lejtős akna. (IV. negyedév), Kistelek VII. lejtős akna. (IV. negyedév), Csibaji külfejtés.

A leépítés negyedik évében (1968) a tíz hazai szénbánya vállalat között a hatodik helyet elfoglaló Nógrádi Szénbányák, az országos lecsökkent széntermelésben már csak 9,1%-al,

a kalóriamennyiségben pedig 8,2%-al szerepelt. A működő bányái között, a szénmedencében egyedüli volt a szorospataki Szeptember 6. lejtős akna, mely közel fél évszázada léte-sült. A medence déli részében Tiribes akna, Kányás akna, Ménkes táró és Katalin lejtős ak-na ígérkezett ekkor még hosszabb életűnek. Ezek a bányák már 16–24 éve adtak szenet. A Nógrádi Szénbányáknál tényként fogadták el, hogy a „nógrádi szénbányászat öreg korát éli, s visszafejlesztését – mely az egész ország népgazdaságának érdeke – elő kell segítenünk, még akkor is, ha szénmedencénkben több ezer ember hátrányosabb anyagi helyzetbe ke-rül”. 1968. december 31-én, a szénmedencében, üzemben volt 12 mélyművelésű lejtős ak-na, négy táró és három akna, melyek életkora a következő képet mutatta:

Bányák életkora (év)	Aknák, lejtős aknák, tárók száma	%-os megoszlása
50-	1	5
30-50	1	5
20-25	2	11
15-20	5	26
10-15	5	26
5-10	3	16
0-5	2	11
Összesen	19	100

A nógrádi szénmedence jellegzetes, szinte évszázados vándorbányászati jellege a bá-nyaművelésre kedvezőtlen hatású volt, mert a géppark állandó le- és átszerelése miatt, csökkent a gépek élettartama. Ezen kívül állandóan gondoskodni kellett a nagy beruhá-zási összegeket felemésztő aknák pótlásáról is. A visszafejlesztések következtében először 1967-ben, a Kisterenyei Bányaiüzemet, a nagymérvű termelés-csökkenés miatt és a vezetés koncentrálása érdekében a Mizserfai Bányaiüzemhez csatolták. A Nagybatonyi Bánya-üzem Szeptember 6 lejtős aknáját és a Katalin II. lejtős aknát, 1969. január 1-től Szorospatak néven vonták össze. A meglévő szervezési formák felülvizsgálatát a termelés szűkülése, a rentábilisan termelő bányák megszüntetése kívánta meg. A döntés értelmé-ben az északi terület három bányaiüzemét (Mátranovák, Zagyva, Mizserfa) 1969. január 1-től, szintén összevonták. A Nagybatonyi Bányaiüzem fennmaradt, a Nagybatonyi Szolgá-ltató Vállalat pedig Nagybatonyi Gépiüzem néven folytatta tovább tevékenységét. Az Anyagellátó Üzem utódaként pedig létrejött a Kisterenyei Vegyesüzem.¹⁵

Ugyanebben az időben Ménkesen a régi nyugati főszállító ereszke átfalazása után fel-szerelték a lanovkás szállítórendszert.¹⁶ A mizserfai Gusztáv lejtős aknában 2 millió ton-na, viszonylag kedvező körülmények között lefejtethető erőműi szén volt a mélyben, me-lyet kitermelve a Tiszapalkonyai Erőmű használta fel. A termelés koncentrációja folya-mán a Kóta-féle láncszőnyeges rakodót az elővájásban próbálták ki, később maróhengert is alkalmaztak. Mivel a szén erőműi minőségű volt, nem okozott bajt, ha a gép a terme-lés során összetört. Láncos vonszolóval töltötték rá a gumiszalagra, mely a külszínre to-vábbította a szenet. Kányás után a vállalat második jelentős aknája lett a 115 vagonos na-

¹⁵ Lassan József: A nógrádi szénbányászat felszabadulás utáni műszaki története 1945-1985. II. k. Salgótarján, 1987. 130-132.

100 év. 1970. i. m. 237.

NTM. Adattára. 1631-74. 139-140.

NML. XXXV. 60. y. 1968. január 24. (4. 25. 1968. 11.).

¹⁶ Nógrád. 1968. január 6, január 17, január 30.

pi termelésével.¹⁷ Kányás aknát 1968. februárjában bányatűz fenyegette. Hat évvel ezelőtt már volt itt bányatűz az akna védőpillérében, amit három hét alatt eliszapoltak. 1968. január végén észlelték újból a melegeledést, az akna tengelyétől alig 30 méterre, valamint szénmonoxidot is mértek, mivel a beton idomkő repedésein át levegőhöz jutott a tűz fészke. Miután a repedéseket beinjektálták, a melegeedés és a gázszivárgás is megszűnt. A tűz fészke eddig 250 000 liter vizet, 70 m³ homokot és 30 q cementet nyelt el.¹⁸

Mátranovákon, a Gáti II. lejtős akna 200%-os költségszinttel termelt, ezért elkészítették a végleges visszarablási tervét. A kirabolt, jó állapotú fákat Gáti IV. lejtős aknában használták fel.¹⁹ Csurgó táróban, 1968. márciusában keletkezett bányatűz, itt a korábbi bányatűz helyén észlelték a felmelegeledést, ezért rendszeres gázvizsgálatot tartottak, és a táro cseri siklójában, három fejtési munkahelyről kellett kivonni a bányászokat.²⁰ Kányáson az angol kooperációban gyártott Dobson önjáró biztosító berendezést építették be, mely ekkor a bányaművelés egyik legkorszerűbb eszköze volt. A jövesztés, rakodás gépesítése mellett a legnehezebb, legmunkaigényesebb termelési folyamatot, a biztosítás gépesítését jelentette. (Kányás aknán a 100 méteres frontra szükséges 66 db egység, egyenként 125 tonna teherbírású volt). A csatlakozó lég és szállítóvágatoknál egyedi Dobson biztosítást alkalmaztak. A jövesztés, rakodás és a biztosítás gépesítése ezzel lett teljes. Június 1-vel, indult a frontfejtés, napi 80 vagon széntermeléssel.²¹

Forgách lejtős aknán, a paptagi mező feltárása az új lejtős aknával, a ki és beszálláskor egy óra rövidülést eredményezett. Előkészítették a 75 méteres frontot, amely 1968. június elején már termelt a P-400-as páncéltknős láncos vonszolóval, a B-típusú láncos vonszolóval, valamint a Valent típusú acélsüveges támokkal.²² Szilváskőn a bánya omlasztását 1968. júliusában kezdték el, itt bányamentők vették át a bánya végleges felhagyásának a munkálatait. Feltehetően az omlasztásra kerülő terület mindkét oldala kiégett a korábbi tüzek következtében, ezért vigyázni kellett egy lehetséges tűz keletkezésének lehetősége miatt. A munkát két hónap alatt tervezték befejezni.²³

1968. január 1-től, megszűnt a szén központi elosztása, a Nógrádi Szénbányák feladatait a piac igényéhez kellett igazítani, életbe lépett a termelő-fogyasztó szabad kereskedelmi kapcsolata. Tovább folytatódott a Nógrádi Szénbányák műszaki fejlesztése, mely a koncentrációt tűzte ki célul. Ennek során befejeződött Gusztáv lejtős akna rekonstrukciója.²⁴ Ménkes táro rekonstrukciója során bővítették az altáro rendezőjét, a nyugati főereszkét, rendezték az északi és déli fővonalat, az Alfa-ereszkei mozdonyrendezőt, cserélték a főszellőztetőt, pályát építettek a lanovkás szállításhoz, valamint fürdővel és szociális létesítménnyel ellátott korszerű üzemet valósítottak meg. Augusztusban a Központi Földtani Hivatal megbízásából a Mátra alatt, annak közepe felé haladó kutató ereszkét hajtottak ki, mert arra voltak kíváncsiak, hogy a 600–700 méter vastag fedőközet alatt meddig terjed a széntelep?²⁵

¹⁷ Nógrád. 1968. február 13.

¹⁸ Nógrád. 1968. február 17.

¹⁹ Nógrád. 1968. február 18, február 21.

²⁰ Nógrád. 1968. március 24.

²¹ Nógrád. 1968. április 17, május 24.

²² Nógrád. 1968. május 25.

²³ Nógrád. 1968. június 4.

²⁴ Nógrád. 1968. július 27.

²⁵ Nógrád. 1968. július 30, augusztus 17.

1968-ban a XVIII. Bányásznap megünneplése, a számvetés ideje volt Nógrád megyében is. Aktualitását az adta, hogy a Nógrádi Szénbányánál a gazdaságirányítás új rendszerének megfelelően kellett megteremteni a termelés és értékesítés jobb összhangját. 1968-ban, 35 000 tonnával több darabos szenet igényeltek a nógrádi bányáktól, ami Kányás, Ménkes és Tiribes termelésének megduplázását jelentette. Gondot a dara és a por-szén elhelyezése okozott, aminek sürgősen piacot kellett szerezni. Kányáson a kemény szénpadok jövesztésénél fejtőkalapácsos és robbantásos kombinációs módszerrel kísérleteztek, a szállításhoz pedig arra törekedtek, hogy kevesebb átrakással, törésmentesen kerüljön a szén a vagonokba. A művelési módon is változtatni kívántak, mivel Kányáson az egyik frontfejtésen vizes szén került a felszínre.

A bányásznap ünnepségek után az volt az általános vélemény a nógrádi vezetők körében, hogy egy újabb fellendülési időszak következik, mert a téli tüzelő kitermelésének jelentős része csak most válik aktuálissá. Az 1968-as eredmények alapján Nógrád megyében bármelyik aknaüzem elnyerhette volna az „élüzem” címet. Az üzemek ugyanis két kategóriában versenyeztek: az egyikben a 600 főnél több, a másikban az ennél kevesebb dolgozót foglalkoztatók vettek részt. Mátranovákon két bányára zsugorodott a termelés, melynek során Csurgó táró és Gáti lejtős akna napi 126 vagon erőműi szenet termelt. Azonban a szén kereskedelmi áránál drágább termelést folytattak, ezért jogos volt a kérdés: meddig lesz szükség a mátranováki szénre? A Gáti IV. lejtős aknát ekkor már nem fejlesztették, ezért az embereket a Csurgó táróba csoportosították át, itt a bányaviszonyok acéltámas, acél süveggerendás frontfejtéses termelésre adtak lehetőséget. Az I. telepi bányarészben, a kiválóan minősített 3400 kalóriás szénből, mintegy 90 000 tonna található. Ennek feltárása minőségjavítást, árbevétel emelkedést jelenthetett volna. A szállító útvonalak hosszának rövidítése érdekében a külszínről, egyszintes alap és légvágatot terveztek kihajtani a szénben és ezen keresztül szállítják ki gépkocsikkal a szenet, illetve egy 40 méter hosszú lejtősakna kihajtásával – 10 méteres szintkülönbséggel – szintén gépkocsival lenne szállítható a kitermelt szén. Üzemszerűen már megindult a ménkesi lanovka is, s az 560 méter hosszú ereszkén 20 perc alatt jutottak le a bányászok, miközben 130 méteres szintkülönbséget tettek meg.²⁶

A nagybányai osztályozó létesítésekor, berendezésének egy részét Zagyvapálfalváról szállították ide, s a rekonstrukciókkal 500 vagonra emelték teljesítményét. 1967-től Kányás és a többi nagybányai bánya szenét külön osztályozták.

A Nógrádi Szénbányák az újabb rekonstrukcióra, hitelkérelemmel együtt egy tervet is felterjesztett az EMSZ-hez. Októberben a Magyar Szabványügyi Hivatal Salgótarjában ülésezett, ahol határozatot hoztak a szén szabványosításáról s ezek után Nagybányán, 30 széntípust hoznak majd forgalomba. Salgótarjában közben megvalósult a Forgách lejtős akna szállítási korszerűsítése, melynek következtében már közúton szállították a szenet, a régi keskenynyomtávú iparvasút nyomvonalát felszedték, és két alagutat kiserelték.²⁷

Az energiahordozók versenyében a szénhidrogének rohamos előretörése megállíthatatlan volt. A legnagyobb szénfogyasztók mellett a háztartásokban is felváltotta a szén olcsósága miatt az olaj, és a földgáz. A verseny vesztese a magyar szénbányászat lett. A nógrádi bányák is mintegy 30%-al drágábban termelték az energetikai szenet, mint amennyiért értékesíteni tudták. A terv szerint a visszafejlesztés után, három aknaüzem

²⁶ Nógrád. 1968. augusztus 31.

²⁷ Nógrád. 1968. szeptember 3, szeptember 9, szeptember 16.

marad csak Nógrádban, mert a tiszapalkonyai és mátrai erőmű még ragaszkodott a nógrádi szénhez, mivel kazánjaikat erre a szénminőségre tervezték.²⁸ A megyei pártvezetésből, Matúz József megyei titkár 1968. májusában már keményen lépett fel a szénmedence érdekében, elfogadta ugyan, hogy a szénbányászatnak vissza kell fejlődnie, hiszen olyan energiahordozók lépnek be, amelyeket most már nem tudunk megakadályozni. „Viszont a szénbányászat visszafejlesztésének az ütemével, ahogy azt most kényszerítik ránk, egyáltalán nem ért egyet a megyei pártvezetés”. Súlyos társadalmi-politikai kérdésként kell felfogni a nógrádi helyzetet.²⁹ Pothornik József trösztigazgató, az augusztusi Végrehajtó Bizottsági ülésen kiemelte, hogy „ne erőltetett ütemű legyen a szénbányászat visszafejlesztése, mert politikai meg nem értés, felháborodás, általános hangulatromlás lesz az eredménye”. Sült Tibor tröszt-i főmérnök azonban már nem látott módot a meglévő létszám teljes foglalkoztatására. A gazdaságosság kényszerítette ki a vállalttól, hogy a távollakók munkahelyre történő szállítását megszüntessék. Tamásy István az EMSZ elnöke szerint a nógrádi probléma nem egyedi az országban, új munkaerőt nem szabad felvenni sehol sem a szénbányákba, bár az előregedés ezt indokoltá tenné. A bányászatban az előregedés ellen egyetlen szer lenne csak, a gépesítés. Jedlicska Gyula megyei első titkár is úgy vélekedett, hogy „furcsa bányáskodás lesz az, hogy 40–50 éves emberekkel termelünk, de mást nem tudunk csinálni. Az lesz a probléma, hogy ki fog a szénfálnál dolgozni, ha nem lesz fiatal erő”. Csökkenteni kell a széntervet, nem kell felvenni embereket és nem szükséges nagy létszámú igazgatóságokat fenntartani annyi emberért.³⁰

Miután októberben a külszínről hajtott lejtős aknával feltárták az I. telepi szenet, Csurgó táróban felszabadult a keleti alapvágat és a 4-es sikló. A szén elérte a 3 400 kalóriás értéket. Kányáson, Géczi Lőrinc szocialista brigádja ekkor alkalmazta elsőként a Dobson önjáró frontbiztosítást. A 100 méter hosszú fronton a jövesztés és rakodás is gépesített volt. Miután a főtéből vizet kaptak, új helyen kellett frontot nyitni. Gusztáv lejtős aknán, mely Kányás után a második legkorszerűbb üzem lett, nem sikerült az első széles homlokú frontfejtésnek a beindítása, ezért az embereket pászta és kamrafejtésre vitték át. Ide tartoztak már ekkor a Pálhegy III. lejtős akna és Kistelek lejtős akna fenntartó munkásai is.³¹ A megszűnő bánya helyén, Újlakon új bányaüzemet létesítettek. Szurdok lejtős aknán, novemberben vízbetörést kaptak a felső telep régi műveléseiből. A ménkesi bányászok pedig már autóbusszal utaztak a munkahelyükre, az eddigi Ilona bányateleptől induló 6 km hosszú, keskeny nyomtávú iparvasúton történő szállítás helyett. Margit táróban november 28-án, tűz keletkezett az 1-es ereszke baloldali siklójában, a régi művelt főtéjében. Gázszivárgás miatt ezért a bányászokat kivonták a munkahelyükről s azt csak 3 óra múlva, telepítették meg újból. December 19-én sem nyugodott meg a tűz, sőt újabb is keletkezett. December 26-án, pedig az I. ereszkében épített tűzgát égett át.³²

Még az 1946-os államosítás fosztotta meg a szénbánya vállalatokat a kiegészítő termelést végző ipari üzemeiktől. A villamos ipar alá rendelték a vízvázlasztói hőerőművet, a 10 kV-os feszültségű energiahálózatot, azonban a szénbányák kezelésében hagyták.

²⁸ Nógrád. 1968. október 18.

²⁹ NML. XXXV. 51. c. 1968. május 3. (1. 3. 1968. 314).

³⁰ NML. XXXV. 51. c. 1968. augusztus 30. (1. 3. 1968. 322).

³¹ Nógrád. 1968. október 23, október 30, november 3.

³² Nógrád. 1968. október 17, október 23, október 30.

Ezt egészítette ki a széntermeléshez feltétlenül szükséges „kisvasúthálózat”, és a fuvarozás. Az energiahálózatot a nem bányai fogyasztóktól azonban tehermentesítették. 1960-ban 2 millió kWh-t, 1967-ben pedig már csak 0,6 kWh-t továbbított a vállalat más fogyasztók felé. Az energiahálózat 1967-ben 21 km hosszú 35 kW-os, 98 km hosszú 10 kW-os, valamint 7 km hosszú 5 kW-os vonalhosszal rendelkezett.

A keskenynyomtávú szállítási hálózaton a közlekedés 1965-ig rendszeres és ingyenes volt. Ezzel a vasútvonallal gyűjtötték össze a termelő bányákból a szenet az osztályozókra és szállították a dolgozókat is a munkahelyükre. Az áruszállítást később önköltség alatti áron fuvarozták, nagyrészt a Salgótarjáni Ötvözetgyár részére. A keskenynyomtávú vasúti hálózat egy részét felszámolták, majd megszüntették az ingyenes személyszállítást.

A kisegítő termelés, a foglalkoztatás bővítésének a lehetőségét már 1965-től keresték. 1967-től aknamélyítéseket, falazott bányatérsegek létesítését saját kivitelezésben végezték. A vállalat átvette az aknamélyítők 232 fizikai munkását és 14 alkalmazottját, akik a szénmedencében telepedtek le. Az építő üzemvezetőség 1953-tól működött a vállalatnál. 1955-ben hozták létre a gépszerelési csoportot. Az új Központi Műhelyt 1964-ben létesítették, 1967-től már minden gépszerelést saját maguk végeztek. A fejlesztések ellenére a Nógrádi Szénbányák dolgozóinak aránya, a szocialista iparban foglalkoztatottak körében jelentős csökkenést mutatott:

Megnevezés	1964	1965	1966	1967
Megye lakossága	236 292	236 343	236 682	23 700
Szocialista iparban foglalkoztatottak száma	33 019	32 873	32 488	33 257
Nógrádi Szénbányák létszáma	14 291	13 821	12 928	11 961
%	43,3	42	39,8	36

1950-től, a nógrádi szénmedencében termelt szén felhasználása nem a helyi ipari bázisban történt, hanem zömében az ország más területén elhelyezkedő ipari üzemeknél és a villamos energia iparban. A szénmedence termelésének gazdaságossága az országos rangsorban már az utolsó helyen szerepelt. A visszafejlesztés során a legnagyobb termelés-csökkenés ezért Nógrádi Szénbányák területén történt. A vállalat vezetőinek feladata ezek után hangsúlyosan az volt, hogy csökkenjen a széntermelés volumene, a megmaradó termelés gazdaságossága javuljon, a foglalkoztatott létszám munkalehetősége biztosított legyen. Nógrád megyében az elmúlt években meghirdetett „Ezer szakembert Salgótarjánnak!” mozgalom megnövelte a mérnökök és technikusok számát. A vállalat létszáma három év alatt 2 763 fővel csökkent, az 1968-as állapotnak megfelelően a munkáslétszám a következő képet mutatta: az összes munkavállaló száma: 12 277. Ebből a vájárok száma 4 692, egyéb munkás 5 578, közülük szakmunkás 1 735, az alkalmazottak száma 2 007 fő.

A műszaki végzettségűek összetétele:

Bányaipari:	404,	ebből mérnök:	78
Bányagépész és bányavillamossági:	50,	ebből mérnök:	1
Villamos ipari:	48,	ebből mérnök:	8
Gépipari:	167,	ebből mérnök:	16
Általános és építőipari:	10,	ebből mérnök:	5
Geológus:	5,	ebből mérnök:	4
Egyéb műszaki:	17,	ebből mérnök:	7.

A 701 műszaki végzettségű dolgozóból: 582 volt a technikus és 119 a mérnök. A vállalat állományában szerepelt még 12 közgazdász, 5 jogász, 21 egyéb főiskolát valamint 12 felsőipari technikumot végzett dolgozó is.

A széntermelés visszafejlesztésekor végrehajtott átcsoportosítások után, a bányai munkához szokott dolgozók, „idegennek” érezték magukat az új munkahelyeken, csökkent értékűnek tartották magukat! A munkaerő problémák egy részének, a kormányhatározat rendelkezéseinek megfelelően történt végrehajtása azonban csak átmeneti jellegű volt. A problémát az ágazati struktúra helyes értékelése szempontjából az okozta, hogy ezek a kiegészítő tevékenységek nem szénbányászati, hanem egyéb nehézipari, könnyűipari, ipari és építőipari jellegűek voltak. Ezért a szénbányászat ágazati struktúráján belüli aránya lényegesen alacsonyabb, mint a szervezeti felépítés alapján jelentkező arány.

Kiegészítő termelési tevékenység a vállalatnál: vasipari: Nagybáttonyi Szolgáltató Üzem. Faipari: Anyagellátó Üzem. Szolgáltatás: Zagyvai Bányauzem, Anyagellátó Üzem, Nagybáttonyi Szolgáltató Üzem. Tervezés: Tervosztály, Geológiai Csoport, Bányaművelési Csoport. A keskenynyomtávú iparvasúti szállítás a tervek szerint 1970-ben megszűnik a vállalatnál.³³

Év	A szénmedence termelése (t)	A szénmedence részesedése az országos termelésből (%)
1965	3 502 093	11,1
1966	3 153 287	10,4
1967	2 727 471	10,1
1968	2 498 717	9,1

A külszíni széntermelés 1961-ben történt megindulása óta, a szénmedence termeléséből a külfejtéssel bányászott szén mennyisége évenként a következő képet mutatta:

Év	Termelés tonnában
1961	68 546
1965	144 832
1966	125 127
1967	41 910
1968	32 724

³³ Sült Tibor: Kiegészítő termelés lehetőségei és eddigi eredményei a nógrádi szénbányáknál. BMÜT. 17. 1968. 2-4., 6., 9., 27., 36., 56.

A szénmedencében 1968. december végén üzemelt aknák földrajzi elosztása:

Üzem	Bánya neve	Termelés ezer tonnában
Zagyva	Vecsekő lejtős akna	77,7
	Szilvaskő táró	21,9
	Király táró	119
	Forgách lejtős akna	64,5
	MELYMÚVELESBŐL	283,1
	Kakas külfejtés	0,6
	ÖSSZESEN	283,7
Matranovák	Gáti IV. lejtős akna	110,9
	Csurgó táró	239,6
	ÖSSZESEN	350,5
Mizserfa	Tordas lejtős akna	64,2
	Rákóczi táró	3
	Szurdok lejtős akna	120,6
	Kistelek VII. lejtős akna	32
	Gusztáv lejtős akna	292
	Pálhegy III. lejtős akna	65,9
	Újlak V. lejtős akna	43,2
	Csigakút lejtős akna	42,5
	Pócsháza lejtős akna	21,1
	MELYMÚVELESBŐL	684,5
	Csibaj külfejtés	32,1
	ÖSSZESEN	716,6
Nagybátony	Kányás akna	418,1
	Tűrbes akna	130,2
	Katalin lejtős akna	175,5
	Szeptember 6. lejtős akna	196,7
	Ménkes táró	227,4
	ÖSSZESEN	1 147,9
VÁLLALAT ÖSSZESEN		2 498,7

Az 1968-as évet összegezve megállapítható, hogy a 2006/1967. Kormányszámú rendelet hatására – mely a gazdaságtalanul termelő bányák racionalizálásával kapcsolatban született – a vállalat széntermelése nagymértékben megváltozott, mert 917 184 tonnával csökkenteni kellett termelését. A csökkentés érdekében a következő gazdaságtalanul termelő bányáknál szűnt meg a széntermelés: Szilvaskő, Gáti II. lejtős akna, és Kistelek lejtős akna. Ezzel összesen 325 000 tonna csökkenést értek el. A megmaradó 592 184 tonna széntermelés csökkentését, a tovább üzemelő, magas költségszintű, részben energetikai szén termelő aknáknál hajtották végre, ahol az általános költségek azonban nagy részben megmaradtak és nem csökkentek a termelés csökkenésével arányosan.

Az 1968. évi műszaki fejlesztési tevékenységet az acéltámasz fejtési homlokhossz arányának növelése, az önjáró biztosítás alkalmazása és a koncentrációs törekvések jegyében, a széles homlokú fejtések arányának növelése jellemezte. A széles homlokú fejtések termelési aránya az 1961 évi 14,6%-ról 1967-ben 36,4%-ra, 1968-ban 47,3%-ra növekedett. A vállalati normagyűjtemény és technológia alapján megállapítható, hogy 1,5–2 méter telepvastagságnál 7–9 Ft/tonnával alacsonyabb a frontfejtések termelési költsége, mint a kamrafejtéseké. A frontfejtési termelési arányának növelése a fejtési termelési költ-

ségek mintegy 0,9%-os csökkenését eredményezte, melynek révén 1 578 000 Ft. megtakarítás keletkezett. 1968-ban vezette be a vállalat egy 100 méteres frontfejtési homlokon – új típusú technológiaként – a Dobson önjáró biztosítást, melynek révén a fejtési sebesség és a produktív teljesítmény növekedett. Az elért önköltség csökkenés 11,2 Ft/tonnárt jelentett 840 000 forint nagyságrendben. Ugyancsak ebben az évben növelték a tartósan biztosított vágatoknál a használt biztosító anyagok beépítési arányát 1967-hez viszonyítva 46,8%-ról 76,7%-ra. Az összes megtakarítás ebben az esetben 2,30 Ft/tonna, azaz 5 743 000 Ft. volt. 1967-hez viszonyítva jelentékeny volt a fejlődés a frontfejtési, kamrafejtési és elővájási teljesítményeknél is. A frontfejtési teljesítmény 0,5 tonna/műszakkal, az elővájási teljesítmény 0,33 tonna/műszakkal növekedett. Az elővájásokból termelt szén az üzemekben 40–126 Ft/tonnával volt drágább, mint a fejtéseké attól függően, hogy az elővájás biztosítása fával vagy acéllal történt. Az is megállapítható volt, hogy a vállalatnál átlagosan a fejtések termelési költsége 65 Ft/tonnával volt alacsonyabb, mint az elővájásoké. Az elővájási termelési arány csökkenése révén 2 925 000 Ft. költségcsökkenést eredményezett. A fejtési sebesség növelése érdekében 1968-ban foglalkoztak, a fejtési páncelektrods láncos vonszoló gépi előtolásának kísérletével.

A munkaerő gazdálkodásnál alapvető problémát a túlzott vājárlétszám okozott, mely abból adódott, hogy a leépítés során nem volt cél a törzsgárda leépítése. A széntermelő munkahelyeken, szinte kizárólag a törzsgárdához tartozó vājárokat alkalmaztak, mivel a vājárképzés megszüntetése nyomán a csillás és segédvājár munkakörben foglalkoztatott fiatal dolgozók nem láttak perspektívát a szénbányánál, ezért jelentős számban hagyták el a vállalatot. Ez azt jelentette, hogy mind a külszíni, mind a föld alatti kiszolgáló munkakörben jelentős vājárlétszámot foglalkoztatott a Nógrádi Szénbányák. A 2006-os kormányrendelet következtében a rokkant vājár dolgozók nagy része nyugdíjba került, az átirányítás legtöbb esetben a munkaképes erejű vājárt érintette, mely komoly politikai problémát is jelentett. Különösen olyan esetben okozott ez gondot, amikor az aknaüzem megszűnésekor – más lehetőség híján – vājárokat kényszerültek más tevékenységre irányítani, vagy szükségszerűen más aknaüzemhez kiszolgáló szakmába helyezni. Ugyancsak nehezzé vált a szükséges melléküzemági tevékenység létszámigényének a kielégítése is.³⁴

Az 1969-ben bekövetkezett változások – az 1968-as szénáremelkedések a világpiaccon, mely a bányabezárások racionalizálás első szakaszának lezárását jelentette – szükségessé tették az 1968-ban végzett optimalizálási számítások felülvizsgálatát. Miután 1968. január 1-én, az új gazdasági mechanizmus működésbe lépett, a vállalat tevékenységében is meghatározó lett. A hazai széntermelés gazdaságossági sorrendjében elfoglalt utolsó helyük miatt, a visszafejlesztés üteme az országos átlagnál nagyobb volt, de figyelembe vette a szociális igényeket. Ezzel a nógrádi termelési terv tovább csökkent, az 1968. évi tervek a széntermelésnél 277 000 tonnás termelésűcsökkenést irányoztak elő, a vállalati dotációt pedig 96 MFt-al csökkentették. 1967-hez képest 817 fővel csökkent a létszám. Pothornik József trösztigazgató szerint „egy embert sem hagytunk munka, illetve kenyér nélkül, pedig most a létszámmal nagy baj van”. A jövő évi terv 1 970 000 tonna szén kitermelését írta elő, miközben 1 800 embert kell elhelyezni a csökkentett termelés miatt.³⁵ A perspektivikus tervekben a széntermelés lecsökkenéséből adódó létszámcsökkentést a vállalat, a kiegészítő termelés bővítésével oldja meg. Amennyiben az

³⁴ Nógrádi Szénbányák 1968. évi gazdasági jelentése. 7, 11, 19

³⁵ NML. XXXV. 60. y. 1969. január 28. (4. 25. 1969. 12).

új munkahelyek létesítése nem valósítható meg kellő ütemben, a vállalat által foglalkoztatott létszám átirányítását a következő rangsor szerint fogja megvalósítani a vállalat vezetése:

- A más megyékben lakó dolgozókat helyezik át.
- A legényszállókban lakókat irányítják át.
- A peremterületeken lakókat átadják más vállalatoknak.
- Az iparos szakképzettségű dolgozókat a járás egyéb ipari üzemének létszámfeltöltésére irányítják át.

Az alapelv ekkor még az volt, hogy a dolgozókat a vállalattól átirányítani csak munkahely felajánlásával lehet, az alkalmazottaknál pedig a képzettségüknek megfelelő fizikai munkát kell felajánlani a vállalaton belül.

1969. január 1-én, a felhagyás és értékesítés szervezettebbé tétele érdekében, Felhagyási Üzemrészleget hoztak létre, mely a Mizserfai Bányaiüzem keretében, önálló elszámolású üzemrészként dolgozott. Feladatuk, a bányákban fellelhető anyagok, gépek, berendezések kiszérése, a külszínen történő megőrzése volt. Mivel a kisterenyei bányák üzemét már 1968. végén beszüntették, ezért az új üzemrész létrehozását a kisterenyei üzemben, az erre a célra visszatartott idősebb dolgozók alkották. Általában 2-5 fős csapat végezte az ún. „rablási” műveleteket, háromharmadban, aknászok, két főaknász és egy üzemvezető felügyelete mellett. Ennek az új részleg munkásainak létszáma általában 30-60 fő között mozgott. Székhelyüknek, a Tordas II. lejtős akna irodaépületét jelölték ki. Munkájuk zömét Csigakút-, Pócsháza II-, Újlak V-, Gáti II. lejtős aknák felszámolása adta. A felhagyási munkákat azonban 1970-től a bányamentők folytatták Tordas II, Margit VI, Forgách és Katalin lejtős aknában, valamint a Király és Csurgó tárókban. A tevékenységük 1974-ben fejeződött be.³⁶ Az 1969. évi tervnek megfelelően Csigakút-, Pócsháza-, Újlak V- és Tordas II. lejtős aknában a vállalat befejezte a széntermelést, s velük egy időben, az osztályozó is megszűnt. Munkásaikból 200 főt a Nagybátonyi Bányaiüzem vett át, 70 fő a nagybátonyi és kisterenyei gépiüzemekhez került. A mizserfai aknaiüzemből az ismét üzembe helyezett gyulai osztályozóra szállították a szenet.³⁷

A Ménkes tárból származó szén minőségben vetekedett a kányási szénnel, csak hamutartama volt nagyobb. A bányaiüzem a Mátra alatt helyezkedett el 14 km²-en, nyitott vágatainak hossza elérte a 20 km-t. A bányamunkásainak 230 méteres szintkülönbséget kellett leküzdeniük be és kiszálláskor. Mozdonnyal történő szállítás 2 km hosszan folyt, s három géppel megvalósult a dieselmotoros föld alatti szállítás is. A tervek szerint 1969-ben kezdődik meg a bányaiüzem komplex gépesítése, melynek során az északi bányarészben üzembe állítják a kéttárcsás, lengyel KB-125-ös Z-típusú maróhengert, mely két irányban jövesztette a szenet a 100 méteres fronton. Kipróbálták a 67-es típusú, Slask páncélteknős láncos vonszolót is.³⁸

A 2007/1969-es kormányrendelettel a szénbányászat foglalkoztatási gondjait próbálták megoldani, s ezért az állami vezetők sorra felkeresték az érintett bányavállalatokat. A mizserfai látogatáson tartózkodó Kállai Gyula, az országgyűlés elnöke, az állami szán-

³⁶ Lassan József. 1987. i. m. 132., 141-142.

NML. XXXI. 8. 23. d.

NML. XXXV. 60. y. 1969. január 28. (4. 25. 1969. 12.).

³⁷ Lassan József. 1987. i. m. 166.

Nógrád. 1969. január 9.

³⁸ Nógrád. 1969. január 22, február 9.

dékről tájékoztatta s próbálta megnyugtani a bányamunkásokat. Mindeközben, Mizserfai Bányáüzemben pedig megkezdődtek: Újlak-, Pócsháza-, Csigakút-, Tordas II-, és Gáti II. lejtős aknák és a 15 km hosszú bányavágat felszámolása. Velük egy időben, Szurdokon és Rákóczi bányán ezért emelni akarták a darabos szén termelését.³⁹ 1969. márciusában a nagybányai Katalin II- és Szeptember 6. lejtős aknák üzemét összevonták. Az 1969. február 1-től, hajtott 800 m hosszú, földalatti összekötő fővonal, november 7-re készült el. A Margit táró kihajtása közben, március 18-án, bányamolás történt, melyben egy bányász meghalt. Az élüzem címmel rendelkező Vecseklő bányát, pedig április 1-én, bezárták.⁴⁰ Gazdasági megfontolások következtében energetikai széntermelő bázis lett a Mizserfai Bányáüzem, mivel az itt termelt szén 80–85%-át, az erőművek hasznosították, ezért állami dotációra szorult. Több aknában is megszűnt már ekkorra a széntermelés. (Szilváskő, Vecseklő, Gáti, Csigakút, Pócsháza, Újlak, Tordas került erre a sorra). Tartalékban volt még Kistelek, a maga bizonytalan jövőjével. Pálhegy III. lejtős akna szene is lefogyóban volt, Mátranovákon a tervek szerint 1971-ben fejeződik majd be a bányászat. A salgótarjáni Királytáró, és a Forgách lejtős akna pedig 1973-ban fejezi be termelését, s Gusztáv lejtős akna is bezár. A Szurdoki lejtős akna darabos szénét ekkor már egyre nehezebb volt értékesíteni.⁴¹ 1969-ben nem volt már meg a durvaszén perspektívája, mert ezt a szénét más szénnel is lehet pótolni. A TŰZÉP-szenek között, a dél-nógrádi már ekkor a legrosszabb volt. A nógrádi szénbányászat gyors visszafejlesztéséről önkritikusan szólalt meg Pothornik József 1969. április 1-én, tartott Végrehajtó Bizottsági ülésen, amikor kifakadt: „De nagyon melléfgotunk akkor, mikor 1967. januárjában 400 embernek kezébe nyomtuk a munkakönyvet, ez politikai baklövés volt”. A Nógrádi Szénbányák másképpen oldja meg most már a leépítést, pl. melléküzemeket épít. Mindamellet elkerülhetetlen, hogy ne okozzanak fájdalmat az áthelyezésekkel, bármennyire is humánusak. Ennek ellenére kidolgoztak egy névsort, és az ott szereplő „elvtársak védettek” voltak, mert ezekkel úgy kellett bánni, hogy még áthelyezni sem lehetett őket. Így váltak védetté a régi párttagok, a rokkantak és a nagycsaládosok. Ismeretes volt az is, hogy nagyfokú előregedés megy végbe a szénfal mellett, és a „frissítés” itt elkerülhetetlen lesz. A kormányrendeletek ismeretében most már ki lehet mondani „a bányászok jelentős része belátja, a nógrádi szénbányászatnak vissza kell fejlődnie”.⁴²

1969. június 22-én, a Nógrádi Szénbányák jövőjéről Tamásy István, az EMSZ elnöke adott tájékoztatást, mivel a szénbányászat tervszerű termeléscsökkentése és racionalizálása érzékenyen érintette a nógrádiakat. Tájékoztatása szerint a fő tendencia az, hogy kevesebb szénre van szüksége az országnak. A nógrádi széntermelés, az 1965-ös 3,8 millió tonnáról 2,5 millió tonnára csökkent, s az országos 25–30%-os csökkenéssel szemben, Nógrádban akár 55–60%-os termelés csökkenés is lehetséges! A nógrádi barnaszének minősége az országos átlagtól jóval gyengébb, fűtőértékük 15–20%-al alacsonyabb, hamutartalmuk 25–30%-al nagyobb volt. A kitermelés gazdaságossága szintén elmaradt az országos, sőt az észak-magyarországi szénbányák átlagától is. Ennek ellenére a vállalatnak el kell érnie, hogy a nógrádi szénbányák ne legyenek veszteségesek,

³⁹ Nógrád. 1969. február 12.

⁴⁰ Nógrád. 1969. február 27, március 11, március 19, március 25.

⁴¹ Nógrád. 1969. május 27, május 28.

⁴² NML. XXXV. 51. c. 1969. április 1. (1. 3. 1969. 339.).

NML. XXXV. 60. y. 1969. július 4. (4. 25. 1969. 46.).

ezért három bányára kell visszahúzódnuk (Kányás, Ménkes és Tiribes), ahol a széntermelésnek még perspektívája van. Klezl Róbert, az MSZMP KB. Gazdaságpolitikai Osztályának helyettes vezetője szerint, a bányász probléma élesebben, drasztikusabban jelentkezik Nógrádban, mint Borsod vagy Komárom megyékben. Itt a szénbányászatra van alapozva a társadalmi, politikai, szellemi, egészségügyi és sport tevékenység, mely területeken nem lehet visszalépés. Véleménye szerint a bányászatban belüli melléküzemi tevékenység sem gazdaságos, nem versenyképes és ezért csak ideiglenesnek lehet elfogadni. Ebbe az irányba nem lehet menni. A jövőben a foglalkoztatás megoldása nem vállalati, hanem állami feladat lesz. A bányászatban nincs lélegzetvédelmi szünet, a probléma 1971–1972-ben kulminálni fog. Miután 1967-ben, a szociális kérdések megoldása volt a cél, s ennek eredményeként az 1964-ben foglalkoztatott 14 800 fős létszámmal szemben, 1967-ben már csak 12 700 munkás és alkalmazott dolgozott a szénbányáknál. 1968-ban a foglalkoztatottak létszáma 10 700 főre csökkent. Három év alatt több mint 1600-an hagyták el a nógrádi vállalatot, azonban ekkor ez még nem érintette a törzslétszámot. Az ezt követő 2000 fős létszámcsökkentés már olyan gondokat jelzett, melyet a vállalat önmaga nem tudott volna megoldani. A kormányhatározat lehetőségével élve 765-en nyugdíjba vonultak, 784-en pedig kedvezményezett nyugdíjat kaptak. Új munkahelyre 800 dolgozót helyeztek át, s több mint 250-en, a megyében lévő munkáltatóknál találtak munkát. Az ország más bányáihoz való áthelyezéssel azonban kevesen éltek az áttelepülés nehézségei miatt. A vállalat mellék- és segéd üzemágakat szervezett a faiparban, a vasiparban és az építőiparban. A foglalkoztatottak száma itt 700 fő volt.

Számítások készültek 1975-ig terjedően arról is, hogy miként változnak majd a fogyasztói igények a nógrádi szén iránt. A kapott eredmény azt mutatta, hogy a jelenleg működő 12 bányából 1975-re csak 4–5 bányára lesz szükség. A foglalkoztatottak létszáma ennek arányában tovább fog csökkenni. Ekkor még úgy tudták, hogy a létszámcsökkentés ellenére szükség van és lesz is a fiatal bányászokra, akik éppen a bizonytalan jövő miatt hagyták el a vállalatot. A Nógrádi Szénbányák egyébként a létszámcsökkentéskor, elsősorban az optimális körzethatáron túlról ingázókat vette figyelembe, hogy ezzel is a széntermelés gazdaságosságát próbálja javítani. A problémát az okozta, hogy a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején a szénbányászat felszámolása már olyan hagyományos bányásztközségként számon tartott településeket, mint pl. Mátranovák, Homoktereny, Zagyvaróna is érintett, ahol korábban az aktív keresők zömmel a szénbányászatban dolgoztak, sőt nagy számú ingázót is fogadtak. A községekben az összes aktív keresőkön belül az ipari aktív keresők számaránya 65%-on felül volt. Az aknák megszüntetése következtében ezeknél a községeknél a befelé irányuló ingázás megszűnt, sőt most már az ott lakók váltak kifelé ingázókká. Ez azt jelentette, hogy ugyan az ingázók száma 1965 és 1970 között, 7 500-főről, 5 900-főre csökkent, az adott év összes foglalkoztatottjához képest arányuk 54,3%-ról 66,5%-ra emelkedett.⁴³

Kányás Bányauzemben, 1969-ben új bányamezőt tártak fel, s júniusban a szupataki sikló és a vele párhuzamos légvágat elérte a széntelepet. 1970-re alakítják ki majd a fejtési munkahelyeket.⁴⁴ A változásokat az is jelzi, hogy 35 bányaiipari technikust képez-

⁴³ Nógrád. 1969. június 22.

NTM. Adattár. 1789-75. Gáspár János i. m. 79.

NML. XXXV. 51. c. 1969. augusztus 22. (1. 3. 1969. 349.).

⁴⁴ Nógrád. 1969. június 19.

tek át földmérőkké a vállalatnál s az újonnan alakult Földtani és Földmérési Irodában geodéziai munkákban vettek részt.⁴⁵ Ménkes Bányaiüzemben, a két koncentrált, tömegtermelő munkahely a termelés 90%-át adta. Az egyenként 100 méteres frontfejtésben maróhenger és szengyalu jövesztett és rakodott. A Mátra alá 500 méterre benyúló Alfaereszkei frontfejtésben 10 évre elegendő, 3 600 kalóriás szénmező terült el. A szengyaluval jövesztett szenet páncélteknős láncos vonszoló szállította a gumiszalagra s onnan került a 400 csillás ürtartalmú föld alatti bunkerba, majd csillékben jutott a felszínre.⁴⁶ Kányáson 1969. július 31-én vízbetörést kaptak, a szupataki sikló légvágatába tört be a víz, mely metángázt hozott magával. A homokos iszap elárasztotta a sikló alját, mintegy 400 csillét temetett maga alá.⁴⁷ Székvölgyön, a Margit VI. lejtős aknában kiújult az ereszke bal oldalán a régi tűzfészek, s a fűstszivárgást 5-6 méter hosszan érzékelték már augusztus közepén.⁴⁸

Kányás akna és Ménkes táró után Tiribes aknán október 1-én, bányamentő állomást létesítettek. Parancsnoka Nagy Lajos aknavezető bányamérnök lett. A Salgótarjáni Központi Bányamentő Állomás átvette Recsk, Istenmezeje, Gyöngyösoroszi, Mátraszentimre érc- és ásványbányáinak mentőszervezetét, s ezek után Salgótarján lett a Mátravidéki Szénbányák mentőszervezetének központja is.⁴⁹ A mátranováki Csurgó táró energetikai szenet termelt, ám az I. telepi részen jó minőségű, háztartási szenet is jövesztettek. Naponta 200-220 csille volt a teljesítményük. Mizserfán újabb frontfejtés létesült Gusztáv lejtős akna 2-es körzetében. A Bányaiüzem Rákóczi bányájában is új frontfejtést készítettek elő, s újabb kamrafejtések üzembe helyezésével is fokozni akarták a termelést. Az energetikai szenet a Mátravidéki Erőműnek és Tiszapalkonyának szállították.⁵⁰

A Nógrádi Szénbányák 1969. novemberében, már a használaton kívüli üzemi épületeit kínálta eladásra. Ennek során a zagyvapálfalvai kijárónál iroda, műhely, vitlaház, ventilátor ház (217 m²) és Székvölgyön üzemi épületek (334 m²) kerültek értékesítésre.⁵¹ Ugyancsak novemberben, a Margit VI. lejtős akna régi bányatüzének helyén, szénmonoxid szivárgást észleltek, majd ebből hamarosan bányatűz keletkezett. Munkásainak egy részét Királytáróra telepítették át, a többiek a védekezésen dolgoztak.⁵² Szorospatakon 1969. januárjában, Katalin II. lejtős akna önállósága megszűnt, a főszállító vasútját átépítették, melyen az összekapcsolt két bánya szenét szállították ki a külszínre. A volt „katalini” bányamunkásokat kiköltöztették Szorospatakra. A mizserfai terület felszámolt bányáinak dolgozóit – komplett elővájási és frontbrigádokat, frontmestereket – szintén Szorospatakra helyezték át. Ménkesen rövid időre, a főszellőztető meghibásodása okozott üzemzavart.⁵³

⁴⁵ Nógrád. 1969. június 29.

⁴⁶ Nógrád. 1969. július 4.

⁴⁷ Nógrád. 1969. július 23, augusztus 4.

⁴⁸ Nógrád. 1969. augusztus 14.

⁴⁹ Nógrád. 1969. szeptember 27, 30.

⁵⁰ Nógrád. 1969. szeptember 30, 31.

⁵¹ Nógrád. 1969. november 22.

⁵² Nógrád. 1969. november 25.

⁵³ Nógrád. 1969. november 26.

Várszegi György: Szorospataki lámpafények. Bányaterenye, 2001. 122.

1969. december elején, a megyei napilap, az illetményszén gyenge minősége kapcsán foglalkozott a nógrádi bányászok jogos panaszával. A természetbeni járandóságként jelentős mennyiségű szenet szolgáltatott ki a vállalat az aktív dolgozóinak, valamint a nyugdíjasainak. Ebben az évben, pl. 8 960 dolgozó volt jogosult az évi 84 q, 150 dolgozó az évi 25 q, valamint 6 290 nyugdíjas pedig a 20 q illetményszénre. A napvilágra került panaszok nyomán a vállalat szakszervezeti bizottsága is foglalkozott a kérdéssel, melyek a silány minőségre, a nagy por- és kőtartalomra valamint az eltérő fűtőértékre vonatkoztak. A kollektív szerződés ugyanis előírta, hogy az illetményszénnek 3 200 kalóriásnak kell lennie, illetve, hogy a dolgozók kérésére a szénjárandóságot készpénzben is ki lehet adni. Ezzel évről évre mind többen éltek, s 1969-ben már a szénjárandóság 64,5%-át készpénzben fizette ki a vállalat. Intézkedtek aziránt is, hogy a megszűnt szénkiadó helyeket újakkal pótolják, ezért Forgách lejtős aknán, Gyula rakodón és Csurgó tårón is kiadtak illetményszénét. A legtöbb panasz a nagybányai kiadóhelyet érintette, mert a dél-nógrádi diószén minőségével sok gond volt. A szénbányák visszafejlesztésével párhuzamosan évről évre növekedett a szénre jogosult nyugdíjasok száma, mely számítások szerint 1975-re megközelítheti a 11 000 főt.⁵⁴ Az év végén, december 9-én, Gusztáv lejtős akna frontján szakadás történt, az alapvágat jobb oldalán lévő frontfejtést a kőzetnyomás annyira tönkretette, hogy a szállítóvágat és a fronthomlok keresztződésénél szakadás történt, s a fõte egy méterrel szállt le.⁵⁵

A Margit tårón új lejtõs akna kihajtása közben, december 28-án, este, egy régi bányavágatot harántoltak, s a munka közben tűzfészek képzõdött, amit beton idomkõ gáttal torlasztáltak el. Nagybányában az összevonás után a régi Katalin-telepet leszerelték, a szén ezután kötélpályával jutott le az osztályozóra. Az iparvasutat itt 1970 év elsõ nyeredévében szedték fel.⁵⁶

Az 1969. január 1-i átszervezés szerint, összevonásra került a Zagyvai-, Mátranovákiai és a Mizserfai Bányauzem, Mizserfai Bányauzemegységgé, mizserfai telephellyel. A Nagybányai Bányauzem megmaradt az elõzõ szervezeti formában. A Mizserfai Bányauzemnél a magas veszteséggel és költségszinttel dolgozó bányák: Vecseklõ, Tordas lejtõs akna, Pálhegy III. lejtõs akna, Újlaki lejtõs akna, Csigakúti lejtõs akna és Pócsháza lejtõs aknáinak termelését leállították.

Eredményesek voltak a Nógrádi Szénbányákon belül létrejött önálló elszámolású egységek, irodák, amelyek a szénbányászatból felszabaduló fizikai és szellemi foglalkozású munkavállalókat foglalkoztatták. A szénen kívüli tevékenység megszerzésében fontos szerepe volt Sült Tibor vállalati főmérnöknek és Adorján Henrik gépészeti osztályvezetőnek. Az üzemvezetői feladatok ellátásában Kertai József villamosmérnök, Ferencz Gyula erdőmérnök, Szomszéd István gépészmérnök és Juhász József bányatechnikus tevékenykedett eredményesen. Az átszervezőkor létrehozták, kisterneyei székhellyel a Vegyesüzemet. Profiljába a fűrészüzemi termelés és a ládagyártás mellett az építőipari tevékenység tartozott. Salgótarjáni telephelyükön jött létre a Fuvarozási Üzem. Tovább fejlesztették, a Nagybányai Bányauzeméből önálló egységként kivált Nagybányai Gépuzemnél a különböző kooperációs termékek gyártását. A Vöröscsillag Traktorgyáron kívül, kooperációs partnerük lett a Ganz Mávag és a Ganz Villamossági Művek is. Önálló elszámolású egységként jött létre a Tervező Iroda, és Fényes Gyula bányamérnök vezetésével egyre

⁵⁴ Nógrád. 1969. december 2.

⁵⁵ Nógrád. 1969. december 9.

⁵⁶ Nógrád. 1969. december 31.

több vállalaton kívüli megrendelést kapott. Ugyanebben az időben szerveződött a bányamérő-technikusokból és fúrási szakemberekből a Földtani és Földmérési Iroda. Szervezésében és irányításában Bazsalya Gyula bányamérnök és Bazsó László közigazda játszott kiemelkedő szerepet. A kiegészítő termelés 1968-ban, az összes árbevétel 9,7%-át adta, mely 1969-ben már 22,2%-ra emelkedett. 1968-ban, saját hatáskörben a legfontosabb fejlesztés, a Dobson önjáró biztosítás bevezetése volt Kányáson. A vállalat biztosítási technológiát dolgozott ki a gyalus és maróhengeres jövesztésre a Dobson önjáró biztosítás alkalmazásával. A kísérlet, biztató kezdet után megtorpant, melyben a megváltozott geológiai körülmények is közre játszottak, ezért az önjáró biztosítást át kellett telepíteni.

A legfontosabb fejlesztési témák ebből az időszakból:

- 1 400 mm hosszú acélsüveg gerendák alkalmazása a Szorospataki aknaüzemben, hol 400 db acélsüveg gerendát frontfejtésen alkalmaztak kedvező eredményekkel. Megnőtt a fogásmélység, csökkent az egy ciklusra eső biztosítási idő felhasználása.

- A faipari tevékenységnél megoldották a szélező körfűrésznél és sorozatvágónál a felfűrészelt faanyag mozgatásának korszerűsítését.

A vállalat munkaerő kérdését a 2006/1967, illetve a 2007/1969 Kormányszámú rendelet végrehajtása határozta meg. A létszám csökkentése 1969-ben, a tervezetnél magasabb, 1 209 fő volt. Egyre több egészségében megrokkant, ám még hasznos és nagy bányabeli tapasztalatokkal rendelkező bányász kényszerült így távozni. A létszámgondokat fokozta az előregedés veszélye. A Nógrádi Szénbányák, még naponta szállította dolgozóit a különböző munkahelyekre. Szerződéses autóbusszal 70 helyesgből 4 850 főt, polgári járáttal 800 főt, vonaton 1 000 főt utaztattak. A szállítási költségek további csökkentésének akadálya az volt, hogy a kolonizáltság fokát nem lehetett tovább növelni. A lakásigénylők nagy száma ellenére 1965 óta nem volt tárcachitelből lakásépítés a megyében. Az elavult, évszázados korú lakótelepeket 1963-ban tanácsi kezelésbe adták át. Lakásépítés ebben a formában csak Salgótarjánban volt, Nagybátönyban 5 év alatt összesen 70 lakás felépítésére kerül sor. Ugyanekkor a vállalat dolgozói részére, négy északi vállalat összefogásával Bükkszéken gyógyüdülőt építettek, továbbá érdekeltek voltak a hévizi Bányász Gyógyház fenntartásában is. A visszafejlesztés során kényszerűségből, folyamatosan szüntették meg a munkásszállókat, s a még üzemelő két szállóból a mizserfaít pedig értékesítették. A kultúrházak tanácsi kezelésbe adása is folyamatosan történt.⁵⁷

A termelés során egyes vállalatok a termelési költséget meghaladó, míg mások a ráfordításokat el nem érő árbevételt realizáltak. Az árkiegyenlítéssel a veszteséges vállalatok veszteségeit szüntették meg. A rendszer 1959. január 1-én, lépett érvénybe, 1968. január 1-től, azonban megváltozott, az újonnan megállapított szénárak alapján programozták az iparág teljesítményét. 1968-ban, az országban három vállalat volt veszteséges, 1969-ben már csak egy, a Nógrádi Szénbányák!⁵⁸

A vállalati jelszó 1970 januárjában továbbra is az volt, hogy nemcsak több, hanem jobb szenet is kell termelniük a nógrádi bányáknak. Ugyanis lecsökkent a kitermelt szén kalóriaértéke 200 kalóriával, ezért már a munkahelyen válogatni kellett, hogy az igéyeknek megfeleljenek.⁵⁹ A Nógrádi Szénbányák 1969. évi gazdasági eredményeinek

⁵⁷ Nógrádi Szénbányák gazdasági-műszaki jelentése 1969.

Várszegi György. 2001. i. m. 120-121.

Zsuffa Miklós. 2002. i. m. 177-179.

⁵⁸ EMSZ. beszámoló jelentés 1968/69 évi tevékenységről és az 1970. évi célkitűzésről. 1970. 18.

⁵⁹ Nógrád. 1970. január 25.

értékelésekor Sült Tibor trösztí főmérnök kénytelen volt megállapítani, hogy az évről évre csökkenő szénigények miatt dolgozóik jelentős részét egyik munkahelyről a másik munkahelyre kellett áthelyezni, sokan a nyugállományba vonulást választották. Miután az elmúlt évben váratlanul változás következett be a visszafejlődés ütemében, maga után vonta a visszafejlődés ütemének a lassítását a szénmedencében. Természetesen ez újabb zökkenőket okozott, mert a széntermelő üzemek termelés szervezése mindig időigényes volt. A megváltozott kívánalmak mellett a nógrádi bányászok „korábbi sér-tődésüket mellőzve, a felhívásnak lelkesen tettek eleget, áldozatos szabadnapi és vasár-napi munkavégzéssel igyekeztek a szénigényt kielégíteni, és 58 000 tonnával teljesítet-tek többet”. Ezzel 1969-ben, 2 258 300 tonna szenet termeltek, ami 9,6%-al kevesebb volt mint 1968-ban, de 2,6%-al több az előírányzottnál.⁶⁰

A gazdaságirányítás új rendszerre való áttérése egybeesett az energia struktúra meg-változtatásával, s ennek sorában a szénbányászat visszafejlődésével. Az adatokat néz-ve ismételtlen megállapíthatjuk, hogy ez a folyamat a Nógrádi Szénbányákat érintette a legérzékenyebben. A széntermelés „tervszerű visszafejlődése”, ha az 1964-es évet, a vállalat legmagasabb széntermelésének évét vesszük alapul, a következő termelési ered-ményt jelentette:

Év	Termelés ezer tonnában	%
1964	3 812,5	100
1968	2 466,0	64,7
1969	2 258,3	59,2
1970	1 974,9	51,8

A termelés csökkenésével törvényszerűen együtt járó létszámleépítés, mint az el-mondottakból látható, sok gondot okozott a vállalat gazdasági, társadalmi és politikai vezetésének. Mára, már el nem hallgatható, feszült légkört teremtettek a létszámcsök-kenések, a megszűnő aknáktól a működő aknákhöz történő munkaerő áthelyezések. Ezt a gondot terhelte továbbá a politikai vezetés és a gazdaságirányítás fokozott követel-ményeinek a teljesítése. A időnként fellépő szénigények kielégítése céljából kénytelenek voltak a szabad szombatokon és a vasárnapokon is termelőmunkát elrendelni. A sza-badnapi széntermelés 110,6 millió tonna volt – az évi széntermelés 5,6%-a – melyre 72 655 munkásműszakot fordítottak. A többletköltség 16,6 millió Ft-ot tett ki. Tekintettel ar-ra, hogy a vállalat a geológiai adottságoknál, és a szénminőségénél fogva 100% feletti költségszinttel dolgozott, a többlet költség természetesen veszteségként jelentkezett, bár a bérszínvonalba nem számított bele. A termelés és az aknák számának csökkenése mi-att növelni kellett a széntermelésen kívüli, kiegészítő termelés volumenét, a felszabadu-ló munkaerő egy részének további foglalkoztatása érdekében. A Nagybányai Gépipar építési részlegéből ekkor hozták létre az Építési Üzemüket, mely a nógrádi mélyépítési kapacitást volt hivatva pótolni. Tervező Osztályukat, továbbá a Mérnökséget önálló el-számolású Irodává fejlesztették. Ezekben az irodákban a felszabaduló mérnökök és technikusok egy részének a foglalkoztatását tudták biztosítani.

Megállapítható azonban az is, hogy a bányák leépítési üteme erősebb volt, mint aho-gyan azt a tényleges igények indokolták volna. A vállalat vezetőinek tisztánlátását azon-ban zavarta, hogy a korábbi megrendelők nem készleteztek megfelelő mennyiségű sze-net, ezért az utólagos rendeléseknek a fűtési szezonban való teljesítése nagy erőfeszíté-

⁶⁰ NML. XXXV. 60. y. 1970. február 9. (4. 25. 1970. 13).

sekkel volt csak elérhető. A nyári időszakban, a kevesebb szénrendelés miatt elhelyezési nehézségek támadtak.

A szénüzemi munkás létszám a tervidőszak alatt több mint 5 000 fővel csökkent, a munkásfelvétel minimális volt, ezért a vājárlétszám előregedése is tovább tartott. A túlteltett vājárlétszám következtében, 3–400 vājárt kénytelenek voltak segédmunkás munkakörben foglalkoztatni, de növekedett a munkás állományban lévő technikusok száma is. A kiegészítő tevékenységben az 1965 évi 629 fővel szemben, 1970-ben már 1 210 főt foglalkoztattak. Az alkalmazotti létszám ugyan 422 fővel csökkent, ám a kiegészítő tevékenység magasabb alkalmazotti létszámgénye miatt, az 1 000 munkásra jutó alkalmazottak száma a korábbi 150 főről 181 főre emelkedett. (Ez még alatta volt az ipari átlagnak).

Magyarország energiaszükségletének kielégítésében a legutóbbi évekig döntő szerepet kapott a szénbányászat. A III. ötéves tervidőszakban, az energiatermelés struktúrájában alapvető szerkezeti változás következett be. A széntermelés stagnált, majd csökkent és mellette fokozottabb mértékben előtérbe került a szénhidrogének felhasználása az energiatermelésben. A bányák figyelme a gazdaságos termelés, a jobb minőség és az olcsóbb termelés felé fordult. A Nógrádi Szénbányák a széntermelő vállalatok között a legkedvezőtlenebb geológiai viszonyok között, magas költségszinttel, alacsony kategóriájú szenet termelő vállalat volt. A visszafejlesztés ezért fokozottabb mértékben érintette, és komoly kihívás elé állította a vállalat gazdasági és mozgalmi vezetőit, mert a megye ipari lakosságának jelentős hányadát a bányászok tették ki. A visszafejlesztés megkezdése az első időkből nagyfokú bizonytalanságot, kedvezőtlen visszhangot és rossz politikai hangulatot váltott ki a bányászok körében. Annak ellenére, hogy a problémák humánus megoldását igyekezett segíteni a megyei ipartelepítések meggyorsítása és a 2006-os illetve 2007-es kormányrendeletek megjelenése. A felvetődött gondokra a bányászok határozott választ vártak. A válaszadást azonban megnehezítette, hogy sem a vállalatvezetés, sem, a helyi pártbizottságok sem láttak tisztán egyes kérdésekben, és nem tudtak világos választ adni. Jelentősen romlott a politikai hangulat, meglazult a fegyelem. A visszafejlesztéssel kapcsolatos létszámleépítések megoldásában a megye tradicionális ipari vállalatai, valamint az újonnan letelepült ipari üzemek igyekeztek segíteni, ami maga után vonta a bizakodást és a jobb politikai hangulatot. A mintegy 20 aknaüzem bezárásával felszabaduló közel 7 000 fős dolgozói létszámot ennek ellenére sem tudták zökkenőmentesen elhelyezni. A többség megértette a gazdaságtalanul termelő bányák bezárásának a szükségességét, mégis egyes dolgozói csoportok részéről – kazáriak, mátraszeleiek, szilváskőiek – ellenállás volt tapasztalható az aknaüzemek bezárásakor. A fogadó bányaiüzemek sem fogadták megfelelően az árhelyezett dolgozókat, nem segítették mielőbbi beilleszkedésüket. A jövőt illetően nagy volt a bizonytalanság Pl: Szorospatakon, Tiribesen, Forgáchon és Csurgón, megindult a bányaiüzemekről az elvándorlás más iparágakba és a mezőgazdaságba. A Nógrádi Szénbányák a III. ötéves terv időszakában, összesen 999 millió Ft. veszteségtérítést, és érdekeltségi juttatást kapott. Ez a II. ötéves terv 1,3 milliárd Ft-os állami támogatásához képest 301 millió Ft-os megtakarítást jelentett.⁶¹

⁶¹ Nógrádi Szénbányák III. ötéves tervének teljesítése. 1970. (1971. május). 2-6.

Sűlt Tibor: A Nógrádi Szénbányák eredményei a megyei és vállalati ipari tevékenység fejlesztésében. BMÚT. 18. Bp. 1973. 88-92.

NML. XXXV. 60. y. 1971. július 29. (4. 25. 1971. 53.).

100 ÉV FALRAGASZAI

A Palóc Múzeum plakátgyűjteményének
1848–1947 közötti anyagáról

HARTH TAMÁS

A modern tömegtájékoztatási eszközök megjelenése és általános elterjedése előtt a több száz éves múltra visszatekintő szöveges falragasz, vagy a fiatalabbnak mondható plakát, az újság mellett, a társadalmi kommunikáció, az információközlés egyik legfontosabb forrásaként volt számontartva. Ugyanakkor a plakátjellegű anyagot a mai tudományos kutatás szempontjából is értékes forrásként kell kezelnünk, hiszen változatos politikai, kereskedelmi és kulturális tartalma segítségünkre lehet a különböző történelmi, társadalmi események rekonstruálásában.¹

A röpirat, falragasz és plakát múzeumunkban történő gyűjtésének kezdete, annak pontos körülményei a rendelkezésünkre álló adatok alapján csak nehezen határozhatók meg. A Palóc Múzeumban ma fellelhető első nyilvántartás adatait vizsgálva, írásos nyomát egyedül annak leltük, hogy a két világháború közötti időszakban már bizonyíthatóan kerültek plakátok az akkor Nagy Iván nevét viselő balassagyarmati múzeum gyűjteményi anyagába.² A folyamatos és rendszeres gyűjtés a II. világháborút követő időszakban indulhatott meg. Ekkor a helyi nyomdákban rendszeresen érkeztek be az itt nyomtatott közigazgatási, politikai hirdetések, kulturális rendezvények plakátjai.

Jelenlegi ismereteink szerint a folyamatosan bővülő falragasz- és plakátanyag felmérésére, számbavételére az 1950-es évek elején jelentkezett először igény. Az ekkor elkezdett munka vált az alapjává annak a közelmúltban megkezdett, leltári szám szerint vezetett, többnyire kézírásos „félhivatalos” plakát, falragasz, röpirat és a főként meghívókból álló aprónyomtatvány nyilvántartásnak, vagy ahogyan akkor nevezték: „nyomtatvány katalógusnak”, amelybe 1969-ben került be az utolsó bejegyzés. Ezen „nyomtatvány katalógus” tanúsága szerint a gyűjtemény ekkor közel 16000 darab tételt tartalmazott a duplum példányokkal együtt.

A nagyrészt helytörténeti vonatkozású, szöveges falragaszokból álló gyűjtemény, azonban úgy tűnik nem örvendett különösebb népszerűségnek a Palóc Múzeum egyéb gyűjteményei mellett.³ Eddigi felhasználásukra, jellegükből adódóan is, a kiállítási segédanyag-szerep volt a jellemző. 1990 előtt pedig főként olyan, a pártállam kultúrpolitiki-

¹ Ihász István: Plakát és történelem, 1944–1990, 3.o.

² Ekkor Hanzély Gyula ajándékaént került be a múzeumba 15 darab (ebből 4 db kézírásos) plakát.

³ Erre utal egy megfelelő nyilvántartás vezetésének és gondos kezelésének a hiánya, de leginkább annak, a duplum példányoktól eltekintve is több ezer darabra tehető veszteségnek a ténye, amely 1969 után a gyűjteményt érte.

kája által ideológiailag determinált kiállításokban kaphattak helyet, mint a Tanácsköztársaság vagy akár a szovjet „felszabadítás” emlékére rendezett kötelező tárlatok.⁴

A Palóc Múzeum mai plakátgyűjteménye 3300 darab, néhány országos kiadású dokumentumtól eltekintve, főként balassagyarmati vonatkozású szöveges falragaszt és plakátot tartalmaz.⁵ A továbbiakban ezt a ma rendelkezésre álló gyűjteményt két részre bontva, annak első felét, azt az 1848–1947 között készült falragasz- és plakátanyagot vesszük közelebből szemügyre, amely egyúttal egy 2007-ben megrendezett időszaki tárlatunknak is témát adott.

A gyűjteményrész – még falragaszként értelmezhető – legkorábbi darabjainak megjelenése 1848-ra datálhatóak. Az országgyűlési követválasztás hirdetménye vagy a magyarországi zsidósághoz intézett kivándorlásra való felhívás mellett ez főként az 1848-ban megkezdődött szabadságharc szöveges falragasz anyagát foglalja magába. Az 1848–49-es szabadságharc időszakából összesen mintegy huszonhét darab dokumentumot őrzünk, melyek többsége német vagy magyar nyelven, kisebb része szlovákul íródott, de nem ritka a többnyelvű megjelenés sem.⁶

A szabadságharcot követő öt évtized politikatörténeti jellegű utcai hirdetményeiből már csak néhány darabot sikerült megőriznünk a gyűjteményben. Ezek közül is leginkább a Magyar Királyi Helytartótanács 1861-es hirdetménye, és Nógrád vármegye kerületeinek beosztását, valamint a követválasztók összeírásnak időpontjait közzétévő 1869-es követválasztási falragaszok érdemelnek említést. Ugyanakkor ebből az időszakból nagyobb számban maradtak ránk a helyi kulturális élet rendezvényeihez köthető dokumentumok. A korszak különböző amatőr színjátszó csoportjainak és hivatásos színtársulatainak előadásait, sportrendezvényeket, bálakat, táncmulatságokat hirdető falragaszok között külön érdekességgel bír egy 1863-ból származó kézzel írott darab, amely Szigligeti Ede: „Dienes vagy a királyi ebéd” című ötfelvonásos drámájának megtekintésére invitálta a sziráki „nagyérdeműt”.⁷ A nógrádi színészet történetének további árnyalásához jelenthetnek hasznos segédletet a balassagyarmati színjátszás 1866-ból származó falragaszai, amelyek a Csaby Imre által igazgatott dráma, vígjáték és népszínmű társulatnak a „kis-megyház” épületében, vagy a „Fekete Sas” vendéglőben rendezett szín-előadásait hirdették.⁸

⁴ Az első, kizárólagosan a plakátanyagra épülő kiállítás 2007 nyarán nyílt meg a Palóc Múzeumban. A „Plakátok a balassagyarmati utcán – 1849–1948” címet viselő, mintegy 65 dokumentumot felvonultató időszaki tárlat Balassagyarmat 100 évének falragasz és plakátanyagát, politikatörténeti és kultúrtörténeti jellegük szerint, megjelenésük idejének megfelelő sorrendben rendezte két fő tematikus egységbe.

⁵ Az 1969-es nyilvántartás adataihoz viszonyított, szembeötlő különbség pontos okai még feltáratlanok, feltételezhető, hogy az 1969–2002 közötti időszakban bekövetkező különböző gyűjteményrendezések, költözések is szerepet játszhattak egy ilyen mérvű veszteség kialakulásában.

⁶ Ld. képmelléklet/1-2.

⁷ „Dienes vagy a királyi ebéd”, 1863. ápr. 18. (P.63), (ld. képmelléklet/3.). A Nagy Iván múzeum egykori igazgatója, Fényes Dezső által 1936-ban felfektetett leltárkönyv tanúsága szerint e falragasz már a két világháború között a gyűjtemény része volt.

⁸ Az 1866-os évből a következő hat színelőadás falragasza található a gyűjteményben: „A fény árnyai” (85), „A házasság rokkantjai” (86), „Egy millió” (87), „Az ördögűző huszártiszt” (90), „Színész és táblabíró” (P.66), „Korona és vérpad” (P.67), (ld. képmelléklet/4-5.).

Szintén a helyi szórakoztató előadások tárgykörébe tartozó falragaszok egyike az a dokumentum, amely egy 1873-ban, a balassagyarmati nyári színpadon rendezett „művész estélyt” örökít meg,⁹ de falragasz tudósít bennünket arról is, hogy a XIX. század végén szokásos, a korszak optimista korhangulatát megtestesítő budapesti népünnepélyek mintájára, 1891-ben Balassagyarmat is „Nagy Népünnepélyt” rendezett. A „nagy menetek” kivételével, a táncmulatság, színelőadás, tűzijáték, tombola mellett további izgalmakat hozó, ma már szokatlan, tréfás versenyeket kínáló programot a Zichy-féle zárt kerthelyiségben bonyolították le.¹⁰ 1892 áprilisában Hubay Jenő hegedűművész hangversenyére került sor a városháza nagytermében. A helyi zenei élet e kiemelkedő eseményének plakátját szintén a gyűjteményben őrizzük.¹¹

A „Balassa-Gyarmaton” és környékén tartandó országos vásárok időpontjáról ugyan csak falragaszok útján értesítették az érdekelteket, a város akkori főbírája, Reményi Károly által jegyzett, a gyűjteményünkben lévő darab az 1890-es országos vásárok dokumentuma.¹²

A következő század első két évtizedének helyi plakátkiadása – eltekintve az 1919-es évtől – csak igen szerény mértékben van reprezentálva a gyűjteményben. A balassagyarmati képviselő testületből kilépett tagok helyének betöltésére szervezett, 1900. január 10-i választás rendjéről vagy a Kékkői járás felállítására folyótól 1913. július 1-től érvénybe lépő új nógrádvármegyei közigazgatási beosztásról rendelkező közigazgatási hirdetmények mellett igen beszédes az a helyi „takarékosági szokásokról” is informáló, március 15-i megemlékezésre felhívó hirdetmény, amelyet két alkalommal 1903-ban és az azt követő évben, 1904-ben is felhasználtak.¹³

A Balassagyarmat számára is megrázó és fordulatos történelmi eseményeket jelentő 1919-es esztendőből már közel hatvan darab szöveges falragaszt, plakátot tartunk számon. Az 1919-es plakátanyag nagy része a Tanácsköztársaság időszakának rendeleteit, hirdetményeit foglalja magába,¹⁴ de a Balassagyarmatot 1919 januárjában megszálló „Cseh-Tót köztársaság” utcai falragasza, a Károlyi-féle Nemzeti Tanács felhívása, József főhercegnek a magyar néphez szóló 1919-es, országosan terjesztett kiáltványa, valamint az ellenforradalmi rendszer kibontakozásának idején létrejövő helyi kereszténydemokrata pártalakulás felhívása is megtalálható a gyűjteményben.¹⁵

A Horthy nevével fémjelzett két világháború közötti korszak első éveinek fontos helyi eseménye volt a kormányzó 1922-es balassagyarmati látogatása. Az esemény alkalmából szervezett ünnepségről, a Balassagyarmatot 1919 januárjában megszálló cseh-

⁹ A „Művész estélyen”, egy magát spiritualistának, illuzionistának és hipnotizőrnek nevező, biz. Anatóli által bemutatott különféle trükkökön és mutatványokon szórakozhatott a néző. (ld. képmelléklet/6.)

¹⁰ „Nagy Népünnepély”, 1891. jún. 5. (ld. képmelléklet/8.)

¹¹ A korszak falragaszai többségükben Kék László nyomdájából kerültek ki.

¹² „Balassa-Gyarmat városában 1890. év folyamán tartandó országos vásárok”, 1890 (ld. képmelléklet/7.)

¹³ Az 1904-es használat alkalmával a korábbi, elavult információkat egyszerűen áthúzták, míg a program új elemeit kézírással pótolták. (ld. képmelléklet/10.)

¹⁴ A Tanács hatalom Nógrád megyei, ill. balassagyarmati intézőbizottsága által kiadott hirdetmények közül összesen 27 darab dokumentumot őrzünk a gyűjteményben.

¹⁵ „A cseh - tót köztársaság nevében!”, 1919. január 16.; (P.76), „Felhívás! A Nemzeti Tanács elnökének felhívása”. 1919; (P.79); „A magyar néphez!” 1919. augusztus 7.; (P.97)

szlovák csapatok kiűzésének eseményét megörökítő emléktábla leleplezéséről, valamint az új Balassagyarmati sportpálya avatásáról falragaszokon keresztül értesítették a helyi polgárságot.¹⁶ A „csehkiverés” eseményéről való megemlékezés később a városi ünnepek egyik emblemikus példájává vált, az 1923-as és az 1938-as „Nemzeti Ünnepet” hirdető rendezvény falragasza szintén része a gyűjteménynek.¹⁷

1923 októberében, egy hosszúra nyúlt, több évtizedes küzdelmet követően Balassagyarmat nagyközség végre elnyeri a rendezett tanácsú város rangját. Ez alkalomból, az immár város Balassagyarmat fejlődését pártoló, a helyi közelet rangos személyeit tömörítő, a köztisztviselői, értelmiségi, iparos és kereskedő rétegek képviselőiből összeálló tábora, közös felhívást intézett a helyi polgársághoz, hogy alakítsanak egy olyan, az országos politikai pártszerveződésekben átnyúló lokálpatrióta közösséget, amely elsősorban a város érdekeit tartja szem előtt.¹⁸ A felhívást közzétévő falragasz szintén a gyűjteményben található.¹⁹

A két világháború között eltelt évek helyi kultúrtörténeti eseményei közül főként az 1930-as évek falragaszai jelennek meg a gyűjteményben: a Nagy Iván múzeum rendezvényeire, a Nógrádvármegyei Madách-Társaság rendszerességgel megtartott felolvasó üléseire szóló plakát formátumú meghívók (1934–35), a Palócnapi rendezvény(1935), a Liszt Ferenc emlékhangverseny(1936) falragasza egy élénk városi kulturális életről árulkodnak.

A második világháború éveiből jóval kevesebb plakát maradt ránk. A város légmentesítő vezetője által 1938 szeptemberében elrendelt több napos elszórtatási gyakorlatra felhívó rendelet egy esetleges légitámadásra való felkészülést jelez. 1939 szeptemberének elején, pedig már azt a második világháború kitörésének napjára keltezett, gr. Teleki Pál által kiadott „Magyarország népéhez” szóló felhívást is olvashatta a városban sétáló polgár, amely nyilvánvalóvá téve a háború kitörését, a kivételes hatalom életbeléptetéséről, árszínvonal rögzítéséről, az egyesülési és gyülekezési jog korlátozásáról, a rendőrhatalom felügyeletéről, internálásról és cenzúráról is rendelkezett. A gyűjtemény 1939–1945 közötti anyagának időrendben következő darabja a szovjet hadsereg-főparancsnok Sztálin által 1944-ben kiadott, a szovjet csapatok általános és megállíthatatlan előretörését ki nyilatkoztató napiparancsot közzétévő falragasz, amely az itt élők számára is szerényen előre jelezte: rövidesen Magyarország is a szovjet hatalmi övezet részévé válhat. A háború utolsó időszakában egyre merészebbé és aktívabbá váló Magyar Kommunista Párt korai propaganda-anyagának a magyarországi németek kitelepítését követelő plakátja ugyancsak megtalálható a gyűjteményben.²⁰

A második világháborút követő újjáépítés és a később elfojtott demokratizációs kísérlet rövid időszaka, a kultúra helyi szintje is jelentős fellendülést hozott magával. Ennek egyik erős lenyomata az a falragasz- és plakátkiadás, amely ebben az időben

¹⁶ „Balassagyarmat Nagyközség Közönségéhez!”, 1922; (P.103). (Id. képmelléklet/11.)

¹⁷ „Polgártársak! Balassagyarmat megyei város közönsége minden évben január 29-én Nemzeti Ünnepet tart a nagy történelmi esemény, Balassagyarmat felszabadulása emlékére”, 1938. jan. 11.; (118.)

¹⁸ A felhívást összesen 102 személy jegyezte aláírásával. A cél érdekében történő jelképes zászlóbontásra a városháza tanácstermében került sor 1923. november 12-én

¹⁹ „Felhívás Balassagyarmat város polgárságához. Újra város Balassagyarmat”, 1923. nov. 8.; (2005/2.)

²⁰ „Ki a hazaáruló svábokkal!”, 1945; (4064)

nagy számban került ki az utcákra.²¹ A városi sportélet felélénkülése különösen szembeűnő: A honi labdarúgó bajnokság újjászerveződésének köszönhetően rendszeressé vált labdarúgó mérkőzések, sakkversenyek és bokszbajnokságok plakátjai jelentős számban fordul elő a gyűjteményben.²² A gyűjtemény 1946–1947-es anyaga arról is informál, hogy a sportrendezvények mellett a szűreti-, sport- és cigánybálok, zenés-táncos mulattságok, majálisok, műsoros revű estek szervezése is új lendületet nyert, de gyakorrívá váltak az ismeretterjesztő előadások, civil és szakmai egyesületek által szervezett összejövetelek, tánc- és gépíró tanfolyamok, színházi estek, koncertek is a város közöségi terében.²³ Mindezek mellett – ha csak szerény számban is – de a korszak kereskedelmi jellegű plakátjai is részét képezik a gyűjteménynek: a városban működő vendéglősök és bolttulajdonosok közül a Kaszinó szálló kerthelységét bérlők, valamint Soproni István sütőmester bizonyosan éltek az információközlés és figyelemfelkeltés eme módszerével.²⁴

Az 1946–1947-es év helyi közigazgatás- és politikatörténetéhez az országban akkor működő pártszervezetek közül a Független Kisgazdapárt, a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt helyi és országos szervezetei által kiadott plakátok, a belügyminisztérium toborzási felhívása, a kenyérellátás országos miniszteri biztosának terménybeszolgáltatási rendelete, a város polgármesterének közigazgatási vagy a hivatalos városi ünnepekre invitáló hirdetményei szolgálhatnak fontos adalékul.²⁵

A gyűjtemény iránt érdeklődő mai kutatók munkáját nagyban segítheti, hogy mára a gyűjtemény számítógépes feldolgozása, adatbázisba építése is megtörtént. A gyűjtemény számszerűleg kisebb részét kitevő, itt bemutatott 1947 előtti falragasz és plakátanyag pedig már digitalizált kép formátumban is rendelkezésre áll.

IRODALOM

Balogh Sándor (főszerk.)	Balassagyarmat története, 896–1962. Balassagyarmat, 1977
Ihász István	Plakát és történelem, 1945–1990. Budapest, 1991
Kapros Márta	A Nógrádvármegyei múzeum néprajzi anyaga. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, XXVI., Balassagyarmat-Salgótarján, 2002
Kerényi Ferenc	Nógrád színészete 1790–1885. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, XIII., Salgótarján, 1987
Romsics Ignác	Magyarország története a XX. században. Budapest, 2005

²¹ A 1920-as, -30-as, -40-es évek helyi plakátjellegű nyomtatványai szinte kivétel nélkül az ún. Hollóssy-nyomdában készültek

²² 1946-47-ből összesen 67 darab sportrendezvénnel kapcsolatos plakátot őrzünk.

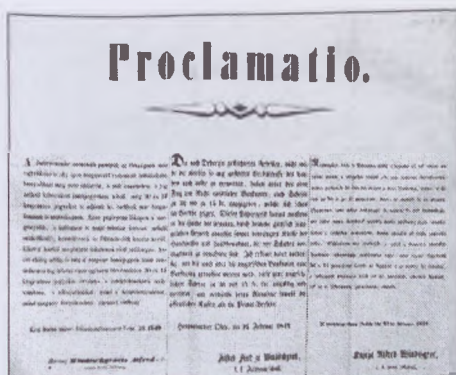
²³ Ld. képmelléklet/16-17., 19., 20., 22.

²⁴ „Értesítés. Ezúton értesítem a nagyérdemű közönséget, hogy [...] a sütödét megnyitom”, 1946; (202), „Kerthelyiség megnyitó”, 1947; (316)

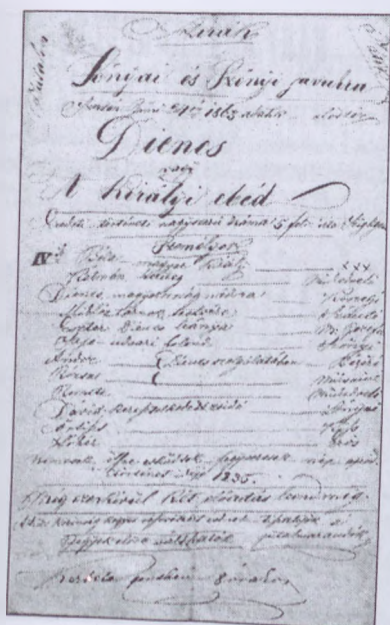
²⁵ „Gazdák! Az ország dolgozóinak kenyérre van szüksége.” 1946; (342), „Polgártársak! Lenin a nagy Szovjetunió megalkotójának halála évfordulóján...”, 1947; (247), (ld. képmelléklet/ 18., 21.)

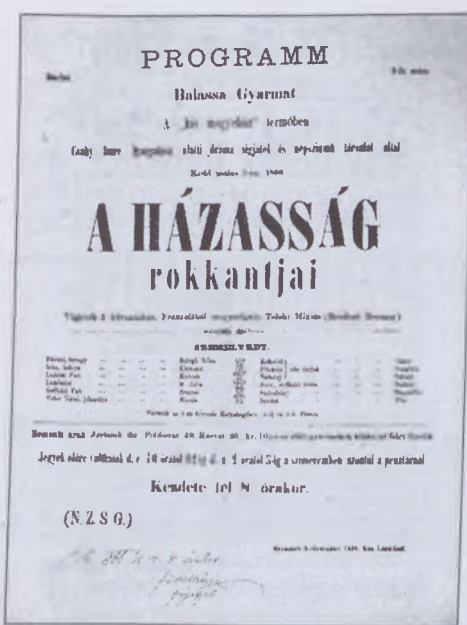
1. Jellachich aus Ungarn entflohen Kossuth's Adresse an den Wienern 1848. (44,5x57; P.30)

2. Proclamatio 1849. (50x39,5; P.39)

3. Dienes avagy a királyi ebéd Szirák, 1863. (21x34; P.63)

4. A házasság rokkantjai B.-Gyarmat, Kék László nyomdaja, 1866. (34x42,5; P.86)

190

Bismut- u. Magnesium-Bismut-Verbindungen		Bismut	
1. <i>Calceophosphat</i> Calceophosphat	2. <i>Rindmetall</i> metallisches Bismut	3. <i>Chalkobismut</i> metallisches Bismut	
3. <i>Bismut-Sulfid</i> schwarzes Pulver	4. <i>Kandellit</i> schwarzes Pulver		
5. <i>Bismut-Phosphat</i> schwarzes Pulver	6. <i>Bismut-Nitrat</i> schwarzes Pulver		
7. <i>Bismut-Oxid</i> schwarzes Pulver	8. <i>Bismut-Hydroxid</i> schwarzes Pulver		
9. <i>Bismut-Fluorid</i> schwarzes Pulver	10. <i>Bismut-Chlorid</i> schwarzes Pulver		
11. <i>Bismut-Bromid</i> schwarzes Pulver	12. <i>Bismut-Iodid</i> schwarzes Pulver		
13. <i>Bismut-Selenid</i> schwarzes Pulver	14. <i>Bismut-Tellurid</i> schwarzes Pulver		
15. <i>Bismut-Arsenid</i> schwarzes Pulver	16. <i>Bismut-Phosphor</i> schwarzes Pulver		
17. <i>Bismut-Kohlenstoff</i> schwarzes Pulver	18. <i>Bismut-Silber</i> schwarzes Pulver		
19. <i>Bismut-Gold</i> schwarzes Pulver	20. <i>Bismut-Kupfer</i> schwarzes Pulver		
21. <i>Bismut-Zinn</i> schwarzes Pulver	22. <i>Bismut-Quecksilber</i> schwarzes Pulver		
23. <i>Bismut-Magnesium</i> schwarzes Pulver	24. <i>Bismut-Aluminium</i> schwarzes Pulver		
25. <i>Bismut-Eisen</i> schwarzes Pulver	26. <i>Bismut-Nickel</i> schwarzes Pulver		
27. <i>Bismut-Kobalt</i> schwarzes Pulver	28. <i>Bismut-Mangan</i> schwarzes Pulver		
29. <i>Bismut-Kalzium</i> schwarzes Pulver	30. <i>Bismut-Barium</i> schwarzes Pulver		
31. <i>Bismut-Strontium</i> schwarzes Pulver	32. <i>Bismut-Lithium</i> schwarzes Pulver		
33. <i>Bismut-Natrium</i> schwarzes Pulver	34. <i>Bismut-Kalium</i> schwarzes Pulver		
35. <i>Bismut-Ammonium</i> schwarzes Pulver	36. <i>Bismut-Phosphor</i> schwarzes Pulver		
37. <i>Bismut-Kohlenstoff</i> schwarzes Pulver	38. <i>Bismut-Silber</i> schwarzes Pulver		
39. <i>Bismut-Gold</i> schwarzes Pulver	40. <i>Bismut-Kupfer</i> schwarzes Pulver		
41. <i>Bismut-Zinn</i> schwarzes Pulver	42. <i>Bismut-Quecksilber</i> schwarzes Pulver		
43. <i>Bismut-Magnesium</i> schwarzes Pulver	44. <i>Bismut-Aluminium</i> schwarzes Pulver		
45. <i>Bismut-Eisen</i> schwarzes Pulver	46. <i>Bismut-Nickel</i> schwarzes Pulver		
47. <i>Bismut-Kobalt</i> schwarzes Pulver	48. <i>Bismut-Mangan</i> schwarzes Pulver		
49. <i>Bismut-Kalzium</i> schwarzes Pulver	50. <i>Bismut-Barium</i> schwarzes Pulver		
51. <i>Bismut-Strontium</i> schwarzes Pulver	52. <i>Bismut-Lithium</i> schwarzes Pulver		
53. <i>Bismut-Natrium</i> schwarzes Pulver	54. <i>Bismut-Kalium</i> schwarzes Pulver		
55. <i>Bismut-Ammonium</i> schwarzes Pulver	56. <i>Bismut-Phosphor</i> schwarzes Pulver		
57. <i>Bismut-Kohlenstoff</i> schwarzes Pulver	58. <i>Bismut-Silber</i> schwarzes Pulver		
59. <i>Bismut-Gold</i> schwarzes Pulver	60. <i>Bismut-Kupfer</i> schwarzes Pulver		
61. <i>Bismut-Zinn</i> schwarzes Pulver	62. <i>Bismut-Quecksilber</i> schwarzes Pulver		
63. <i>Bismut-Magnesium</i> schwarzes Pulver	64. <i>Bismut-Aluminium</i> schwarzes Pulver		
65. <i>Bismut-Eisen</i> schwarzes Pulver	66. <i>Bismut-Nickel</i> schwarzes Pulver		
67. <i>Bismut-Kobalt</i> schwarzes Pulver	68. <i>Bismut-Mangan</i> schwarzes Pulver		
69. <i>Bismut-Kalzium</i> schwarzes Pulver	70. <i>Bismut-Barium</i> schwarzes Pulver		
71. <i>Bismut-Strontium</i> schwarzes Pulver	72. <i>Bismut-Lithium</i> schwarzes Pulver		
73. <i>Bismut-Natrium</i> schwarzes Pulver	74. <i>Bismut-Kalium</i> schwarzes Pulver		
75. <i>Bismut-Ammonium</i> schwarzes Pulver	76. <i>Bismut-Phosphor</i> schwarzes Pulver		
77. <i>Bismut-Kohlenstoff</i> schwarzes Pulver	78. <i>Bismut-Silber</i> schwarzes Pulver		
79. <i>Bismut-Gold</i> schwarzes Pulver	80. <i>Bismut-Kupfer</i> schwarzes Pulver		
81. <i>Bismut-Zinn</i> schwarzes Pulver	82. <i>Bismut-Quecksilber</i> schwarzes Pulver		
83. <i>Bismut-Magnesium</i> schwarzes Pulver	84. <i>Bismut-Aluminium</i> schwarzes Pulver		
85. <i>Bismut-Eisen</i> schwarzes Pulver	86. <i>Bismut-Nickel</i> schwarzes Pulver		
87. <i>Bismut-Kobalt</i> schwarzes Pulver	88. <i>Bismut-Mangan</i> schwarzes Pulver		
89. <i>Bismut-Kalzium</i> schwarzes Pulver	90. <i>Bismut-Barium</i> schwarzes Pulver		
91. <i>Bismut-Strontium</i> schwarzes Pulver	92. <i>Bismut-Lithium</i> schwarzes Pulver		
93. <i>Bismut-Natrium</i> schwarzes Pulver	94. <i>Bismut-Kalium</i> schwarzes Pulver		
95. <i>Bismut-Ammonium</i> schwarzes Pulver	96. <i>Bismut-Phosphor</i> schwarzes Pulver		
97. <i>Bismut-Kohlenstoff</i> schwarzes Pulver	98. <i>Bismut-Silber</i> schwarzes Pulver		
99. <i>Bismut-Gold</i> schwarzes Pulver	100. <i>Bismut-Kupfer</i> schwarzes Pulver		
101. <i>Bismut-Zinn</i> schwarzes Pulver	102. <i>Bismut-Quecksilber</i> schwarzes Pulver		
103. <i>Bismut-Magnesium</i> schwarzes Pulver	104. <i>Bismut-Aluminium</i> schwarzes Pulver		
105. <i>Bismut-Eisen</i>			

13. *Palócnap Balassagyarmaton*
Balassagyarmat, Hollós-nyomda,
1935. (48x63)

Hayashida, S. et al.

14. Népművelési nap. Balassagyarmat megyei város közönsége [...] Liszt Ferenc emlék-
versenyt rendez...
Balassagyarmat, Hollós-nyomda, 1936.
(31,5x47,5; 196)

MAGYARORSZÁG NÉPÉHEZ!

Az európai helyzet ma először fordult. Az államok egész sorozata, köztük több közismertlen csemegés állam átellenleges intézkedéseket tett az ország rendjének, a termelés folytatásosságának és a lakosság mindennapi élete lehető javartatásának, a birtoklásnak.

A vezetésem alatt álló kormány természetesen rugalmasan reagál a változásokra, juttatja és mindazokat az intézkedéseket megtesszi, amelyek szükségességének látszanak a körbeke és a gazdasági élet folytonosságának fenntartására.

Hogy az a nyugalom és hidegvér, amelyet heteken át a fegyvermészeli magyar nemzeti közvélemény ország-világ előtt tanúsított, továbbra is megőriztesse, a kormány el van szánva megakadályozni mindent, ami az ország lelki és anyagi életét megzavarhatná és ezért kormányrendeletekben az alábbi rendelkezéseket lépteti életbe:

a kivételes hatalom átvételétől; az egyesítés jog korlátozásáról; a gyűlöletkészség jog korlátozásáról;

a hitves, rendőrszolgálat; felügyelet, vagy őrizet alá helyezéséről (internálás);

a kajfeliellenzésről (bélföldi cenzúra);

a külföldi kajfeliellenzés ellenkezéséről;

egyéb anyagi kifizetések alá vételéről;

az (parban Gereksekedelemben), valamint a bányászathoz és a közhatalon szettak munkaviszonyai vonatkozó egyve rendelkezések hatályának ideig-
tartamától; a munkaügyi kerletszámok és a fizetés szabadságának
(visszatérő);

22 Az árak aszinvonalaának rögzítéséről.
Ezeket a rendelkezéseket a országosság szerinti más kormányrendeletek is foglalják

Elvárom Magyarország józan lakosságától, hogy általánosan közérdekűt, azt minden egyes polgár jól felfogott egyéni érdekéből teljes erővel arra fog fordítani, hogy a hatalomok hasznát munkálat megkönnyítse.

Budapest, 1938. évi október hó 1. napján.

Gróf TELEKI PÁL s. k.
m. k. megalapítók.

15. Magyarország népéhez!
(Gr. Teleki Pál felhívása)
Budapest, 1939. (49,8x69,9; 10)

Egyesüges I. oszt. bajnoki labdarúgó mérkőzés

1946 szeptember 29-án d. a. fel 5 draker

**CSILLAGHEGY-
B. MÁV M.T.E.**

Nagyoroszi — B. Máj M. T. E. III.

bajnski merkezi.

Értéke: Teljesítő 150 Ft, 500 Ft, 1000 Ft és 1500 Ft közötti
Értékű és azonosított készletek, vagy a megadott időtartam alatt a készlet az értékesítésre
kész állapotban van, és az értékesítésre kész állapotban van.

Hajdú GYARMATI	Vezetőig
-----------------------	-----------------

© 2004 Blackwell Publishing Ltd *Journal of Internal Medicine* 255: 103–110

— 48 —

16. Egységes I. osztály

médicos *Caillach*

merkozes, Csillagné

Relassagevarmat Hol

Buttasingyarnak, 1906

(61x43;

17. Meghívó. A Balassagyarmati Rendőr Egyesület a rendőr étkezése javára Tánccal egybekötött disznótoros vacsorát rendez...
Balassagyarmat, Hollósy-nyomda, 1946.
(42x59,5; 245)

18. Polgártársak! Lenin a nagy Szovjet-unió megalkotójának halála évfordulóján...
Balassagyarmat, Hollósy-nyomda, 1947.
(42x60; 247)

19. Halló, Halló, Figyelem! Városunkban még soha nem látott szenzáció...
Pankrációs Artistarevü
Balassagyarmat, Hollósy-nyomda, 1947.
(42x59,5; 365)

20. Meghívó. A balassagyarmati „Kinizsi” sport egyesület álarcos jelmezbált rendez...
Balassagyarmat, Hollósy-nyomda, 1947.
(42x59,5; 384/a)

GAZDÁK!

Az ország dolgozóinak kenyérré van szüksége.

Folyó évi február hó 15-én

országszerte megindul a

terménybeszolgáltatás elszámoltatása.

Felhívok minden gazdát, hogy beazonosítsa a költségeinek teljes mértékben tárgyba elaprt, teljesítéssel az elszámoltatás becsatl-
ság a gazda portájához és, mert ellenkező esetben a törvényben rendelkezések követ-
keztékései:

a termények elkobzása és penzbijság alkotmányellenesí szajnai fogja.

Budapest, 1947 február hó 10.

Kenyérrelátás Országos Miniszteri
Bizottság.

21. Gazdák! Az ország dolgozóinak
kenyérre van szüksége.
Balassagyarmat, Hollósy-nyomda, 1946.
(42x59,5; 342)

„SIESS, ADJ, SEGITS”

vármegyei gyűjtőbizottság
rendelkezéssel a Balassagyarmati vármegyei gyűjtőbizottság
1947. évi 12-án, szombaton este 8 órai kezdéssel
a Kármán-utcai nagytornán a városi hadiölygységek a körbázak és
tűzöbölögek támogatására
nagy ünnepi díszelőadást rendez!

Időpont:

JÁNOS VITÉZ

Dalidőző 3 felvonásos.

Próbák kezdése költőnképe nyolcan (rak): Kacsóh Pongráté és Huszka Jend.

Személyek:

Huszka Jend.	Próbák kezdése	Kacsóh Pongráté	Próbák kezdése	Huszka Jend.	Próbák kezdése
Huszka Jend.	Próbák kezdése	Kacsóh Pongráté	Próbák kezdése	Huszka Jend.	Próbák kezdése
Huszka Jend.	Próbák kezdése	Kacsóh Pongráté	Próbák kezdése	Huszka Jend.	Próbák kezdése
Huszka Jend.	Próbák kezdése	Kacsóh Pongráté	Próbák kezdése	Huszka Jend.	Próbák kezdése
Huszka Jend.	Próbák kezdése	Kacsóh Pongráté	Próbák kezdése	Huszka Jend.	Próbák kezdése

Az előadás a városi hadiölygységek támogatására, a városi hadiölygységek támogatására, a városi hadiölygységek támogatására.

Az előadás előtt a „Siess, Adj, Segits” indulót
előadók a hadiölygységek támogatására.

Jegyek kaphatók a városi hadiölygységek támogatására (Kármán-utcai) és a
Szociális Felügyelőségben (Budaörs) minden d. a. 10-1. óráig.
Működés: 6-8 Ft-os árban.

Az előadás után tánc!

A városi hadiölygységek támogatására, a városi hadiölygységek támogatására, a városi hadiölygységek támogatására.

Zene: a Hadizenei Zenekara.

Ételek, italok! Hangulat!

22. „Siess, Adj, Segits” vármegyei gyűjtőbi-
zottság rendezésében... János Vitéz daljáték
1947. (42x59,5; 326)

4-5. SZÁZADI SOLIDUSLELETEK NÓGRÁD MEGYÉBŐL

(Adatok Nógrád megye koranépvándorlaskori történetéhez)

PROHÁSZKA PÉTER

A Kárpát-medence történetének sajátos forrásai a római és bizánci aranypénzek, melyek elsősorban nem a római provinciák ellen indított hadjáratok során kerültek a barbarikum népeihez, hanem sokkal inkább a Birodalom külpolitikai eszközrendszerének részeként. Úgy, mint a germán katonák zsoldjaként, vagy a határok biztosításáért fizetett évpénzként, ajándékként. Közép-Európában az előkerült arany pénzek számát tekintve különleges helyet foglal el Kárpát-medence észak-keleti része, ahonnan nagy számú 3-5. század között vert érme ismert.¹ A rendelkezésünkre álló adatok alapján Nógrád megye területéről a későrómai időszaknak és a kora népvándorlaskornak csupán kevés lelőhelye ismert és ez alól nem jelent kivételt a történelmi Nógrád vármegye Szlovákia területére eső része sem.² Ennek okát elsősorban a kutatottság fokában kereshetjük, még ha az már a 19. század második felében néhány lelkes gyűjtőnek köszönhetően megkezdődött. A közgyűjteményekben őrzött tárgyi emléanyag alapján a vidéken germánok éltek, akik az antik forrásokban többször említett kvádoknak, valamint a kvádok leszármazottainak tartott szvébeknek nevezett germán népcsoporttal azonosíthatók.³ Ők voltak azok, akik a későcsászárkorban a Kiskárpátoktól egészen a Bükk-hegységig uralmuk alatt tartották Szlovákia déli felét és a Duna-Tisza-köze északi részét.⁴ Nógrád megye területének korszakbeli jelentőségét jelzik az előkerült kincsleletek és szórvány aranypénzek, melyek nagy része mind a régészeti, mind a numizmatikai kutatás számára eddig ismeretlen volt. A kutatások során a múzeumokban őrzött érmek és a leletekre vonatkozó levéltári, illetve irattári iratok lettek összegyűjtve, melyek közlése és a Kárpát-medence numizmatikai anyagával összevetett elemzése e tanulmányban olvasható.

Kincsleletek

A szűgyi 4. századi kincslelet

Nógrád megye legfontosabb későcsászárkori éremleletéről – a Szűgyiről – a szakirodalomban nem találunk adatokat, melynek okát elsősorban abban kereshetjük, hogy a

¹ ISTVÁNOVITS 2002; PROHÁSZKA 2003, 84-86.

² KOLNIK 1971, 557; KISS 1982, 177.

³ BÓNA 1963, 302-304.

⁴ KISS 1982, 169, 177-179.

19. század első felében került elő. Szerencsére rendelkezésünkre állnak azon hivatali akták, melyek részletesen beszámolnak az előkerülés körülményeiről és a tárgyak útjáról a bécsi császári és királyi Érem- és Régiségtárba.⁵ Ezek közül a Magyar Udvari Kamarának 1838. július 5-én kelt beszámoló tájékoztató legrészletesebben az arany érmék és tárgyak előkerüléséről: „*Ad thesaurum in tarenō Possessionis Szügy Comitatus Neogradensis ingremiatae, per communivatio subopilionem Josephum Tercsán 5^a Julii a. p. in fundo Arabili Petronellae Mihalkovics viduae Jacobo Paczolyanae inventum, et Majestati Vestrae Sacratissimae ope demissae repraesentationis dt 2^{ae} Julio 837. No. 26, 370 praeslitae submissum, cujus residuitas, post factum ex eodem pro parte Caesareo regii Numophilacei Viennensis detectum remansa, obsequentissimo huic Dicasterio medio benigni Rescripti Regii dto 30^{ae} Augusti a. p. N° 37413/1314 editi pro alteriori officiosa pertractatione remissa habetur, spectat etiam hic reverenter adnexus 1 aureus antiquuo romanus, et quatuor frustra crudi auri, per praefatum inventorem abalienata, et subseque a precariis possessoribus recaptivata, atque per Pestienae Caesareo Regium auri, et argenti Reluitorum Officium juxta hic pariter demisse advoluta instrumenta in toto una cum praeattacto aureo ad 108 fl. 53 xr C.M. aestimata. Cujusmodi Thesaurum Majestati Vestrae Sacratissimae una cum altero in ejusdem Prosessionis terreno, ast alio loco per Andream Kakovecz viduae Nicolao Pronayanae subopilionem invento, hic que ultro humillime adnexo, et ex duobus antiquis aureis romanis valentinianis, ac tribus frustis auri consistente, atque per minoratum auri, et argenti reluitorium Officium juxta demisse adcopulatum sub ///: instrumentum junctim ad 15 fl 45 xrio conven: monetae acstimato...*”⁶ Ezen sorok, valamint a két évig tartó eljárás során keletkezett iratanyag segítségével lehetőség van az előkerülési körülmények és a leletösszetétel rekonstrukciójára. 1837 nyarán Tercsán József a Nógrád megyei Szügy falu juhásztora Paczoly Jakab özvegyének Mihalkovics Petronellának a mezőjén császárkori római aranypénzeket és nyers arany darabokat talált. A hatóságok a kilenc érmét és a négy aranydarabot Bécsbe a cs. és k. Érem- és Régiségtárba küldték, melyek közül nyolc Valentinianus és Valens aranyat meg-

⁵ A szügyi leletre vonatkozó kutatásokat a Habsburg-Ösztöndíj támogatásával folytattam. Itt szeretném megköszönni dr. Fazekas István (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien) segítségét, mely nélkül a feldolgozás nem jöhetett volna létre.

⁶ Hofkammerarchiv (Wien) Ungarische Cammerale fasz. 13 sd. 2 (1838) 2913, 34201/1351: „... im Neograder Comitete zu Süts durch den Gemeinde Schaafhirtten Joseph Tercsán auf dem Felde der Witve des Jakob Paczaly aufgefundenen Goldmünzen... Dem, zu Süts im Neograder Comitete durch den Gemeinde Schaafhirtten Joseph Tercsán auf dem Felde aufgefundenen alten römischen Dukaten, und vier Stücke rohes Gold im Schätzwerthen 108 f 53 Xr ConvMze, welches dem erwähnten Schaafhirtten gleichzeitig mit jenem C.C. mit hierartigen Schreiben vom 10 August 837 AZ 34076/1183 übersendeten Goldmünzen aufgefunden, jedoch weitere veräußert - auf demselben Terrain aber an einem anderen Orte und von dem Niklas Pronay'schen Schaafhirtten Andrea Kakovecz gefundenen, aus zwey Stück römischen Valentinischen Dukaten und drey Stück rohen Gold bestehende auf 15 f 45 xr CMze geschätzten Schatz ...” v.ö. az 1837-ben talált tárgyakról: Hofkammerarchiv (Wien) Ungarische Cammerale fasz. 13 sd. 2 (1837) 2849, 34076/1183; MOL E85 (1838) 153. cs. Nr. 10452.

⁷ Hofkammerarchiv (Wien) Ungarische Cammerale fasz. 13 sd. 2 (1837) 2849, 34076/1183; MOL E85 (1838) 153. cs. Nr. 10452; Hofkammerarchiv (Wien) Ungarische Cammerale fasz. 13 sd. 2 (1838) 2913, 34201/1351; Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien) OKaA K 316 (1837) 54/1, Nr. 11238; Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien) OKaA K 325 (1838) 54/1, Nr. 1419.

tartottak a gyűjtemény számára.⁸ A négy töredéket és a maradék aranypénzt (4 *minoribus frustis, ac uno aureo romano*) visszaküldték Budára, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum megválthassa azokat.⁹ Egy évvel később a Kamara újabb szűgyi aranyakat küldött Bécsbe az idézett jelentés kíséretében. Ugyanazon területen, de másik helyen találta Pronay Miklós juhásztor a Kokovecz András a két aranypénzt és a három nyers aranydarabot, melyeket Joseph Arneth, az Érem- és Régiségár öre, Valentinianus és Valens solidusaiként határozott meg.¹⁰ A két pénz a gyűjtemény megtartotta a három nyers aranyat pedig visszaküldte a Kamarának, melyeket szintén felajánlottak megváltásra a Magyar Nemzeti Múzeum számára.¹¹ Sajnos nem állnak rendelkezésünkre arról adatok, hogy a Nemzeti Múzeum mit csinált a felajánlott aranyakkal, melynek okát abban kereshetjük, hogy csak 1847-től vezetik a múzeumi leltárkönyvet. A Bécsbe került érmek azonosítását szintén a leltározási hiányosságok akadályozták meg, mivel az 1870-es években az érmekeket újraleltározták és korábbi listák/jegyzékek nem maradtak fenn.¹²

A hivatali akták alapján a következők állapíthatók meg: - 1837-ben és 1838-ban 11 darab I. Valentinianus, illetve Valens solidus és hét darab nyers aranydarab került elő Szűgy ugyanazon területén, de két különböző helyen, amely arra utal, hogy az ormódi kincslelethez¹³ hasonlóan az aranyak egy lelethez tartoztak, amely a természeti körülmények miatt szétszóródott.

A sóshartyáni 5. századi kincslelet

Nógrád megye területéről még egy nagy kincsleletről van tudomásunk, amelyről Hampel József számolt be az *Archaeologiai Közönyben* megjelent Magyarország régészeti repertóriumában: „Sóshartyán (Nógrádmegye). Pintér Sándor úr Szécsényben beszélt el (1878. szeptember 23-án), hogy Sóshartyánban számos - száznál több 'II. Theodosius'-féle (408-450) solidust találtak. Egyet Pintér úr gyűjteményében láttam, egy Theodosius-félét, ily hátlapú fölirattal: IMP XXXXII COS XVII PP CONOB. - Készítési kora tehát a 450-ik év Kr. u. és készítési helye Konstantinápoly. Állítólag ezzel együtt ugyanegy helyen találtattott egy halavány aranyból készült fülbevaló karika, négy élő huzalból, melynek egyik vége hegyes, másik vége lapított és visszahajló apró tekercset képez; belső

⁸ Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien) OKaA K 316 (1837) 54/1, Nr. 11238; Hofkammerarchiv (Wien) Ungarische Cammerale fasz. 13 sd. 2 (1837) 2849, 34076/1183.

⁹ MOL N24 (1837) Nr. 1195.

¹⁰ Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien) OKaA K 325 (1838) 54/1, Nr. 1419: „Die zwei von Andreas Kakovetz in Ungarn gefundenen Goldmünzen von den Kaisern Valentinian u. Valens sind wegen kleiner Varianten für das kk. Münzkabinet nicht ohne Interesse. Der Unterzeichnete hat die Ehre für diese auf 11. fl 15 xr geschätzten Münzen 13. fl CMze anzuschließen, - alles Übrige ist nur zum Einschmelzen geeignet”

¹¹ MOL N24 (1838) Nr. 2559.

¹² DEMBSKI 1998, 11. Itt szeretném megköszönni Prof. Dr. Günther Dembski (KHM Münzkabinett, Wien) segítségét és támogatását az éremgyűjteményben folytatott, sajnos sikertelenül végződő, kutatásaimhoz.

¹³ KUZSINSZKY 1892; LEHÓCZKY 1892.

átmérője 0-026 m/.¹⁴ Hampel ezen sorai, mint az noteszből kiderül,¹⁵ a Szécsényben tett látogatása során gyűjtött adatokon alapulnak. Nógrád megye régészeti emlékeinek kiváló kutatója Pintér Sándor¹⁶ számolt be neki arról, hogy egy száznál több II. Theodosius-féle solidusból álló lelet került elő Sóshartyánban. Ezen érmekről sem Hampel, sem pedig más kortársa további adatokat nem közölt. A másik lelet, melyet a Régiségtár tudós őre a Pintér-gyűjteményben látott, szintén Sóshartyánban került elő. Róla maga Pintér is beszámolt a későbbiekben az Archaeologiai Értesítő hasábjain, mely szerint a II. Theodosius solidust (RIC 322, 441 és 450 között vert) egy négyszögletes átmetszetű elektron S-végű hajkarikával együtt találták Sóshartyán határában.¹⁷ Mindkét aranytárgy a későbbiekben a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe jutott.¹⁸ E két tárgy együttes előfordulása félreértések olyan sorozatához vezetett, melyek tévútra vitték a 10. századi leletanyag kutatását és alapjául szolgáltak számos ideológiai elképzelésnek is.¹⁹ A tárgyak datálásánál két lehetőség állt fenn. Míg az egyik esetben a hajkarika kronológiai helyzete, addig a másikban a II. Theodosius solidus alapján határozhatták volna meg a leletgyűjtés kronológiai besorolását. A 19. század régészeti kutatása azonban kiemelt figyelmet szentelt a numizmatikai anyag nyújtotta datálási lehetőségnek. Így a leletet magyarul, majd németül ismét publikáló Hampel József a solidus alapján datálta az elektron S végű hajkarikát és vele együtt e 10. századi tárgytípust.²⁰ Hampel ugyanebbe a hibába esett a későavarkori (8. század) griffes-indás övveretes sírok esetében is, amikor azokat a sírban talált 4. századi római kisbronzok alapján szintén rosszul sorolta be. Ezen adatait különösen a szláv kutatók vették előszeretettel át, akik ezt az ékszerítípust a szlávokhoz kapcsolták és így megjelenésével már az 5. századtól számoltak.²¹ Az egy-

¹⁴ HAMPEL 1879, 65.

¹⁵ OSZK DuodHung 54. Hampel József (1849-1913), a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának tisztviselője, majd vezetője, a Pesti Tudományegyetem régész professzora, aki mind magyarországi, mind külföldi útjai során kis noteszeiben jegyezte fel a régészeti leletekre vonatkozó adatokat. Részben ezek a noteszek voltak a forrásai tanulmányai illetve könyvei megírása során.

¹⁶ Pintér Sándor (1841-1915) szécsényi ügyvéd, 1901-től kerület országgyűlési képviselője. A régészeti mellett néprajzi kutatásokat folytatott Nógrád megyében, számos könyve és régészeti tanulmánya jelent meg.

¹⁷ PINTÉR 1887, 433: „Gyűjteményemben van II. Theodosius császár aranyával együtt lelt ilyen elektrontól készült karika, s a magyar sírokban lelt karikától csak annyiban különbözik, hogy teste ötszögletű, amazoké simán gömbölyű, s ha bár bizonyossággal nem tudjuk is, de föl lehet tennünk, hogy a sós-hartyányi határban urnatöredékekkel együtt II. Theodosius aranypénzével talált ezen karika a hunok korából maradt ránk.”

¹⁸ A tárgyak fényképét ld. FEHÉR 1954, Taf. XXII/2-3, az érem fotója: HUSZÁR 1954, 93, CLXXVI, Taf. XXXIII/390/a.

¹⁹ FEHÉR 1954. A lelőhelyet hibásan adja meg: FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962, 67, Nr. 908.

²⁰ HAMPEL 1897, 394: „...a legrégebbi adat, melyet eddig bírnunk, a nógrádmegyei sóshartyáni lelet, melyben II. Theodosius-féle aranysolidusszal (408-480) (sic!) találtak ilyen halántékgyűrűt.” és HAMPEL 1905, 80: „Das älteste datierte Exemplar eines Lockenringes, von dem wir in Ungarn Kenntnis haben, wurde in Sós-Hartyán (Com. Nógrád) in Gesellschaft einer Goldmünze des Kaisers Theodosius II. (408- bis 480) gefunden und befindet sich in Privatbesitz: Das Stück ist aus Elektrum, der Draht hat fünfkantige Form und ist da, wo er die S-Form annimmt, abgeplattet.”

²¹ FEHÉR 1954, 93.

re nagyobb számban előkerülő S-végű hajkarikás temetkezések azonban megcáfolták ezen elképzeléseket, mivel a további mellékletek alapján az S végű hajkarika a 10–11. század jellemző ékszere. A kérdéssel – a problémák tisztázásának szándékával – Fehér Géza foglalkozott polemizáló tanulmányában, melyben a honfoglaláskori leletanyag kritikai feldolgozásához esetpéldaként említette a sóshartyányi leletet.²² Az ő véleménye szerint: „*Pintér Sándor közlése azonban egyáltalán nem megbízható, sőt egész bizonyosan téves*” és a két darab nem kerülhetett együtt elő, hanem Pintér megvásárolta őket és elhitte, amit mondtak neki.²³ Pintér Sándor a solidust és a hajkarikát gyűjteményével együtt 1911-ben a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta,²⁴ ahol a leltárkönyvben a következő bejegyzés olvasható: „*II. Theodosius császár (408–480) aranyérme, amelyet a hajgyűrűvel együtt találtak. Találták Sóshartyánban, az Aranyosgödörben.*”²⁵ Mind Pintér beszámolóí, mind pedig a leltárkönyvi bejegyzés ellenére a régészeti kutatás továbbra is Fehér hibás elképzelését fogadja el, mely szerint a két tárgy együtvé tartozásának semmiféle bizonyítéka nincs.²⁶ Pedig mind egy eddigi figyelembe nem vett Rómer Flóris-féle feljegyzés, mind pedig a két tárgy és a 11. századi hasonló arany- és elektron hajkarikák összehasonlító vizsgálata alátámasztják Pintér sorait. Rómer Flóris hagyatékában található azon lap, melyen a Pintér gyűjtemény érdekesebb leleteit 1875. augusztus 15-én maga Rómer örököltette meg rajzban, a lelőhelyük megjelölésével. E lapon látható az elektron S végű hajkarika rajza és az 5. századi aranyérme leírása: „*Sóshartyánban találták Weißgold. Theodosius aranyával DN THEODOSIVS PF AVG, caput, in dextra sagittam.)(IMP XXXXII, COS XVII P P Rom sedens, globus+tenens. * CONOB.*”²⁷ Rómer ezen rajza szintén alátámasztja a tárgyak együttes előkerülését. Pintér beszámolójában a két arany tárgy mellett még urnatöredékeket említ, és helyesen utal arra, hogy hasonló karikák a magyar sírokból ismertek, ám őt is tévútra vezette a solidus és ezért tette a hajkarika viselését a hunkorra.²⁸ Pedig a párhuzamok alapján jó úton indult el, mivel az aranyból vagy elektronból készült S-végű hajkarikákat a kora Árpád-kori vagyonos réteg tagjai viselték. A bronz és ezüst négyszögletes metszetű huzalból készült és bordázott példányok a 11–12. század fordulóján tűnnek fel, így arany változataikat is erre vagy az ezt követő időre keltezhetjük.²⁹ Nos, hogy keveredhetett egy 5. századi bizánci érme e kora Árpád-kori tárgyhoz? Kérdésünkre választ azon érem és kincsleletek adhatnak, melyek a közép- és korai középkorból ismertek és melyekben jóval, sokszor több ezer évvel, korábbi érmek (Lysimachos aranyak, bizánci solidusok)³⁰ szintén előfordulnak. Ennek magyarázatát az érmek anyagában kereshetjük, mivel az antik

²² FEHÉR 1954.

²³ FEHÉR 1954, 93. Ugyanakkor Fehér továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy az S-végű hajkarikák a hazai szláv – pedig valójában a magyar köznépi – temetőiből származnak.

²⁴ A hajkarika: 86/1911.244 és az érem 86/1911.245 leltári számon szerepel a gyűjteményben: FEHÉR 1954, 93.

²⁵ FEHÉR 1954, 93.

²⁶ FODOR 1996, 403; KISS 1999, 56, 63.

²⁷ OSZK FolHung

²⁸ PINTÉR. 1887, 433.

²⁹ MESTERHÁZY 1983, 143–145, ahol az arany és elektron S-végű példányok katalógusa szintén megtalálható.

³⁰ Lásd például a bernecebaráti és Siklós-Semlényi pusztai korai középkori leleteket, melyekben bizánci solidusok voltak: PROHÁSZKA 2004, 107–108.

aranypénzek igen jó minőségű aranyból készültek. A Sósartyán-Aranyosgödörben talált elektron hajkarika és a solidus, e tekintetben szintén egy kincslelet volt, de nem a kora népvándorláskorban, hanem az Árpád-korban rejtették el. Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy az sósartyán-aranyosgödöri II. Theodosius solidus a megye területén került elő az Árpád-korban, így talán ez az érme is gazdagíthatja a megye 5. századi aranypénzforgalmát.

Bóna István az aranyosgödöri példány mellett még egy érmet kapcsolt a több száz II. Theodosius solidusból álló sósartyáni lelethez, amely 1875-ben jutott a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe.³¹ A leltárkönyvi bejegyzés alapján II. Theodosius RIC 322 típusú aranya Nógrád megyében került elő és Ecsegről küldte be Plachy Tamás országgyűlési képviselő (lásd részletesen a szörvány solidusok között).³²

A karancskeszi 5. századi solidusok

1968. augusztus 11-én Karancskeszi községben a körzeti takarékszövetkezet udvarában, házalap ásásakor a kitermelt föld alsó rétegében az esővíz mosott ki egy solidust, amit még egy példány követett.³³ Mint arról Belitzky Lajos, a salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeum igazgatója, a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályának írt levelében beszámol: „...a nyár folyamán olyan hírek voltak elterjedve a faluban, hogy már többen találtak innen kikerülő aranypénzeket.”³⁴ Az innen kitermelt földet Salgótarjába szállították, így annak átvizsgálására már nem kerülhetett sor. A Magyar Nemzeti Múzeum munkatársai fémdetektorral vizsgálták meg a helyszínt, de újabb érmére/érmékre nem bukkantak. Mindkét solidus a Magyar Nemzeti Múzeum éremtárába került.³⁵

1. érme:³⁶ Előlap: DN.LEO.PE|RPET.AVG a császár sisakos páncélos büsztje szemből ábrázolva. Egyik kezében a vállán átvetett lándzsát, másikban pajzsot tart. Hátlap: VICTORI|AAVGGA Victoria bal felé fordulva áll, kezében hosszú szárú keresztet tartva. A bal oldalán a mezőben csillag, az alsó mezőben CONOB. súly: 4,47 g. Tolstoj 3 = RIC 605, az érmét 462-ben vagy 466-ban verték.

2. érme:³⁷ Előlap: DN.LEO.PE|RPET.AVG a császár sisakos páncélos büsztje szemből ábrázolva, egyik kezében a vállán átvetett lándzsát, másikban pajzsot tart. Hátlap: VICTORI|AAVGGAH Victoria bal felé fordulva áll, kezében hosszú szárú keresztet tartva. A bal oldalon a mezőben csillag, az alsó mezőben CONOB súly: 4,46 g. Tolstoj 11 = RIC 605, az érmét 462-ben vagy 466-ban verték.

A leletkörülmények és Belitzky levele alapján nem kizárt, hogy a két érme egy nagyobb kincslethez tartozhatott.

³¹ BÓNA 1993, 246; BÓNA 2004, 82.

³² MNM Éremtár 130/1875; KISS 1982, 180.

³³ MNM Éremtári Adattár 122/1968.

³⁴ MNM Éremtári Adattár 122/1968.

³⁵ B. SEY 1969, 259.

³⁶ MNM Éremtár 129/1968/1; B. SEY 1969, 259.

³⁷ MNM Éremtár 129/1968/2; B. SEY 1969, 259.

Szórvány solidusok

A balassagyarmati Honorius solidus

A kincsleletek mellett rendelkezésünkre állnak adatok olyan aranyérmékről, melyek szórványként kerültek elő és korábban ismeretlenek voltak a kutatás számára. Ezek közé tartozik egy olyan 5. századi solidus, amit 1907-ben Herzfeld József balassagyarmati lakos kínált fel megvételre a Magyar Nemzeti Múzeumnak.³⁸ A múzeum azonban a típus gyakorisága miatt nem tartott rá igényt, melynek átsátfrozott rajzát és a körirat leírását megőrizte Herzfeld levele, ahol annak súlyát, ami 4 1/2 grammot tett ki, szintén megemlíttette.³⁹

Az átsátfrozott rajz alapján Honorius császár solidusának előlapja: DNHONORI|VSFFAVG a császár portréja fején diadémmal. Hátlapja: VICTORI|AAVGGG az álló császár hadijelvénnel az egyik, kis Victoria szoborral a másik kezében, lábát egy üllő ellenségen tartva. A balassagyarmati Honorius solidus a RIC 1206-os típusú pénzek közé tartozik, melyeket 395 és 402 között vertek. Az érme további sorsával kapcsolatban nem állnak rendelkezésünkre adatok. Közgyűjteménybe nagy valószínűséggel nem került, így aranyértéke miatt vagy beolvashatták, vagy magángyűjteményt gazdagíthatott.

Az ecsegi II. Theodosius solidus

A Magyar Nemzeti Múzeum 1875-ben Plachy Tamás országgyűlési képviselőtől kapott ajándékba egy II. Theodosius solidust, amely a leltárkönyvi bejegyzés alapján Nógrád megyében találták.⁴⁰ Az ajándékozó lakhelye alapján Ecseg környékén kerülhetett elő. Az érme előlapján DNTHEODOSI|VSPFAVG a császár sisakos és páncélos mellképe, kezében lándzsával. Hátlapján: IMPXXXXIICOS|XVIIPP üllő jobbra néző Róma kezében kereszt melléte pajzs, az alsó mezőben COMOB. A konstantinápolyi veret a RIC 322-es típusba tartozik, amit 441 és 450 között vertek.⁴¹

A kállói Iohannes solidus

A Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára 1934 májusában Iohannes nyugatrómai császár solidusával gazdagodott, amit Megyery Ilonától vásárolt meg a gyűjtemény. A leltárkönyvi bejegyzés alapján az érmét Nógrádkaállón szántás közben találták.⁴² Az érme előlapján DNIOHAN|NESPFAVG a császár jobbra tekintő büszkje, fején diadémmal. A hátlapján VICTORI|AAVGGG a császár álló alakja egyik kezében hadijelvényt, a másikban globuson álló Victoriát tartva. Lába egy hátán fekvő legyőzött ellenségen. Az alakok

³⁸ MNM Adattár 112/1907; PROHÁSZKA 2006, 17.

³⁹ MNM Adattár 112/1907; PROHÁSZKA 2006, 17.

⁴⁰ MNM Éremtár 130/1875; KISS 1982, 180.

⁴¹ Az érmét Bóna István a sóshartyáni kincslelethez kapcsolja, amit azonban a rendelkezésünkre álló adatok nem támasztanak alá: BÓNA 1993, 246.

⁴² MNM Éremtár 58/1934.

két oldalán a mezőben R V, az alsó mezőben CONOB. A Ravennában vert érme a RIC 1901-es típusba tartozik, amit 423. november vége és 425. májusa között vertek.

A markomann-szarmata háborúk (Kr. u. 166–180) után az etnikai és hatalmi viszonyoknak jelentős átalakulása figyelhető meg Közép-Európában. A 3. század folyamán több népcsoport (vandálok, gótok) vándorolt be és jutott egyre jelentősebb szerephez a Kárpát-medencében. A változások érintették Nógrád megye területét is, mivel a Kr. u. 3. századtól az Ipoly mentén a kvád anyagi kultúra fokozatos térnyerése figyelhető meg, mely elérte a Bükk-hegységet és délen egészen Vác vonalát.⁴³ Megtelepedésükre utaló nyomok megtalálhatóak az Ipoly mentén és a Börzsönyben.⁴⁴ Eddig azonban elsősorban kerámiaanyagot és telepekre utaló nyomokat figyeltek meg, a temetkezések még hiányoznak. A kvádok lakta területről, mely nagyjából Szlovákia nyugati és középső részére terjedt és magában foglalja Nógrád megye és Pest, valamint Heves megyék északi részét is, alig két tucat római aranypénzt ismerünk.⁴⁵ Természetesen ezen szórványokhoz még hozzátartozik azon 108 darab 5. századi solidus, amely a bényi leletben volt. A kvád területről eddig csupán egyetlen Valens éremről állnak rendelkezésünkre adatok, amely Izsa-Leányvár területén került elő.⁴⁶ A korszakból inkább Gratianus és II. Valentinianus császárok arányaiból van valamivel több példány.⁴⁷ Magából a Kárpát-medencéből I. Valentinianus és Valens császároknak alig egy tucat solidusa ismert, melyek elsősorban szórványleletként kerültek elő.⁴⁸ Érméik ugyanakkor megtalálhatóak a szűgyihez sok szempontból hasonló összetételű ormódi (ma Brestov, Ukrajna) leletben, melyhez különféle aranytárgyak is tartoznak.⁴⁹ A 25 darab római aranypénz sorát Sabina császárnő aureusa nyitja meg és I. Valentinianus illetve Valens solidusai zárják, melyekből négy darab volt a leletben. A két korai aureus mellett a 4. századi pénzek dominálnak, melyekhez még olvasztott rögök, láncdarabok, csat- és fibulatóredékek tartoznak.⁵⁰ A fülelés és a lyukasztás alapján ékszerként viseltek 13 érmet.

Az előkerülési körülmények hozzájárulnak a szűgyi lelettel kapcsolatos jelentések értelmezéséhez, mivel az ormódi aranyakat egy kocsit igazítása során több részletben találták. Lehóczky Tivadar beszámolója alapján a lelőhely egy kisebb völgy fenekén volt és véleménye szerint az aranytárgyakat a közeli Bombujka hegy szántóföldként szolgáló lejtőjéről moshatta le az eső.⁵¹ A szűgyi lelet valószínűleg szintén a környezeti válto-

⁴³ BÓNA 1963, 279-292; PROHÁSZKA 2003, 59-62.

⁴⁴ Lásd. A Börzsöny és az z Ipoly Pest megyei szakaszára: MRT 9.

⁴⁵ ONDROUCH 1964; Nálezy III; Nálezy IV; MRT 9.

⁴⁶ ONDROUCH 1964, 147, Nr. 487: Coh. VIII, 108, 31.

⁴⁷ ONDROUCH 1964, 148, Nr. 489: Neded (Negyed): Gratianus Coh. VI, 431, 24. és 151, Nr. 495; Izsa: II. Valentinianus Coh. VIII, 143, 36; Nálezy III, 38, Nr. 127: Gbelce (Köbölkút): Gratianus Coh. VIII, 131, 38.

⁴⁸ GABLER 1975, 98, Abb. 5, 102, 115-116.

⁴⁹ A lelet közlését ld. LEHÓCZKY 1892 és KUZSINSZKY 1892; KISS 1999, 60: 1. Sabina; 2. Marcus Aurelius; 3. Diocletianus; 4. Maximianus Herculeus 2 db; 5. Galerius Maximianus; 6. Licinius; 7. I. Constantinus 4 db; 8. Crispus; 9. II. Constantinus; 10. Constans 2 db; 11. II. Constantius; 12. Vetrano; 13. Magnentius 2 db; Constantius Gallus; 14. Julianus; 15. I. Valentinianus 2 db; 16. Valens 2 db. és három aranyrög, aranylánc, aranyhenger, fibula-töredék, láncszem. 430,5 + 97,9 g.

⁵⁰ LEHÓCZKY 1892, 75-76.

⁵¹ LEHÓCZKY 1892, 76.

zások (csapadék, szél, mezőgazdasági munkák) során szóródott szét és ezért kerültek elő a darabok ugyanazon a területen, de két helyen. Nem zárhatjuk ki itt sem, hogy esetleg további aranyak tartoztak a lelethez. Az aktákban szereplő Valentinianus és Valens solidusok azonban egy zártabb, nem olyan sokáig gyűjtött leletre utalnak, mint amilyen az ormódi volt. Csak sajnálhatjuk, hogy a solidusokat nem lehet azonosítani a Kunsthistorisches Museum éremgyűjteményében, mivel a verési idő lehetőséget nyújtana arra, hogy mikor juthattak a kvádokhoz, akik hosszú hallgatás után 374-ben tűnnek fel ismét a forrásokban. Ekkor tiltakoznak ugyanis a Valentinianus által földjükön építendő erőd ellen. Tiltakozásuknak Aequitius magister militum helyt adott és leállította az építkezést.⁵² Valeria tartomány új duxa Marcellianus azonban olyan hibát követ el, melynek következményei a hosszú békét követően háborúhoz vezettek. Egyrészt folytatta az építkezést, másrészt az ez ellen tiltakozó Gabinus kvád királyt meggyilkoltatta, ami a kvádok, majd a szármataik támadását vonta maga után.⁵³ A helyzet súlyosságát jelzi, hogy maga Valentinianus császár komoly katonai erővel sietett Pannoniába és 375. nyarának végén a Dunakanyar környékén büntetőexpedíciót vezetett a kvádok ellen.⁵⁴ A támadás iránya jól jelzi, hogy a kvád hatalmi súlypont Nyugat-Szlovákiából a Dunakanyar környékére tevődött át.⁵⁵ Ősszel a császár egy újabb expedíciót készített elő, amikor a kvád küldöttek fogadása során agyvérzést kapott és elhunyt.⁵⁶ A csapatoikat visszahívták és a kvád problémát a későbbi események tükrében sikeresen megoldhatták, melynek módjáról a forrásaink azonban már nem szólnak.⁵⁷

Kétségtelenül a legegyszerűbb magyarázatul a háborús események szolgálhatnának az aranyak barbaricumba kerülésére. A pannoniai éremanyag vizsgálata jól mutatja, hogy a solidusok igen kis számban fordulnak csak elő mind a kincsleletekben, mind pedig a szórványleletek között. Így nagy valószínűséggel nem a 374-es események során kerültek a kvádokhoz. A 4. századi aranyak jelentős része a barbár népeknek fizetett római tributum részeként jutott a barbaricumba.⁵⁸ Így egyrészt az Ammianus Marcellinus által említett sokáig tartó nyugodt viselkedésük egyik magyarázatát, másrészt a császár halálát követő politikai rendezés egyik támaszát találhatjuk meg a szűgyi lelet aranyaiiban.⁵⁹ A nyersarany töredékek pedig az értékük miatt kerülhettek a leletbe, melynek elrejtését vagy a kvádok közötti belső harcokkal, vagy az 5. század első évtizedében végbement nagy népmozgásokkal magyarázhatjuk.⁶⁰

A balassagyarmati Honorius solidus verési idejét tekintve – 395–402 – a Kárpát-medence hun uralmat megelőző éremforgalmához tartozik, bár még a hunkori numizmatikai anyagban – mint például a szikáncsi vagy a bényi kincslelet – megfigyelhető előfordulásuk. Mégis a verési idő tekintetében a Honorius és Arcadius aranyak nagy része – mint pl. a bács-földvári, a bucsányi, a maduniczai vagy a csongrád-sövényházi – a hunok

⁵² MÓCSY 1962, 576.

⁵³ Amm. Marc. 29, 6; MÓCSY 1962, 576.

⁵⁴ Amm. Marc. 30, 5; MÓCSY 1962, 576–577.

⁵⁵ BÓNA 1963, 304.

⁵⁶ Amm. Marc. 30, 6; MÓCSY 1962, 577.

⁵⁷ MÓCSY 1962, 578.

⁵⁸ PROHÁSZKA 2003, 59–62.

⁵⁹ Amm. Marc. 29, 6.

⁶⁰ MÓCSY 1962, 581–582.

kárpát-medencei uralma előtti.⁶¹ E pénzek ugyan többféleképpen (zsákmány, kereskedelem stb.) kerülhettek a barbarikumba, leginkább azonban a Római Birodalom által kifizetett tributum megmaradt nyomainak tekinthetjük őket.

A hunok ugyan már az 5. század első évtizedében meghódítják a Kárpát-medence barbarikumi részeit, központjukat azonban csak a 20-as éveket követően helyezik át ide. A hunkorra jellemző arany viseleti tárgyak ismertek Nógrád megye területéről, mint a ludányhalászi-gárdosi almandin lapokkal díszített két aranycsat, valamint a kistere-nye-hárshegyi csatkarika.⁶² Ezeket azonban egyaránt tekinthetjük a hun megtelepedés esetleges bizonyítékainak vagy a szvéb vezető réteg szerepvállalásának a rómaiak ellen folytatott hadjáratokban. Ebből a szempontból figyelemreméltó a sóshartyáni kincslelre vonatkozó híradás, mely több száz II. Theodosius-féle solidust említ. E solidusok a Keletrómai Birodalom ellen indított hadjáratokat záró szerződéseknek köszönhetően egyre nagyobb számban áramlottak a hunokhoz. Ruga 422-ben Thracia ellen indított háborúját 424-ben záró békében 350 font arany évpénzt kaptak a hunok.⁶³ Ezt sikerült a 435-ben kötött margusi békében 700 fontra emeltetni, amihez a Nyugatrómai Birodalomból Honorius, Iohannes, majd 435 és 450 között III. Valentinianus aranyai társultak a katonai segítségért.⁶⁴ A legnagyobb évpénzt Bledának sikerült kicsikarnia a római császártól, miután 440-ben támadást indított a balkáni provinciák ellen. A hadjáratot záró Anatolius első békéjében a hunok 2100 font évpénzhez és 6000 font arany egyszeri kárpótláshoz jutottak 443-ban.⁶⁵ Ez az aranykor egészen 450-ig tartott, amikor II. Theodosius halála után Markianos, az öreg katona, császárként leállítja az évpénz kifizetését.⁶⁶ A sóshartyáni kincsre vonatkozó híradás két kincslelet tekintetében jut jelentőséghez. Az 1963-ban az alföldi Szikáncson napfényre került 1439 db solidusból álló (mintegy 20 font, 6446 gramm súlyú) éremlelet egy a hun vezető réteghez tartozó személy vagyona lehetett és az érmek tanúsága szerint Bleda bukása idején (445) rejthették el.⁶⁸ Vele ellentétben kisebb a szlovákiai Bfña/Bény-Berek területén 1964-ben talált, mindössze 108 solidusból álló (482 gramm súlyú) éremlelet, mely talán egy a középréteghez tartozó személy vagyona volt. A bényi lelet elrejtése a Honoria solidus alapján az Attila halálát (455) követő viharos időkben történhetett. Az érmek számáról szóló beszámoló tekintetében a bényi leletnél jelentősebb lehetett és így nem kizárt, hogy egy Bledához hűséges vezető személy vagyona volt, amit a király meggyilkolásakor rejtettek el. További lehetőségként merül fel, hogy a hun uralmat követő időben a bényivel egy időben került a föld alá. Ennek eldöntéséhez azonban jóval több adat szükséges annál, mint amit Hampel a Magyarországi régészeti repertóriumában közölt.

⁶¹ PROHÁSZKA 2006, 21-22.

⁶² KISS 1982, 179-180; BÓNA 1993, 229.

⁶³ BÓNA 1993, 44.

⁶⁴ BÓNA 2004, 81.

⁶⁵ B. SEY 1988, 427; BÓNA 1993, 55.

⁶⁶ B. SEY 1988, 429; BÓNA 1993, 77-81.

⁶⁷ B. SEY 1976; B. SEY 1988, 411-415; BÓNA 2004, 82: 2 db Honorius, 32 db III. Valentinianus és 1405 db II. Theodosius.

⁶⁸ BÓNA 1993, 246; BÓNA 2004, 82; Nálezy III, 40; KOLNIK 2004, 112: 1 db Arcadius, 9 db Honorius, 1 db Galla Placidia, 40 db II. Theodosius, 1 db Aelia Eudocia, 53 db III. Valentinianus, 1 db Honoria és 2 db barbár utánzat.

Az ecsegi, illetve a sóshartyán-aranyosgödöri solidusok besorolása éppen a verettpusok miatt egyszerűbb, a RIC 322-es típusba tartozó pénzeket a hátlap *imp42cos17pp* felirat alapján 441 és 450 között verték, bár felvetődött annak lehetősége, hogy csak 443-tól lehetett forgalomban.⁶⁹ E sajátos éremtípus verése Wolfgang Hahn véleménye szerint éppen a 443-ban kötött első anatóliusi békével magyarázható,⁷⁰ amely 2100 font évpénzhez és 6000 font arany egyszeri kárpótláshoz jutotta a hunokat.⁷¹ A császári adminisztráció a megnövekedett igények kielégítésére kezdte el veretni ezt a típust, melynek kibocsátása még II. Theodosius halálát követően is tovább folytatódott.⁷² E tekintetben az ecsegi és sóshartyán-aranyosgödöri solidusok az első anatóliusi békét követő évpénz részeként érkezett a Kárpát-medencébe.

Iohannes nyugatrómai császár (423–425) solidusai igen ritkák fordulnak elő a Kárpát-medencében. A Kállón talált RIC 1901-es típusú solidus, hasonlóan a csákvári későrómai-koranépvándorláskori temető 734. sírjában talált darabhoz, egy sajátos hun segítségnyújtáshoz köthető.⁷³ Honorius halálát követően Iohannes senatort kiáltották ki császárrá (423. november 20.), aki udvarmesterévé Aetiuszt nevezte ki. Az ellenpárt Galla Placidiaával az élén, valamint II. Theodosius császár anyagi és katonai támogatásával támadást indított az új császár ellen, aki Aetiuszt küldte a hunokhoz katonai segítséget kérve a nagykirálytól. Aetius elérte célját, amiben bizonyosan fontos szerepet játszhattak a magával vitt solidusok, és nagy erővel tért vissza Itáliába. Csakhogy elkészt, mivel a császárt elfogták és 425 májusában kivégezték.⁷⁴ Aetius a hun haderőre támaszkodva meg tudott egyezni Galla Placidiaával, aki fia III. Valentinianus nevében kormányzott, és a hadvezért kinevezték Gallia katonai főparancsnokává. A hunok pedig ajándékokat kaptak a római kormányzattól, hogy csapataik visszatérjenek a szállásterületeikre. A kállói solidus nagy valószínűséggel azok közé tartozott, melyeket a katonai segítség elnyeréséért maga Aetius vitt a hun nagykirályhoz.⁷⁵

Közép-Európa aranypénzforgalmában jelentős mértékű visszaesés figyelhető meg Attila halálát követően. A néhány kelet- és nyugatrómai solidusok között I. Leó keletrómai császár érmei kis számban és nagy szórásban ismertek a Kárpát-medencéből. Így a Dunántúlról Nagykanizsa⁷⁶ és a Győr megyei Nyúl-Öreghegyről⁷⁷ közöltek egy-egy példányt. Erdélyből⁷⁸ egy zilahi⁷⁹ példány mellett Kölnökről (ma Cilnic)⁸⁰ és Úzdiszentgyörgyről (ma Singeorgiu de Cîmpie)⁸¹ szörványok ismertek, illetve a kisselyki és a fir-

⁶⁹ HAHN 1979, 111–113.

⁷⁰ HAHN 1979, 116.

⁷¹ B. SEY 1988, 427; BÓNA 1993, 55.

⁷² HAHN 1979, 116–117.

⁷³ FITZ 1992, 74.: A Iohannes solidus mellett még egy Honorius és két II. Theodosius solidus volt a sírban, amely egyedülálló a Kárpát-medencében: PROHÁSZKA 2006, 24–26.

⁷⁴ BÓNA 1993, 45–46.

⁷⁵ BÓNA 1993, 46; TÓTH 2006, 586.

⁷⁶ VELTER 2002, 307, CLIX.

⁷⁷ VELTER 2002, 307, CLXII.

⁷⁸ BÓNA 1986b, 142.

⁷⁹ PROHÁSZKA 2006, 21.

⁸⁰ VELTER 2002, 288, XVI: Sabatier I. 130/2 vagy 131/4, pl. VI/22.

⁸¹ VELTER 2002, 298, LXXXVIII.

tosi kincsleletekben volt néhány darab. A karancseszi darabok tekintetében figyelemreméltó a szlovákiai Oroszka (ma Pohronský Ruskov) területén talált solidus,⁸² mely szintén a szvéb települesterületre esik. Ezek az érmek talán abból az évpénzből származnak, melyben a hun uralom összeomlását követően a keletigótokhoz hasonlóan a szvébek is részesültek. A Keletrómai Birodalom azonban a korábbi jelentős összegektől eltérően évente csupán 100 font aranyat fizetett „régí-új szövetségeseinek”.⁸³

⁸² ONDROUCH 1964, 171, Nr. 582: 1927-ben került napfényre Sabatier I. 131/4, pl. VI/22 konstantinápolyi verdejegyű solidusa.

⁸³ BÓNA 2004, 83.

- BÓNA 1963 I. BÓNA: Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Quaden. *Acta Archaeologica Hungarica* 15 (1963) 239–307.
- BÓNA 1993 I. BÓNA: A hunok és nagykirályaik. Budapest 1993.
- BÓNA 2004 I. BÓNA: „Barbarische” Nachahmungen von spätrömischen Goldmünzen im Bereich der Hunnen und Germanen im Karpatenbecken. In: „Quasi liber et pictura”. Budapest 2004, 81–86.
- DEMBSKI 1998
G. DEMBSKI: Münzen der Kelten. Wien 1998.
- FEHÉR 1954 G. FEHÉR: A IX–XI. századi hazai régészeti anyag kritikai kiadásához. Bemerkungen zur kritischen Ausgabe der ungarischen archäologischen Denkmäler des IX.–XI. Jahrhunderts. *Folia Archaeologia* 6 (1954) 92–94, 206–207.
- FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962.
G. FEHÉR - K. ÉRY -
A. KRALOVÁNSZKY: A Közép-Duna-Medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. Budapest 1962.
- FITZ 1992 J. FITZ: A csákvári IV.–V. századi temető érmei. *Numizmatikai Közlöny* 90–91 (1991–1992) [1992] 61–104.
- FODOR 1996 I. FODOR: Sósartyán. In: „Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság Szerk.: Fodor I. Budapest 1996, 403–405.
- GABLER 1975
D. GABLER: Zur Fragen des Handelsbeziehungen zwischen den Römer und den „Barbaren” in Gebiet östlich von Pannonien. In: Römer und Germanen in Mitteleuropa. Berlin 1975, 87–121.
- HAHN 1979 W. HAHN: Die östliche Gold- und Silberprägung unter Theodosius II. *Litterae Numismaticae Vindobonenses* 1 (1979) 103–127.
- HAMPEL 1879
J. HAMPEL: Magyarhoni régészeti leletek repertoriuma. *Archaeológiai Közlemények* 13 (1879) 33–75.
- HAMPEL 1897 J. HAMPEL: A régibb középkor emlékei Magyarhonban. Budapest 1897.
- HAMPEL 1905 J. HAMPEL: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III. Braunschweig 1905.
- HUSZÁR 1954 L. HUSZÁR: Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donaubecken. *ActaArchHung* 5 (1954) 61–109.
- ISTVÁNOVITS 2002
E. ISTVÁNOVITS: Römische Münzen im oberen Theißgebiet. In: Zwischen Rom und dem Barbaricum. Festschrift für Titus Kolnik zum 70. Geburtstag. Nitra 2002, 275–286.
- KISS 1982 A. KISS: Germanische Grabfund der Völkerwanderungszeit in Jobbágyi. *Alba Regia* 19 (1982) 167–185.
- KISS 1999 A. KISS: A 375 és 1000 közötti kincsleletek, mint a Kárpát-medence kora középkori történeti forrásai. A kincsleletek katalógusa. Zalai Múzeum 9 (1999) 55–75.

- KOLNIK 1971 T. KOLNIK: Prehľad a stav bádania o dobe rímskej a stahovaní národov. – Übersicht und Stand der Erforschung der römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit. *Slovenská Archaeologia* 19 (1971) 499–558.
- KOLNIK 2004
T. KOLNIK: Praveké a včasnohistorické zlato v archeologických nálezoch zo Slovenska. *Historický Zborník* 14 (2004) 87–135.
- KUZSINSZKY 1892
B. KUZSINSZKY: Az ormódi aranykincs érmei. *Archaeologiai Értesítő* 12 (1892) 335–338.
- LEHÓCZKY 1892
T. LEHÓCZKY: Az ormódi aranykincsről. *Archaeologiai Értesítő* 12 (1892) 75–76.
- MESTERHÁZY 1983
K. MESTERHÁZY: Köznépi ékszerek nemesfém változatai: arany S-végű hajkarikák. – Edelmetall-Varianten von Schmuckstücken des Gemeinvolkes: Goldene Schläfenringe mit S-förmigem Ende. *Alba Regia* 20 (1983) 143–151.
- A. MÓCSY 1962.
A. MÓCSY: Pannonia. In: *RE Suppl.* 9. Stuttgart 1962, 516–776.
- MRT 9 I. DINNYÉS et alii: Magyarország Régészeti Topográfiája 9. Pest megye régészeti topográfiája A Szobi és a Váci járás. Budapest 1993.
- Nálezy III. J. HUNKA-E. KOLNIKOVÁ-L.
KRASKOVSKÁ-J. NOVÁK: Nálezy mincí na Slovensku III. Bratislava 1978.
- Nálezy IV. J. HUNKA-E. KOLNIKOVÁ: Nálezy mincí na Slovensku IV. Nitra 1994.
- ONDROUCH 1964
V. ONDROUCH: Nálezy keltských, antických a byzantských mincí na Slovensku. Bratislava 1964.
- PINTÉR 1887 S. PINTÉR: Pintér Sándor Nógrádvidéki régészeti kutatásairól. *ArchÉrt* 7 (1887) 429–433.
- PROHÁSZKA 2003
P. PROHÁSZKA: Angaben zur Archäologie und Geschichte des Wallsystems in der grossen ungarischen Tiefebene. In: Garam É.-Patay P.-Soproni S., *Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken. RégFüz* II/23. Budapest 2003, 79–89.
- PROHÁSZKA 2004
P. PROHÁSZKA: Altneue byzantinische Münzen der Awarenzeit (Ergänzungen zum Buch von PéterSomogyi: *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit*. Innsbruck 1997). *Acta Archaeologica Hungarica* 55 (2004) 101–113.
- PROHÁSZKA 2006
P. PROHÁSZKA: Régi-új 5. századi római aranypénzek a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárából. – Altneue römische Goldmünzen des 5. Jahrhunderts aus der Archiv des Ungarischen Nationalmuseums. *Numizmatikai Közlöny* 104–105 (2005–2006) [2006] 15–30.
- RIC J.P.C. KENT: *The Roman Imperial Coinage Vol. X*. London 1994.

- Sabatier J. SABATIER: Description générale des monnaies byzantines. Paris 1862.
- B. SEY 1969 K. B. SEY: Karancseszi, Béke u. 7. Archeologiai Értesítő 96 (1969) 259.
- B. SEY 1973 K. B. SEY: Bizánci pénzek a Kárpát-medencében. A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve 1972. Budapest 1973, 131–138.
- B. SEY 1975-1976
- K. B. SEY: A szikáncsi V. századi solidus lelet – The fifth century solidus find of Szikáncs. Numizmatikai Közlöny 74–75 (1975–1976) [1976] 7–19.
- B. SEY 1988
- K. B. SEY: Beziehungen der Hunnen zu Byzanz im Spiegel der Funde von Münzen des 5. Jahrhundert in Ungarn. In: Popoli delle Steppe, unni, avari, Ungari. Spoleto 1988, 413–431.
- STEIN 1928
- E. STEIN: Vom römischen zum byzantinischen Staate (284–476 n. Chr.). Wien 1928.
- TÓTH 2006
- E. TÓTH: Valeria vége. – Das Ende der Provinz Valeria. 44 (2006) 579–596.
- VELTER 2002
- A.M. VELTER: Transilvania in secolele V–XII. București 2002.

SOLIDUSFUNDE DES 4. UND 5. JAHRHUNDERTS N. CHR. AUS KOMITAT NÓGRÁD

(Angaben zur frühvölkerwanderungszeitlichen Geschichte des Komitats Nógrád)

Die römischen und byzantinischen Goldmünzen sind wichtige Quellen zur Geschichte des Karpatenbeckens. Sie gelangten meistens nicht während der Raubzügen zu den Germanen und Sarmaten, sondern sie waren Instrumente der römischen Aussenpolitik. Die Bedeutung des Gebiets vom Komitat Nógrád in der Frühvölkerwanderungszeit zeigen jene Schatz- sowie Streufunde, die früher sowohl für die archäologische, als auch für die numismatische Forschung unbekannt waren. In dieser Abhandlung werden erstmals drei Schatzfunde (Szűgy, Sósartyán, Karancskeszi) und drei als Streufund zum Vorschein gekommene Solidi (Balassagyarmat, Ecseg, Kálló) nach den Inventarbüchern, literalischen und archivalischen Angaben veröffentlicht und ausgewertet.

Über den wichtigsten spätkaiserzeitlichen Schatzfund des Komitats Nógrad befinden sich keine Angaben in der Fachliteratur, weil der Fund von Szűgy 1837 gefunden wurde. Zum Glück berichten die amtlichen Akten der ungarischen Behörden über die Fundumstände und über die gefundenen Goldgegenstände. Im Jahre 1837 hat der Schafhirt József Tercsán auf dem Felde Petronella Mihalkovics neun Stück Solidi des Kaisers Valentinian und Valens sowie vier Stück rohes Gold gefunden. Etwas später wurden auf demselben Terrain aber an einem anderen Ort von dem Schafhirten Andreas Kokovecz zwei Solidi und drei Stück rohes Gold entdeckt. Beide Funde wurden von den Behörden nach Wien in die k.k. Münz- und Antikensammlung gesendet. Die Sammlung behielt 10 von den 11 Goldmünzen des Kaisers Valentinian und Valens. Ein Solidus und die Goldstücke wurden nach Buda zurückgeschickt und für das Ungarische Nationalmuseum zum Kauf angeboten. Wir konnten die Münzen wegen der unzulänglichen Inventarisierung beider Sammlung nicht identifizieren. Die Goldmünzen und rohe Goldstücke gehören wegen der Fundumstände und Fundzusammensetzung zu einem einzigen Schatz, der sich infolge der Naturverhältnisse zerstreute.

Über einen anderen Schatz aus dem 5. Jahrhundert berichtet Joseph Hampel im archäologischen Repertorium Ungarns. Nach der Mitteilung von Sándor Pintér wurden in Sósartyán mehr als Hundert Goldmünzen des Kaisers Theodosius II. gefunden. Hampel hat selbst einen (Theodosius II., RIC 322) in der Sammlung Pintérs gesehen, der aber zusammen mit einem S-Ring aus Elektron in Sósartyán-Aranyosgödör gefunden wurde. Leider stehen uns über den Schatz von Sósartyán keine weiteren Angaben zur Verfügung. István Bóna brachte einen Solidus Theodosius II. (RIC 322) mit diesem Fund in Verbindung, der aber nicht in Sósartyán, sondern in Ecseg zum Vorschein gekommen ist. Die Goldmünze und der S-Ring wurden zusammen als ein Schatz im 11. - 12. Jahrhundert versteckt.

Zwei Solidi des Kaisers Leo I. (RIC 605) wurden 1968 bei Aushebung eines Hausfundaments gefunden. Leider die Nachuntersuchungen brachten keine weiteren Münzen zum Vorschein, aber nach einem Bericht fanden hier die Einwohner des Dorfes Goldmünzen. Die zwei Münzen könnten vielleicht zu einem grösseren Schatz gehören.

Neben den Schatzfunden kennen wir noch drei Goldmünzen aus dem Komitat, die als Streufunde gefunden wurden. Über einen Solidus des Honorius (RIC 1206) aus Balassagyarmat gibt es ein Abklatsch und eine Beschreibung. Die Münze wurde dem Nationalmuseum zum Kauf angeboten, das aber sie nicht kaufte. Ein Solidus des Theodosius II. (RIC 322) gelangte als Geschenk des Abgeordneten Tamás Plachy 1875 in die Sammlung des Nationalmuseums und kam auf dem Gebiet Ecseg zum Vorschein. Diese Münze wurde von István Bóna mit dem Schatzfund von Sósartyán in Verbindung gebracht. Das Nationalmuseum hat den Solidus des Iohannes (RIC 1901) von Ilona Megyery gekauft und nach dem Inventarbuch kam die Münze in Nógrádkálló beim Pflügen zum Vorschein.

Nach den Markomannenkriegen veränderten sich die ethnischen und politischen Verhältnisse in Mitteleuropa. Die Veränderungen wirkten sich auf dem Gebiet des Komitats Nógrad auch aus und ab dem 3. Jahrhundert erscheinen die Quaden neben dem Fluss Ipoly und in Oberungarn. Wir kennen aus dem von Quaden bewohnten Gebiet kum zwei Dutzend kaiserzeitliche Goldmünzen. Der Schatzfund von Szűgy ist eine wichtige Bereicherung zur spätkaiserzeitlichen Geschichte des Barbaricums. Früher war nur der Schatzfund von Ormód (heute Brestov, Ukrainen) bekannt, der aus 25 Goldmünzen von Sabina bis Valens sowie aus Goldgegenständen (rohes Gold, Goldkette, Fibel usw.) bestand. Er wurde auch in mehreren Teilen gefunden. Die Solidi des Valentinian und Valens können mit den Ereignissen 374 n. Chr. in Verbindung stehen und sie gelangten vielleicht nach 375 als Geschenk/Tributum zu den Quaden.

Der Honorius Solidus aus Balassagyarmat gehört wegen ihrer Prägezeit (zwischen 395-402) zum vorhunnenzeitlichen Münzverkehr im Karpatenbecken. Die Münzen von Theodosius II. zeigen, dass die Hunnen ihren Fürstensitz und ihr Militärzentrum in den 420-er Jahren ins Karpatenbecken verlegt haben. Hunnenzeitliche goldene Trachtgegenstände sind aus dem Gebiet des Komitats Nógrad bekannt. Goldene Schnallen kamen in Ladányhalászi-Gárdos und in Kisterenye-Hárshegy zum Vorschein. Das Erscheinen der Hunnen veränderte die politischen Verhältnisse in Mittel- und Ost-Europa. Zuerst waren sie Verbündete des Ost- und Weströmischen Reiches und halfen bei der Bewältigung von germanischen Söldnertruppen, wie bei Gaina in 401 und bei Radagaisus in 406. Der Tod Arcadius (408) brachte neue Verhältnisse im Osten. Die Hunnen griffen die römische Grenze an der unteren Donau und die Reichsgebiete an. Die römischen Diplomaten konnten mit Hilfe von Geschenken den Frieden in 412 erreichen, der jahrzehntlang bis zum erneuten Angriff gegen Thracien hielt. Im Friedensvertrag des Jahres 424 ist es unter den Hunnenfürsten das erstmal Ruga gelungen 350 Pfund jährliches Tributum in Gold (= 25.200 Solidi) von der Regierung des Kaisers Theodosius II. zu erzwingen. Seit 425 ist auch ein Tributum von der weströmischen Regierung dazugekommen, das sich zwischen 435-450 wesentlich erhöht. Im Friedensabkommen von Margus (435) wurde das oströmische Tributum verdoppelt, das seinen Höhepunkt im Friedensvertrag von 443 erreicht hat. Die Hunnen bekamen jährlich 2100 Pfund bzw. nachträglich auf die Jahre 440-442 eine Entschädigung von 6000 Pfund in einer Summe. Das Jahresgeld wurde bis 449 regelmäßig bezahlt, aber der neue Kaiser Marcian in 450 die Bereitstellung des Tributums eingestellt und seit dem

Feldzug gegen Gallien kam auch vom Westen kein Gold mehr. Die Solidi des Theodosius II. (RIC 322) von Ecseg und Sósartyán-Aranyosgödör kamen nach dem Friedensvertrag 443 ins Karpatenbecken. Aus dem angeblich mehr als 100 Stücke Solidi enthaltenden Schatzfund von Sósartyán sind leider gegen die früheren Annahmen keine Exemplare bekannt. Im Jahre 424 kam eine aus Goldmünzen des Iohannes bestehende Militärbelohnung von beträchtlicher Höhe für die Militärhilfe an der Seite des Kaisers zu den Hunnen. Die Solidi des Iohannes kommen sehr selten im Münzmaterial des Karpatenbeckens vor und die Münze von Kálló kann ein Zeugnis der Militärhilfe sein.

Nach dem Sturz der Hunnen nimmt die Zahl der Goldmünzen stark ab. Die im nord-westlichen Teil des Karpatenbeckens lebenden Sweben - die Nachfolger der Quaden - wurden von der oströmischen Regierung in die Reiche der äusseren Förderaten aufgenommen aber die erhielten nur 100 Pfund Gold jährlich. Die Münzen von Leo I. (RIC 605) aus Karancseszki konnten zum svebischen Jahresgeld gehören.

Szűgy és környéke a második katonai felmérés térképén

Sóshartyánból készült
Weißgold.

Therapies anagrad
D N THEODOSIUS P F A V G,
cogn. alphonse, in Berlin, f. 1875.
XINT XXXXII COS XVII PP
Roma, sedes, glebae + hinc
* CONOB

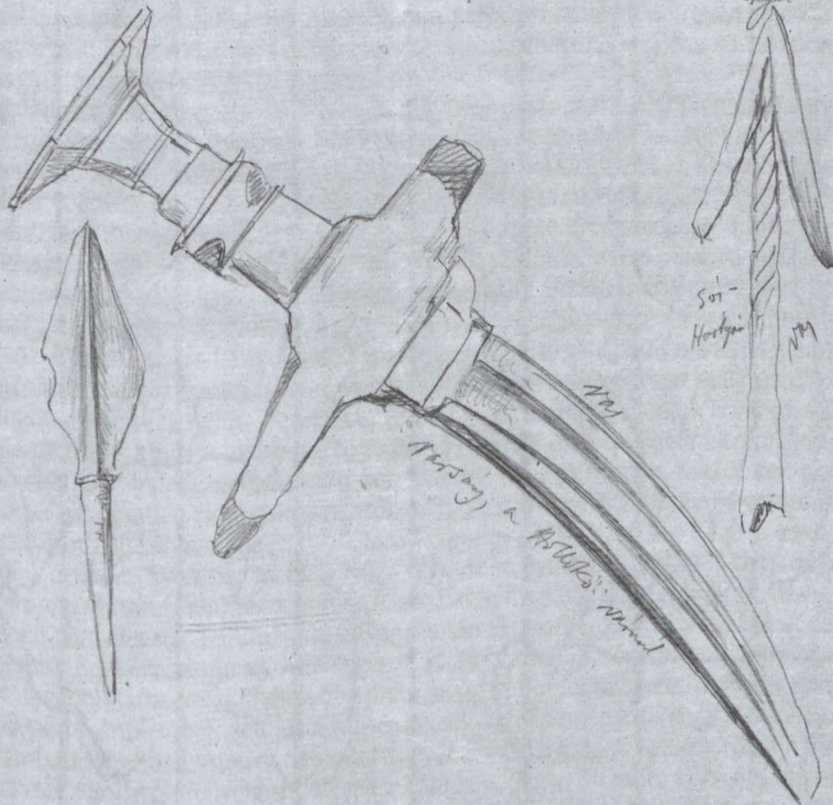
nyitott
csúcs
hízel
Nógrád

Pinkai Sándor
Székelykő
8. a
1875

276

karpi-
Bíró-
Geig.
hatalm. Székely-
nyel.

Sóshartyán

Rómer Flóris rajza a sóshartyán-aranyosgödöri leletekről (OSZK, Kézirattár)

AAVCCQ

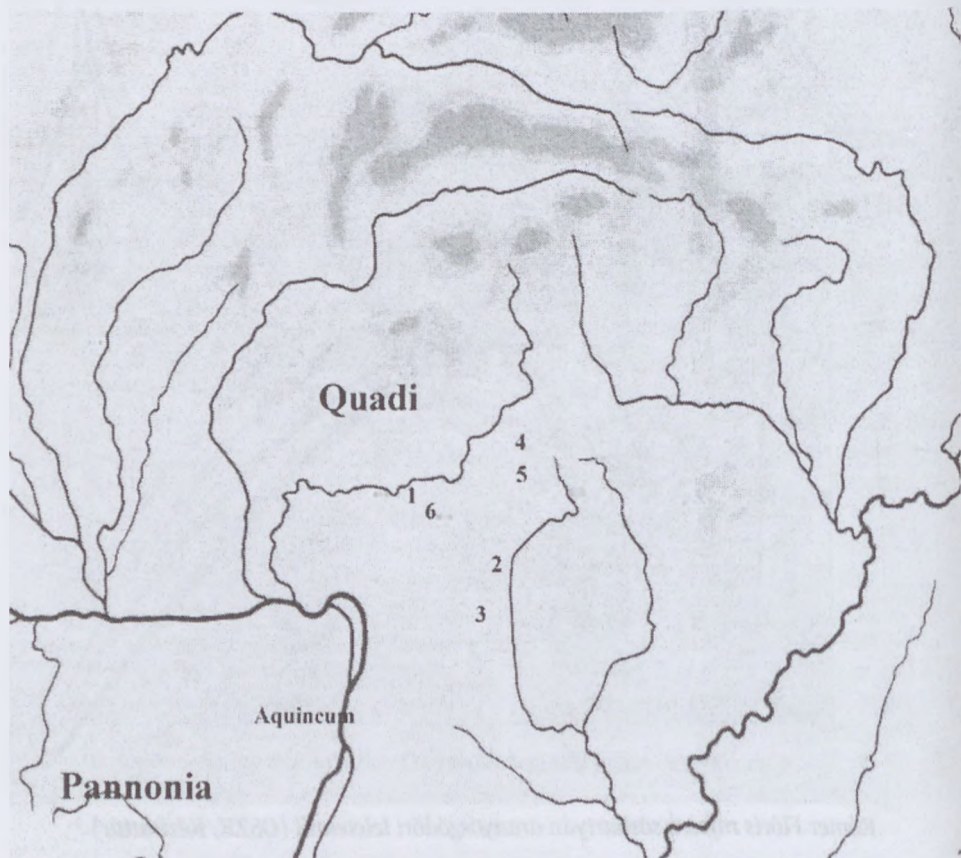
VICTORI

IN HONORI

VSPFAVQ

Honorius császár Balassagyarmaton talált solidusának pacskolata (MNM Adattár)

4-5. századi solidusok és kincsleletek elterjedése Nógrád megye területén és a környékén:
1. Balassagyarmat, 2. Ecseg, 3. Kálló, 4. Karancseszi, 5. Sóshartyán, 6. Szügy.

A DR. KISS PÉTER-GYŰJTEMÉNY (Nógrádi orvos magángyűjteménye a Palóc Múzeumban)

KAPROS MÁRTA

2006-ban a Nemzeti Kulturális Alapprogram pályázati támogatása révén sikerült a balassagyarmati Palóc Múzeum számára megvásárolni néhai dr. Kiss Péter körzeti orvos néprajzi gyűjteményét.

A gyűjtemény létrehozója 1973-ban került friss diplomásként a Nógrád megyei Egyházasszervezés körzeti orvosnak. Kötődése a vidékhez azonban korábbi gyökerei: a szomszédos Ipolytarnócról származott, jó módú gazdacsaládból. Ebben az időben már egyértelmű volt, hogy a magyar falu életében alapvető korszakváltás zajlott le. Kiss Péter úgy érezte, a maga módján tennie kell azért, hogy az elődök teremtetten kultúra nem tűnjön el nyomtalanul. Úgy gondolta, a szűkebb táj, szülőföldje régi paraszti világának immár fölöslegessé vált tárgyai az utókor számára részint általános érvényű tanúsággal szolgálnak, de helyhez kapcsolódásuk révén egyben személyes üzeneteket is hordozhatnak. Az értékmentésre irányuló, s jó értelemben vett nosztalgiaától is motivált szándékot erősíthette a kor éppen fellendülő szakaszban lévő folklorizmus-hulláma. Ebbe beletartozott a néprajzi, népművészeti tárgyaknak – elsősorban a fiatalok körében – divattá váló gyűjtése, amiben helyzeti előnye volt a falun élő értelmiségieknek. A népművészet – sokadik – „felfedezéséből” most sem maradtak ki a művészek. Kiss doktor elsősorban a Salgótarjánban élő festőművésztől, az ugyancsak gyűjtő Czinke Ferenctől kapott jelentős buzdítást, támogatást.

Amikor a fiatal orvos visszakerült Nógrádba, az ipolytarnóci családi ház portáján szép számmal vártak sorsukra az immár használaton kívül került régi holmik, az egykor volt paraszti élet rekvizitumai. Az anyag azután elsősorban orvosi praxisának körzetét jelentő Egyházasszervezés és Mihálygerge községekből gyarapodott. Rövidesen a szomszédos Ipolytarnócon, Litkén is híre ment, hogy „a Doktor úr szereti a régiségeket”. Erről a néprajzi értelemben vett kistájról származik a gyűjtemény mintegy 90%-a. Szerény számban kiegészül mindez néhány tárggyal a megye más településeiről, amelyeket Kiss Péter a kollegáit helyettesítő ügyelekek során gyűjtött. Közülük egy teljes biztonsággal Rimóc környékéhez kapcsolható kisebb egység érdemel említést. Esetlegesen, javarészt ajándékozás révén bekerült még néhány távolabbról származó – főként népművészeti – tárgy. A gyűjtemény gyarapítása az 1990-es években zárult le, mivel a doktor nem talált már megőrzésre érdemesnek ítélt emlékeket a vidék falusi portáin.

Kiss Péter nem sorolható a gyűjteményhez kapcsolódó szaktudományi ismeretekre törekvő, anyagát tudatosan és következetesen gyarapító gyűjtők közé. A gyűjtemény tartalmi szempontból és a tárgyak néprajzi kvalitását tekintve meglehetősen vegyes. De

mondhatjuk úgy is: változatos, összetett. Mint már említettem, kiindulási alapot a családi házban, portán találtak jelentették. Ezek javarészt gazdasági, háztartási eszközök köré tartozó, úgymond hétköznapi tárgyak. A felmenők, elsősorban a juhászból nagygazdává erősödő apai nagypapa gazdasági állása következtében a lakás berendezésében, a háztartás felszereltségében a polgárosodás tendenciái érvényesültek. Így az öröklött tárgyak között több a megjelenésében visszafogottabb, illetve a maga korában „modern”, esetenként akár gyári termék is. A gyarapodó gyűjteménynek nem kis hányada ajándék volt, amit nem illet visszautasítani. Az ajándékozók számon tartották, milyen megbecsülésben részesülnek az ő „régiségeik” – ezt még a gyűjtemény megvásárlásának bonyolítása során is érzékelhettük. Abban is volt véletlenszerűség, hogy hivatása gyakorlása közben mibe botlott bele a doktor, milyen „érdekesnek” tartott tárgyról hoztak hírt számára a környékbeliek. Általánosságban azonban körvonalazódik törekvése, hogy a gyűjteményben minél több tárgyféleség képviselve legyen. Továbbá ha volt lehetősége választásra, a réginek ítélte, illetve a díszített tárgyakat részesítette előnyben.

A gyorsan gyarapodó gyűjtemény elhelyezésére az ipolytarnóci, annak idején már parasztpolgári igények szerint épült családi ház két, udvarra néző, hátulsó helyiségét, a korábbi konyhát és nagy méretű kamrát alakítottak át. Ez a külső folyosóról is megközelíthető volt, így az idegen érdeklődőket nem kellett az egész lakáson végigvezetni. A tárgyak elhelyezésében tartalmi szempontok kevésbé érvényesültek. Eleinte még volt olyanféle törekvés, hogy a korábbi konyhába a paraszti konyha bútorai, tárgyai kerüljenek. A doktorék rakattak itt egy, a helyi hagyományokhoz egyébként kevésbé kapcsolódó, vendéglátáskor viszont jól szolgáló kemencét. Bár utóbb már ez is inkább a tárolást szolgálta. A belső helyiségben részint szobai bútorok, kellékek sorakoztak, de itt kaptak helyet a parasztház kamrájába illő tárgyak, szerszámok is. A berendezésnél összességében az volt érzékelhető: a gyűjtő nem tekintette céljának, hogy egy parasztház belsejét megidézze. Az összetartozó tárgye gyűjtések, tárgysorozatok darabjai sem kerültek feltétlenül egymás mellé, bár volt rá példa. Inkább az a törekvés érvényesült, hogy az egyre gazdagabb anyagnak egyáltalán helyet biztosítsanak, lehetőleg azért valamiféle – mai ízlésük szerinti – esztétikus elrendezésben. (1-3. kép)

A gyűjtemény nyilvános volt. Az 1978. január 1-jén felfektetett vendégkönyv első, a népművészet értékeinek jelentőségét méltató, megőrzésükre buzdító bejegyzése Czinke Ferenctől származik. Hogy a művész mennyire magáénak érezte a gyűjteményt, mutatja: a házigazdával együtt ő is szeretettel köszönt itt minden leendő látogatót. A dícsérettel azután nem fukarkodtak a Kiss házaspár barátai, vendégei, akik számára quasi kötelező penzum volt a gyűjtemény megtekintése. Falubeliek látogatását megörökítő sorokat éppúgy olvashatunk a keményfedelű naplóban, mint az ország más vidékeiről, külföldről ide vetődő érdeklődők köszönetét. Az idegen nyelvű beírások utalnak rá, hogy külföldi vendégek hivatalos programjába is beiktatták a gyűjtemény megtekintését. Az utolsó bejegyzés dátuma 2004. július.

Kiss doktor 2005-ben tragikus körülmények között elhunyt. Alföldről származó özvegye elköltöztén a vidékről, eredetileg azt szerette volna, ha a gyűjtemény továbbra is ugyanúgy, ugyanott marad, hogy férje eredeti szándéka szerint emlékeztesse a vidék, a szűkebb haza múltjára a leszármazottakat és az ide látogató érdeklődőket egyaránt. A gyakorlati akadályok miatt azonban ez nem valósulhatott meg. Ám hogy mégis legalább a megyén belül, és együtt maradjon a gyűjtemény, méltányos feltételek mellett felajánlotta a múzeumi szervezetnek.

A gyűjtemény történetének felvázolása után most néprajzi szemszögből közelítsünk a Palóc Múzeumban immár „Dr. Kiss Péter-gyűjtemény”-ként kezelt tárgycsoporthoz. Előjáróban még annyit, hogy a nógrádi múzeumi szervezetben természetesen korábban is tudtak a gyűjteményről. A megyei népművészeti monográfia előkészítő munkálatai során az 1980-as évek elején Zólyomi József és jómagam tájékozódunk az anyagban, Kiss doktorral személyesen azonban nem volt alkalmunk találkozni. Amikor a gyűjtemény megszerzésének lehetősége felmerült, az ismert sajnálatos okból már csak örökösseivel tárgyalhattunk. Mivel a doktor nem vezetett semmiféle nyilvántartást, felesége visszaemlékezéseivel próbáltuk kiegészíteni azon információkat, amelyeket a tárgyak önmagukban hordoznak.¹ Néhány esetben lehetőség volt utólagos adatfelvétellel, kiegészítésre zömében ipolytarnóci lakosok közreműködésével.

A múzeumban (2007.1. tételszámon²) nyilvántartásba vett gyűjtemény 265 egyedi tárgyból áll. A számnak inkább csak a nagyságrend érzékeltetése szempontjából van jelentősége.³ Visszaemlékezések szerint a gyűjtemény, úgymond mindkét irányban nyitott volt: tulajdonosa nem zárkózott el attól sem, hogy egy-egy darabot tovább ajándékozzon belőle barátainak, vendégeinek. A tárgyak korukat tekintve – kevés kivétellel – az 1880-as évektől a második világháborúig terjedő időszakban készültek, s összességükben javarészt a kistáj 20. század elejére jellemző tárgyi világot dokumentálják. Ebben az időben e vidék még nem határ menti, eldugott kis falvakat jelentett, hanem Losonc vonzásköréhez tartozó, megyei összehasonlításban polgárosodottabbnak számító településeket. Ezt tükrözik a gyűjtemény tárgyai is. Mind emellett a gyűjtő jó érzékére vall, hogy az anyagban képviselve vannak a vidék hagyományos néprajzi jellegzetességeit reprezentáló darabok.

Az utóbbi megállapítás mindjárt át is vezet az első ismertetendő tárgykörhöz, a bútorokhoz (2007.1.1.-2007.1.20., 2007.1.151.-2007.1.153.), azon belül is egy, a Karancs vidékére jellemző, áttört faragással díszített csuklós támlájú padhoz (4. kép). Az asztalosbútor formáját követő pad keretes-betétes szerkesztésű háttámlájában hét betét sorakozik, amelyek figurális díszítménye a katonaság illetve az erdő világából meríti témáját, középső darabja a magyar címert ábrázolja. A datálása alapján 1894-ben készült *lóca* Mihálygergéről került a gyűjtőhöz. A tárgynak mind az egyes betétek megformálását, mind az egész háttámla kompozícióját tekintve két „közeli rokonát” is ismerjük. Minden bizonnyal ugyanaz a kéz faragta a Néprajzi Lexikonban Karancskeszi helymegjelölé-

¹ Dr. Kiss Péterné Szabó Katalin segítőkéz közreműködését ez úton is köszönjük.

² A továbbiakban előforduló leltári számok a Palóc Múzeum néprajzi gyűjteményére értendők, ha csak eltérésre külön nem utalok.

³ A beszállított anyagból 17 darab beletárolásától fényképes dokumentálást követően eltekintettem erősen leromlott, restaurálással alig korrigálható állapotuk miatt, miután az általuk hordozott tudományos információ is lényegében érdektelen (kerámiák, fakanál, valószínűleg a Balkánról származó szuvenir vázaféleség, orsók). Már a helyszínen a csomagolás során további kb. 15 db tárgyról (főleg háztartási eszközök) hasonló okokból lemondunk. Ellenkező oldalról nézve: az átvételkor néhány tárgyat, így 8–10 jó állapotú, 19. századi keménycserép tányért, egy bélyegvasat a gyűjtő nagyapjának névbetűivel az eladó visszatartott, kérve, hogy a családnak maradjon valami emléke. Összességében tehát 250–300 között mozgó tárgyszámban gondolkozhatunk.

mondhatjuk úgy is: változatos, összetett. Mint már említettem, kiindulási alapot a családi házban, portán találtak jelentették. Ezek javarészt gazdasági, háztartási eszközök körébe tartozó, úgymond hétköznapi tárgyak. A felmenők, elsősorban a juhászból nagygazdává erősödő apai nagyapa gazdasági állása következtében a lakás berendezésében, a háztartás felszereltségében a polgárosodás tendenciái érvényesültek. Így az öröklött tárgyak között több a megjelenésében visszafogottabb, illetve a maga korában „modern”, esetenként akár gyári termék is. A gyarapodó gyűjteménynek nem kis hányada ajándék volt, amit nem illet visszautasítani. Az ajándékozók számon tartották, milyen megbecsülésben részesülnek az ő „régiségeik” – ezt még a gyűjtemény megvásárlásának bonyolítása során is érzékelhettük. Abban is volt véletlenszerűség, hogy hivatása gyakorlása közben mibe botlott bele a doktor, milyen „érdekesnek” tartott tárgyról hoztak hírt számára a környékbeliek. Általánosságban azonban körvonalazódik törekvés, hogy a gyűjteményben minél több tárgyféleség képviselve legyen. Továbbá ha volt lehetősége választásra, a réginek ítélte, illetve a díszített tárgyakat részesítette előnyben.

A gyorsan gyarapodó gyűjtemény elhelyezésére az ipolytárnóci, annak idején már parasztpolgári igények szerint épült családi ház két, udvarra néző, hátulsó helyiségét, a korábbi konyhát és nagy méretű kamrát alakítottak át. Ez a külső folyosóról is megközelíthető volt, így az idegen érdeklődőket nem kellett az egész lakáson végigvezetni. A tárgyak elhelyezésében tartalmi szempontok kevésbé érvényesültek. Eleinte még volt olyanféle törekvés, hogy a korábbi konyhába a paraszti konyha bútorai, tárgyai kerüljenek. A doktorék rakattak itt egy, a helyi hagyományokhoz egyébként kevésbé kapcsolódó, vendéglátáskor viszont jól szolgáló kemencét. Bár utóbb már ez is inkább a tárolást szolgálta. A belső helyiségben részint szobai bútorok, kellékek sorakoztak, de itt kaptak helyet a parasztház kamrájába illő tárgyak, szerszámok is. A berendezésnél összességében az volt érzékelhető: a gyűjtő nem tekintette céljának, hogy egy parasztház belsejét megidézze. Az összetartozó tárgye gyűjtések, tárgysorozatok darabjai sem kerültek feltétlenül egymás mellé, bár volt rá példa. Inkább az a törekvés érvényesült, hogy az egyre gazdagabb anyagnak egyáltalán helyet biztosítsanak, lehetőleg azért valamiféle – mai ízlésük szerinti – esztétikus elrendezésben. (1-3. kép)

A gyűjtemény nyilvános volt. Az 1978. január 1-jén felfektetett vendégkönyv első, a népművészet értékeinek jelentőségét méltató, megőrzésükre buzdító bejegyzése Czinke Ferenctől származik. Hogy a művész mennyire magáénak érezte a gyűjteményt, mutatja: a házigazdával együtt ő is szeretettel köszönt itt minden leendő látogatót. A dícsérettel azután nem fukarkodtak a Kiss házaspár barátai, vendégei, akik számára quasi kötelező penzum volt a gyűjtemény megtekintése. Falubeliek látogatását megörökítő sorokat éppúgy olvashatunk a keményfedelű naplóban, mint az ország más vidékeiről, külföldről ide vetődő érdeklődők köszönetét. Az idegen nyelvű beírások utalnak rá, hogy külföldi vendégek hivatalos programjába is beiktatták a gyűjtemény megtekintését. Az utolsó bejegyzés dátuma 2004. július.

Kiss doktor 2005-ben tragikus körülmények között elhunyt. Alföldről származó özvegye elköltöztve a vidékről, eredetileg azt szerette volna, ha a gyűjtemény továbbra is ugyanúgy, ugyanott marad, hogy férje eredeti szándéka szerint emlékeztesse a vidék, a szűkebb haza múltjára a leszármazottakat és az ide látogató érdeklődőket egyaránt. A gyakorlati akadályok miatt azonban ez nem valósulhatott meg. Ám hogy mégis legalább a megyén belül, és együtt maradjon a gyűjtemény, méltányos feltételek mellett felajánlotta a múzeumi szervezetnek.

A gyűjtemény történetének felvázolása után most néprajzi szemszögből közelítsünk a Palóc Múzeumban immár „Dr. Kiss Péter-gyűjtemény”-ként kezelt tárgycsoporthoz. Előjáróban még annyit, hogy a nógrádi múzeumi szervezetben természetesen korábban is tudtak a gyűjteményről. A megyei népművészeti monográfia előkészítő munkálatai során az 1980-as évek elején Zólyomi József és jómagam tájékozódunk az anyagban, Kiss doktorral személyesen azonban nem volt alkalmunk találkozni. Amikor a gyűjtemény megszerzésének lehetősége felmerült, az ismert sajnálatos okból már csak örököseivel tárgyalhattunk. Mivel a doktor nem vezetett semmiféle nyilvántartást, felesége visszaemlékezéseivel próbáltuk kiegészíteni azon információkat, amelyeket a tárgyak önmagukban hordoznak.¹ Néhány esetben lehetőség volt utólagos adatfelvételre, kiegészítésre zömében ipolytarnóci lakosok közreműködésével.

A múzeumban (2007.1. tételszámon²) nyilvántartásba vett gyűjtemény 265 egyedi tárgyból áll. A számnak inkább csak a nagyságrend érzékeltetése szempontjából van jelentősége.³ Visszaemlékezések szerint a gyűjtemény, úgymond mindkét irányban nyitott volt: tulajdonosa nem zárkózott el attól sem, hogy egy-egy darabot tovább ajándékozzon belőle barátainak, vendégeinek. A tárgyak korukat tekintve – kevés kivétellel – az 1880-as évektől a második világháborúig terjedő időszakban készültek, s összességükben javarészt a kistáj 20. század elejére jellemző tárgyi világát dokumentálják. Ebben az időben e vidék még nem határ menti, eldugott kis falvakat jelentett, hanem Losonc vonzásköréhez tartozó, megyei összehasonlításban polgárosodottabbnak számító településeket. Ezt tükrözik a gyűjtemény tárgyai is. Mind emellett a gyűjtő jó érzékére vall, hogy az anyagban képviselve vannak a vidék hagyományos néprajzi jellegzetességeit reprezentáló darabok.

Az utóbbi megállapítás mindjárt át is vezet az első ismertetendő tárgykörhöz, a bútorkhoz (2007.1.1.-2007.1.20., 2007.1.151.-2007.1.153.), azon belül is egy, a Karancs vidékére jellemző, áttört faragással díszített csuklós támlájú padhoz (4. kép). Az asztalosbútor formáját követő pad keretes-betétes szerkesztésű háttámlájában hét betét sorakozik, amelyek figurális díszítménye a katonaság illetve az erdő világból meríti témáját, középső darabja a magyar címet ábrázolja. A datálása alapján 1894-ben készült *lóca* Mihálygergéről került a gyűjtőhöz. A tárgynak mind az egyes betétek megformálását, mind az egész háttámla kompozícióját tekintve két „közeli rokonát” is ismerjük. Minden bizonnyal ugyanaz a kéz faragta a Néprajzi Lexikonban Karancskeszi helymegjelölő

¹ Dr. Kiss Péterné Szabó Katalin segítőkész közreműködését ez úton is köszönjük.

² A továbbiakban előforduló leltári számok a Palóc Múzeum néprajzi gyűjteményére értendők, ha csak eltérésre külön nem utalok.

³ A beszállított anyagból 17 darab bejelentőzástól fényképes dokumentálást követően eltekintettem erősen leromlott, restaurálással alig korrigálható állapotok miatt, miután az általuk hordozott tudományos információ is lényegében érdektelen (kerámiák, fakanál, valószínűleg a Balkánról származó szuvenír vázaféleség, orsók). Már a helyszínen a csomagolás során további kb. 15 db tárgyról (főleg háztartási eszközök) hasonló okokból lemondunk. Ellenkező oldalról nézve: az átvételkor néhány tárgyat, így 8–10 jó állapotú, 19. századi keménycserép tányért, egy bélyegvasat a gyűjtő nagyapjának névbetűivel az eladó visszatartott, kérve, hogy a családnak maradjon valami emléke. Összességében tehát 250–300 között mozgó tárgyszámban gondolkozhatunk.

léssel közölt 1893-as évszámú padot,⁴ és a balassagyarmati múzeum második világháborúban elpusztult, de fotón szerencsére fennmaradt, 1894-es datálását, a Karancseszkeihez tartozó Kutas-pusztáról származó, ugyancsak csuklós támlájú padját.⁵

Ugyancsak egy – de másik – kéz munkája lehet a Kiss Péter-gyűjtemény három, valószínűleg garnitúrának készült ülőbútora. Ezek is áttört támlájúak. Az egyik támlásszék (2007.1.3.) esetében átalakításról van szó: a betétes megoldás másodlagos, jól látszik, hogy korábban keresztléc volt a faragott tábla helyén. A másik szék (2007.1.4.) már ennek párjaként készülhetett, kevés, elhanyagolható méretbeli eltéréssel. Mindkettő háttámlájába egy, rétegelt lemezből készült betét van illesztve, amely a magyar címert ábrázolja, meglehetősen elnagyolt megformálásban. Az egyik szék esetében a címeres táblát fordítva rögzítették. Ez lehet egyszerű tévesztés, de utalhat arra is, hogy az országcímert a heraldikai előképtől eltávolodva ornamenssé vált,⁶ s mint ilyen, a megszokott kompozíciós elvek keretei között szabadon kezelte az alkotó. Ebbe akár az is belefér, hogy a székek szándékolt elhelyezéséből fakadó szimmetria elvét tartotta szem előtt. A harmadik darab (5. kép) besorolását tekintve kissé zavarba ejtő: padnak tulajdonképpen rövid, székek túl széles. Ezt valószínűleg a készítő szerényebb kvalitásának számlájára írhatjuk, mint ahogy mindhárom tárgy összességében meglehetősen nehézkes megformálása. Figyelemre érdemes a – talán inkább: – rövid lóca háttámlájának megoldása. A középső tábla keresztben osztott, felül ugyancsak a címer jelenik meg, alul felirat a tulajdonos nevével. A két oldalról következő táblák egyszerű, stilizált virágos ágat formáló díszítménye az áttört deszka-oromfalakat idézi; talán nem járunk messze a valóságtól, ha a bútorok készítőjének környékbeli ácsmestert sejtünk. A három fa táblát rétegelt lemezből készült, középen vízszintes osztott táblák zárják le két oldalról, rajtuk szimmetrikusan szembe fordítva fent vágatott huzsár, lent három gyalogos katona jelenik meg végletesen leegyszerűsített formában. A lelőhely szintén Mihálygerge, ahol még emlékeztek a feliratban megnevezett „LISZKOCI / LAJOSUR”-ra: eszerint a tárgyak az első világháborút követően készülhettek. Tehát az áttört bútorok divatjának késői megnyilvánulásával van dolgunk, amit a tárgyak kvalitása, az újabb anyag használata is megerősít. A szóban forgó bútorokat a többszöri átfestés (jellegesen barna) szerint egyébként elkészültük után még jó ideig használhatták.

⁴ Magyar Néprajzi Lexikon IV. 1981:162. A tárgyat a Szabadtéri Néprajzi Múzeum számára vásárolta K. Csilléry Klára 1977-ben Budapesten. A leltározó Kecskés Péter már csak általánosabb helymeghatározással él: Nógrád megyét jelöli meg az 1984.50.1. számon nyilvántartásba vett tárgy készítési helyeként. A pad készítőjéről nincs adat.

⁵ A Néprajzi Múzeum Fényképgyűjteményében 65479/a számon beletárolt reprodukció alapjául szolgáló fényképet a balassagyarmati múzeum akkori igazgatója készítette – több hasonló bútorral együtt – a helyi gyűjtemény darabjáról 1931-ben. A felvétel helyeként a nyilvántartásban „Kutas” van megadva. 1935-ben Gönyey Sándornak a balassagyarmati gyűjteményből készített tárgyfotói között is találunk képet erről a padról, ugyancsak a Néprajzi Múzeumban a 71675. fotóleltári számon. Itt „Balassagyarmat /Kutas/” a helymegjelölés. Az utóbbi fotót közölte LIMBACHER 2002:63. 68. kép, a lelőhelyet Kutasó községnévvel azonosítva. A Nógrád vármegyei múzeum néprajzi gyűjteményének átfogó vizsgálata (KAPROS 2002) alapján azonban biztosra vehető, hogy a Karancseszkeihez tartozó Kutas-pusztáról van szó. Innen egyébként 1931 előtt két „karoslóca” került be a balassagyarmati gyűjteménybe, hogy a felvételek ezek közül melyiket ábrázolják, arra nincs adat. Mint ahogy azt sem tudjuk, a két tárgy közül melyik az, amit a régi leltárkönyv bejegyzése szerint „Tóth István juhász” készített.

⁶ Vö. FÜGEDI - SELMECZI KOVÁCS 1991:135

Hiánypótlónak minősült a Palóc Múzeum gyűjteményében az ugyancsak Mihálygergéről származó színezett díszítésű ácsolt láda (6. kép).⁷ Az ilyen bútornál a bükkfa vöröses alapszínét növényi festőanyaggal fokozták, s a vésett mintázás hangsúlyos motívumait, cserlét felhasználva hozzá, feketével kiemelték. Csilléry Klára kutatásaiból tudjuk azt is, hogy az ácsolt kelengyész ládák ilyen módon történő díszítése a 19. század első felében megszűnt.⁸ Így sajátos díszítéstechnikáján túl ritkaságnak számít egyben a tárgy kora miatt is: a 19. század közepe előtt készült ácsolt láda erről a vidékről alig található a mai magyar közgyűjteményekben. A szóban forgó darabon az előlapot és tetőt borító, egyszerű geometrikus vésett díszítés letisztult, harmonikus, minden deszkának önálló kompozíciója van. A Kiss Péter-gyűjteményből származó másik, a 19. század végére keltezhető ácsolt láda (2007.1.6.) is érdemes a figyelemre. Szemlélteti a gőmöri *szekrények* díszítésének késői stílusát. Az összehatás zsúfolt, a felnagyított főmotívumokat alkalmazó mintázás kompozíciója átnyúlik az egyes deszkákon, a nagy felületek kitöltésére a készítő előszeretettel használta a sűrű vonalhálót.⁹

A festett asztalosbútorok közül említendő a felirata alapján – egyébként nagy valószínűséggel rimóci megrendelő számára – 1938-ban készült festett ágy (2007.1.8.1-5.). A formájában akkor már régiesnek számító *tornyos nyoszolya*¹⁰ alapfestése flóderozott: sárgásbarnán sötétebb barnával. Ecsettel festett, tarka színezésű, elnagyoltan formált virágtövek, -csokrok, -füzérek elhelyezése az ágyvég felületének szerkezeti tagolásához igazodik. Korábbi gyűjteményi adatot párhuzamait felhasználva megállapítható, hogy szécsényi mester műhelyéből került ki, a Szécsényhez köthető festett parasztbútor késői, utolsó korszakának jellegzetes jegeit viseli. A főleg cserhádi falvakat ellátó helyi bútorkészítő központ meglete ugyan ismert, de tevékenységének átfogó feltárása még várat magára.¹¹ A remélt feldolgozáshoz újabb adalékot jelenthet tárgyunk kora, tekintve hogy az eddig ismert legkésőbbi, 1931-es évszámú Szécsényben készült festett parasztbútornál¹² közel évtizeddel fiatalabb. – Az egyébként szintén feltáratlan, helyi központnak feltételezett, Losonchoz köthető festett bútorok számát gyarapítja a jelen anyagban egy fekete alapszínű *cifraláda* (2007.1.7.), amely a meglévő párhuzamok alapján a 19. század utolsó negyedében készült.¹³ A gyűjtemény szerzeményezése szempontjából tanulságos a ládatető belső oldalának ceruzás felirata: „AJÁNDÉK A FALU MUZEUMNAK / LENKO JÁNOS”. Az asztalosbútorok többi része olyan termékek közül kerül ki, amelyek vásárlói köréhez falusiak, városiak egyaránt tartozhattak: esztergályozott lábú kávéasztal, keretezett falitükör, törülközőtartók, konyhába illő fiókos falipolc, edények tárolására szolgáló *telázi*, zsámoly. Felsorolásszerűen említem, hogy a gyűjteményben vannak még ún. gyermekbútorok, kisbútorok, ezek helyi specialisták munkái vagy házimunka keretében készültek, csakúgy, mint másutt is.

⁷ Magam 1970-től keltezhető megyei gyűjtőútjaim során már mindössze egy ilyen ácsolt ládával találkoztam – egyébként ugyancsak a losonci út, vasút mentén fekvő, közeli Nógrádszakai községben egy volt módos gazda padlásán. De megszerzése nem sikerült.

⁸ CSILLÉRY 1977:397; 1989:834

⁹ Vö. CSILLÉRY 1989:836

¹⁰ ZÓLYOMI 2000:73 – Bár megállapítását, hogy az első világháborúig tartozott a tornyos ágy a leányok hozományába, általánosságban a megyére érvényesnek elfogadom, de éppen Rimóc, Hollókő környékét illetőleg a datált példányok, köztük a jelen darab is, megfontolásra int.

¹¹ Többször is kitér e helyi központ meglétére CSILLÉRY 1989

¹² Ugyancsak tornyos nyoszolya, leltári szám: 86.1.3.1-6.

¹³ Vö. CSILLÉRY 1989:484

A használók társadalmi hovatartozását illetően a fentebb említett kettősség érvényes a gyűjtemény lakásberendezés körébe tartozó egyéb kiegészítő tárgyaira is, mint pl. borotválkozó tükör, asztali feszület, faliképek (2007.1.20.-2007.1.31.) –. Az utóbbiakból az általánosan elterjedt olajnyomatú szentképek mellett térhatású, textil háttér előtt elhelyezett porcelán szobrocskákkal kombinált, az üveg alatt csipkével, művirággal gazdagított díszítésű változatok is vannak. Ugyancsak városi hatásra utal egy történeti témájú kép feltűnése (2007.1.25.). Ilyeneknek ezen a katolikus vidéken a szentképek mellett az általános gyakorlat szerint nem volt divatja. Amiért is igyekeztem felderíteni a kép eredeti tulajdonosát. A helybeliek visszaemlékezése szerint azonban Bellony László¹⁴ „A magyar nemzet vezérei (a honfoglalástól a kiegyezésig)” című festményének Székely Aladár képkiadónál készült nagyméretű reprodukciója vastag keretben ipolytarnóci ház falát díszítette.

Előképeinek rendeltetése okán szólok itt egy népi iparművészeti tárgyról. A fogas (2007.1.262.) Simon György balassagyarmati fafaragó egy korai munkája 1977-ből. A domború faragású dísztárgynak a helyi hagyományokhoz nem sok köze van, legfeljebb a szarvasra célzó vadászt ábrázoló központi figurális részlet kompozíciója hozható összefüggésbe az áttört faragású padhátbetétekével. Inkább a bekerülés módja érdekes, mutatva, hogy a gyűjtés a szűkebb környezetben közügynek számított. A vendégkönyvi bejegyzés szerint a fogast ugyanis a BM ipolytarnóci határárei ajándékozták 1978-ban „a gyűjtemény gazdagítására”.

Textilekből a ház öltöztetéséhez tartozó vászonneműk vannak többségben (2007.1.32.-2007.1.75.). Az 1920-as évek elején Ipolytarnócon szőtt derékalj huzat (2007.1.32.) érdekessége, hogy készítője Varga Juliánna a fehérítetlen kenderfonalat mintázó vetülékként alkalmazta. Eerre eddig a megyéből nem ismertünk példát. Az – egyébként sávolykötésű – vászonon tetszőleges közökkel követik egymást a három, szélességében különböző csíkból álló egyszerű díszítmények, hol piros pamutlall, hol kenderrel bevetve a pamut láncba. Egy, még megvarratlan, derékalj huzatra való (2007.1.33.) mutatja, hogy a takácsszötteseknek Mihálygergén is volt keletje. A két világháború között készült, ugyancsak négyenyűstös pamutvásznat késsel beszőtt csíkcsoportokkal mintázta a meszter. Kérdések vetődnek fel az egyik díszlepedő kapcsán (2007.1.34.). Ha nem is ismeretlen a jelenség, minden esetre kevés olyan cifralepedő marad fenn Nógrádból, amelynek a falát sávolyba szőtték. Az un. vendégrojt is, amivel a szóban forgó textíliát szegték, inkább viseletdarabokon fordul elő. Mindez jelen esetben utalhat táji sajátosságra, de kapcsolatba hozható a tárgy korával is: a félpamutos lepedő lépett technikával beszőtt, kevés késsel vegyített piros, tömött hatású díszítménye alapján a tárgy az 1880-as évek előttre datálható.

A szöttesek kistáji tagoltságához leginkább alapul szolgáló párnahuzatok négy, különböző korú ipolytarnóci példánnyal (2007.1.36.-2007.1.39.) vannak képviselve az anyagban. Segítségükkel pontosítható, hogy az eddigi ismeretek alapján nagyobb általánosságban meghatározott Karancs vidéki szöttestíluson belül Ipolytarnóc – a tárgyakkal jól dokumentált – Karancssággal mutat szoros kapcsolatot. A *fejelhajak* fala sávolyba szőtt, a párnavég mintázása ripszkötéssel készült. Színezésükben a sötétkék szinte elhanyagolható szerepet visz csak, vagy teljesen hiányzik, a piros és a fehér kontrasztja domináns a díszítés összehatásában. A helybeliek visszaemlékezése alapján itt is a 19.

¹⁴ Festő, rajzoló; 1871-1913 (ld. ZÁDOR Anna - GENTON István szerk.: Művészeti lexikon I. Budapest, 1965. 202. p.)

század utóján jelent meg a szedett technika, először ugyancsak a párnavégek középső mintáját szőtték így.¹⁵ Egy példány (2007.1.36.) azért is érdekes, mert a tiszta kender alapba a fehér pamutot is csak mintázó vetüleként használták, hasonlóan a piroshoz, kékhez. Ez megerősíti az adatközlők véleményét a tárgy korát illetően: a 19. század harmadik negyede után már aligha készülhetett.

A gyűjteménybe került szövött cifrájú vászonkendők (2007.1.47.–2007.1.54.) mindegyike tiszta pamutos vászomból készült, ünnepi használatra szánt darab. Ezek további adalékokkal szolgálnak a nógrádi szöttek díszítésmód időbeli alakulásához.¹⁶ Az ún. lépett technikájú egyszerűbb, geometrikus mintázás mellett nagyobb számban vannak képviselve a szedett technikával beszőtt mustrák. Ezek stilizált virágelemekből állnak, de akad példa a köztudatban palóc jellegzetességként számon tartott, bár valójában meglehetősen ritka állatmotívumra is. (7. kép) Van olyan, késői darab, amelynél a túlzottan felnagyított, laza díszítmény visszaján futó, hosszú lebegőszálak miatt a tárgy immár a használhatóság határát súrolja (2007.1.50.). Az egyszínű, pirossal mintázott darabok mellett a változó ízléshez igazodva az újabbak egyre színesebbek, s mivel a szövőpamutból elérhető választék korlátozott volt, hímzőpamutot használtak mintázó vetüleként (2007.1.52.–2007.1.54.). Egy kendő jelzi, hogy a színes gyapjúfonál szerény mértékű használata az ipolytarnóci kistájon sem volt idegen (2007.1.51.). Hasonlóan a megye más, lakáskultúrában, viseletben korábban polgárosodó falvaihoz, itt is gyakorlattá vált a rongypokróc szövése. A díszítő szándék ezen a késői – úgymond – műfajon belül is megmutatkozott. A gyűjteményben lévő példányokon (2007.1.73.–2007.1.75.) tetten érhető ez elsősorban a csíkok szín, illetve méret adta ritmusában, továbbá felhasználták erre a vastagabb vetülek sodrásával alakított, közismerten „rozmingos szövésnek” nevezett mintázást.

A hímzett textíliák szintén belesimulnak abba a képbe, amit az eddigi gyűjtesek alapján a Karancs vidék általánosabb jellemzőiként ismerünk.¹⁷ A – feltehetőleg a gyűjtőhöz kerülésükkel összefüggően – több-kevesebb átalakításon átesett lepedők (2007.1.35., 2007.1.71.) fehérrel varrott, subrikált díszítése e hímzésfajta viszonylagos továbbélését illusztrálja. A magángyűjtemény révén látó körünkbe került, színes szabadrajzú hímzéses párnahuzatok megerősíthetnék azt a korábbi, téma gyűjtesekre alapozott feltételezést, hogy e kistájon számolhatunk helyi karakterű szabadrajzú hímzésstílussal. A szóban forgó öt párnahuzat mindegyike Ipolytarnócról való és két, időben egymást követő generációhoz kötötték használatukat a helybeliek. Bár az utóbbi megállapítást elsősorban a textília anyagára alapozták. A közvetlenül a századelőre keltezett darabok (2007.1.40., 2007.1.41.) sötétrózsaszín-fehér csíkos kanavászból, az 1920 körül összeállított kelengyék-ből származók (2007.1.42.–2007.1.44.) fehér gyári gyolcsból készültek. A gépen varrott párnahuzatok formai megoldásai alapján nagyobb szakmai ismeretekkel rendelkező varróasszonyra gondolhatunk készítőként. A hímzésekhez használt szokatlan színek, színárnyalatok, a már-már kimódoltan pontos ritmusú színhasználat, a nógrádi paraszti gyakorlatban ismeretlen laposöltés fajta (un. törtöltés) esetenkénti alkalmazása szintén specialista készítő feltételez. Ugyanakkor a minták nemegyszer bizonytalan körvonalú, felnagyított motívumai, széteső kompozíciója nem kiérlelt hímzőstílusra, inkább a lakásbelső dí-

¹⁵ Vö. KAPROS 1994:62-63

¹⁶ Ld. részletesen KAPROS 2000: 188-195

¹⁷ KAPROS 2000:232-233

szítésének rövid életű divatváltozására enged következtetni. (8. kép) A két sikerültebb, szőlőfürt motívumos példányhoz (2007.1.42., 2004.1.43.) városi kézimunka nyomda is szolgálhatott – akár több áttételen keresztül érvényesülő – előképpel.

A számarányukban jelentős, 20. századnál előbbre semmiképpen nem keltezhető hímezett vászonkendők is megerősítik részint azt, hogy a kistáj e sajátos hímezőstílusra nem tudott beérni, másrészt pedig a városias ízlés erőteljes terjedését illusztrálják. (9. kép) Az eklektikus összkép felfogható az utóbbi jelenség tipikus megnyilvánulása-ként is. A funkciót tekintve változatos kollekciót alkotó ezen textíliák (ünnepi ajándékos kendők, dísz törülközők, köznapi használatra készült szakajtókendők, törülközők) szinte kivétel nélkül tarka színösszetételűek, a hímezőpamut mellett feltűnik a műselyem főnál is. A néhány keresztszemmel varrott darab vagy jellegtelen, ritka mintázású, vagy ellenkezőleg: tömött, erőteljesen naturalisztikus törekvésű, a megformálásban, színezésben egyaránt. A párnahuzatokéval megegyező hímezési kendő (2007.1.65.) mintája ugyanolyan formai és kompozíciós bizonytalanságot mutat, mint amazok. Tanulságos a tárgy annyiban, hogy a hímezés az egyik végén nincs teljesen befejezve, s látszik a minta grafitceruzával történt előrajzolása. A szabadrajzú változatok esetében egyébként nem zárható ki matyó kézimunkák hatása sem. A vászonkendők nagyobb része ún. gerezd-varrással készült, amely technikát jobbra már nem is sorolják a népművészet körébe a hímezések kutatói.¹⁸ A dísz törülközőkön olvasható feliratok tartalma (pl. „RÓZSABOKORBAJÖTEM A VILÁGRA”; „JOREGELT KEDVES”) ugyancsak polgári előképek irányába mutat. Itt jegyzem meg, hogy a dísz törülközők között van olyan késői darab, amely *kockás szövessel*, vagyis az alapszövet maga színéből történő, terület mintázásával készült (2007.1.68.), s a hímezés számára szánt sávot szőtték sima vászonkötéssel.

A viselet körébe tartozó tárgyak szerény számban vannak képviselve a gyűjteményben (2007.1.140.–2007.1.150.). A néhány, idősebb asszony ruhatárába illő félünnepelő darab az első világháborút követő évekből származik, és jelzésként szolgál az ipolytarnóci viselet városiasodásának folyamatához. A múzeum gyűjteményében már eddig is jól dokumentált Rimóc környéki viseletcsoport anyagát gyarapítja tovább a néhány, fiatalasszony két világháború közötti nagyünnepelő öltözetéhez tartozó textília, Köztük egy jó állapotban megőrzött női hímezett bőrmellény (2007.1.147.). Ami viszont „nagy fogásnak” mondható, egy újmenyecske főkötő (10. kép). Egyértelmű, hogy egy olyan *untutris fékető* került a látókörünkbe, amilyenre Farkas Pál Litkéhez kapcsolva utal a Borovszky kötet népleírásában,¹⁹ de e kistáji főkötőtípust eddig csak adatgyűjtésekből ismertük.²⁰ A most felbukkant példány tulajdonosa az 1920-as évek elején férjhez ment ipolytarnóci Varga Margit volt.²¹ Sikerült még kapcsolatba kerülni későbbi menyével, aki gyermekkorából sem emlékezett már hasonló főkötő viseletére a községben. Arra viszont igen, hogy a jelen darabot anyósa a *kasznai* fiókjában őrizte haláláig, és sokszor

¹⁸ E darabokon a szálszámoláson alapuló, egyforma szélességű, de különböző hosszúságú apró téglalapokból áll össze a jobbra meglehetősen felnagyított mintájú, laza szerkezetű díszítmény.

¹⁹ FARKAS 1911:147

²⁰ Magam a Karancs vidéki főkötőket bemutató dolgozatomhoz kutatva sajnálattal állapíthattam meg, hogy sem a tárgy, sem viseléséről készült fénykép magyarországi közgyűjteményekben nem található (KAPROS 2005:19-20).

²¹ A főkötőhöz felhasznált anyagok alapján azonban az sem kizárt, hogy eredetileg nem az ő számára, hanem korábban, még az első világháború előtt készült.

emlegette, hogy ezt viselte, „amikor menyasszony volt”. Az immár kézbe fogható műtárgy segítségével pontosítható a típus formai leírása. A drótvázzal merevített kontyfő-kötő lefelé elkeskenyedő, hátul a tarkón a nagyméretű szalagcsokor alá vezetett előlapja, közepén a homlok fölött magasra emelkedő művirág csokorral koszorú asszociációját kínálja, olyan koszorút, amelyet felül befedtek. Ez megerősíteni látszik azon feltételezést, hogy a menyasszonyi koszorút dolgozták bele az újmenyecske főköntőbe.²² – Utalok még egy, a gyűjtemény szerveződése szempontjából érdekes tárgyra: a szálszámoláson alapuló, változatos öltéstechnikájú hímzésekkel gazdagon díszített, valószínűleg dél-dunántúli horvát ingváll²³ (2007.1.149.) nyilvánvalóan műkereskedelem közvetítésével került Kiss Péterékhez, mert a feleség visszaemlékezése szerint ők falvakban nem fordultak meg arrafelé.

Itt is említhető az immár folklorizmus körébe sorolandó viseletes baba (2007.1.150.). Az ilyen felöltöztetett babák vidékünkön az 1960-as évektől már nemcsak úgymond falun kívültre szánt, reprezentációs ajándékok voltak, hanem a népviselet elhagyásával párhuzamosan a falusi házakban is divatba jöttek, mint dísz tárgyak.²⁴ Jelen esetben nem tudjuk, hogy a baba eredetileg Kiss doktor számára készült-e, vagy mint a hamar lecsengő divatjával fölöslegessé vált, ugyanakkor „népművészeti” tárgy került a gyűjteménybe. Mindenestre a tartólapra rögzített, fröccsöntött műanyag testű baba gondosan elkészített öltözte hitelesen mutatja a Rimóc környéki viseletcsoporthoz tartozó fiatalasszonyok 1960–70-es évekre jellemző ünnepi viseletét. A kivitelezés módját, a részletek babán történő megvalósításának megoldásait figyelve felvetődik, hogy készítője kapcsolatban állhatott az ajándéktárgyként népviseletes babákat (is) előállító Szécsényi Házipari és Népművészeti Szövetkezettel, amely az érintett térségben bedolgozókat foglalkoztatott.

A magángyűjteménybe bekerült kerámiák (2007.1.76.–2007.1.139.) tükrözik, mi maradt meg – immár a használatból kikopva – a 20. század második felére a régi nógrádi parasztháztartások cserépedény készletéből. Csakúgy, mint korábban is, a használati edények voltak többségben, díszkerámia kevés akadt, ebből a keménycserép dominált. A habán fehérédényeknek már hírmondójuk sem maradt. Bár az ország különböző kerámiaközpontjaiból származó termékek mindig jelen voltak, a nagyobb hányadot a gömöri fazekasárúk tették ki. Esetünkben ami a cserépedények fajtáit illeti, van a gyűjteményben nagytál (4 db) szűrőtál (1 db), nagyfazék (3 db), nagyszilke (2 db), szilke (6 db), bögre (1 db), köcsög (13 db) korsó (6 db) kiskanta (1 db) butykoskorsó (2 db). A Rimaszombat környéki, valamint a történeti Nógrád északi fazekasfalvaiból származó, javarészt díszítetlen vagy szerényen cifrázott edények (11. kép) mellett képviselve van eredet szempontjából Bakabánya és Gyöngyös-Pásztó; de – főleg az újabb készítésűek között – alföldi kerámia, illetve esetenként már a népi iparművészet körébe is sorolható darab. A fazekas árúk mellett jelen vannak a gyári előállítású termékek. Keménycserépből: *cifratányérok*, tál, bögre, függőlámpa ernyője; fenékbélyeg alapján beazonosítható gyártási helyek Bélapátfalva, Telkibánya, Hollóháza, Wilhelmsburg, a leg-

²² Vö. KAPROS 2005:20. 38. jegyzet – Itt említem meg, hogy a közelmúltban a losonci múzeum tulajdonában került – sajnos immár részletes adatolás lehetősége nélkül – az Ipolytarnóctól északra két faluval arrébb fekvő Rapp (Szlovákia, Rapovce) községből egy típusában ugyanide sorolandó főköntő (leltári száma: H-9768), amelynek laza hajtásokba szedett borítása és a lecsüngő szalagcsokor fehér áttetsző kelméből (organza vagy grenadin) készült, ami lehetett menyasszonyi fátyol is.

²³ A tárgy meghatározásában nyújtott segítségét Flórián Máriának ez úton is köszönöm.

²⁴ Vö. FÜLEMILE - STEFÁNY 1989:101

régebbi példányok a 19. század végére, a századfordulóra datálhatók. Viszonylag sok a javarészt külföldi gyártású kőcserép (különböző méretű palackok, korsók), valamint van néhány, ezen a vidéken elsősorban dístárgyként funkcionáló porcelán bögre.

Háztartási eszközök (2007.1.154.-2007.1.205.1-2.) köre meglehetősen széles, összetételük, jellegük részben kapcsolatban áll a gyűjtés körzetének a bevezetőben már vázolt sajátosságaival. Egyrészt megtaláljuk a korábbi formákat, technikákat őrző, megszokott darabokat. Így: famozsár, köpiülő, szita, rosta, tőkgyalu, krumplitörő, véka, fali sótartó, kanalas, fakanalak, fabödön, a kenyérsütés kellékei, kenyértartó rács, szalmafonatos tároló alkalmatosságok, kosarak, monogramos vésetű ostyasütő vas (2007.1.171.), mosósulyok, mángorló. Az utóbbiak között egy „Sz. A né. 1924” feliratos példány (2007.1.204.) a palócság körében megszokottól eltérő, a hagyományos névhasználat gyakorlatának változására utaló monogramja révén ismételtelen adalék a városi hatások terjedésére, amit egyébként a tárgy visszafogott, mondhatni elegáns megformálása is aláhúz. Ugyancsak ilyen irányba mutatnak – más értelemben persze – az immár a gyáripari termék szenes vasaló, öntöttvas háztartási mérleg, zománcozott edények, kávédaráló.

A munkaeszközök szerényebb léptékben vannak képviselve (2007.1.206.1-3.-2007.1.254.), bekerülésük esetlegesnek látszik. Szemléltetésül felsorolásuk: szénavágó, szőlőültető, favilla, csép, vakaró, járom, kolomp, csengő, kerékkötő lánc. A kendermunkák folyamatának eszközkészlete azonban teljesnek mondható, s döntő arányban Ipolytarnócról származik. Képviselve van a kölyüs kendertrőő északi típusa (*trőő*) a deszkás szerkesztésű tiló típusú kendertrőő (*tiló*), a szegőzsás rostfésű különböző szegőrsűségi változatai (*héhel*). Egyikük tartódeszkájának hosszanti oldalai ívelt díszítésűek (2007.1.210.). Népművészeti szempontból is értékelhető a guzsalyok tárgysora. Van közöttük ólomintarziás szárú, talpának szív alakú áttört díszítése közvetlen utalás szerelmi ajándék voltára (2007.1.217.). Specialista készítőt valószínűsít egy kiérlelt díszítésű ékrovásos példány (2007.1.211.1-2.). Legtöbbjük elnagyolt megformálását, vésett mintázását azonban hihetővé teszi, hogy maga az ajándékozó legény faraghatta. Van azután évszámos, van monogramos darab, s megtalálható a közönséges, díszítetlen forma is. Kiegészítésként tartozik hozzájuk jó tucatnyi ún. egyszerű vagy szimpla orsó. Szerepel két rokka: az egyik álló, a másik fekvő típusú, ezek megjelenése Nógrádban késői és nem is vált már általánossá. Van motolla, *motafa*, azaz a fonalgombolyító ún. leveles típusa. Illetve egy erre felé eddig ismeretlen gombolyító, az ipolytarnóciak szerint: *motringoló*, ami „*mán a ropkához vót, ez olyan ujjabb fajta valami*”.²⁵ Nem hiányzik a vetőfa (*vető*); a népművészeti szempontból is figyelmet érdemlő, két keskenyebb oldallal tulipán körvonalúra formázott, csőrlő (*csévélő*; 2007.1.240.) csévéllel, vetőlővel; végül pedig a szövőszék (*12. kép*), kiegészítésként további különböző bordákkal, nyüsttel. A *szátva* egyébként a helyszínen fel volt vetve, benne egy megkezdett rongypokróccal s a munka folytatásához előkészített kellékekkel.

Pásztorok személyes tárgyai (2007.1.255.-2007.1.259.) közül említést érdemel egy, az ismert technikával, még a lábon álló faág szurkálásával alakított *gőrcsösbót* (2007.1.255.), vastagabb vége kosfej formára van kifaragva. A két bőrtarisznya egyikét pásztorember készíthette csizmaszárból, szerény díszítéssel (2007.1.257.), míg a másik változatos technikájú gazdag díszítése inkább szíjgyártó keze munkájára utal. Az utóbbi eredetileg egy

²⁵ Elképzelhető, hogy megjelenése összefüggött a két világháború között Nógrádban is terjedő, szervezett háziipari tevékenységgel.

mihálygergei juhászé volt (2007.1.258.). A megjelenését tekintve inkább az Alföld irányába mutató sallangos késtok akár népi iparművész munkája is lehet.

Amióta Magyarországon műgyűjtésről beszélhetünk, Nógrád megyében az itt élő magánszemélyek részéről csak szerény érdeklődés volt tapasztalható a néprajzi emlékek megszerzése iránt. Addig pedig, hogy gyűjtemény jöjjön létre, elenyészően kevesek jutottak el. A miértre adandó válasz(ok) további kutatás tárgyát képezhetik. Ehhez kívántunk adalékokkal szolgálni dr. Kiss Péter gyűjteményének bemutatásával. A nagyközönség számára reményeink szerint rövidesen kiállítás formájában is lehetőségünk lesz, hogy képet adjunk a gyűjtemény egészéről – egyben tisztelve létrehozójuk emléke előtt.

IRODALOM

K. CSILLÉRY Klára

- 1977 Bútorfestés. In: Magyar Néprajzi Lexikon I. 397. Budapest, Akadémiai Kiadó
1989 Bútor. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok III. Termelés és a javak felhasználása. 817–881. Eger, Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága

FARKAS Pál

- 1911 Nógrád vármegye népe. In: BOROVSZKY Samu (szerk.): Nógrád vármegye. 134–174. Budapest, Országos Monográfia Társaság

FÜGEDI Márta – SELMECZI KOVÁCS Attila

- 1990 A címer-motívum a magyar népművészetben. In: HALÁSZ Péter (szerk.): A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. 135–140. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság

FÜLEMILE Ágnes – STEFÁNY Judit

- 1989 A kazári női viselet változása a XIX–XX. században. Dissertationes Ethnographicae 7. Budapest, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Tárgyi Néprajzi Tanszéke

KAPROS Márta

- 1994 Szőttes ágyiruhák Nógrád megyében. In: FLÓRIÁN Mária (szerk.): Szőttesek tegnap és ma. A Hevesen, 1993. augusztus 11–14-én tartott konferencia előadásai. 59–70. Heves, a Hevesi Népművészeti és Háziipari Szövetkezet
2000 Paraszti szőttesek és hímzések. In: KAPROS Márta (szerk.): Nógrád megye népművészete. 186–236. Balassagyarmat [Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága]
2002 A Nógrád vármegyei múzeum néprajzi anyaga 1891–1944. In: A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXVI. 193–233. Balassagyarmat-Salgótarján
2005 Főköttők és főköttőhasználat a Karancs vidékén. In: A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXIX. 11–31. Salgótarján

LIMBACHER Gábor

- 2002 Hazaszeretet, magyarságtudat a népeletben. Balassagyarmat, Palóc Múzeum

ZÓLYOMI József

- 2000 Lakáskultúra. In: KAPROS Márta (szerk.): Nógrád megye népművészete. 59–100. Balassagyarmat [Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága]

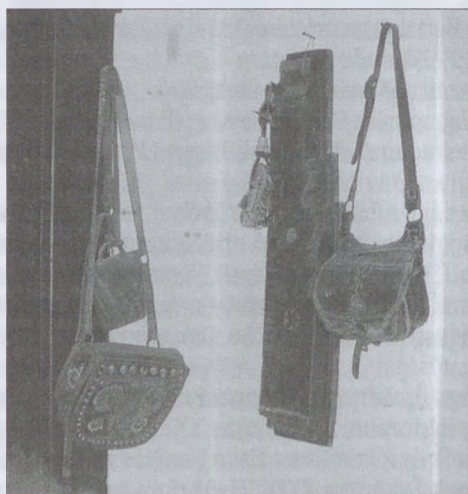
1. kép. Részlet a gyűjteményből az ipolytarnóci helyszínen. A belső helyiség sarkában ácsolt láda, rajta bélyegvas, viseletes baba, fedeles szakajtó, előtte kisszéken hátikosár, benne sétabot. Oldalt bölcső és leterített asztal sarka látszik.

Kazareczky Noémi felvétele, 2005.

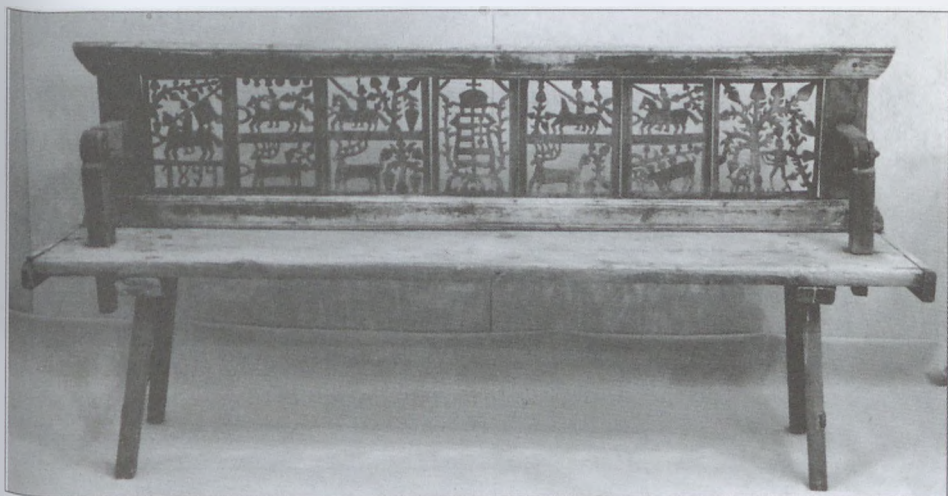
2. kép. Cserépedények az ipolytarnóci családi ház konyhájában, a másodlagosan beépített kemence körül elhelyezve.

Kazareczky Noémi felvétele, 2005.

3. kép. A gyűjtemény pásztorkodással kapcsolatos tárgyai (tarisnyák, késtok, kolomp) és citera a gyűjtemény eredeti helyszínén, a konyha sarkában felakasztva.

Kazareczky Noémi felvétele, 2005.

4. kép. Csuklós támlájú pad, áttört faragású betétekkel (2007.1.1.). Buda László felvétele

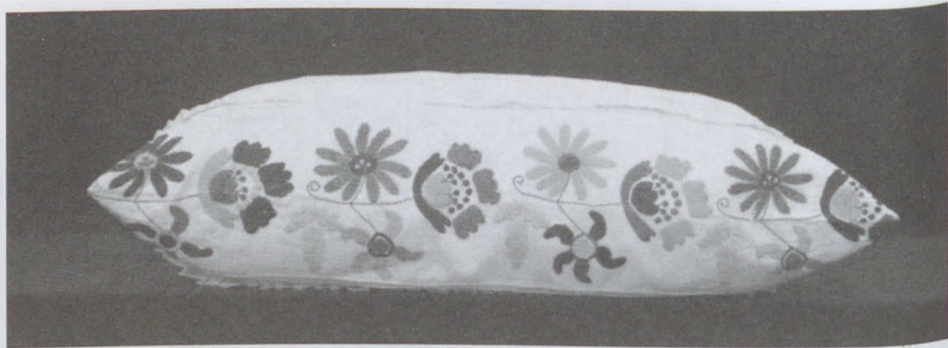
5. kép. Pad, áttört faragású háttámlával (PM: 2007.1.2.). Buda László felvétele

6. kép. Színezéssel gazdagított díszítésű ácsolt láda (2007.1.5.). Buda László felvétele

7. kép. Vászongendő vége pirossal beszőtt állatmotívumos mintával (2007.1.49.). Buda László felvétele

8. kép. Párnavég tarka színösszetételű szabadrajzú hímzéssel (2007.1.43.).
Buda László felvétele

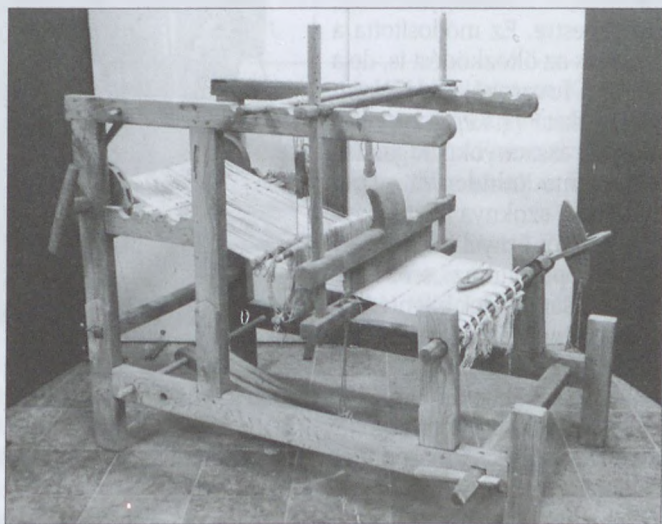
9. kép. Válogatás a hímzett vászonkendők mintáiból
(alulról indítva: 2007.1.58., 2007.1.57., 2007.1.65., 2007.1.59., 2007.1.62.).
Buda László felvétele

11. kép. Nagytál (2007.1.76.).
Buda László felvétele

10. kép. Újmenyecske főkötő (2007.1.140.).
Vajk Éva felvétele

12. kép. Szövőszék (2007.1.135.1-34.).
Buda László felvétele

ÉRSEKVA DKERTIEK A „PALÓC BÚCSÚ”-N – ÜNNEPI VISELETEK NAPJAINKBAN

LENGYEL ÁGNES

Érsekvadkert (Nógrád m.) népviselete a felföldi (palóc) viseletcsoport egyik jellegzetes képviselője.¹ A négyezer fős faluban jelenleg húsz fő alatti azoknak az asszonyoknak a száma, akik életük során nem változtattak öltözködésük szokásrendjén, és hétköznapiakon is a helyi hagyomány megszabta módon, életkorukhoz illő színekben, több szoknyában (pendely, alsószoknyák, felsőszoknya), kötényben és kendőben járnak.

A viselet elhagyása 1965 táján általánossá lett. A folyamat az 1880–90-es években kezdődött, a férfi lakosság ekkor kezdett városiasan öltözködni, annak hatására, hogy budapesti építkezéseken és a vasútnál dolgoztak. Az otthon maradottak kb. 1940-ig viselték a posztóruha polgáriás szabású, dísztelen változatát. A két világháború között a nők is egyre többen rákényszerültek, hogy dolgozni járjanak Balassagyarmatra, Romhányba, Budapestre. Ez módosította a korábbi életformát és az öltözködést is, de a várososn piacozók, fuvarozók cégéreként őrizhették is viseletüket.² (1. kép)

Az érsekvadkerti asszonyoknak gazdag ruhátáruk volt, szinte minden ünnepre más-más színű kendő, szoknya illet, a környező falvak viseletétől árnyalatnyi eltérésekkel. A vadkertiek például az „erős” színeket kedvelték: pirosat, zöldet, ellentétben például a patakiakkal, akik inkább pasztell színeket hordtak: nagyon halvány rózsaszínt, világoskéket. A ruhák jórészt az asszonyok maguk készítették, csak anyagokat és a kiegészítőket vásárolták. A második vi-

1. kép. Érsekvadkerti házaspár
ünneplőben, 1933.

Fényes Dezső felvétele, PMF 264.

¹ Közel áll a korábban közös anyateplomba járó Dejtár - Patak - Ipolyvece öltözetcsoportéhoz és a határon túli Ipolybalog (Balog nad Ipl'om. Szk.) és környékéhez. Vö. Jókai-Méry 1998. 255.

² Vö.: Flórián 1977. 572; 2001. 296.

lágháború előtt még vándorárusok is csináltak itt kirakodóvásárokat, és a zsidóüldözésekig, körülbelül 1942-ig, helyi zsidó kereskedők³ árultak méterárut, vállkendőt, egyéb szükséges holmit. A balassagyarmati vásárokon főként közhöz való szalagokat, Csehszlovákiából az ünneplő vastag selymekendőket, „ternókendő”-ket, szoknya-anyagokat, „brokárok”-at (brokát), „szőrszoknyára” (gyapjú) valókat szereztek be. A faluban varrónők és csizmadiák is dolgoztak.⁴ Az 1970-es évekig jól működő rövidárubolt szolgálta ki Érsekivadkerten az igényeket, karton, vászon, selyem anyagokat helyben lehetett beszerezni.

A viselet utolsó korszakában a női öltözetekben sokféle változás történt. A szoknyák ekkor itt is megrövidültek,⁵ a mélyebb kivágású felsőket magasan záródó „nyakas pruslikok” váltották fel. Érsekivadkerten is egyre kedveltebb lett a brokát-selyem (kereskedelmi elnevezése: „parasztbrokát”). Ezt a drága anyagot a kötény alá kerülő szoknyarészen olcsóbb kelmével, rendszerint karton anyaggal váltották ki.⁶

A kivetkőzés után az öltözetként már nem használt darabokat különbözőképpen használták fel:

- Lakástextil: nagyünnepi hímezett fehér fejkendőből konyhaablak függőnye lett.⁷
- Szokástárgy: nagyünnepi hímezett fehér fejkendőből lakodalmakkor használt „ajándékos kendő” készült, amibe a süteményestálat kötötték.
- Praktikus használati tárgy: ugyanezt a kendőt végül a szekrényben felakasztott kabátokra terítették porvédőként.⁸
- Jelmez: menyasszonyi ruha kötényét („fehér kötény”) iskolai szereplések alkalmával viselték.⁹

A már nem hordott ruhákat el is adták, vagy ajándékozták. Történhetett ez a saját vi-seletcsoportban, illetve távolabbiban, ahol a sorsa valószínűleg átalakítás lett, a helyi ízlésnek megfelelően.¹⁰ Nem falusi környezetbe is kerültek darabok, hiszen Érsekivadkerten is jártak városi felvásárlók: „régiségkereskedők kocsikkal”, s maguk a falubeliek is vitték Budapestre (Ecseri piac) vagy a balassagyarmati piacra. Előfordult azonban, hogy megőrzésre érdemes értéként múzeumnak juttatták,¹¹ vagy a családban megtartották, főleg a nagyünnepi holmikat.

³ Blok (?) Zsigmond és „Sweitzer zsidó”. Adatközlő: Urbán Istvánné Koza Erzsébet (sz. 1938), Érsekivadkert. Vö. Palóc Múzeum 74. 14. 4. számú tárgyleíró karton adata.

⁴ Varga Maris, Pálkás Istvánné Bodrika Örszi, illetve Hibler Ferenc, Sztreskó Dezső neve ismert az 1960-70-es évekig. A balassagyarmati Pincze nevű csizmadiától és Eszterjákné Jánostól is vásároltak csizmákat. Vö. PM 74. 9. 4. 1-2.

⁵ Ahogyan például Hollókőben. Vö.: Lengyel 2006., PM 74. 13. 1. 4.

⁶ A viselet legutolsó fázisa, amikor a szoknya körben lerakott és nem viselnek hozzá kötényt. Az érsekivadkerti viselet átalakulása eddig a fázisig nem jutott el. Vö. Jókai-Méry 1998. 233, 247, 254, 261.

⁷ 1960-as évek végén Pacolai Istvánné (sz. 1921.) alakította át az anyósától (Kopisz Emer sz. 1883.) rámaradt kendőt.

⁸ PM 79. 13. 1. számú tárgyleíró karton adata. Gyűjtő: Lőrincz Angéla, leltározó: Kapros Márta

⁹ PM 75. 5. 1. számú tárgyleíró karton adata. Gyűjtő: Kapros Márta. Szélesebb körű gyűjtés során még további példák kerülhetnek elő.

¹⁰ Például az 1870-es években Pistyur Anna szegényparaszt leány hozományába készített hímezett vállkendőket unokája Pacolai Istvánné rimóci asszonyoknak adta el a második világháború után. PM 75. 1. 9. számú tárgyleíró karton adata. Gyűjtő: Kapros Márta

¹¹ A Palóc Múzeum gyűjteménye számára. Hasonló példák: Katona - Lackner 2006. 175-176.

Az 1950-es évek politikai rendezvényeihez kapcsolódó ünnepségeken is szerepelt már a helyi viselet folklór-műsor látványosságaként (2-3. kép), de a rendszerváltás óta Érsekvadkertben – mint országos szinten – tudatos hagyományörzés folyik, s ezzel is összefügg a régi viselet felújított változatainak megjelenése a falu ünnepi alkalmain. 2001-ben tájházat létesítettek, és a használati tárgyak, munkaeszközök mellett kiállították egy többgenerációs család öltözeteit is, maguk készítették bábkun. Időszakos bemutatókat szoktak itt rendezni, például falubeli régi fotográfiákat, illetve falvédőket mutattak be (2002, 2004). A szervezők (Réti Lajosné és segítői) 2005-ben „Mesél a múlt jelennek és jövő-

2. kép. Úttörő leányok néptáncot mutatnak be a választóhelyiség előtt. Viseletük része a kézzel kötött csíkos harisnya. Érsekvadkert, 1953. május.

Manga János felvétele, PMF 2830.

3. kép. DISZ fiatalok kanásztánc a választóhelyiség előtt.

Érsekvadkert, 1953. május.

Manga János felvétele, PMF 2823.

nek” címmel felhívással fordultak a falu lakóihoz, hogy a régi szabásmintákat, öltözködési szokásokat, a hajviseletek hagyományos módjait megismertessék a fiatalokkal. Tíz alkalommal gyűltek össze idősebb asszonyok az Ifjúsági Házban, ahol a fiataloknak tanították a régi ruhák szabását-varrását, a kendőkötést és a haj fésülésének módját, s a falu két óvodája számára együtt készítettek ajándékokat.

A közösség egységét, összetartozását hangsúlyozó rendezvények a Falunap és a Szüret, s e világiasabb szórakozási alkalmak mellett jelen vannak az egyházi ünnepek, jeles napi alkalmak. A szokásos templomi körmeneteken kívül „terménybetakarítás” (hálaadási ünnep augusztus utolsó vasárnapján), Kálvária-búcsú (szept. 15.), illetve a falun kívül Balassagyarmaton évente rendezett Segítő Szűz körmenet

(május 24.) és a „Palóc Búcsú” (júl. 26.) a legjelentősebb ünnep. Ilyenkor a viseletüket az 1950–60-as években elhagyott, mára megőregedett korosztály, és a soha viseletet nem hordott fiatalabbak is, régi mintára varrott „népviselet”-be öltözködnek.

Az 1996. óta évente megrendezett Szent Anna ünnepi „Palóc Búcsú” Balassagyarmat nagyrendezvénye, ilyenkor a falvak színpompás búcsús vonulása a plébániatemplomtól a múzeumkertbe, majd onnan a szabadtéri színpadi oltárhoz vezet. A rendezvény délutáni fő attrakciója a „Palócország Szépei”, hagyományos viseletek bemutatója leány-, Mária-lány, menyasszony-vőlegény, menyecske és nagymama, illetve család kategóriákban. A „Palóc Búcsú” egyik hatása, hogy a résztvevő falvak lakói egyre többen öltik fel a megőrzött régi, illetve a közelmúltban varratott ruhákat. Az érsekvadkertiek kezdettől fogva,

minden évben részt vettek az ünnepen. (4-5. kép) Csomóponti szerepet töltenek be, mivel egykori Szent Anna kápolnabeli oltárképüket hordozzák, s a szabadtéri misén az oltár mögötti viseletes élő háttér részesei. A viselet-bemutatót 2003-ban menyegzői párral szerepeltek, 2004-ben pedig hagyományörző csoportjuk aratási szokásokat mutatott be. Erre az alkalomra a résztvevők a helyi népviselet eredeti darabjait, illetve az azok mintájára újonnan készített ruhákat öltötték magukra. (6. kép)

Az utóbbi évek érsekvadkertiek ruhái a régre hasonlító, egyre nehezebben beszerezhető anyagokból (brokát, selyem, hímzett szalagok), illetve a fellelhető viseletek még használható részeinek felhasználásával, átalakításával készülnek. Többnyire arra töreksenek, hogy a viselet minél inkább hasonlítson az eredeti népviselethez, de akad olyan is, aki a hagyományostól teljesen elütő, például fényes, aranyszínű anyagból varrat magának ünneplő felsőszoknyát és „puszrik”-ot. A hagyományos öltözetek kor, állapot és alkalomjelző erővel rendelkeztek, az asszonyok harmincas éveik közepeitől már csak sötét ruhákat, feketét, kéket, aprómintás öltözetet viseltek, idősen már nem hordtak fehér alsószoknyát stb. A

4. kép. Érsekvadkertiek a processzió menetben a Szent Anna napi „Palóc Búcsú”-n, Balassagyarmat, 2006. július 30.,
Limbacher Gábor felvétele

5. kép. Érsekvadkertiek viseletes asszonyok a „Palóc Búcsú”-n, Balassagyarmat, 2005. július 17.,
Limbacher Gábor felvétele

mostani ünnepeken azonban a már kivetkőzött és csak az ünnepre „népviseletet” öltők körében megszűnt azoknak a szabályoknak az érvényessége, amelyek életkorhoz és alkalomhoz előírták a megfelelő öltözeteket. A „kiöltözés”, a korábbi normák érvényességének megszűnése után az idősek is viselik a színeset. A falu ünnepein például „mindenki pirosban van”, pedig jól ismerik még a hagyományos formákat, mert például amikor a „Palóc Búcsú”-n éppen a tradíció megjeleníté-

se volt a cél, az aratási szokások felelevenítésekor hiteles öltözetekkel jelentek meg.

A „Palóc Búcsú”-n napjainkban fellelhető viseletek a jelenkutatás és a változásvizsgálat fontos forrásanyagát jelentik, begyűjtésük és dokumentálásuk hiánypótló és nélkülözhetetlen a Palóc Múzeum, illetve a kortárs tárgykultúra kutatása számára.¹² A kezdetektől, 1996-tól, fotózással és témagyűjtéssel dokumentáltuk a rendezvényen megjelenő viseleteket, azonban tárggyűjtésre 2006-ig nem volt lehetőségünk. Ekkor sikerült a Néprajzi Múzeum MaDok programja keretében a Palóc Múzeum számára Hollókő négy, majd 2007-ben Érsekvadkert kortárs „népviseletének” hat öltözet-együttesét megvásárolni.¹³ A vadkerti viseletek megjelenítenek egy családot, ahogyan az bemutatkozik a „Palóc Búcsú” délutánján rendezett vetélkedőn, illetve ahogyan részben részt vesznek a processzióban. A 2006-ban gyűjtött hollókői öltözetekkel együtt így egységes bemutatása lehetséges a mai nőgrádi viseleteknek abból a néprajzilag virulens térségből, ahol a hagyományos népviselet léte nem szűnt meg, csak funkcionálisan, anyagában és formájában módosult.

6. kép. Érsekvadkerti menyecske viselet táncos bemutatása, „Palóc Búcsú”, Balassagyarmat, 2005. július 17., Limbacher Gábor felvétele

7. kép. Érsekvadkerti idős asszonyok 2005. Virágvasárnapján. Ismeretlen szerző felvétele, Urbán Istvánné tulajdona

Az öltözeteket Urbán Istvánné (Köza Erzsébet, sz. 1938) készítette és állította össze. Urbánné a legfiatalabb azok között, akik nem hagyták el régi viseletüket. (7. kép.) Érsekvadkerten született, közepesen módos, 16–17 hold földdel rendelkező gazdacsaládban. 1959-ben ment férjhez, jó módú, kuláknak minősített 30 holdas gazdalegényhez. Szerették az önálló gazdálkodó, „parashti” életet, de be kellett lépniük a tsz-be. Két leányuk született 1961-ben és 1964-ben. Urbánné 1960-tól 1985-ig termelősövetkezetben dol-

¹² A palócság jelenkutatására vonatkozó adatokat és a témához további szakirodalmat l. Lengyel 2006.

¹³ A megvásárolt öltözetek szerencsésen kapcsolódnak a 2006-ban begyűjtött hollókői viseletekhez. A téma tudományos feldolgozása a „Kortárs viseletek Hollókő <színpadán>” című tanulmányban történt meg. Lengyel, 2006.

8. kép. Urbán Istvánné, szekrényben tárolt ruhakészletével, Érsekudkert, 2008. január 9.
A szerző felvétele

gozott, növénytermesztésben. 1985-ben kulancscsípés miatt hosszú időre beteg lett, majd takarítónőként dolgozott. 1989 óta nyugdíjas, a ház körüli teendőket végzi és varrást vállal.

Saját öltözeteit mindig maga készítette, ahogyan azt nagymamájától, édesanyjától és anyósától tanulta, így kislánykorától folyamatosan foglalkozik viseletek varrásával. Hamar rábízta a hímzés mellett a varrógépben való egyszerűbb munkákat, ágyneműtörülközőszegést. Leány- és fiatalasszonykorában készen semmit nem vásároltak boltból, csak az anyagokat. Viseletén élete során nem változtatott, csak a korának nem megfelelő színeket hagyta el. Amikor elutazott a faluból, akkor is ezt hordta: „Fiatalon jó voltam így, öregnek meg még inkább.”

Jelenleg meglévő ruháinak egy részét nagyanyjától (Nagy Istvánné Boda Verona 1885–1972), édesanyjától (Kozs Józsefné Nagy Erzsébet 1921–1990) és anyósától (Urbán Istvánné Csernák Mária 1916–1999)

örökölte, és leány korában is sok mindent megvarrtak. Gazdag ruhakészletéből 1962-ben használaton kívüli darabokat adott el – köztük három menyecske-főkötőt – a Palóc Múzeumnak.¹⁴ Nagyanyjától a „nagyon fekete” ruhákat örökölte, hiszen az akkori szokásnak megfelelően ő már 30–35 éves korától legfeljebb sötétkék holmikat viselt. A tarkább ruhákat ez a korosztály átadta leányainak, de akinek nem volt lánya, „az is letette a színeset”, nem illett ettől az életkortól világosban járni. Ezek az örökölt fekete ruhák megvannak, de csak évente egyszer-egyszer hordja, mert leginkább sötétkéket visel.

Ruhakészlete minden ünnepre és gyász alkalomra biztosít megfelelő öltözetet, a hagyományos rendnek megfelelően. (8. kép) Például az adventi vásárnapokon kék, zöld, barna vagy fekete alapon színes virágos „kázsmír” szoknyákat és hozzávaló felsőket vesz fel. Karácsonykor a legünnepibb és színben korának is megfelelő „borszín brokár” (vörös-sesbarna brokát) ruhát, Újévkor kék, Vízkeresztkor pedig zöld „brokár”-t. E három egymás utáni ünnepen a vastag selymekendők is másfélék: fekete alapon rózsaszín, világoskék és sötétkék virágosok következnek egymásután. Farsang vásárnapjain a kendő a selyemnél kevésbé ünnepélyes „brokár”, a ruha pedig „kázsmír” anyagú. Nagyböjtben a vásárnapon – mint minden hónap első vasárnapján – az ünnepélyesebb „félbrokár”, nagypénteken a legegyszerűbb fekete szövet a kendő. Közvásárnapokon delin, flokon, kasmír anyagú ruhákat hordtak. Húsvétkor, Pünkösdkor és a „Kálvária búcsú” (szept. 14.) idején Urbánné életkorára hivatkozva ma ugyanazt viseli, mint Karácsonykor. (9. kép) Fiatalon ezeken az ünnepeken pirosat, rózsaszínt, „ciklámenszínt” vagy „meggyzínt” hordott, és

¹⁴ Zólyomi József gyűjtése PM 62. 12. 1 - 62. 12. 8. tételszámokon.

volt kevésbé kedvelt „narancsszínű” ruhája is. Ezek közül a pirosat örököltette a faluban élő leányára, a többi eladta. Ő nem köt már főkötőt, mert túl fiatalosnak tartja.

A férjhezmenetele óta meglévő ünneplő ruhákon nem változtatott, alakított, legfeljebb bársonyt cserélt, ha az elkopott. Magának már legfeljebb csak szoknyát varr, felsőruhaként pulóvert, mellényt, kardigánt visel. Ilyeneket saját maga köt vagy üzletben vásárol. Nyáron pólót, otthonkát is hord.

Az utóbbi évtizedben a falubeliek teljes ünneplő öltözeteket varrattak nála. Most már azonban, úgy gondolja: „megállj lesz”, azaz nem fognak további öltözeteket igényelni, mert aki akarta, az eddig megvarratja. A tájházban kiállított bábuk egy részének viseletét is ő készítette. A mai ünneplők elkészítésében legnehezebbnek az anyagok beszerzését tartja. Még mindig fontos helyszín ebből a szempontból Szlovákia.

A Palóc Múzeum gyűjteményébe megvásárolt viseletek megjelenítenek egy családot, ahogyan az bemutatkozik a „Palóc Búcsú” délutánján rendezett vetélkedőn.

A menyasszonyi öltözet azt az állapotot mutatja be, ahogyan a kivetkőzés előtti időszakban az érsekvadkerti menyasszonyok felöltöztek.¹⁵ Az együttes régi és újonnan varrott darabokból van összeállítva. A gyolcs alsóruhák hagyományos szabással 2007-ben készültek. A pendelyre felvett alsószoknya kantáros, derékpántját vállon átvetették, hátul a derékon gombokkal záródott. Csípőrészen „széles galléros”, azaz két sornyi fodor van rávarrva, hogy a felsőruha jobban álljon, „kitartson”. A fodor alatt ráncolt, alját méterben vett pamutcsipke díszíti. Efölé még három alsószoknya került. Szintén új a fehér „brokár” féling. Díszítése viszont régi selyemcsipke, melyet a varróasszony egy meglévő régi kendőjéről bontott le. A felsőruhák régi-ek, 1952-ben varrta az eladó „komaasszonya”, Fábian Istvánné Laczó Ilona (1937–2006). Saját esküvőjére készítette, s menyecske korában is viselhette volna, de hamar kivetkőzött. A szoknya színes virágú, rózsaszín „brokár”, a pruszlik ugyanilyen, bélése a jó tartása miatt kedvelt molinó. Gallérján selyemcsipke van, hátának díszítése „pillangós sík” (flitteres ezüstrátét). Elején „kisvirágos” műanyag gombokkal záródik. A szoknya elé kötött kötény a varróasszony, Urbánné menyasszonyi köténye, 1959-ben magának készítette. „Félbrokár” (brokátselyem) anyagú, körben fehér „brüss-csipke” (plüss-csipke), alján öt sornyi „forhamentli” (letűzött hajtás) díszíti, kötője patentokkal záródik.

9. kép. Urbán Istvánné (kezében mikrofonnal) falunapi rendezvényen viselet ismertetést tart. Ő maga is életkorának megfelelő, zöld brokát ünneplőben és fejkendőben.

Érsekvadkert, 2005. Ismeretlen szerző felvétele, Urbán Istvánné tulajdona.

¹⁵ Fél Edit is gyűjtött Érsekvadkertről a Néprajzi Múzeum számára tarka, „parasztos” menyasszonyi öltözetet. Vö. Katona 2000. 238., de az 1950-es évek közepétől már itt is elterjedt a városban vett, vagy kölcsönzött ruha.

A menyasszony-viselet leglátványosabb darabja a koszorú. A múltban ez szertartásos tárgy, az átmeneti rítus fontos kelléke volt, mágikus eljárások is fűződtek használatához. Élő növény, a tisztaságot jelképező rozmaring díszítette. Az Urbán Istvánné által most megalkotott koszorú tükrözi azt az igyekezetet és azokat a lehetőségeket, ahogyan napjainkban rekonstruálható a régi menyasszony legfőbb ékessége. Újonnan beszerzett kellékekből és szekrény mélyén évtizedek óta őrzött darabok összeállításából harmonikus, párta-formájú fejdísz jött létre. Alapját, a drótra fűzött krémszínű műanyag virágokat és zöld leveleskéket Balassagyarmaton a „Mátka” esküvői-ruha üzletben vásárolta, a rozmaringra hasonlító műanyag díszre virágboltban talált rá. Ezt egészítette ki gyöngyökkel, amik szintén Balassagyarmaton kaphatóak, a divatos kiegészítőket árusító „Kreatív Kuckó” nevű boltban. Ezekhez a mai anyagokhoz az 1940-es évek óta őrzött szalagokat illesztette, s ezek hagyományos módon leérnek a szoknyahossz feléig. A koszorú szalagcsokrát, a „bokor” alját, „sík” (ezüstrojt) és „pillangó” (flitter) díszíti, merevítését egy alulra beillesztett képeslap biztosítja. A koszorút csak az esküvő napján viselték, a menyasszonyok kölcsönadták egymásnak, és mindenki a saját szalagjaival egészítette ki, amelyeket később felhasznált ünnepi öltözeteihez, derékra, illetve főkötője csokrához. A menyasszony nyakbavaló négy soros gyöngye is új, ezüstös, fényes gyöngyből készült, középre apró, világoskék horgolt „kisvirág”, „nefelejcs” került.

A viselethez tartozó harisnyát Urbánné kötötte, perle fonalból, „rózsabimbós” mintával. A kézzel kötött harisnya az eladó visszaemlékezése szerint Érsekvadkerten az ugyanazon viseletcsoportba tartozó dejtáriakat, patakiakat követve terjedt el az 1930-as évektől körülbelül az 1950-es évekig.¹⁶ Ekkor a 20 év körüli nők vásároltak ezekből a szomszédos falvakból, illetve kötöttek maguknak kézzel harisnyát, barna, lila színekben. A perlefonal szűrőssága miatt a felső részen gyapjából készült harisnyát öt kötőtűvel, kötőkönyv útmutatásai alapján készítette Urbánné.¹⁷ Az öltözetet keskenyorrú, fűzős, fekete cipő egészíti ki, melyet még az 1980-as évek elején Balassagyarmaton vásároltak.

A fiatal asszonyi státuszt tükröző menyecske ruha az elmúlt évek felújított érsekvadkerti ünnepi viseletét szemlélteti, a kivetkőzés előtti viselet változataként. Urbánné a faluban élő fiatalabb leányának, Záhorszki Jánosné Urbán Mária Magdolnának (sz. 1964.) varrta 2003-ban, azzal a céllal, hogy a falu ünnepein ezt viselje. Legalul a régi módi szerinti, két „cvik”-kel szabott, díszítetlen, gumis derekú gylcs pendely van. Figyelemreméltó, hogy Érsekvadkerten ez az alsóruha megmaradt a jelmez-szerű ünnepi öltözék alapdarabjaként is, míg másutt ezt az ősi ruhadarabot „nehéz”-sé, kényelmetlensége miatt már korábban elhagyták, még a népviselet élő korszakában.¹⁸ A „pendel” fölött három, szintén új, gylcs alsószoknya van. Derekuk ráncolt, oldalt párizsi kapocsal rögzített. Slingelt aljúak, azaz csipkeszegély díszíti őket. A felhasznált méteráru az érsekvadkerti rövidáru-boltban jelenleg kapható választékot szemlélteti.

A felsőszoknya Szlovákiában 2003-ban vásárolt, „fehérvirágú” piros „brokár” anyagból készült. Ebből a textíliából az érsekvadkertiek nagyobb mennyiséget szereztek be,

¹⁶ Az Ipoly völgyének viseletével is rokonítható: a nők itt is szívesen hordtak kézzel kötött, többszínű harisnyát. Jókai-Méry 1998. 222, 259, 261.

¹⁷ A technika egyébként igen régi eredetű, a négy-öt tűvel való körkötést az európai parasztok fejlesztették ki feltehetőleg a 10-11. században, elsősorban önellátási céllal. Vö.: Vajk 2006. 4.

¹⁸ Bujákon már a 20. század elejétől nem viseltek pendelyt, felváltotta a „kisszoknya”. Elhagyták Hasznoson, Kisterenyén és vidékén, Mátraszöllősen a „hosszú ing” váltotta fel. Viszont Szurdokpüspökiben, Hollókón, Nagylócon a viselet nélkülözhetetlen darabja maradt. Kresz 1947. 251-252.

mert a hagyományoshoz igen hasonlóknak és ritkán fellelhetőnek tartották. Urbánné ekorkójt tíz öltözetet is varrt belőle a falubeli megrendelők számára. A szoknyát kézi és gépi varrással készítette el, sűrű hajtásokba szedetten varrta a karton anyagból szabott „gallér”-ba. A kötény alatti szoknyarész ráncolatlan, olcsóbb, piros-fehér „szív”- mintás kartonból szabott. A hasítéknál szűkítő varrások és párizsi kapocs van. A szoknya aljának visszája „zászlózöld”, „sevíjú” (gyapjúszövetféle) anyaggal szegett. A színválasztás tudatos, és elnevezése is utal arra a törekvésre, hogy a piros-fehér-zöld nemzetiszín érvényesüljön az ünnepi viseletben: piros szoknyára mindig zöld szegélyt varrnak. Ez csak a felújított, 1990-es évek óta varrott viseleteknél figyelhető meg. A szoknya elé kötött „szakácska” (kötény) 1990 körül vásárolt, fekete színű, önmagában mintás, „kosárka”-motívumú „magyar brokár” (azaz nem Szlovákiában vásárolt, annál kevésbé színes, általában fehér vagy sárga virágú brokát¹⁹) anyagú, 2005-ben készült el. Derék körül ívelt-re szabott, alul három sornyi „forhamentli” díszíti. Az új anyagra régi „brüsszcsipke” került, melyet a készítő édesanyjától örökölt nagyünnepi vastag selyemkendőről fejtett le. A kendőt az édesanya még férjhezmenetele előtt, 1936-ban vásárolta, és az Ipolyon keresztül hozta át Csehszlovákiából. Egy apró vízfolt végleg nyomot hagyott rajta, ezért mindig emlegették: „Ez még az Ipolyt is megkóstolta”. A csipkét Urbánné azért vette le a kendőről, hogy az újonnan készített szakácska „szebb legyen”, a még hordott régi kendőre pedig a lefejtett eredeti csipke helyére újabb, keskeny csipkét tett. A kötény kötője is régi, még Csehszlovákiában beszerezett, élénk rózsaszín „szőrmadzag” („szatyng”). A megőrzött régi anyagok felhasználására való törekvés oka, hogy ezeket értékesebbnek, szebbnek, kifejezőbbnek tartják, új kiegészítőket csak kényszerűségből alkalmaznak.

Az öltözethez a felsőszoknyával egyező anyagú brokát „puszrik” tartozik. Testhez szabott, derékig érő, hátának alján rakásokba szedett, fodorszerű rész van, bélése színes karton. Elöl kilenc „gyöngygomb”-bal csukódik, a gombolás két oldalán „forhamentlik” díszítik. A kivetkőzés előtti legutolsó divatol követően nyaka magasan záródó, lekerekített gallérú, melyre Balassagyarmaton méteráru boltban vett fehér nejloncsipkét varrtak. A galléra és a ruha hátára ívelt vonalban ezüst „pillangó” van fehér „kacsaszáj”-ra (gyári készítésű rátétdísz) varrva. Az ingváll hagyományos módon szabott és varrott, szintén 2003-ban, Szlovákiában beszerezett fehér „brokár”, illetve gyolcs anyagból. Eleje nyitott, mellévarrott ujjal és „pálhá”-val készült. Gallérjába „bébizsinór” (pertli) van húzva. A régebbi érsekvadkerti ingvállak közelít színes hímezés díszítette, most az ujjak végét csak „süngellés”, azaz méterben vásárolt csipke díszíti. Az ingváll alatt nem viseltek semmit, csak a kivetkőzéskor kezdtek el a nők melltartót és kombinét hordani.

A pruszlík és ing viselete ünnepélyesebb, de hűvösebb időben helyettük „blúzká”-t hordtak. A menyecske öltözethez tartozó „blúzka” szintén a felsőszoknya és a pruszlík anyagából szabott, „fehérvirágú” piros „brokár”. Testhez szabott és derékig érő, de hosszú, „puffos” ujjá van. Hátán „összerakás”, azaz varrások biztosítják, hogy „jól álljon”. Elején és „kishátán”, vagyis a hát külön-szabott felső részén „forhamentli” van. Gallérján, elején és alján a pruszlíkával megegyező nejloncsipke díszlik. A „blúzka” alatt „sípuijú” (szűkebb ujjú) inget viseltek.

A menyecske, míg gyermeke nem született, főköttöt hordott. Aki nem szült, hat-hét évig viselhetette a „menyasszonyfékető”-nek is nevezett fejdísz. A főköttő ünnepek színt és a ruha színéhez igazodóan változott. (10. kép) A megvásárolt öltözethez illő, 2007-ben készített, fehér gyolccsal bélelt főköttő alapja ugyanaz a „fehérvirágú” piros

¹⁹ Ismert még a „félbrokár”, a brokátnál puhább selyemféle anyag is.

brokát, amiből a felsőszoknya, a pruszlik és a „blúzka” is készült. A brokát anyag – gyolccsal béleelve – csak alátétként szolgál, a négy sor szélesebb csík ezüst csipke, gyöngyökkel és „pillangók”-kal kivarrrva, teljesen befedi. A beráncolt piros selyemszalagok szintén „gyöngyös pillangók”-kal vannak „lekötve”. Szélén zöld selyemszalaggal szegett, és fehér farkasfog díszíti. Hátnál a legfőbb dísz a középre varrott „csutura”, melyet Urbán Istvánné egy falubéli idős asszonnyal (Nagy Ferencné, sz. 1922.) csináltatott. Régebben ezt selyemszínorból hajtogatták, jelenleg azonban csak olcsó, papírboltban vásárolható fényes, műanyag ajándékkötőből készítik. Mivel a faluban már csak a 86 esztendősen Nagy Ferencné ért a „csutura” időigényes és bonyolult hajtogatásához, nem varrnak minden újonnan készített főkötőre. Helyettesítik méterben vásárolható kivarrott szalaggal. A főkötő alján a széles szalagokból „bokor” van, lecsüngő két szárán, illetve a keskenyebb szalagdíszeken ezüst „sík”, „pillangó”-val és gyöngyökkel díszítetten. A színes (piros, kék, sárga, zöld) virágokkal gyárilag hímzett fehér selyem-

10. kép. Érsekvadkertti menyecske „fekető”-ben, 1949.
Manga János felvétele

11. kép. Érsekvadkertti asszony főkötőben, „Palóc Búcsú”, Balassagyarmat, 2005. július 17.,
Limbacher Gábor felvétele

szalagokat Szlovákiában vásárolták. (11–12. kép) Ugyanígy a derékra való pántlika is, ezt derekukon egyik végénél fogva egyszer körbetekerték, másik vége oldalt hosszasan lecsüngött.

A menyecske harisnyáját – ahogyan a fentebb bemutatott menyasszonyét is – Urbánné kézzel kötötte. Ezt piros-fehér-zöld csíkokkal díszítette. Ilyen nemzeti jellegű harisnyát visszaemlékezése szerint viseltek már az 1930-as évek második felétől. Az öltözethez tartozó cipőt az 1960-as években Csehszlovákiában vásárolta magának. Ünnepi, megkímélt, csak igen ritkán hordott darab.

A „Palóc Búcsú”-n a nagy családot bemutató érsekvadkertti csoport egyik tagja az idős asszony jellegzetes viseletét öltötte magára. Az alsószoknyák a fiatalokéval ellentétben nem fehérek, hanem egy bordó és egy fekete pettyes, illetve egy aprómintájú fekete, bárson-

12. kép. Érsekvadkert asszony
főkötőben, Szalézi Segítő Szűz ünnep,
Balassagyarmat, 2007. május 20.,
Limbacher Gábor felvétele

nyal szegett „barhet” szoknyából állnak.²⁰ A felsőszoknyát az eladó saját magának varrta 1995-ben, de nem viselte egyszer sem. Anyaga apróvirágos „kázsmír”, aljára sötétebb színű szövetből „vető” van varrva. A pruszlík hasonló anyagú, de még az 1960-as években készült. Alatta néhány éve varrt „sípuijú” ing van gyoicsból, elején „forhamentlik”-kel, ujjá végén az idős kornak megfelelő egyszerű slingeléssel. A régebbi és ünnepélyesebbnek tartott típus a „föllállós” (könyök fölött ráncolt) ing volt. A mostani pamutanyagokból azonban ezt már nehezebb megvarrni. A „szakácska” vékony tükörselyem, sima, minta nélküli, mert idős asszony viseli. A harisnya is éppen ezért, csak egyszerű barna, bolti patent. Hozzá a cipő fekete, kötős, cipész csinálta Rétságon, 1968-ban.

Az idős kornak megfelelő, a menyecskéénél kevésbé díszes „kontyfőkötő” az 1960-as évekig az ünnepi viselet része volt. Ez tulajdonképpen kikötve rögzített fejkendő, leggyakrabban selyem kendő, a viselő korának és az alkalomnak megfelelő színben.²¹ A „konty” még idős asszonynál is lehet csipkés, ha nagyobb ünnepre, alkalomra öltözik fel. Ilyen a múzeum számára megvásárolt, fekete alapon színes

virágú kendőből készült „konty” is, amelybe alulra, merevítésképpen újságpapír került, szélét fekete csipke díszíti. Szabó Ignácné (sz. 1935.) készítette el, a faluban már csak ő ért a „kendőbekötés”-hez. Igény is viszonylag kevés van rá, az ünnepeken ugyanis már az idősebbek egy része is inkább a saját korának nem megfelelő menyecskefőkötőt hordja. A Nyugdíjas-klubban előforduló szereplésekhez, a „Szépkorúak napja”-ra, „Falunap”-ra (szeptember utolsó vasárnapja) vagy a nyugdíjasok karácsonyi szerepléséhez azonban néhányan még mindig „kötetnek kontyot”.

A templomi körmeneteken a hordozható Mária-szobrát vivő leányok, a „Máriás-lányok” öltözete Érsekvadkertben fehér selyem. (13. kép) A megfelelő anyag beszerzése 2007-ben sok utánajárást igényelt, mígnem a készítő Balassagyarmaton rátalált a hófehér, rózsás mintázatú anyagra. Ebből készült az összes felsőruha, a szoknya, a kötény, a pruszlík és az ingváll is. A felsőszoknya géppel és kézzel varrott. Vászonból szabott keskeny „gallérjába” hajtásokba szedve varrták bele. A has fölé eső rész ráncolatlan, olcsóbb gyoics anyag, elől hasíték, párizsi kapoccsal záródik. Visszáján széles vászon sze-

²⁰ Ünnepi alkalmakon kívül egyébként Érsekvadkertben fehér alsószoknyákat csak 1947-48-tól kezdtek el hordani. Előtte a színes, „szegett” „barhet” szoknyákat viselték a felsőszoknya alá, ezekből felvettek négyet is, sőt „szőrszoknyát” (gyapjú) is viseltek, hogy minél jobban „kitartson”, „szélesen álljon” a ruha.

²¹ Adventban sötétlila, sötétkék és a fekete az általános, ugyanígy böjtnben is, vagy gyász esetén. Karácsonykor, húsvétkor piros, fehér kontyot kötöttek. Vö.: Flórián 1965. I.

13. kép. „Máriás lányok” a hordozható Mária-szoborral.
2005. szeptember.

Ismeretlen szerző felvétele, Urbán Istvánné tulajdona.

gő. Alá három, derékon sűrűn beráncolt, csipkeszegéllyel díszített gyolcs alsószoknyát vesz fel a leány. A kötényt ráncolt, kötője vászon anyagból szabott, alján körben bolti csipke: „madeira slingelés”. A pruszlík magasan záródó, elején műanyag gombok, kézzel varrott gomblyukak és „forhamentli” díszítés van. Hátán ezüst színű szegély-dísz, alul pedig „farok”, gallérján csipke-fodor, méteráruból. Az alatta viselt ing dereka gyolcs, ujjá selyem, szintén „madeira” csipkével, nyakába pertli van fűzve. Vállon és derékon keresztben, illetve az ingujjon, világoskék selyem szalagot kötnek át a Máriás-lányok, így jelezve Szűz Mária színét. Fehér nejlonharisnya, fekete cipő illik az öltözethez.

A viseletes csoport legkisebb tagja, a tíz év körüli leányka „magyar ruhá”-ban van. A műmagyar ruha a 19. századi európai női viseletből eredeztethető, a népszínművek, és azt követően a közoktatás terjesztette el. A viselet nélkülivé vált vidékeken, vagy ahol a tradicionális népviselet nem volt díszes és reprezentatív, főleg szüreti mulatságok alkalmával hordták. Helyi változatai alakultak ki, férfiaknál a nemzetiszínű szalaggal díszített bő gatyá, lobogós ujjú ing, nőknél rövid fehér szoknya, piros pruszlík, zöld kötényt, flitterekkel, üvegyöngyökkel díszített párta, a magyarságot a dúsan alkalmazott nemzeti szín szalag jelképezi.²²

Érsekudvarterten „magyar ruha” csak az 1990-es évek közepétől fordul elő, amikor újra megtartották a szüreti ünnepséget és a hozzá hasonló jellegű hálaadó „termény-beta-karítási” ünnepet. A régi lovas szüreti felvonulásokon nők még kevésbé vettek részt, a saját ünnepi viseletet hordták. A műmagyar ruha a jelenben csak gyermek-viseletként, egy Sztávkáról (Nógrád m.) a faluba beköltözött család példája nyomán terjedt el, ők öltöztették az ünnepre ikergyermekeiket (fiú-lány) magyar viseletbe. Többen is követték példájukat, és varrattak kislányoknak ilyen ruhát. Tíz éves korig praktikusabbnak és kényelmesebbnek tartják, mint a helyi női ruha gyermek változatát. Ennél idősebbnek azonban már nem varrnak magyar ruhát, de 14 éves korig ők sem kisebb méretű női ünneplőt, hanem világoskék vagy halványrózsaszín „paplanselyem”-ből készült szoknyát és felsőt kapnak. A műmagyar ruhában domináló pirosat egyébként „fölnőttszín”-nek tartják, ami nem gyerekekre való.

²² Györfly 1939. 37-38; Fejős 1987. 275. Az 1930-as években széles körben kibontakozott magyaros ruha-mozgalom követői a paraszti kultúrát tekintették igazi forrásnak és elutasították a szüreti bálokon, arató-felvonulásokon, állami vagy egyházi ünnepeken általánosan használatban lévő „magyar ruhá”-t. Vö. Ferencziné 2006. 145.

A megvásárolt öltözet slingelt aljú fehér gyolcs alsó- és „madeira”-mintás, derékban ráncolt, krisztina anyagú felsőszoknyáját a varró nő újfajta megoldással összevarrta, hogy könnyebb legyen felvenni, és ne csússzanak szét a szoknyák. A felsőszoknya, az aljára varrt gyári csipke mellett két sor nemzetiszínű szalaggal díszített. Az ing fehér „madeira”, ez is újszerű, praktikus megoldásként van hozzávarrva a piros bársony pruszlikhoz. Újján nemzetiszínű szalagból kötnek masnit, a pruszlik fehér farkasfogakkal díszített, elején régi vadkerti felsőről lebontott, „aranykeretes” üveggombokkal záródik. A „zászlózöld” kötényen körben fodor van, kötői saját anyagúak, vége felé szélesednek, hátul a derékon masnira kötik. A piros bársony pártán aranszínű „farkasfog” fut és gyöngyös flitteres virág motívum díszíti, hátul selyemszalagokkal kötődik. A harisnya fehér nejlon, a cipő fehér színű, kapcsos kislány-cipő.

A férfiak a vászon ing-gatya hordását az első világháború táján kezdték elhagyni, s ekkortájt a posztóviselet is városiasabbá vált. Míg a felújított ünnepi női viseleteknél a kivetkőzés előtti állapotot szemlélhetjük, a férfi öltözetnél a régebbi típushoz nyúlunk vissza. (14. kép) A megvásárolt férfi öltözetet Urbánné unokája számára készítette el. A „bőgatya” négy szél, vastagabb, pamutos, gyolcsszerű anyagból készült. Derékon ráncolódik, újabb fajta megoldással korcába nem madzag van fűzve, hanem visszahajtásos gumi tartja. Hagyományosan, vállfolttal és pálhával szabott „ráncos” ing készült hozzá, nap-szövetből, elől „forhamentli”-vel, ujjá szintén ráncolt, kézelőnél és vállnál is. Nyaka gömbölyű, úgy, mint a régi, gatyához hordott érsekvadkerti ingek voltak. A „szakácska” fekete „glott” (klott). Mivel újonnan ehhez már nehéz megfelelő anyagot kapni, Urbánné egy régi, családjában megmaradt szakácskát alakított át. Ennek alja visszaszegett, „forhamentli” nélküli, zöld színű gépi tűzés díszíti. Kötője a régi módi szerint térdig leérő (az asszonyoké rövidebb, csak arasnyi hosszúságú volt), zöld-rózsaszín „szőrszatyng”. Kétféle színösszeállítást régebben is alkalmaztak, a zöld-rózsaszínen kívül kék-meggy szín

14. kép. Legény-viselet a szüreti ünnepségen. 2005. szeptember. Ismeretlen szerző felvétele, Urbán Istvánné tulajdona.

vagy piros-zöld színpárosítással varrták a kötőket a szakácskára. Az öltözet-együttes lajbija selyembélésű fekete szövet. Régi darab, az 1930-as években készült, az eladó édesapjé volt, szabó varrta. A kalap ugyancsak az 1930-as évekből, kalaposmestertől származik, szintén a varróasszony édesapjé, aki 1990-ig használta. Ma már nem lehet beszerezni hasonló, a férfiviselethez illő kalapot. Akinek nincsen régi, örökölt, az inkább e nélkül van jelen az ünnepeken. A hátulvarrott, keményszárú, fekete borjúbox csizma szintén az édesapjé volt, ez

is az 1930-as években, völegénykorában készült, vásárban vették, érsekvadkert szokás szerinti, elől „tődzött”, azaz díszgombbal ellátott.

A bemutatott, napjainkban varrott öltözetek – bár esetenként szinte csak stilizált másolatok – mégis tükrözik a hajdani vadkerti viselet gazdagságát, s a ma itt élők ezért is szívesen elevenítik fel az identitásukat leglátványosabban kifejező öltözeteket az ünnepek alkalmával. Érsekvadkertben a viseletek újra élesztése a közösség tudatos öndefiníciós törekvéseit jelenti. A falu ünnepein maga a közösség jelenti a közönséget, maguknak jelentik meg szórakoztató és kulturális programjaikat, a múlttal való folyamatosság kifejeződésének, a helyi múltbeli kultúra gazdagságának demonstrálására, a lakosok összetartozás érzésének erősítésére. Érsekvadkertben ugyanis nincsenek turisták, akiknek a kedvéért érdemes lenne beöltözni. A ruha itt nem a népviseletre építő idegenforgalmi propaganda kifejeződése, mint ahogyan azt például Hollókőben szemlélhetjük.²³ A „mi viseletünk” itt a közösség érzelmi viszonyulását jelenti.²⁴ Ehhez kapcsolódik a nemzeti jelleg erőteljes hangsúlyozása is: piros színű szoknya zöld szegéllyel, piros alápú főkötő zöld selyemszalaggal, fehér farkasfoggal szegése, a szakácskák nemzetiszínű szalag kötője és a műmagyar ruha bevonása az öltözetek rendjébe.²⁵

A hagyományos közösségben a ruha sokféle funkcióval bírt. Az életkor és alkalomjelző szerep mellett kifejezte viselőjének társadalmi helyzetét.²⁶ A mai ünneplő viseletek funkciói azonban megváltoztak, beszűkültek. A domináns funkció az identitás kifejezésén kívül az esztétikai lett, azonban ellentmondásos módon, mert a régi viseletek kifejezőbbek voltak mellett látványukban is szebbek voltak. A felújított öltözetek a kivetkezés előtti legutolsó állapotot képviselik, ezek esztétikai értéke nem közelíti meg a 20. század elejéig viselt darabokét. Emellett a népviselet virágkorában a helyi öltözködés meghatározó darabjait, amelyek már a kivetkezés előtti időszakra kivesztek, meg sem próbálják felújítani. Jellegetes volt például Érsekvadkertben a zsinórozással díszített „bujka”, általában fekete selyemből, vagy klottból készült, ujján és nyakán bársony szegővel. Az ünnepi hímzett fejkendő, „fehér kendő”-t a 19. század végétől az 1930-as évek közepéig viselték a menyecskék, erősen kikeményítve az alsófőkötő tetejére vették, áll alatt kötötték meg, hímzett szalagsokorral összetűzve. Később a „tilangli” (gyári hímzett tüll) kendő terjedt el, és vált a nagyünnepi, illetve a menyasszonyi viselet egyik fő kellékévé. Asszonyi viselet volt telente a ködmön. A viseletek újravarrásakor jelenleg már csak abból indulnak ki, amit még ismernek, amitől még nem távolodtak annyira el, s ezért nem fordulnak elő ezek a hajdan jellegzetes darabok.²⁷

Az ünnepi viselet sajátos funkciója a hétköznapiól való eltérés és az adott nap ünnepi jellegének hangsúlyozása. Ez a hagyományos, élő viselettel bíró közösségben rendkívül árnyalt volt.²⁸ Ezzel ellentétben, akik ma ünneplőt csináltatnak, az csak egyféle, és

²³ Vö. Lengyel 2006.

²⁴ Vö. Bogatirjev 1936. 158.

²⁵ A felújított ünnepeken máshol is előfordul a nemzeti színek hangsúlyozása. Vö. Pentelényi 2004. 54; Geszti-Pákay 199.

²⁶ Bogatirjev 1936. 86.

²⁷ Ugyanez figyelhető meg Hollókőben is, például a női bőrmelles, a „cucaj” esetében. Vö. Lengyel 2006.

²⁸ Vö. Bogatirjev 1936. 93.

ugyanazt veszik fel minden ünnepi alkalomra. Ez is mutatja a ruhák jelmez mivoltát, többletjelentéseinek redukálódását. A mai ünneplő viseleteknél, a megváltozott körülmények közepette, a társadalmi helyzetet jelölő funkció is eltűnt. A rekonstruált öltözeteket célszerű volna szakember bevonásával megalkotni,²⁹ és az esztétikusabb formákat (hosszabb szoknyák, visszafogottabb és harmonikus színvilág) életkorhoz illő öltözeket előnyben részesíteni.

²⁹ Ilyen kísérlet, tudatos törekvés volt annak idején például a Gyöngyösbokrétánál a „visszatanításra”, a valódi értékek őrzésére, mentésére. Az 1970-es években indult táncház-mozgalom szintén értékes, esztétikus viseleteket elevenített fel, eredeti darabok viselésével, illetve azok mintájára saját elképzelésekkel, kordivattal is ötvözött módon. Györffy 1939. 37-38; Juhász 2006.

IRODALOM

- Bogatirjov, Pjotr, Grigorjevics
 1936 (1985) A viselet mint jel. Folkloristica 8. A néphagyomány átalakulása. Fordítás-gyűjtemény, ELTE-Bölcsészettudományi Kar Folklore tanszék, Budapest, 81-90.
- 1937 (1985) A morva-szlovák népviselet funkciói. A néphagyomány átalakulása. Fordítás-gyűjtemény, ELTE-Bölcsészettudományi Kar Folklore tanszék, Budapest, 91-181.
- Czakó Elemér
 1928 A magyar népművészet válsága. Ethnographia XXXIX. 65-70.
- F. Dózsa Katalin
 1989 A Muskátli című kézimunkaújság és a magyaros öltözködési mozgalom az 1930-as években. Ethnographia 100. évfolyam 329-341.
- Fejős Zoltán
 1987 „Magyar ruha”, szüreti bál és az amerikai magyar etnikus kultúra néhány kérdése. Magyarországtudat, Budapest KKCS 267-282.
- 1991 Népművészeti divat a múlt század végén és a századelőn. In: Hofer T. (szerk.) Népi Kultúra és Nemzettudat. Tanulmánygyűjtemény. Magyarországtudat Intézet, 143-158.
- Fél Edit- Hofer Tamás
 1970 A Textilgyűjtemény gyarapodása. Néprajzi Értesítő LII. 129-149.
- Ferenczy Ferenc
 1935 Magyar ifjúsági ruhák. A „Magyar ízlés” könyvei. Budapest
- Ferencziné Sedlmayr Krisztina
 2006 Magyar ruhamozgalom az 1930-as években. Folia Historica XXIV. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 131-177.
- Flórián Mária
 1965 Adatok Érsekvadkert viseletéhez. Palóc Múzeum Néprajzi Adattár 193.
- 1970 A paraszti ruházat változása Nógrád megyében. Néprajzi Értesítő LII. 85-97.
- 1977 Dejtári viselet. Szócikk. Magyar Néprajzi Lexikon 1. A-E. 572.
- 2001 Magyar parasztviseletek. Planétás kiadó, Budapest
- Földessy Józsefné
 1955 A közösségi élet új formaváltozásai Érsekvadkertben. Palóc Múzeum Néprajzi Adattár 108.
- Fügedy Márta
 1989 A matyó lakodalom néprajzi látványossággá válása. Ethnographia 100. évfolyam 312-328.
- Geszti Zsófia - Pákay Viktória
 2005 Az identitás vizsgálata Kárpátalja Beregi mikrorégiójában.
- Györfy István
 1939 (1993) A néphagyomány és a nemzeti művelődés. A Néprajzi Látóhatár Kis-könyvtára I. Debrecen

- Halasy Márta
1989 Népviseletek úri és polgári használatban. *Ethnographia* 100. évfolyam 303–312.
- Jókai Mária – Méry Margit
1998 Szlovákiai magyar népviseletek. Bratislava, AB-Art
- Juhász Katalin
2006 Öltözködési divatok a táncházmozgalomban. In (Sándor I. szerk.) *A betonon is kinő a fű. Tanulmányok a táncházmozgalomról.* Budapest, Hagymányok Háza
- Katona Edit – Lackner Mónika
2006 A textil- és viseletgyűjtemény. Néprajzi Értesítő. *Annales Musei Ethnographiae* LXXXVIII. 175–188.
- Kozma Vera
1994 Népművészet és kötés. Magyar Iparművészet. 4.
2004 A kézikötés története. Jászöveg Műhely Kiadó, Budapest
- Kresz Mária
1947 Adatok a palóc pendely szabásához. *Ethnographia* LVIII. 249–252.
- Lengyel Ágnes
2006 Kortárs viseletek Hollókő „színpadán”. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXX. Salgótarján, 144–160.
- Pentelényi Kinga
2004 Egy ünnep viszonyrendszerei. Millenniumi címer- és zászlóavatás Ürömon. In: Pócs Éva (szerk.) *Ritus és ünnep az ezredfordulón.* Tudományos konferencia Marcaliban 2002. május 12–15. 43–53. L'Harmattan-Marcali Városi Helytörténeti Múzeum. Budapest
- Vajk Éva (főszerk.)
2006 „Mesélő harisnyák”. Textilmúzeum, Budapest
- Varga Marianna
1989 Palóc népviseletek és textilek. In: Bakó Ferenc (szerk.) *Palócok III.* Eger, 497–676.
- Zólyomi József
1966–1967 Lakodalom, Érsekvadkert. Palóc Múzeum Néprajzi Adattár 291–292.

LOUIS GAULOIS EMLÉKÉRE

(Gulácsy Lajosról)

K. PEÁK ILDIKÓ

„Louis Gaulois, vajon most is leöntöd-e csontszínű harisnyádat feketekávéval, vajon most is tubákszínű kabátot viselsz-e óngol modorban, vajon most is tetszelgően simogatod selymes hajadat és pattogatod a taktust a spinet felhangjait kísérve rövid, elefántcsontvégű sétapálcáddal, vajon most is mosolygós félselypítéssel mondd a szavakat ... És festményeid, Louis Gaulois, hol vannak a kis csótáros katonák, a falubolondok, a tipegő némberek, hol a virágok porzós hímporával behintett csodák, a harmattól öntözött reggeli tájképek, hol-, hol-, hol?

Előtted és utánad nincsen semmi. Csak rideg freskók a székesegyházak penészes mélyén, lakkozott aranyrámák börtönébe zárt szertartásos képek Firenzétől a Louvre-ig.

De a te műveid, Louis Gaulois, azok többek mindennél, mit valaha ember alkotott.”¹

Louis Gaulois nevű festőművész sohasem létezett. Különös, egyszerre maníros és zseniális figurája azonban egyszer testet öltött egy létező személyben, mint ahogy az idézettekhez hasonló festmények is megszülettek és ma is léteznek.

Ez – a már saját korában is formabontóan különös – nemcsak egyéni utakat járó, de sajátos belső világát intenzíven megélő festőművész Gulácsy Lajos, Louis Gaulois figurájának megteremtője, aki önmaga is Louis Gauloissá vált. Különös élete során talán önmaga sem tudta eldönteni, vajon Gulácsy Lajos éli-e az önmaga alkotta személyiség életét, vagy Louis Gaulois menüetlezik reneszánsz apróruhában Gulácsy Lajosként.

Az élő, hús-vér festőművész 1882. október 12-én született Budapesten. Művészi tehetsége nagyon korán megmutatkozott, tizenhét éves volt, amikor a Múcsarnok bíráló bizottsága elfogadta kiállításra a Szerénység laka című festményét. 1900-ban felvételt nyert a Mintarajziskolába, ahol Loránfi Antal és Balló Ede tanítványaként festett. Balló Edéről – bár kialakulóban lévő, leginkább a szimbolistákkal és preraffaelitákkal rokoniható stílusa távol állt tanára naturalis felfogásától – a későbbiekben is tisztelettel, elismeréssel emlékezett meg. Példaképének, mesterének inkább Székely Bertalant – az erősen romantikus, érzelmekkel, indulatokkal telített történelmi festészet hazai mesterét – tekintette, akinek elismerő szavai inspirálóan, bátorítóan hatottak a fiatal művészre.

¹ GULÁCSY Lajos: A virágünnep vége. Összegyűjtött írások Gulácsy-képekkel. Szerkesztette és válogatta Szabadi Judit. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989. 157 - 158. oldal

Bár Gulácsy képeit már ebben az időben kiállították a Szépművészeti Múzeumban és a Nemzeti Szalonban, egyre inkább úgy érezte, hogy kizárólagosan Itáliában, a nagy művészetek hazájában tudja a festészet és a rajzolás alapjait elsajátítani.

1902. januárjában indult Rómába, első olaszországi tanulmányútjára, melyet körülbelül egy évtizeden át több itáliai tartózkodás, tanulással, festéssel, a reneszánsz mestereinek tanulmányozásával töltött időszak követett Firenzében, Comóban, Veronában, Padovában és Bellagióban. Itáliához csupán 1906-ban lett hűtlen, amikor néhány hónapig Párizsban élt. Bár Gulácsy Lajos időről-időre hazalátogatott és rendszeresen küldte haza alkotásait s több ízben szerepelt a MIÉNK nevű művészeti társulás tárlatain Nagyváradon, egyre több szállal kötődött az olasz reneszánsz, majd kb. 1908-tól a francia rokokó kultúrájához – nem csupán a fenti stíluskorszakok képzőművészetéhez, hanem az általuk meghatározott életérzéshez, kultúrához. Talán nem is helyesen fejeztük ki magunkat, hiszen nem csupán kötődött e korokhoz, hanem bennük élt. Olyannyira, hogy visszaemlékezések szólnak arról, hogy reneszánsz apródruhában, vagy francia rokokó gavallérnak öltözve rőtta az olasz kisvárosok utcáit, barátai s az utcagyerekek legnagyobb elképedésére s megdöbbenésére. „1902. december 3. Délután 2 óraker egy különös öltözetű fiatalember szállt le az anconai vonalat befutó vasúti kocsiból a római pályaudvaron. Fején egy 1830 körül divatos cilinder, testén sötét télikabát, melyre még egy zöld havelok volt fölcsapva, lábszáran francia forradalombeli térdigérő gamászni, kopott színű ugyan, de elárulta, hogy viselője nagy súlyt helyez az előkelő és bizarr megjelenésre. Egy amerikai vágású cipő egészítette ki a ruházatot, melyen három század divatja futott keresztül ... Signor Luigi elfoglalta új lakását. Ez a Signor Luigi én voltam.”² Gulácsy Lajos jellemezte így egyik, Tűnődés című írásában önmagát, de kortársai, barátai is beszámoltak bizarr, öltözködésében és viselkedésében is megnyilvánuló vonzódásáról az elmúlt évszázadokhoz.

Bálint Lajos újságíró, publicista hasonlóan excentrikus figuráról számol be, Gulácsyval való találkozásáról írva. „Mikor először ültem le a Baross kávéházi 'Balszélfogó' törzsasztalánál, Gulácsy már törzstagnak számított. Éppen akkor érkezett haza Itáliából ... Valami lehetetlen színű, világos rövid nadrágot viselt, hozzá fekete zsakettel, piros-kék kockás színes inget, lila csokornyakkendőt. Mindehhez vegyük a barázdákkal szántott furcsa, torz arcot, szinte tikkes rándulásokkal, a nagy széles száját, a feltűnően rossz fogakat. Valami egzaltált elragadtatással beszélt egy nőről, akit ő fedezett fel. Színte áhitatosan, szenvedélyesen részletezte szépségét, néha már a rajongó kielégültségével ... Végül azonban rá kellett jönnöm, hogy ez a csodálatos nő egy XIV. századból való kép, általam nem ismert festő műve, melyet valami olasz kisváros múzeumában látott.”³

1906 táján bukkan fel először Gulácsy életében és munkásságában Na' Conxypan, melynek különös, vizionárius mesevilága egyaránt megjelenik a művész festményein, rajzain és íásaiban. „Na' Conxypan egy város neve, mely túl fekszik minden geográfián, túl a földgömbön, testetlen asztrál lények lakják, felfoszlott formájúak, sápadt színűk éppen csak dereng, cselekvésük erély nélkül való imbolygás. Némelyik színné vált illatnak tűnik ... Ott nincs erő, nincs akarat, nincs semmiféle mérhetőség. Mint felesleges lom, ki van bőlve vetve a gondolkodásnak ama snje, amit mi a földön logikának nevezünk ...”, írja Lyka Károly.⁴ E különös világ, melyben egyformán megérnek a kicsit bárgyú, mesesze-

² Lásd az 1. sz. jegyzetet, 47. oldal

³ SZABADI Judit: Gulácsy Lajos. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985. 59. oldal

⁴ Lásd az 1. sz. jegyzetet, 21. oldal

rű történések, a horrorisztikus, Gulácsy utolsó műveire jellemző víziószerű, szorongató fantomokkal, egyre nagyobb tért hódítanak a művész munkásságában és életében. Gulácsy nemcsak festményeken, rajzokon és szuggesztív erejű rövid, prózai történetekben és humoros mesékben örököltette meg ezt a különös világot, de kidolgozta szótárát, pénznemét, igazságszolgáltatását. Na' Conxypan világa az évek haladtával egyre inkább elkomorul, a bohókás rokokó hercegecskéket, önmagukat illető kisasszonyokat egyre inkább torz víziók, fenyegetés és fenyegetettség szorítja ki, előrevetítve Gulácsy elméjének végleges elborulását.

1914 májusában Gulácsy Velencébe utazott. Itt érte a világháború kitörésének híre, mely különösen felzaklatta. Egyre zavartabb lelkiállapota még inkább fokozódott, üldözési mánia vett erőt rajta, úgy érezte, katonaszökevényként üldözik az olasz hatóságok. Velencében kórházba került, 1915-ben édesanyja hazahozta Budapestre. Bár kezdetben még szerepelt kiállításokon műveivel, előbb megszakításokkal egy magánklinika elmosztályának lakója, majd 1924-ben átszállították a lipótmezei elmeógyógyintézetbe, ahol 1932. február 21-én bekövetkezett haláláig élt.

Sokáig időztünk Gulácsy Lajos különös életútjánál, sorsának bemutatásánál, vázolvva egy, a kortársak által is különöncnek tekinthető képzőművész életét. Gulácsy sorsa s egyedi alkotói felfogása azonban nem volt teljesen egyedülálló a századforduló s a XX. század elejének hazai művészetében. Párhuzamait inkább a kortárs magyar irodalom világában, Csáth Géza mákonyos írásaiban, vagy a rokon lélek s késői barát, az élete végén szintén elborult elmével élő Juhász Gyula költészetében.

Bár Gulácsy festészetében, grafikáiban egyaránt felleljük a preraffaeliták, a szimbolizmus, a francia rokokó hatását, késői művei pedig kimondottan szürrealisztikus jellegűek, művészetét nem tudjuk viszonyítani senkiéhez. Életművének egyedisége hasonló a kor másik különönc zsenijének, Csontváry Kosztka Tivadarnak munkásságához.

A korábbiakban írtunk arról, hogy Gulácsy művészi pályáját szinte – ma divatos kifejezéssel élve – csodagyerekként kezdte, hiszen tizenhét esztendő volt, amikor a Műcsarnok elfogadta egy festményét kiállításra s korábban, tíz, tizenegynéhány korában festett akvarelljei, olajképei is az életkornak megfelelően jóval kiemelkedőbb tehetséget árulnak el. Sikeres felvétele után az erősen akadémikus képzést nyújtó Mintarajziskolában eltöltött néhány hónap nem tudta különösebben befolyásolni Gulácsyt, akinek viselkedését a beilleszkedésre való képtelenség és a konvenciók elutasítása már korán meghatározta.

1902-ben utazott először Rómába. Az őt körülvevő művészeti, társadalmi közegetől való különállása ebben is megnyilvánult, hiszen a századforduló éveiben a legtöbb hazai alkotó Münchenbe, majd onnan Rómába ment, hogy bekerüljenek a kortárs európai képzőművészet áramlásába. Gulácsy azonban mindvégig a múltat kereste – jelen helyett, elsősorban az olasz középkor s a reneszánsz emlékeit, később pedig – rövid párizsi tartózkodása után – a francia rokokó kifinomult világát. Művészként s emberként a szó legszorosabb értelmében testesítette meg a kor jellemző irányzatát, a szecessziót, megjelenítve a szó eredeti jelentését (szession – kivonulást jelent németül).

Olaszországban készült művei kapcsolatba hozhatók a századforduló Angliájában működő preraffaelita mesterek festményeivel. A preraffaeliták a Raffaello előtt alkotó korai reneszánsz mestereket tekintették elődeiknek. Világképük misztikus volt, közelített a középkor mindent átható vallásos áhitatához, a kor technicizálódó szemléletével szemben a természetközelséget, az egyszerű erkölcsöket s a kézműipart állították. Fi-

noman egyszerű, a korai reneszánsz hagyományokat követő női portréik rokonok Gulácsy hasonló alkotásaival.

Gulácsy számtalan arcképet készített a quattrocento (az olasz kora reneszánsz) morórban valóságos, illetve képzeletbeli nőkről, a kor irodalmi hősnőiről. Mindegyikre a letisztult egyszerűség, finomság a jellemző, mely a quattrocento festői közül leginkább Botticelli művészetére jellemző. Gulácsy azonban – ha ritkán készített is másolatot olyannyira kedves korszakának egy-egy művéről – soha nem volt epigon. Már korán kialakította egyéni, csak őrá jellemző színvilágát, melyben a barnák tónusainak túlsúlya a sötétből felvillanó élénk színek dominálnak. A háttér általában a békés olasz táj, ciprusokkal, fehér falú házakkal, kicsit mesészerű, kicsit álomképszerű.

Annak ellenére, hogy Gulácsy Lajos és a hús-vér nő kapcsolatáról szinte semmit sem tudunk, az éteri, a megközelíthetetlen, az ideális nő végigkísérte nemcsak festői, de irodalmi munkásságát is. A nőről, aki önmaga egy műalkotás, így ír: „... csak jobban merülj szemléletébe. Ajka pirossága, hazug szépsége szemének regélje el a titkokat, melyre az ecset képtelen volt. Csak jobban. – Hímporral hintett arca, kicsi, ravaszka hajfodrai gazdag tengernek öblét bontják ki. Tavasz virágzik ajkagödröcskéin, homlokán kardos angyal ül. Bőrének fehér mezőjén víznak szent csatát parányi páncélos vitézek ... Csendesen ül a kőlépcső fokán. Ne zavard beszédét ruhája selymének, mely ezernyi titkos hiúságokat készül rebegni halk, intim vallomást. El ne riaszd a fecskéket, melyek ölének melegét keresték. Várj csendesen. A Nő beszél: a hallgató Nő, ki soha nem szokott nyílt lenni hozzád. Várj” És végül ugyanarról a nőalakról, a szövegben is nagy kezdőbetűvel szerepeltetett Nőről: „... Ez nem impresszió. Nem láttad soha: – hiszen nem létezett. Nem álmodtad – mert nem képzelet. Nem formálhatod márványba: – mivel festetlen testi vágyakból van összeróva: – mégis minden verését szívének hallani véled.”⁵

Az éteri és a démonikus nő Gulácsy 1910-ben keletkezett, kis terjedelmű regényében, a Cevian Dido-ban vált ketté. A történetre itt most nem térünk ki, annyit mondánánk el, hogy a történet két főhőse Dido és Pauline. Dido betegesen túlfinomult alakja Gulácsy alteregója, a művészé, aki fordított Pygmalionként egy hús-vér nőt változtat át éteri lénné. Didót azonban nem elégíti ki a merő esztétikummal változtatott, immár nem evilági lénné vált Pauline, mely tény tragédia forrásává válik.

A történet álomszerű szövedéke a különböző hangulatoknak, emlékképeknek. A művészet és a valódi élet között utat választó Gulácsy gondolatait is megismerjük Dido és barátja, Lavelias párbeszédéből: „... erkölcsi nézeteit a társadalomnak soha nem lehet törvénné emelni az egyénre nézve. Pauline nem az élet. – Ő egy filigrán miniatúra. Ő bebizonyította azt a nagy igazságot: „Más a művészet, egészen más megint az Élet.” „Én nem művészetet keresek a nőben, Lavy, a művészet az életnek ellentéte.”⁶

Mások, a fenti figurától eltérőek Gulácsy rokkó hangulatban fogant nőalakjai. Gulácsy a rokkót, ahogy a kora reneszánszt is, lefordította, átírta saját művészi nyelvére, átvéve a ruhákat, néhány díszletszerű elemet, a kor francia festőjének, Watteau-nak képeiből sugárzó könnyedség és melankólia együttesét. Gulácsy rokkójának azonban nincs köze a valósághoz, inkább a meséhez, vagy még inkább egy továtűnő dalfoszlányhoz.. Nemcsak az ecsetnek, de a ceruzának is mestere volt, könnyed, leheletfinom ceruzavonásokkal örököltette meg testetlen, szinte elröppenni látszó nőalakjait. A Nő profilból, mellette virágváza című alkotáson a figura testetlenül beolvadni látszik a hát-

⁵ Lásd az 1. sz. jegyzetet, 50 - 51. oldal

⁶ Lásd az 1. sz. jegyzetet, 154. oldal

tér sárgájába, rejtélyes talánnyá válik. Valóságosabbnak tűnik az Olvasó leány című cezurarajz, melyen a fitos orrú, franciás nőalak néhány vonással jellemzett arca elmélyült-ségről tanúskodik (mindkét mű a Nógrádi Történeti Múzeum Képtárában látható).

A csetlő-botló, játékos rokokó jelenetekhez köthetők Gulácsy Lajos na'conxypani jeleneteket, meséket megörökítő, festményei, rajzai, melyeken gavallérok legyeskednek a hölgyek körül, örült ház mesterek és feltalálók menekülnek a sötét házakban, különös szörnyetegek elől, az utcákon ezernyi furcsa emberke szaladgál. Bár címük szerint valós olaszországi utcaképeket látunk a Nógrádi Történeti Múzeum Képtárában, ezek az utcarészletek inkább Na' Conxypanban találhatók, túlzottan sejtelmesek, földöntúliak ahhoz, hogy konkrét valóságot ábrázoljanak. Az előtérben settenkedő a szó átvitt és valóságos értelmében sötét alakok pedig sokkal inkább emlékeztetnek Gulácsy egyik mesehősére, dr. Huttertonra, a feltalálóra, mint jóra való járókelőre. Hasonlítsuk csak össze ezeket a figurákat Gulácsy jellemző soraival: „*De most bemutatom a ház legérdekesebb alakját, Hutterton doktor urat, ki örökké vegytani laboratóriumában van elfoglalva, s ha néha-néha kijön, sötét kabátjába burkolódik, és kopasz fejére mélyen behúzza a kalapot, szürke kénis fényt árasztó szemei ijesztőn ragyognak ki a kalap karimája alól: ha jön, már messziről kikerülnek, mert erős magnetikus sugarakat lövell magából, mely a hozzá közel menőket megsibbasztja és tovalöki. – Így tartja távol magától a tolakodókat. Praktikus ember.*”⁷

E baljós pasztellképek már előrevetítik Gulácsy Lajos utolsó, sötét korszakát. Beszélünk a korábbiakban arról, hogy az eredendően labilis, extravagáns viselkedésű, folyamatosan az elmúlt korokba menekülő, a tökéletes szépséget és művészetet kereső művész elméje az I. világháború kitörésével egy időben, a világéggel párhuzamosan egyre inkább elborult. Ennek a folyamatnak csírája már benne rejtett az önmaga köré épített különös na' conxypani életképekben, mesékben és horrortörténetekben. Beszélünk arról is, hogy 1914 után művészi munkássága már csak néhány évre korlátozódott, 1921-ben elmeegógyintézetbeli látogatói sem tudták rábírní arra, hogy rajzoljon és a saját műveiről készült fotókat sem ismerte fel.

Ebben a rövidre szabott alkotói időszakban a skizofrénia különös és szembeötlő változásokat hozott létre egy olyan művész munkásságában, aki ezidáig az eszményi szépséget tekintette mindenekfölött fontosnak. Gulácsy számos korábbi rokokó képét átfestette ekkor, a bájos jeleneteket, figurákat víziószerű lények, moszatszerű formák lepték el. Különös módon, ezek a képek – s a néhány, ebben az időben született új rajz és festmény – rendkívül modernek lettek, hordozva a kor legújabb stílusirányzatainak, a futurizmusnak és az expresszionizmusnak jegyeit s hazai előhírnökeivé váltak a szürrealizmusnak. Maradtak fenn kubisztikus, a motívumot mértani formákká egyszerűsítő rajzai és közösen állított ki Kassák aktivista követőivel.

Ennek az utolsó időszaknak egyik legjellemzőbb alkotása a Nógrádi Történeti Múzeum Képtárában látható Kompozíció című festménye. Mint annyi korábbi képén Gulácsynak, itt is emberpárt, sötét ruhás férfit és fehér ruhás nőalakot láthatunk. A reneszánsz szépség, nyugalom, az eszményített olasz táj helyett azonban ezen a festményen minden bizonytalan, cseppfolyóssá vált. Nincs szilárd talaj, az alakok mintha egy mocsár felszínén lebegnének, a háttérben felsejlő arc szorongást, még inkább rettegést fejez ki. A nyomasztó, bizonytalan környezetben a két figura mintha egymásba kapaszs-

⁷ Lásd az 1. sz. jegyzetet, 89. oldal

⁸ Lásd az 1. sz. jegyzetet, 48 - 49. oldal

kodna, felismerhető végtagok nélkül. Modern mű, a szürrealizmus előfutára, vagy egy zavarodott elme kétségbeesett ragaszkodása régi műveinek emlékképeihez? Sejtjük, inkább az utóbbi.

Írásunkat Gulácsy néhány ars poeticának is tekinthető, vallomásszerű gondolatával zárjuk.

„Mindig színesebbnek láttam és értékesebbnek kedvenceimet a valóságnál. Elámitott, mint bűvész a közönséget. Többet tett: hipnotizált. Don Quijote lettem volna, ha egészen elkábulok. De én csak félig álmodva élem a világot, egyik szememmel a hazug, édes álmokképek káprázatába bámulok, a másik szemem a valóságot figyeli. Így tudom értékelni a hazugságok erejét és nagyságát. A valóság sokszor fakó és hazug. A művészet hazugsága színgazdag, tartalomdús, cizellált, mint a nemes fém, mint az ötvözetlen, tiszta arany. Az érdek nélküli hazugság szent. De kell hozzá az észrevétel lehetősége... Illuzionisztikus látás nélkül nincs művészet. Miért nem festette Tiziano az eget kékre, a fákat és a völgyeléseket barnás, unalmas zöld színekkel, mint azok, akik könnyelmű elbizakodottsággal másolják a nagy mestert?

A valóság unott, olyan, mint talán azok a kópiák, hol mindenről beszámol a festő, mint a mérnök, ki parcelláz, de elfelejti az álmodó, a zokogó Tiziant... A mai művészet száműzte a szívet...”⁸

A fotókat Bencze Péter és Buda László készítette.

SZIRMAY-KALOS MARGIT MUNKÁSSÁGA
RÁDIÓS TEVÉKENYSÉGÉNEK TÜKRÉBEN

KAZARECZKI NOÉMI

1980. szeptember 30. megjelent a *Kastély jelenidőben* c. cikk a Magyar Nemzet hasábjain.¹ Talán ekkor döntötte el végleg Bertha Istvánné Szirmay-Kalos Margit, hogy férje és saját személyes dokumentumait, tárgyait a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum számára ajándékozza. A több száz dokumentumból, tárgyi anyagból álló gyűjtemény egy év múlva már beletárolásra is került. Miért döntött a pestszentlőrinci hölgy a szécsényi múzeum mellett? A válasz egyszerű: férje, a néhai Bertha István zeneszerző-karnagy Varsány községben született, de gyermekkorát Szécsényben töltötte, majd karnagyként nagy karriert futott be.² A rádió szalonzenekarának vezetőjeként széles hallgatóságot szórakoztatott, ahogyan a színházi közönséget is elkápráztatta számos darab hangszerelője és karnagyaként. Az özevgy így méltán lehetett büszke férjére, s a hagyaték közgyűjteményben való elhelyezését érdemesnek tartotta. Jelen írásomban nem célozom bemutatni pályáját, életének fontosabb állomásait, egy korábbi tanulmányban már megtettem.³

Nem sokkal volt ismeretlenebb az emberek számára felesége sem, akit szintén a Rádió és a sajtó fiatalon reflektorfénybe állított. Kutatásaim során elsősorban a múzeum gyűjteményében található hagyatékra, illetve a Magyar Rádió Irattárának sajtóarchívumára támaszkodtam. Újságírói tevékenységéről kevesebb adatra bukkantam, míg rádiós munkásságát –, előadásait, felolvasásait a teljesség igényével gyűjtöttem össze.⁴ (Lásd Melléklet.)

Szirmay-Kalos Margit Ugocsa vármegyei birtokos családból származott, 1903-ban született Szirmán. A családi birtokuk is itt terült el, ahol az édesapja Bertalan (szül.:1862) Szirma környéki falvak jegyzője volt. Viszonylag fiatalon, 1909-ben halt meg. Hét gyermeke maradt árván: Pál, Júlia, Erzsébet, Bertalan, Ilona, Margit és Kató. Pál volt a legidősebb a testvérek közül, 1881-ben született, érettségi után joghallgató lett a máramaroszigeti református líceumban. Kitüntetéssel végezte el az államtudományi és a jogtudományi kart. Már 27 éves korában bírónak nevezték ki, két évet dolgozott Ökörmező bíróságán, majd Budapestre hívták az Igazságügyi Minisztériumba. Az első világháborúban Przemysl várát védte, majd orosz fogságba került Bertalan öccsével együtt, s csak 1920-ban tértek haza.⁵ Eközben a szirmai birtok nehéz anyagi körülmények közé került, amit a hitelezők ki is használtak. A helyzetet tovább nehezítette, hogy

¹ A cikket Bedő Ildikó írta, a múzeumigazgatóval, Praznovszky Mihállyal készített interjú alapján.

² Bertha Istvánné: Bertha István zeneszerző - karnagy életrajza dióhéjban. KFM 80.703.74.

³ Kazareczki, 2005, 87-105. p.

⁴ Köszönettel tartozom Sávoly Tamás levéltárosnak, aki a gyűjtőmunkában sok segítséget nyújtott nekem.

⁵ Szirmay, 2007, 104. p.

a Tiszától nem messze fekvő Szirma is (Kárpátalja) cseh megszállás alá került. A család fő szerepét ezután kénytelen volt Pál magára ruházni, s – miután a Szirmay-Kalos család 1922 januárjában bejelentette a magyar állampolgárságra irányuló kérelmet – Pál magával vitte három hűgát, Ilonát, Margitot, és Katót Magyarországra. 1930-ban kúriai bírónak lett, majd 1938-tól (az I. bécsi döntés után Szirma újból Magyarországhoz tartozott) kormánybiztos lett, aki megszervezte a kárpátaljai bíróságokat. (1944-ben vonult nyugdíjba, 32 éves munkaviszony után.)⁶ (1. kép)

Bertalan a hadifogságból való hazatérése után a Budapesti Hermes Banknál dolgozott, majd visszatért Szirmára és a családi birtokon gazdálkodott 1944-ig. Nagy örömmel fogadta Szirma Magyarországhoz való visszacsatolását, két fennmaradt levelezőlapot is küldött testvéreinek Budapestre, hogy megossza velük az ünnepélyes eseményt. Öröme nem tartott sokáig, mert 1944-ben családjával kénytelen volt elhagyni Szirmát.⁷

Szirmay-Kalos Margit, miután bátyja, Pál magával vitte Budapestre, kezdetben fotózással és kalapkészítéssel foglalkozott, de mivel az írás mindig foglalkoztatta, úgy döntött, hogy újságíró lesz. Bátyja nem örült ennek a döntésnek – mivel nagyon konzervatív ember volt –, méltatlannak tartotta, hogy egy úrilány újságírással foglalkozzon. (Az irodalom iránti vonzalmát azonban nem tudta – nem is akarta elfojtani, ezt tükrözi az a napló is, amelyet még Budapestre költözése előtt Szirmán készített *Remekírók* címmel, és amelyben felsorolja az általa legjobbnak tartott írókat és műveiket.)⁸ Pestre költözése után nem sokkal a *Prágai Magyar Hírlaphoz* került, ahol a társasági élet eseményeiről készített beszámolókat, időként színházi bemutatókra járt és azokról írt. (2., 3., 4. kép) Ez akkor fontos társadalmi eseménynek számított, ezekről írt bulvárhíreket, és készített riportokat az akkori híres személyiségekkel. Pál beleegyezett ugyan, hogy húga írjon, de megígértette vele, hogy „nem megy állásba” és nem lép be az újságírók szövetségébe.⁹

Az első híres személy – akivel interjú-egyeztetése fennmaradt 1930 decemberében – Herczeg Ferenc volt.¹⁰ (5. kép) Azt nem tudjuk, hogy ennek volt-e köszönhető, de ezt

⁶ Pál még 1929-ben vette azt a házat, amelybe ők is beköltöztek, mert húga, Júlia, férjével, Menyhérttel ide költöztek.

Az életrajzi adatokkal kapcsolatban segítséget nyújtott Szirmay-Kalos László, Margit bátyjának, Szirmay Kalos Pálnak (1881-1962) az unokája. Valójában nem vér szerinti unokája, mert az édesapját, Pált (1934-2006) örökbe fogadta, akinek édesanyja szintén Margit testvére, Szirmay-Kalos Ilona (1898-1979) volt.

⁷ 1947-ig a Zemplén megyei Monyhá puszta mentek, ahol a Majláth birtokon gazdálkodott 1947-ig, majd továbbutaztak Mosonszentjánosra.

⁸ Felsorolásában szép számmal jelen vannak a kortárs költők művei is.

⁹ Nők Lapja 1977. november 19., 47. szám.

¹⁰ Sajnos az interjú szövege nem maradt fenn.

Herczeg Ferenc (1863-1954) író, újságíró, az MTA tagja. Első műveit német nyelven írta, csak a gimnáziumban tanult meg magyarul. Budapesten egy halálos kimenetelű párbaj miatt a váci államfogházba került. 1891-a Budapesti Hírlap belső munkatársa, 1894-ben elindította, és 1944-ig szerkesztette az Új Idők c. szépirodalmi hetilapot. 1903-ban alapítója és főmunkatársa volt Az Újság c. lapnak. Tagja volt a Petőfi Társaságnak, a Kisfaludy Társaságnak. 1919-1922, 1929-31 és 1945-46 között az MTA másodelnöke. 1896-tól két cikluson át országgyűlési képviselő, Tisza István híve. 1927-től a felsőház tagja, 1929-től pedig a Revíziós Liga elnöke. 1945 után visszavonultan élt. Regényei, elbeszélései, színművei fordultos cselekményűek, a dzsentritársadalmat eszményítette bennük. Népszerűek voltak történeti regényei, színművei sokat szerepeltek a színházak műsorán.

követően (1931-től) Szirmay-Kalos Margit rendszeresen szerepelt a rádió prózai műsoraiban. Elsősorban felolvasásokkal, ismeretterjesztő előadásokkal, de színdarabbal is bemutatkozott a hallgatóknak. Az alábbiakban ezért szükségesnek tartom bemutatni a rádió prózai műsorainak történetét, alakulását a „kezdetektől” 1941-ig.

Az első adó 1924-ben kezdte meg működését egy bútorszállító kocsin, Paskay Bernát postai műszaki igazgató irányítása alatt, és még ebben az évben megjelent a *Magyar Rádió Újság* is Lasz gallner Jenő szerkesztésében. 1925-ben megalakult Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. elnöke vitéz leveldi Kozma Miklós lett, első műsorigazgatója pedig Szóts Ernő (aki előtte már a Telefonhírmondó igazgatójaként is dolgozott) határozta meg az elkövetkező évek „műsorpolitikáját”: 1926-tól színműelőadások és operák, operettek közvetítése (a stúdióból) képezte a művészi műsorok gerincét, délutánonként a gyermekeket két mese-mondó (Szalay Oszkár és Zsombok Zoltán) szórakoztatta. Szintén a délutáni programhoz illeszkedett a női problémákkal foglalkozó, *Asszonyok tanácsadója* (Arányi Mária műsora). Délelőtönként 1925-től istentiszteleteket is közvetített a rádió. Házi zenei triót is szerveztek, de közreműködtek kamarazenekarok, kórusok, cigánybandák, dzsesszenekarok is. Szóts az írókkal konstruktív együttműködést képzelt el: kérte, hogy írjanak beszámolókat, rövid tudósításokat új irodalmi művek megjelenéséről, vagy színdarab bemutatókról, így saját körükből szervezhetnének kritikusi kart. Ezen túlmenően az ún. ellentábor, a *Nyugat* írói – akik gyakran írtak kritikát a rádióban elhangzott „művekről” – Karinthy, Kosztolányi, Móricz is mikrofon elé léptek. Ódry Árpád rendezésében a stúdióban mutattak be kiváló művészekkel számos magyar és külföldi darabot. 1928 közepére a rádió-előfizetők száma elérte a százezer főt.¹¹ Az 1929-től induló *Rádióélet* c. lap nemcsak a rádióműsort, hanem a vidéki városok, tájak nevezetességeit is bemutatta, ahogy a vidéki kapcsolások is egyre szaporodtak 1929-től. 1931-től lépett életbe a *Mikrofon látogatás* című műsor, amely híres írók, művészek otthonában készült riportokat közvetített. Szóts Ernő – műsorigazgatósága alatt – kidolgozta az összes rádiós műfajt (felolvasás, riport, irodalmi összeállítás, színdarabok, ismeretterjesztő előadások) az 1932-ben bekövetkezett haláláig.

Őt Hlatky Endre követte a műsorigazgatói székben. Önálló műsorosztályok alakultak: elsőként a prózai, zenei, drámai, külügyi osztályok létesültek. Az új elnök Havel Béla lett, prózai osztályvezető Németh László 1934–35 között. Zenei igazgatással Dohnányi Ernőt bízták meg. A Budapest II adó beindítása és új, nagyobb zenei stúdiók létrehozása is 1932-ben indult.¹² Szóts halála után minőségi romlás következett be a rádió műsoraiban, erre felfigyelve Kodolányi János a népi írók¹³ egyike, rendszeresen bíráló cikkekkkel záporozta a rádió műsorpolitikáját. Ezt Bajcsy-Zsilinszky Endre *Szabadság* c. lapjában tehette meg, mivel 1933-tól Kozma Miklós és Bajcsy-Zsilinszky barátságának köszönhetően kritikák jelenhettek meg a rádió műsoraírói. A népi írók elsődleges feladatuknak tartották, hogy a parasztság és a szegényparasztság nyomorúságos helyzetének bemutatásával az uralkodó társadalmi körök lelkiismeretére hassanak, és rákény-

¹¹ Gergely, 1975, 37. p.

¹² Kollega - Tarsoly, 2000, 362. p.

¹³ Kodolányi János (1899–1969) is a népi írók kiemelkedő képviselője és a 20. század egyik legkiemelkedőbb regényírója. Munkássága valamennyi műre kiterjedt. Regényei közül az okori mitológiát és a tatárjárást feldolgozó művei a legfontosabbak. A két háború közti időszak irodalmának eszmei áramlatai mellett (konzervatív, haladó polgári és a forradalmi szocialista irodalom) a legfontosabb új irodalmi jelenség kétség kívül a népi írók tevékenysége volt, mely jelentős részben paraszti származású írókból állt. Szabolcsi, 1966, 24. p.

szerítségüket az elkerülhetetlennek tartott változtatásokra. Szellemi ösztönzést Móricztól, Adytól és Kodálytól merítettek.¹⁴ Kodolányinak legfőbb igénye volt, a rádióval szemben, hogy ne csak az értelmiségnek és az „elit” társadalomnak szóljon, hanem széles népi tömegeknek. Főként a prózai műsorokat bírálta. Az ismeretterjesztő előadásokat, novellákat unalmasnak, a népszínmű-utánpótlásokat primitívnak tartotta.¹⁵

Nemcsak Kodolányi, hanem más írók is figyelemmel kísérték a rádióban elhangzó műveket, ezt tükrözi a *Nyugatban* megjelent – a rádió 1931. július 17-én sugárzott műsorára reagálva – *Magyar írók sátora* című cikk, melyben éles kritikát kapott a *Romantika* című három egyfelvonásos színdarab. Ennek keretében hangzott el Szirmay-Kalos Margit: *Szökik a hercegnő* c. egyfelvonásos darabja is.¹⁶ (Valószínűleg ez volt az első szereplése a rádióban.) Rajta kívül elhangzott még V. Sipos Ida versesjátéka a *Pásztorjáték*, és Villányi Andor *Fekete lilium* c. műve is. A kritikus azzal a váddal illette a rádiót, hogy nem ismeri fel a tehetségtelenséget: „...Itt olyan ordító tehetségtelen irodalmi szemetekkel állunk szemben, hogy nincs a világon olyan lektor, aki tökéletesen fel ne ismerje. A három író közül kettő pláne abszolúte ismeretlen. S a harmadik, bár életében már gyakran mutatott tehetségeket, ez esetben igazoltan nem sikerült művel jelenik meg...”¹⁷ Kodolányi is ezért követelte, hogy ismét a nagy magyar írók vegyék birtokukba a stúdiót, s rangos szerzőkkel kellene eredeti rádiójátékot írni. A minőségi javulás be is következett, mivel 1934-ben Német László megreformálta a Prózai Osztályt: bevezette a *Diákfőóra* c. műsort, nem pontosan az iskolai tantervhez ragaszkodva, hanem egy-egy érdekesebb témát mutatott be sokoldalúan a fiataloknak.¹⁸ Szirmay-Kalos Margit ebben a műfajban is többször bemutatkozott. (Lásd Melléklet.) 1933-ra már ismertté vált a rádióhallgatók számára, ezt bizonyítja a „rajongóitól” kapott elismerő levelek és a *Színházi Életben*¹⁹ megjelent fotója: „Aki csak hallásból ismerünk, de szívesen látnánk” címmel. A lap olvasói szavazhattak kedvenc művésznőikre, a legtöbb szavazatot kapott hölgyeket pedig nagyszabású matinén léptették fel.²⁰ Ismertségét jelzi, hogy egyre több előadásra kérték fel, és nemcsak a fővárosban. 1933-ban például a *Soli Deo Gloria Főiskolás Leánykonferencia* egyik előadójának is felkérték, amelyet Balatonszárszón rendeztek június 26–30. között. Margit július 29-én délután tartott előadást Bodor Aladárral,²¹ *Mit vár a vidék?* címmel.

¹⁴ Romsics, 2000, 208. p.

¹⁵ Az 1930-as években a népszínmű elavult műfajnak számított, minden társadalmi mondanivalót nélkülözött és gyakran happy enddel végződött.

¹⁶ Az előadás időpontját leköszölték a szerző fényképével együtt: „Szirmay-Kalos Margit, a P. M. H. Budapesti tudósítója, akinek színdarabját, a napokban közvetíti a budapesti rádió stúdiója.” (Az újság hiányos.)

¹⁷ *Nyugat*, 1931. 15. szám.

¹⁸ *Kollega-Tarsoly*, 2000, 365.p.

¹⁹ 1912-ben született a lap, melyet Incze Sándor szerkesztett és két háború közötti időszak kedvelt sajtóorgánuma volt, -viszont nem az igényességéről volt híres. Derzi-Szántó, 1973, 136. p.

²⁰ *Színházi Élet*, 1933, 29. szám, 57. p.

²¹ Bodor Aladár (1880-1952) költő, tanár, hirlapíró. Tanárként több vidéki városban, majd Budapesten dolgozott. Több napilap munkatársa volt, ahol versei, politikai cikkei jelentek meg. 1908-ban a *Nyugat* első évfolyamában két verse is megjelent. Rendszeres előadó volt a rádióban, elsősorban a *Közművelődési Előadás - sorozat* keretében szerepelt.

Új rádióműsor volt a *Száz Könyv* sorozat, melyben a hazai és külföldi irodalmi alkotásokat mutatták be, de új sorozat volt a *Kedves költőim* is, melyben egy-egy író mutat be kedvenceit. A népi írók mozgalmának hatására 1935-től Móricz Zsigmond is rendszeresen tartott előadást a paraszti életéről, ami Szirmay-Kalos Margit több későbbi előadásában is megmutatkozik.²² A Kleist Henrikről tartott előadás – egy hallgatója szerint: „...Kleist-tanulmánya olyan magas nivójú volt, előadása pedig olyan közvetlen és bájos, hogy bátran beilleszthették volna a *Száz könyv sorozatba*. Elvégre nem az a fontos, hogy márkás nevektől halljuk ugyanazt, amit a fiatalok is bravúrosan megoldanak...” „Egy hallgató a sok közül” aláírással. Ezzel kapcsolatban megjelent a *Rádióélet* 1935. június 14-i számában: A *hét kis lexikona* című rovatban a Kleist előadás időpontja. Érdekessége abban rejlik, hogy egy rövid életrajzot is mellékeltek, ahol többek között, azt írták, hogy atyai ágon Kazinczy leszármazottja. Ez nem volt valós adat, bizonyítja Szirmay Gábor – nemrég megjelent: Az ugocsei *Szirmay család története* című könyve is, melyben genealógiai táblájukat is feldolgozta. A félreértés abból adódhatott, hogy Kazinczy Ferenc 1820-ban elkezdte írni a Szirmay-család történetét, mely valójában Szirmay Antal átdolgozott műve volt.²³

A rádióban közben Németh László Prózaí Osztályon végzett munkáját 1935-től Cs. Szabó László építette tovább: a leggyakoribb műsorformákat három kategóriákba sorolta: irodalmi összeállítás, felolvasás, riportok, közvetítések.²⁴ Az irodalmi műsorokon belül (a drámai műsorokon kívül) a prózaí műsorokban is előtérbe kerültek a színészek, mivel a szerzők közül csak azokat alkalmazták felolvasásra is, akik erre alkalmasnak bizonyultak. A délelőtti adásokban egyszerűbb szerkezetű irodalmi összeállításokra törekedtek, melynek központi témája a szerelem és a barátság volt. A délutáni irodalmi összeállításban szerepelt például a *Diákfelőra* is, mely témától függően előadásokkal, vagy ismeretterjesztő párbeszédekkel oktatta a fiatalokat. Ebben a műsorban is gyakori előadó Szirmay-Kalos Margit, főként művelődéstörténeti és történelmi témákban.²⁵

A felolvasás műfajában viszont igen sokféle témakört jártak körül. A tudományos felolvasásoknál nehezen értették meg a szerzők a rádiózás kritériumait, (lényegre törő pontos fogalmazás, megfelelő hangszín stb.) ugyanakkor nehezen fogadták el a színészek alkalmazását. Egyesek szerettek szerepelni még akkor is, ha sem hangjuk, sem pedig beszédtechnikájuk nem volt erre alkalmas. Margit azon szerencsés szerzők közé tartozott, akik fel is olvashatták saját írásaikat. A rádió sikeres irodalmi műsorai és esztétikai fejlődése Németh Antalnak volt köszönhető – a Nemzeti Színház „híres” rendezőjé-

²² Lásd Melléklet. A *Kárpátaljai népszokások* c. előadása után több felvidéki asszony és diáklány köszönetét fejezte ki levélben.

²³ Szirmay, 2007, 170-171. p.

²⁴ A következő témák kerültek bemutatásra a prózaí műsorokban: Magyar és külföldi költők versei, magyar és külföldi írók elbeszélései. Vidám esték, rokonok, kortársak emlékezései írókra, színészekre és érdekes emberekre, neves évfordulók, magyar vidékek és városok bemutatása, irodalomtörténet, zenetörténet, képzőművészet, más népekről szóló művelődéstörténeti előadások, népegészségügy, szociálpolitika, történelem, földrajz, természettudományi ismeretek, jog, közgazdaságtan, politika, *Diákfelőra* és egyéb gyermekműsorok. Szirmay-Kalos Margit a fentiek közül elég sok témában otthonosan mozgott. (Lásd Melléklet.)

²⁵ (Lásd Melléklet.) Margit 1936. június 15-én -Dévai Bíró Mátyásról tartott előadása után Márkus Jenő tatabányai gimnáziumi a tanár írta levelében, hogy a tanítványinak is ajánlotta, hallgassák meg az előadást hittanvizsgájuk előtt.

nek, aki 1935-ben került a dramaturgi és a főrendezői székbe. Ő fontosnak tartotta a darabok átdolgozását a rádiós előadhatóságuknak megfelelően, valamint osztályozta a színészek hangfekvéseit, így előre tudta, hogy melyik darabhoz, melyik színész fogja választani.²⁶

1938-tól azonban a rádió már nem tudott távol maradni a politikától, mert a felgyorsuló események folyamatos követését írták elő. A két bécsi döntés, Kárpátalja megszállása, és a Délvidék visszafoglalása 1938–41-ig rengeteg műsorváltozással járt, ezeket az eseményeket nemegyszer élőben közvetítették. Ez nemcsak a hírszolgáltatásban jelentkezett, hanem a prózai műsorokra is hatást gyakorolt. A *Rádióélet* hasábjai is tükrözték a változásokat: megnőtt a város és tájműsorok száma, önálló erdélyi, felvidéki, délvidéki irodalmi estek jelentek meg a műsorpalettán. A Cs. Szabó László által szerkesztett műsorok tökéletesen megfeleltek a kor követelményeinek. Magyarország hadba lépésével a különböző minisztériumok megrendeléseire egyre több nagyobb helyet foglaltak el a műsoridőből, ezért a prózai műsorok egyre kisebb keretbe kényszerültek. Új drámai produkciók nem készültek a korábbiakat ismételték, a sorozatok közül néhány megmaradt. Szirmay-Kalos Margit viszont ebben az időszakban szerepelt a legtöbbet előadásaival. Megfigyelhető, hogy 1933–1937 között ritkábban – egy évben egy, maximum három alkalommal, 1938–1941 között pedig havi rendszerességgel jelentkezett. Figyelembe kell azonban venni, hogy a „10. 20”-as előadásokat²⁷ 1934-ben még nem napi rendszerességgel sugározták, ez inkább 1935-től vált jellemzővé. 1939-től is havonta, de egyre gyakrabban írói álnevét (Horváth Barnáné) használva készítette műveit, ezeket pedig nem mindig szerzője adta elő, ahogy korábban, hanem mások olvasták fel. (Lásd Melléklet.)

1941-ben elhunyt a rádió elnöke, Kozma Miklós. Ekkor nemcsak a rádió „függetlensége” ért véget a háború miatt, de Szirmay-Kalos Margit is ekkor fejezte be felolvasói pályafutását. Ennek három oka is lehetett: az egyik, hogy ebben az évben ment férjhez Bertha Istvánhoz, akinek biztos és jól jövedelmező állása volt a rádióban, a másik az ország háborús helyzetével magyarázható –, a harmadik pedig a rádió műsorváltoztatásából adódhatott, ugyanis 1942-től törölték a 10. 20. perccel kezdődő előadásokat és felolvasásokat. Ez utóbbi helyett általában a *Szórakoztató zene* c. műsort sugározták. Margit ugyan leggyakrabban a 10.20 perces időpontokban szerepelt, de nevével már nem találkozunk 1942-től a délutáni előadásokban és a *Diákfélőrában* sem.

Újságírói tevékenységéről kevesebb információval rendelkezünk, mint rádiós írói és felolvasói munkásságáról. Bizonyítékkul csak néhány – a hagyatékban található –, inter-

²⁶ Kollega-Tarsoly, 1996, 370. p.

²⁷ A 10. 20 órákor kezdődő előadásoknak nem volt összefoglaló elnevezése, (mint például a *Diákfélőrá*nak) a legkülönbözőbb témákat dolgoztak fel, kb. 35-40 percben.

júgyezettető levél, kézirat szolgál. Herceg Ferencen kívül olyan művészek levelei maradtak fenn, mint Szép Ernő,²⁸ (6. kép.) Gál Gyula,²⁹ Várady Aranka,³⁰ és Harsányi Zsolt³¹ levele.

Interjúi során a művészek még dedikált fotóikkal is megajándékozták, mint például Harsányi Zsolt, Fedák Sári,³² Beregi Oszkár.³³

Herczeg Ferencsel, „a hetvennégy éves kegyelmes úrral” 1936. májusában egy újabb riportot készített hűvösvölgyi villájában, Surányi Miklós³⁴ *Egyedül vagyunk* c. Széchenyi Istvánról szóló regényéről kérdezte a véleményét. Surányi szintén a konzervatív írók táborába tartozott, nem véletlen, hogy Herczeg elismerően nyilatkozott a regényről.

A Prágai Magyar Hírlapon kívül a *Pesti Hírlap* számára is írt cikkeket, erről tanúskodik az *Ásatások Tápiószelén* c. írása is, melyet 1938-ban vetett papírra. Szinte minden irodalmi műfaj érdekelte – erről nemcsak színdarabjai, daljátékai tanúskodnak, de két,

²⁸ Szép Ernő (1884-1953) költő, író, újságíró. Édesapja izraelita iskolában tanító, édesanyja varrónő. Gyermekkorában Debrecenbe költöztek és még tanuló éveit alatt jelent meg első verseskötete 1902-ben, majd Budapestre költözött, és újságírással foglalkozott. 1908-tól a Nyugat, 1910-től az Est, 1925-től az Újság munkatársa. 1944-ben a nyilasok munkaszolgálatra hurcolták, 1948-tól haláláig szegénységben élt.

²⁹ Gál Gyula (1865-1945) színész. 1887-ben kezdte színpadit pályáját, 1896-ban az újonnan megújult Vigszínház, 1902-ben a Nemzeti Színház tagja, 1923-tól örökös tag. Széles skálájú színész volt, bohózatit figuráktól a tragikus hősökig mindent elmélyülten alakított.

³⁰ Várady Aranka (1886-1966) 1903-ban a Nemzeti Színház szerződött, melynek 1923-tól örökös tagja volt. Művészetét visszafogottság és báj jellemezte. 1947-ben lépett fel utoljára, majd férjhez ment és külföldön telepedett le.

³¹ Harsányi Zsolt (1887-1943) író, újságíró, műfordító. 1910-től Budapesten Színházi hét címmel színházi lapot szerkeszt, amely később Színházi élet címmel jelent meg. 1913-ban a Budapesti Hírlap, aztán a Pesti hírlap munkatársa, a két világháború között az Új Idők állandó munkatársa, 1938-tól a Vigszínház igazgatója. Ő írta Paulini Bélával Kodály Háy János című dalművének szövegét. Színdarabokat, verses műveket is írt. Tagja volt a Petőfi és a Kisfaludy Társaságnak is.

³² Fedák Sári (1879-1955) színésznő, Rákosi Szidi színésziskoláját végezte, 1900-ban lépett színpadra a Magyar Színházban. Ezt követően a Népszínházban, majd a Vigszínházban és a Király Színházban szerepelt. Tagja volt a Magyar, a Vigszínháznak és a Fővárosi Operettszínháznak is. 1942-44 között az Új Magyar Színház vezető színésznője volt. 1944-ben a bécsi Donauser Rádió aktív munkatársa volt, ezért a Népbíróság egy év börtönrre ítélte, büntetése letöltése után teljes visszavonultságban élt.

³³ Beregi Oszkár (1876-1965) színész, rendező. Kolozsváron kezdte pályafutását 1895-ben, majd a Vigszínház első társulatának tagja lett. 1899-ben a Nemzeti Színházban játszott. Pozsonyban és Szegeden is volt gyakorlaton, 1907-ben Berlinben játszott. 1910-től ismét a Nemzeti Színház. 1930-40 között sok színházban szerepelt. 1945-ben csak egy szerepet kapott a Nemzetiben, ezután emigrált először Dél-Amerikába, majd az USA-ban telepedett le 1955-ben. Szinte élete végéig filmezett.

³⁴ Surányi Miklós (1882-1936) újságíró, író. Jogi tanulmányait Pécsen végezte, 1908-ban Máramaroszigeten vármegyei allevéltáros, majd a Máramaros c. lap szerkesztője. 1908-ban került Budapestre, 1924-ben a Nemzeti Újság munkatársa lett, tagja volt a Petőfi és a Kisfaludy Társaságnak. Évekig a Budapesti Hírlap munkatársa volt. Regényei legnagyobb része történelmi tárgyúak, számos vezércikket és kritikát írt konzervatív szellemben.

kézzel frott verse is azt bizonyítja, hogy versírással is próbálkozott.³⁵ Sokoldalúsága ezzel nem ért véget, mert Szűcs Ágoston zeneszerzőnek dalszöveget is írt, három szintén kéziratban megtalálható.³⁶

Két alkalommal próbált társszerzője lenni két elismert írónőnek, ezt bizonyítja a két válaszlevél, melyben mind a ketten elutasították az ajánlkózást. Az egyik levelet Zsigray Julianna³⁷ az *Új Idők* szerkesztőségéből küldte 1934. február 6-án, melyben közli, hogy már megállapodott egy ismert színpadi íróval. A másikat Harsányi Gréte³⁸ küldte 1935 áprilisában, aki társszerzőjét néven is nevezi – Pálosy Évát – és harmadik személyt már nem kívánt bevonni a munkába. Sajnos ebből a levélből sem derül ki, hogy pontosan milyen darabról volt szó.³⁹

Szirmay-Kalos Margit a *Prágai Magyar Hírlapon* kívül legtöbbször a Délibábnban,⁴⁰ a *Színházi Életben*, *Rádióéletben*, *Rádió Újságban*, szerepelt, de ezekben a sajtótermékekben is főként a rádiós előadásait „ismertették”. (Érdekes módon a *Prágai Magyar Hírlap* egyetlen példánya sem lelhető fel ezek között.) Valószínű, hogy férjhezmenetele után nemcsak a felolvasói, hanem újságírói tevékenységét is felfüggesztette. Férjével házasságkötésük után a Németvölgyi útra költöztek, ahol azonban házukat 1944-ben bombatalálat érte. (Sok dokumentumon és tárgyon nyomott hagyott ez az esemény). Ezután ők is Szirmay-Kalos Pálhoz költöztek Pestlőrincre.⁴¹ Férje, Bertha István is csak 1945-ig dolgozott állandó szerződéssel a rádiónál – ezután már jobbára alkalmi munkái voltak –, s a házaspár együtt élte le hosszú, sokszor nehéz nyugdíjas éveit.

Az írónő utolsó szereplése 1977-ben volt a *Nők Lapja* c. folyóiratban, Ady születésének 100. évfordulójának alkalmából. (7. kép.) Az év szeptemberében megkereste Földes Anna főszerkesztőt, hogy Adyval kapcsolatos cikket közreadna, mivel személyesen ismerte Ady Lajost és az „Édest”. Természetesen a főszerkesztő asszony nagyon megörült ennek és vállalta is a közlést – némi módosítási javaslattal, mégpedig legyen benne a szerzővel egy interjú, hogy az olvasók is megtudják ki az, aki Ady Lajost és az „Édest”

³⁵ *Pesti levél, Alkonyi csend*, Budapest 1934 (KFM, kézirat).

³⁶ *Vallomás, Ne búsulj kislány, Nem tudnám itt hagyni* (KFM kézirat).

³⁷ Zsigray Julianna (1903-1987) Tanulmányit Budapesten folytatta, írásai a Nyugatban jelentek meg. 1929-ben elnyerte az *Új Idők* novella pályázatának első díját, majd a szépirodalmi hetilap munkatársaként dolgozott. A 30-as években ért népszerűsége tetőpontjára. *Szüts Mara házassága* (1931) c. művéből film is készült 1941-ben. Több film forgatókönyv írójaként is dolgozott.

³⁸ Harsányi Gréte (1897-1973) Harsányi Zsolt író testvére. Tanulmányait az egri felső leányiskolában és Budapesten folytatta, 1928-ban jelentek meg első írásai. Bükki Mihályné néven a Pesti Hírlap vasárnapi számaiban asszonyokat érdeklő cikkeket írt. Kisebb írásait a Nyugat is közölte. Állandó munkatársa volt az *Új Idők*nek. Erdélyi lapok részére is dolgozott. 1930-ban Magyarság c. lapban folytatásban jelent meg a Budai bolt c. regénye.

³⁹ Megfigyelhető a rádió műsorismertetőiben, hogy e két szerző összeszokott páros volt, közös darabjaikat igen gyakran sugározták.

⁴⁰ 1927-1944 között működött. Budapesti művészeti, irodalmi és rádiós hetilap. Elsősorban előzetes darabismertetéseket közölt. Társasági és hírvetatai a Színházi Élet mintájára készült.

⁴¹ Szirmay-Kalos László adatközlése.

közelről ismerte.⁴² Az eredeti, Édessel készített interjú kéziratát és az újságkivágást a háború eltüntette, de az íróőnek emlékezetből sikerült rekonstruálnia a cikket, s ezt adták közre. (Főként a költő gyermekkoráról, tehetségének megnyilatkozásáról faggatta Ady édesanyját.).

Szép lezárása volt pályájának ez az utolsó bemutatkozás, ekkor ugyanis neve már a homályba veszett. Nem sokkal ezután, 1981-ben hunyt el Bertha Istvánné, szül. Szirmay-Kalos Margit, akit férje mellé a pestszentlőrinci temetőbe helyeztek végső nyugalomra.

*Özvegy
Szirmay-Kalos Pál
1942. évi
Kisbörzsönyi
Fényképező
Műhely
Képe*

**1. kép. Szirmay-Kalos Pál, a családfő,
fogadott fiával, (unokaöccsével)
íjj. Szirmay-Kalos Pállal**

⁴² Nők Lapja 1977. november 19. 47. szám. Földes Anna levelében közli, hogy „az utólag kapott anyagot és Ady Lajos levelét postán küldi vissza.” (Sajnos ez a levél nem került be gyűjteményünkbe.)

Szirmay-Kalos Margit művei és felolvasásai a Rádióban

- Szökik a hercegnő - Vígjáték egy felvonásban - 1931. július 17. 22 Bp. I. 20. 15. (*Roman-tika* címmel három egyfelvonásos keretében)⁴³
- Kárpátaljai népszokások - 1933. március 22. Bp. I. 16. 00 (*Diákfelőrában.*)⁴⁴
- Egy feltámadt német költő - Kleist Henrik - 1935. június 17. Bp. II. 19. 20.⁴⁵
- Hogyan él a rutén ember? - 1935. december. 28. Bp. I. 19. 45.⁴⁶
- Meddig tart a rádió szabadsága Amerikában? - 1935. december 28. Bp. I. 19. 45.⁴⁷
- Bonfini - 1936. január 27. 8 Bp. I. 16. 10. (*Diákfelőrában.*)⁴⁸
- Dévai Bíró Mátyás - 1936. június 15. Bp. I. 16. 15. (*Diákfelőrában.*)⁴⁹
- Misztótfalusi Kis Miklósról - 1936. november 16. Bp. I. 16. 10. (*Diákfelőrában.*)⁵⁰
- A világtörténelem nagy királynői - 1937. július 7. Bp. I. 10. 20.⁵¹
- A világtörténelem nagy politikusnői - 1937. szeptember 24. Bp. I. 10. 20.⁵²
- Az elegancia nagymesterei - 1937. november 9. Bp. I. 10. 20.⁵³
- Különböző korok hatása a férfi divatra - 1938. január. 4. Bp. I. 10. 20.⁵⁴
- Külföldi színpadok világhírű csillagai - 1938. január 25. Bp. I. 10. 20.⁵⁵
- Leánykérés fogadásból - 1938. március 1. Bp. I. 10. 20.⁵⁶
- A csurgói professzor - 1938. április 13. Bp. I. 10. 20.⁵⁷
- Híres emberek derűs percei - 1938. június 10. Bp. I. 10. 20.⁵⁸
- Egy gondolat bánt engemet... - 1938. július 29. Bp. I. 10. 20.⁵⁹

⁴³ Rádióélet, 1931. 07. 10., III. évf., 28. szám, 1330. p., KFM 81.260.5.55. (kézirat)

⁴⁴ Rádióélet, 1933. 03. 17., V. évfolyam, 12. szám, 21.p.

⁴⁵ Délibáb, 1935, IX. évf., 25. szám, 40. p.

⁴⁶ Rádióélet, 1935. 12. 22., VII. évf., 52. szám.

⁴⁷ Délibáb, 1935, IX. évf., 52. szám, 54. p.

⁴⁸ Délibáb, 1936, X. évf., 5. szám, 44. p., Rádióélet, 1936, VII. évf., 4. szám.

⁴⁹ Rádióélet, 1936. 06. 12., VIII. évf., 24. szám, 20.p.

⁵⁰ Rádió Újság, 1936 XIII. évf., 47. szám, 65. p., Délibáb 1936, X. évf., 47. szám, Rádióélet, VIII. évf., 46. szám, 22.p.

⁵¹ Délibáb, 1937, XI. évf. 27. szám, 46. p., Rádióélet, 1937. 07. 07., XI. évf., 27. szám, 26.p., KFM 81.260.5.42. (kézirat)

⁵² Rádióélet, 1937. 09. 17., IX. évf., 38. szám, 30.p.

⁵³ Délibáb, XI. évf., 45. szám, 44. p., Rádióélet, 1937. 11. 09., IX. évf., 45. szám, 43.p.

⁵⁴ Délibáb, 1938, XII évf. 1. szám, 44. p., Rádióélet, 1938. 01. 04., X. évf., 1. szám, 44.p.

⁵⁵ Rádióélet, 1938. 01. 21., X. Évf., 4. szám, 43.p.

⁵⁶ Rádióélet, X. Évf., 9. szám, 41. p.

⁵⁷ Rádióélet, 1938. 04. 08., X. Évf., 15. szám, 41.p.

⁵⁸ Rádióélet, 1938. 06. 03., X. Évf., 23. szám, 52.p.

⁵⁹ Délibáb, 1938, XII. évf., 30. szám, 50. p., Rádióélet, 1938, 07. 22., X. évf., 30. szám, 53. p.

- *A világhíradalom híres testvérpárjai* – 1938. szeptember 2. Bp. I. 10. 20.⁶⁰
- *A csillagok és az emberi sors* – 1938. október 12. Bp. I. 10. 20.⁶¹
- *A lőcsei fehér asszony* – 1938. november 3. Bp. I. 10. 20.⁶²
- *Ruszin népszokások* – 1938. november 22. Bp. I. 10. 20.⁶³
- *Csaba királyfi népe* – 1939. március 6. Bp. I. 10. 45.⁶⁴
- *Ezeréves múltunk emlékei* (Horváth Barnáné álnéven) – 1939. április 13. Bp. I. 10. 45.⁶⁵
- *Erdély ezer éves sorsközössége* – 1939. május 2. Bp. I. 10. 20.⁶⁶
- *Hogyan született meg a Vaskapu* – 1939. május 30. Bp. I. 10. 20.⁶⁷
- *A történelmi Magyarország eltűnt vándorai* – 1939. június 7. Bp. I. 10. 45.⁶⁸
- *Rodostótól – Kassáig* – 1939. július 25. Bp. I. 10. 20.⁶⁹
- *Felvidéki élet a XV.– XVII. században* – 1939. augusztus 16. Bp. I. 10. 20.⁷⁰
- *A színházalapító alispán* – (Horváth Barnáné álnéven) 1939. október 13. Bp. I. 10. 20.⁷¹
- *Híres emberek emléktáblái pesti kávéházakban* – 1939. október 27. Bp. I. 10. 20.⁷²
- *Az amerikai Gretna Green* (Horváth Barnáné álnéven) – 1939. december 18. Bp. I. 10. 20.⁷³
- *Külföldre szakadt világhírű magyarok* (Horváth Barnáné álnéven) – 1940. február 27. Bp. I. 10. 20.⁷⁴
- *Katonatoborzás hajdanában* – 1940. március 26. Bp. I. 10. 20.⁷⁵
- „*Cseresznyevirág*” – *Az írógép előtt* (Horváth Barnáné álnéven – felolvasás) – 1940. április 23. Bp. I. 10. 20.⁷⁶
- *Régi magyar művészek külföldi színpadokon* (Horváth Barnáné álnéven – felolvasás) – 1940. július 2. Bp. I. 10. 20.⁷⁷
- *Régi babonák – mai emberek* (Horváth Barnáné álnéven – felolvasás) – 1940. augusztus 26. Bp. I. 10. 20.⁷⁸

⁶⁰ Délibáb, 1938, XII. évf., 35. szám, 50. p., Rádióélet, 1938. 08. 26., X. évf., 35. szám, 52.p., KFM 81.260.5.53. (kézirat)

⁶¹ Rádióélet, 1938. 10. 07., X. Évf., 41. szám, 45. p. Ismétlés 1939. április 4. Bp. I. 10. 20., Rádióélet, 1939.03.31., XI. Évf., 13. szám, 41.p. Ismétlés 1939. február 14. Bp. I. 10. 20. Rádióélet, 1939. 02. 10., XI. Évf., 6. szám, 42.p.

⁶² Rádióélet, 1938. 10. 28., X. Évf., 44. szám, 50.p.

⁶³ Rádióélet 1938. 11. 18., X. Évf., 47. szám, 45.p.

⁶⁴ Rádióélet, 1939. 03.03., XI. Évf., 9. szám, 40.p.

⁶⁵ Rádióélet, 1939. 04. 07., XI. Évf., 14. szám, 81.p.

⁶⁶ Rádióélet, 1939. 04. 28., XI. Évf., 17. szám, 42.p.

⁶⁷ Rádióélet, 1939. 05. 26., XI. évf., 21. szám, 41.p.

⁶⁸ 1939. 06. 30., XI. Évf., 26. szám, 48.p.

⁶⁹ Rádióélet, 1939. 07. 21., XI. Évf., 29. szám, 40.p.

⁷⁰ Rádióélet, 1939. 08. 18., XI. évf., 33. szám, 42.p., KFM 81.260.5.44. (kézirat)

⁷¹ Rádióélet, 1939. 10. 6., XI. Évf., 40. szám, 24.p.

⁷² Rádióélet, 1939. 10. 20., XI. Évf., 42. szám, 23.p.

⁷³ Rádióélet, 1939. 12. 15., XI. évf., 50. szám, 16.p., Magyar Rádió Műsordokumentum - tár.

⁷⁴ Rádióélet, 1940. 03. 01., XII. Évf., 8. szám, 19. p.

⁷⁵ Délibáb, 1940, XIV. évf., 12. szám, 44. p., Rádióélet, 1940. 03. 22., XII. Évf., 12. szám, 48. p. Ismétlés: 1940. június 18. Bp. I. 10. 20., Rádióélet, 06.07., XII. Évf., 23. szám, 18.p.

⁷⁶ Rádióélet, 1940. 04. 19., XII. Évf., 12. szám, 18.p.

⁷⁷ Rádióélet, 1940. 06. 28., XII. Évf., 26. szám, 18.p. Magyar Rádió Műsordokumentum - tár.

⁷⁸ Rádióélet, 1940. 08. 23., XII. Évf., 34. szám, 18. p.

- *Mindennapi evőeszközeink története* - 1940. szeptember 10. Bp. I. 10. 20.⁷⁹
- *Híres emberek halhatatlan szerelmei* (Horváth Barnáné álnéven - felolvasás) - 1940. október 8. Bp. I. 10. 20.⁸⁰
- *A Szózat költője. Vörösmarty születésének 140. évfordulója* (Horváth Barnáné álnéven - felolvasás) - 1940. november 30. Bp. I. 10. 20.⁸¹
- *Szent Cecília vértanúhalála* (Horváth Barnáné álnéven - felolvasás) - 1941. január 4. Bp. I. 10. 20.⁸²
- *Apróságok a nagy Duse életéből* (Horváth Barnáné álnéven - felolvasás) - 1941. március 8. Bp. I. 10. 20.⁸³
- *Pesti élet száz év előtt és ma* (felolvasás) - 1941. március 31. Bp. I. 10. 20.⁸⁴
- *Híres emberek szokásai* (Horváth Barnáné álnéven - felolvasás) - 1941. július 15. Bp. I. 10. 20.⁸⁵
- *Hogyan épült fel az újkor Bábeltornya* (Bertha Istvánné Szirmay-Kalos Margit - felolvasás) - 1941. július. 29. Bp. I. 10. 20.⁸⁶
- *Történelmi hűrű börtönök* - 1941. október 27. Bp. I. 10. 20.⁸⁷
- *A faodutól a felhőkarcolóig* (Horváth Barnáné álnéven - felolvasás) - 1941. november 22. Bp. I. 10. 20.⁸⁸
- *Híres párbajok és párbajhősök* (Horváth Barnáné álnéven)⁸⁹
- *Híres emberek megrögzött szokásai* (Horváth Barnáné álnéven)⁹⁰
- *Amitől a férfiak félnek*⁹¹
- *Jókai Erdélyben*⁹²
- *A bundaujj* - Komédia egy felvonásban két részben⁹³
- *Nagy emberek a humor tükrében*⁹⁴
- *Csínján az íróval...!* - Komédia egy felvonásban, négy képben⁹⁵
- *Toldi Miklós* - Daljáték-scenárium⁹⁶

⁷⁹ Rádióélet, 1940. 09. 06., XII. Évf., 36. szám, 20. p. - Ismétlés: 1940. november 23. Bp. I. 10. 20., Rádióélet, 1940.11.15., XII. Évf., 46. szám, 26. p.

⁸⁰ Rádióélet, 1940. 10. 04., XII. Évf., 40. szám, 18. p.

⁸¹ Rádióélet, 1940. 11. 22., XII. Évf., 47. szám, 27. p.

⁸² Rádióélet, 1940. 12. 27., XII. Évf., 52. szám, 27. p.

⁸³ Rádióélet, 1941. 02. 28. XIII. Évf., 9. szám, 27. p.

⁸⁴ Rádióélet, 1941. 03. 28. XIII. Évf., 13. szám, 17. p.

⁸⁵ Rádióélet, 1941. 07. 11., XIII. Évf., 28. szám, 22. p.

⁸⁶ Rádióélet, 1941. 07. 25., XIII. évf., 30. szám., 21. p.

⁸⁷ Rádióélet, 1941. 10. 24., XIII. évf., 43. szám, 20. p.

⁸⁸ Rádióélet, 1941. 11. 14., XIII. Évf., 46. szám, 29. p.

⁸⁹ KFM 81.260.5.41. (kézirat).

⁹⁰ KFM 81.260.5.43. (kézirat).

⁹¹ KFM 81.260.5.50. (kézirat).

⁹² KFM 81.260.5.54. (kézirat).

⁹³ KFM 81.260.5.56. (kézzel irt kézirat).

⁹⁴ KFM 81.260.5.51. (hiányos kézirat).

⁹⁵ KFM 81.260.5.46. (kézirat).

⁹⁶ KFM 260.5.47. (kézirat).

2. kép. Szirmay-Kalos Margit újságírói igazolványa (1930)

3. kép. Szirmay-Kalos Margit újságírói igazolványa (1937)

4. kép. Szirmay-Kalos Margit

IRODALOM

Derzsi-Szántó, 1973:

Dersi Tamás – Szántó Tibor: A magyar sajtó képeskönyve, Kossuth Kiadó, Budapest 1973

Gergely, 1975:

Gergely András: A Magyar Rádió megalakulása és első évei, in.: Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből 1925–1945, szerk.: Frank Tibor Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1975

Kazareczki, 2005:

Kazareczki Noémi: Bertha István zeneszerző-karnagy életútja, in: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, XXIX. Kötet, 2005, 87–105. p.

Kollega, 1996:

Kollega Tarsoly István (szerk.): Magyarország a XX. században, III. kötet: Kultúra, művészet, sport és szórakozás, Babits Kiadó, Szekszárd, 1996–2000

Romsics, 2000:

Romsics Iganác: Magyarország története a XX. században, Osiris Kiadó, Budapest, 2000

Sőtér, 1966:

Sőtér István (főszerk.): A magyar irodalom története VI. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966

Szirmay, 2005:

Szirmay Gábor: A Szirmai és a Szirmabesenyői Szirmay család története, Régi magyar családok 4., sorozatszerkesztő: Pozsonyi József, Debrecen, 2005

Szirmay, 2007:

Szirmay Gábor: Az ugocsi szirmai Szirmay család története, Régi Magyar családok 7., sorozatszerkesztő: Pozsonyi József, Debrecen, 2007

EGY KÉPÍRÓ A VARÁZSVÖLGYBŐL – GAÁL ISTVÁN ÉLETÚTJA

SHAH GABRIELLA

Ezt a címet a Shah Timorral közösen készítette, 2007-ben megjelent filmünkben kölcsönöztem. Az íráshoz 2005-ben kezdtem gyűjteni az anyagot, és akkor még nem gondoltam, hogy a tanulmány befejezése előtt már lezárta életműről kell beszélni. Gaál István ugyanis 2007. szeptember 25-én elhunyt. Fájdalmas volt ez a veszteség számunkra, hiszen a róla szóló portréfilm kapcsán két éven keresztül heti rendszerességgel találkoztunk. Kivételt csak azok az időszakok jelentettek, amikor ő külföldön rendezőkurzusokat tartott. A film készítését egészen végső fázisáig még láthatta, minden egyes lépését figyelemmel kísérhette, a bemutóján azonban már nem lehetett közöttünk. Emlékestté vált a filmbemutató.

Kit takar a címbeli „képíró”? Gaál Istvánt, a világhírű filmrendezőt, aki itt Nógrád megyében, Salgótarjánban született 1933. augusztus 25-én. Apai nagyapja bányász volt, anyai nagyapja kazánkovács a Rimamurány – Salgótarjáni Vasművek Részvénytársaságánál. A család az ún. Öreg-Józsefin élt, egészen addig, míg édesapját, id. Gaál Istvánt, a Hungária Elektromos Művek körzeti villanyszerelőjét át nem helyezték először rövid időre Szécsénybe, majd Pásztóra. Gaál István 2 éves volt, amikor családja az általa Varázsvölgynek nevezett Pásztóra költözött. 14 éves koráig élt itt, majd Szegedre került középiskolába. Ez a viszonylag rövid periódus, ez a 12 év meghatározó volt az életében. Később is sokat merített e vidékből.

Édesapja foglalkozása révén az akkor 6000 fős nagyközségnek, Pásztónak minden házába betehette a lábát. Így tulajdonképpen az akkori vidék társadalmi rétegeit is megismerhette, az egyszerű parasztoktól a volt nemesekig. Ahogy Gaál István fogalmazott, már ekkor „a szemével fényképezett”. Mindazt elraktározta, amit egy ilyen faluközösség nyújtani tudott számára, akár hangilag, akár történetileg, akár képileg, később pedig felhasználta a filmjeihez.

A másik meghatározó hely Salgótarján volt számára, ahol a nyarakat töltötte a nagy- szüleinél. Itt a munkásság életét ismerte meg, akik között igen nagy volt a bejáró dolgozók száma. „Salgótarjánban tudtam meg, mi az, hogy szervezett munkásság, szakszervezet, élőben láthattam a munkaadó és a munkát kereső ember közti hatalmas feszültséget”¹ – mondta Gaál István.

Salgótarjánban édesanyja hűgával töltött különösen sok időt, akiről nagyon sokat és szeretettel mesélt nekünk. Elmondta például, hogy ő vitte el először a Dolinkába, a haj-

¹ Részlet Gaál Istvánnal készült interjúból, 2006. május 22. (Az interjút készítette: Shah Timor)

dan még csodálatos pihenőparkba. Ott látta meg a meztelen gyökereket, amelyekből a 2001-ben elkészült, Bartók Béla életét bemutató *Gyökerek* című filmje központi szimbóluma lett. Ennek a Lidi nevű nagynénjének a férje az acélgyárban dolgozott, kiváló selym volt. 1944 januárjában ő is azok között a fiatalok között volt, akik Magyarország akkori legmagasabb csúcsára, a Horthy-csúcsra emléklapoktet akartak vinni, amikor a második bécsi döntés szerint Erdély egy része visszakerült az országhoz.

Gaál István már gyermekkorában megtanulta, hogy az önértékelés szempontjából a munka alapvető és lényeges az ember számára. A földiken dolgozó szomszédjának (Cseri bácsinak) hordta az ebédet, ministrálni járt Rajeczky Benjamin ciszter perjelhez, zenetudóshoz, aki szinte fogadott fiának tekintette, természet- és emberszemléletét is jelentősen meghatározta. Jó barátságuk később is megmaradt. Filmjeihez mindig kikérte Rajeczky Benjamin véleményét, sokszor a segítségét is. 1987-ben *Béni bácsi* címmel 62 perces portréfilmet készített róla. Gaál István életének másik meghatározó pásztói személyisége, Csohány Kálmán, a bátyja osztálytársa volt a pásztói elemi iskolában. Gaál István és Csohány Kálmán barátsága felnőttkorukban teljesedett ki igazán.

1947-ben édesapját ismét áthelyezték, ezúttal Szolnokra. A polgári iskola elvégzését követően, apja akaratának megfelelően, Szegedre ment a műszaki szakközépiskolába, bár humán érdeklődésű volt, és gimnáziumban szeretett volna továbbtanulni. Később azonban sokat emlegette, hogy a műszaki képzés, kiváltképp az ábrázoló geometria, nagy előnyt jelentett neki a filmek készítésekor, mert a felvételek során át tudta látni a különböző nézőpontokat. A szegedi középiskolában is volt egy meghatározó tanára, Salkovics tanár úr, akinek a nevét (Saliként) a *Sodrásban* című filmjében meg is öröklötte. Érettségi után visszament Szolnokra, hogy segítse a szüleit, és a Kultúrmérnök és Belvízrendezői Hivatalba került belvízrendező technikusként. „*Sosem ment kárba az időm, bármifajta szegletére vetett is a sors, én azt zokszó nélkül elfogadtam, sőt azt kerestem mindig belül, hogy milyenfajta hasznos tudok kihozni magamnak.*”²

1953-ban felvették a Színház- és Filmművészeti Főiskolára, ahol Keleti Márton osztályába került. Erről az időszokról megjegyezte: „*Én nem iskolapadból kerültem iskolapadba. Ez a két év munka belehelyezett engem az élet közepébe.*”³ Főiskolai felvétele után rengeteget olvasott. Könyvtári kóborlásai során botlott bele Epiktétosz bölcséleti könyvecskéjébe. Később, ennek alapján, egy másik kiemelkedő személy, Marcus Aurelius filozófiája is hatott rá. „*Attól a pillanattól kezdve nem egyszer, ha bármilyen bajba kerültem, én ezeket felütöttem, és mindig találtam benne valamiféle vigaszt.*”⁴

A főiskolás évek első lényeges pontja a *Pályamunkások* című filmetűd elkészítése. Ez volt az első ötlet az életében, amire azt mondta, ha ezt nem tudja megvalósítani, otthagya a főiskolát. Az 1956 előtt uralkodott szematikus ábrázolásmódból ugyanis teljes mértékben eleget lett. 1956. október 21-én odaadta tanárának, Keleti Mártonnak a *Pályamunkások* forgatókönyvét, amit Keleti azonnal kidobott a szemétkosárba. Mikor háromhavi felfüggesztés után, 1957-ben Keleti visszakerült a főiskolára, az első órán újra megkérdezte a diákoktól, hogy van-e valakinek forgatókönyve. Gaál újra a *Pályamunkásokat* nyújtotta be. Keleti ezúttal elfogadta, így elkezdődhetett a kisfilm forgatása, melyről azt írták, hogy az 1956 utáni európai avantgárd iskola első lépése volt a kísérleti filmezéshez. A *Pályamunkások* ötletét is a szülőföldtől kapta. Erre így emlékezett

² u.o.

³ u.o.

⁴ Oskó Judit: „.... az én váram” című műsorában hangzott el ez a mondat. (Magyar Televízió, 2003)

vissza: „Nyolcéves lehettem, amikor a Szurdokpüspöki felé eső őrháznál hallottam egy fantasztikus muzsikát, egy gyönyörű zörejt, ami az emlékezetemben később egy munkadallá nemesedett. Ez nem volt más, mint amikor krampácsolt négy ember. Vagyis a sínek talpfái alatt lévő kavicságyat zömltette, amit a vonat szétzilált, tehát veszélyes volt, különösen a kanyarban, hogy labilissá válik. Ezért feszesen kellett aláverni, hogy tartson. Emlékszem, bámultam ezt a négy embert, mert olyan ütemmel és olyan ritmussal dolgoztak, ami egyszerűen másodperccel lehetett volna mérhető, és emlékszem, amikor tátott szájjal néztem ezt a gyönyörű munkát, ami zárójelben szép munka kívülről, de ha csinálja az ember, a bányászat után az egyik legnehezebb munka. Ma már nincsen, mert gépek verik alá. S akkor az egyikük megállt – leállt az egész gyönyörűséges zene, s azt mondotta: – Na, beállsz, öcsi? – Be én, mondtam hetykén. Odamentem, és picikét a fejembe ütött a gondolat, hogy kissé elhamarkodott volt ez a jelentkezés, mert iszonyatosan nehéz volt ez a csákány. Hát mindegy. Elkezdte a vezér ütni. És én beléptem a dologba. Vertem alá. Körülbelül 20 másodpercig. Hát azt hittem, hogy leszakad már a kezem. Úgyhogy sajnálatos módon, az én hibámból leállt az egész. Nevettek rajtam, gondolhatjuk, de annak nagyon örültem, hogy megértették persze, egy ilyen kisgyerek örülhet, ha fel tudja emelni a csákányt. De megdicsértek, mert nem estem ki a ritmusból.

Ez a bizonyos pályamunka volt az, ami visszaköszönt a főiskolai éveim alatt. Amikor fotografálni mentem a Hűvösvölgybe, egyszer csak messziről hallok ugyanezt a csodálatos hangot, és ennek kapcsán aztán megcsináltam az első vázlatot.⁵

Sára Sándor volt a film operatőre. A főiskolán párhuzamos osztályba jártak, együtt készítették a vizsgafilmjeiket is. A *Pályamunkások* története mindössze annyi, hogy a munkások krampácsolnak, jön a vonat, félreállnak, elmegy a vonat, visszaállnak és dolgoznak tovább. Filmjében a fizikai munkát tette vizuális és akusztikus hatáselemmé, ritmusalkotó tényezővé. Négynegyedes zenei motívum, amelyben az első hangsúlyos, úgy ahogyan a munkadalok is segítik a munkát. Gaál István ennek a filmnek a készítésekor sajátította el a vágást, mindenfajta segítség nélkül. Ettől kezdve minden filmjét saját maga vágta. „Ez a film egy remekmű. Nemcsak mint mozgófénykép, hanem a kép és a hang összedolgozása.”⁶ A *Pályamunkások* egy szempillantás alatt karriert futott be, a bécsi Világifjúsági Találkozón megnyerte az első díjat, az Aranymedált, méghozzá Roman Polanski *Két ember egy szekrénnel* című műve előtt. Ennek a filmnek köszönhetően Gaál István az olasz–magyar kulturális vegyes bizottság javaslatára elnyerte az olasz filmfőiskola ösztöndíját, ami egy évre szólt, de kinti kérésre még egy évvel meghosszabbították. Rómában is lediplomázott.

A Centro Sperimentale di Cinematografián a vizsgafilmjéhez kapott 300 méter negatív anyagot és két forgatási napot. Ebből forgatta le a hétperces *Etude* című filmjét, amelyben az egyetlen színész szereplő füttyölte Dvorák *Újvilág szimfóniájának* a dallamát, mert zenekarra, jogdíjra már akkor sem tellett. „A film példája lett az alacsony költségvetésű filmkészítésnek a Via Tuscolanán lévő főiskolán, Gaál neve pedig évtizedekre ismert lett olasz filmes körökben.”⁷

Mikor Rómából hazatért, először a híradóhoz, majd a Dokumentumfilm Stúdióhoz került. Sára Sándorral elkészítették az első feketevonatos kisfilmet, az *Oda-visszát*, amely a fővárosi építkezésen dolgozó ingázó munkások világát mutatja be. Ez a film

⁵ Egy képiro a Varázsvölgyből – Gaál István életútja című filmben is szerepel ez a történet

⁶ Nemeskürty István – Egy képiro a Varázsvölgyből – Gaál István életútja c. filmből 2006–2007

⁷ Kincses Károly: Képességek, Kecskemét: Magyar Fotográfiai Múzeum, 2007

nagy felháborodást keltett hazai körökben, ám külföldön átütő sikere volt. Közös munkájuk volt az első cigányfilm Európában, a *Cigányok* is, amelyet Sára Sándor rendezett, Gaál István pedig fotografált és vágott. Két évig ezt sem engedték bemutatni külföldi fesztiválokon. Ezzel egy időben, 1962-ben elkészítették a *Sodrásban* előtanulmányát, a *Tisza – őszi vázlatokat*.

1963-ban Nemeskürty István létrehozta a IV. Stúdiót, a Budapest Stúdió jogelődjét. Olyan emberek tartoztak ide, mint Karall Luca, Mészáros Márta vagy Jancsó Miklós. Itt készítette el Gaál István a Stúdió, és egyben a saját első játékfilmjét, melynek forgatókönyve már évekkel korábban megfogalmazódott benne. 1956 telén, édesapja temetését követően, kísértelt a szolnoki Tisza hídra, és nézte a Tiszát. Eszébe jutott az a játék, amelyet itt játszottak: feszített lábfejjel lemerültek az 5–6 méter mély Tisza fenekére, felmarakoltak egy marék iszapot, majd mikor felértek, eldobták. Akit eltaláltak, legközelebb annak kellett lemerülnie. Édesapja pedig mindezt láthatta a part menti trafóházból. Ekkor arra gondolt, mi lett volna, ha valami baj történik valamelyikükkel! Ez volt a kiindulópontja a *Sodrásban* történetének, amely 1963-ban készült el. Ebben a tanulmányban központi szerepet szánok a *Sodrásban* elemzésének, hiszen ez a kimagasló alkotás a világon mindenhol páratlan elismerést aratott, és talán ez nőtt össze leginkább Gaál István nevével.

A *Sodrásban* alkotói csaknem mind fiatalok voltak: a rendező, író, vágó Gaál István, közvetlen munkatársaihoz, az írói asszisztens Gyöngyössy Imréhez és az operatőr Sára Sándorhoz hasonlóan nem sokkal e film készítése előtt fejezték be tanulmányaikat, a színészek többsége pedig még főiskolai hallgató volt: Drahota Andrea (Vadóc), Moór Mariann (Böbe), Csikos Sándor (Laci), Harkányi János (Gabi), Kozák András (Luja), Orbán Tibor (Zoli), Szersén Gyula (Karesz), Tóth Lajos (Berci). A rendező jó szeméről tanúskodik a nem színész szereplők kiválasztása is: Csohány Kálmán a szobrászt, Zsipi Istvánné pedig a vízbefűlt fiú nagyanyját alakította. 1963. július 11-én, amikor elfogadták a *Sodrásban* forgatókönyvét, Gaál István az alábbi levelet írta Csohány Kálmánnak: „Kétségtelen, hogy önéletrajzi írás is egyben a szó legszorosabb értelmében. A mellékelt könyvben minden figura több régi ismerős szintézise. Úgy hiszem, kicsit sikerült mindegyikhez egy darab önmagamot csatolnom, legyen az pozitív, vagy negatív jelű. Hogy a filmben szereplő szobrászt Kálmánnak keresztelhettem, az számomra megtisztelő. Hiszen Luja rengeteget köszönhet neki. Talán meglepődsz, ha mindezen felül kéréssel jövök. Kereken és egyszerűen azzal, hogy életem első filmjében személyesítsd is meg azt a személyiséget, aki annyira összeforrott Veled attól a pillanattól kezdve, mióta a figura a drámában fellépett. Én a gyökeremmel együtt atmoszférám is szeretném megmutatni, és ebben a megvilágításban a dolog jellege nem egy szerep eljátszása (amire azt hiszem, nem is vállalkoznál soha), hanem segítség Gaál Pistának.”⁸

A film története a következő: 18 éves fiatalokból álló társaság strandol a Tisza-parton. Élvezik az együtt töltött időt, hiszen pár nap múlva mindenki máshová kerül. Néhányan Budapestre főiskolára, egyetemre, mások pedig munkába állnak. Karesz a TF-re jelentkezett, de nem vették fel, Berci másodévből kibukott, most kereskedősegéd. Gabi biológusnak készül, de szép verseket is ír. Ezen a napon kapta meg az értesítést, hogy felvették az egyetemre. Laci, az orvosszülők gyermeke, elméleti fizikusnak készül, több díjat nyert az országos matematikai versenyen. Luja szobrász lesz. Rajtuk kívül a társasághoz tartozik még két lány: Vadóc és Böbe, illetve egy új fiú, Zoli, aki orvostanhallga-

⁸ A levél Csohány Kálmánné tulajdonában van.

tó. Játsszanak, bolondoznak az Aranyparton, és iszapot dobálnak a vízben. A Tiszában való fürdőzés jelenete a néző számára egy kissé drámai, felmerül bennünk, hogy valami bizonyára történni fog. De amikor a fiatalok kijönnek a vízből és folytatódik a bolondozás, a film nézőjét ismét áthatja a fiatalok derűje. Az amatőr fényképész Zoli fotót akar készíteni a csoportról. Összeállnak, és ekkor Vadóc észreveszi, hogy Gabi hiányzik. Elkezdik a keresést. A háttérben szóló rádióból következtethetően déltől egészen estig keresik az eltűnt fiút, de a parton csak a ruháját találják meg. A rendőrségre mennek, és motorcsónakkal folytatódik a keresés. A fiatalok Királyéknál gyűlnek össze. Itt egy különös családi jelenetnek lehetünk tanúi. Laci édesanyja nem ér rá a fiával és annak kétségbeesésével foglalkozni, csak félvállról, a másik szobából kiáltja át (nem is látjuk őt), hogy útközben hallotta, valaki belefulladt a Tiszába. Ugyanez az oda nem figyelés játszódik le másnap, amikor Laci hiába szeretne az esetről beszélni az ugyancsak nagyon elfoglalt édesapjával. Ekkor az anyjához fordul, és azt kérdezi: „– Anya, mondd, mit szívtál volna, ha én fulladok bele a Tiszába? „Édesanyja azzal hárítja el gyorsan a kérdés mély tartalmát: „– Ugyan, fiacskám, mi jut eszedbe? Okos fiú vagy, te nem csinálsz ostobaságot.” És már rohan tovább. Velük ellentétesen viselkedik Luja édesanyja, aki már a film elején feltűnik gondoskodásával, mielőtt még kimennének a Tiszához. Amint meghallja, milyen szerencsétlenség történt Gabival, fut a fiához és szeretettel átöleli őt, majd a film végén, a búcsúzáskor még három almát is a zsebébe rak az útra, és anyai táncsokkal látja el Budapestre induló fiát.

A fiukat és a lányokat barátjuk tragédiája önvizsgálatra kényszeríti: kié a felelősség, hogyan viszonyulnak egymáshoz és a világhoz. Ennek terhe érleli őket felnőtte, s megváltoznak a kapcsolataik is. Vannak köztük, akik szembenéznek lelkiismeretükkel, mások kitérnek előle. Böbe például Kareszt és Vadócot („a satnya kis békát”) okolja a történetek miatt. Kareszt azért, mert „mindig az izmait mutogatta, meg a deltáit”, Vadócot pedig azért, mert csak játszott Gabi érzelmeivel. Berci jó kis kalandként meséli el a boltban a történeteket. Laci rideg racionalitásba temetkezik, így fogalmaz: „A rettenetes az, hogy valaki egyszer csak volt. Nem létezik többé. Nincsen. Megszűnik személyiség lenni. Fiziológiailag egyszerű a magyarázat: vérkeringés, légzés, anyagcsere, stb. De itt van például a felelősség kérdése. Nekünk valamiféle közösségnek kellett lennünk, különben mért éppen mi heten voltunk együtt? Bárhogy is nézem, a személyes etika kérdése továbbra is fennáll. Egzisztál.” Érzelemmentesen közelíti meg az esetet, mintha nem is a barátjával történt volna mindez. Luja felcsattan ezekre az érzéketlen mondatokra: „– Már megint számtanpéldát fejtesz. És én utálok a magyarázataidat, ahogy az eredmény felett fölünyesen mosolyogsz, ahogy mindentudóan továbbállsz... Ebben a párbeszédben benne van a racionális és a humán gondolkodásmód különbsége. Legfőképpen Laci mondatában érződik, amikor a művészetet lebecsülve azt mondja Lujának: „– Látom, ideges vagy. Gyűrjál talán egy almát vagy egy körtét. Van itt elég agyag.” Vagy amikor egy harmadik osztályos számtanpéldáról beszélnek, amit csak Laci és Gabi tudott megoldani, Luja pedig úgy nézte a számsorokat, mint egy képet, és csak azt látta meg benne, hogy Gabié szebb volt. Ugyanez a motívum jelenik meg a film végén, amikor Luját, Lacit és Zolit Laci édesapja viszi autóval Budapestre, és Zoli orvostanhallgatóként kiváló társalgási témát talál Gabi haláláról Laci orvos édesapjával. Luja Kálmán, a szobrász műtermében amiatt aggódik, hogy elfelejtette Gabit. Már megpróbálta lerajzolni, de nem ment. Eddig minden könnyen ment neki, olyan egyszerű volt lerajzolni egy cserepet, emlékezetből azonban semmi nem megy. Kálmán ekkor felhívja Luja figyelmét ar-

ra, hogy alkotni csak emlékezetből lehet. Luja most még csak másol, és a főiskolán is csak másolni fog.⁹

A harmadik nap a tudatos vállalás napja. A tetemrehívásnál mindenki megjelenik, mindenki vállalja a felelősséget.

A *Sodrásban* siratója zenei szempontból a film egyik kulcsjelenete. Szövegét Gaál István írta, a Rajeczky Benjamin által gyűjtött siratók alapján. A zenei hatást Mezey Mária csodálatos hangja tovább fokozza.

Gaál István jártassága a művészettörténetben már ebben a filmben is megmutatkozik.

Laci szobájának falára például Paul Klee képeinek vagy Henry Moore szobrainak bekeretezett reprodukciói vannak kitéve, még a kaktuszok formája is Moore szobraira emlékeztetnek. A szobrászműterem ablakán túli látvány a Limbourg fivérek *Berry herceg hóraskönyve* június havának aratási jelenetét idézi. Az 1960-as években a zsdanovi művészetfilozófia uralkodott, és igazán merész lépésnek számított Henry Moore és Paul Klee alkotásait beilleszteni a filmbe.

Sodrásban – Csohány Kálmánnal és Kozák Andrással

A *Sodrásban* három nap alatt játszódó történetének egyes jelenei külön-külön is elemzésre méltó-

ak, mégis inkább azokra a lelki folyamatokra kell helyezni a hangsúlyt, ki hogyan éli át és dolgozza fel a társaságból barátjuk elvesztését. „A *Sodrásbannal* azt próbáltam bizonyítani, hogy az egyedek minősége szabja meg a közösség minőségét, vagyis hibás az az elképzelés, amely egyfajta külső ideológia segédletével, alkalmasint terror révén igyekszik a maga képére formálni az embert. Hosszú időn keresztül minket ott vertek át a palánkon, azt próbálták belénk sulykolni, hogy a mi egyéni morálunk azonos a hatalom moráljával. Ami nem igaz. Nagyon lényeges, hogy a '60-as évek elején szinte minden filmünk ebből az oppozíciós szemszögből készült. És volt hátországunk, magunk mögött érezhetjük a fiatal értelmiség színe-javát, orvosokat, mérnököket, bölcsészeket, a társzművészetek képviselőit. Ez a háttér néhány év múlva sajnos repedezni s lazulni kezdett.”¹⁰

A tökéletesen megkomponált képeken és a remekül kiválasztott zenén túl a film nagysága abban rejlik, hogy teljesen bevonja a történetbe a nézőt, aki szinte benne él. Bennünk is lelkiismeret-furdalás ébred, csakúgy, mint a fiatalokban, nekünk sem tűnik fel, hogy hiányzik valaki. Gabiról szinte azt sem tudjuk, ki volt, még az arcvonásaira sem emlékszünk. Ki gondolta volna, hogy figyelni kell rá, mert soha többé nem kerül a szemünk elé, hogy tragikai vétséget követünk el, ha egymással szemben közönyösek vagyunk.

⁹ Azért szép ez a jelenet a *Sodrásban* című filmben, mert valójában Csohány Kálmánnak a Képzőművészeti Főiskolán megengedték, hogy hátat fordítson a modellnek, mert ő csak így volt képes lerajzolni a modellt.

Gaál István a vágója is volt a filmnek. A vágásról így nyilatkozott: „... a vágás problémájával együtt kell élni, együtt kell aludni (...) Itt van például Gabinak az eltűnése. Mit akartam itt? Azt, hogy a nézőt lelkiismeret-furdalásra kényszerítsem, mégpedig azáltal, hogy az elejétől kezdve látja a fiatalok vidám kis csoportját, akik mókások, kedvesek, majd hirtelen beáll a halál, és nem tudja (mármint a néző), hogy melyikük tűnt el a vízben, pedig mindegyikük ott hancúrozott a szeme előtt. (Tehát nem árultam, nem árulhattam el, ki lesz az, aki majd eltűnik). Ugyanakkor, ha valaki már tudatosan, ezt keresve nézné meg a Sodrásbant, akkor megtapasztalná, hogy a keresett-elfelejtett arc az expozíciótól kezdve, míg el nem tűnik, tizenegyszer (!!) bukkant fel a filmben. Tehát tizenegyszer vágtam be a filmbe ezt a figurát – s csak ennek a vágása tartott három napig. Időről időre mindig új emberekkel néztem meg a filmet, s kérdezgettem: emlékszik-e az eltűnt fiúra? S amikor már két ember azt mondta, hogy nem emlékszik, akkor már éreztem, hogy nyert ügyem van. Talán ez is magyarázza, hogy miért nem tudtam a vágói munkát másra bízni.”¹¹

Amikor kezembe vehettem a Sodrásban forgatókönyvét, Gaál István példányában Huszárik Zoltán rajza mellett egy Alfred Tennyson idézet is állt. „Része lettem mindannak, ami ért/ de minden tapasztalás látókörén túl/ott tündöklük a be nem járt világ/ s szegélye úgy fut, ahogy üldözöm.” A kérdésemre, hogy talán akkoriban ez volt az ars poétikája, Gaál István így felelt: „Húszéves voltam, amikor ezt olvastam, harminc, amikor ebbe a forgatókönyvbe beírtam, és még a mai napig is ez a hitvallásom!”

1963 december végén elkészült a Sodrásban. Akkoriban járt Magyarországon Henri Langlois, a párizsi filmarchívum alapítója és igazgatója, és „még meleg volt a kópia”, amikor kivitte Franciaországba, ahol a film világpremierje volt. A film osztatlan elismerést kapott. Később, 1965-ben Karlovy Varyban a Fesztivál fődíját, a Pesarói Filmfesztiválon a fiatal kritikusok díját, illetve a Magyar Filmkritikusoktól a legjobb rendezés és a legjobb operatőr díját vihette el a Sodrásban.

Ugyancsak 1965-ben a *Sight and Sound* angol szakfolyóirat értékelte az előző év legjelentősebb filmjeit. Nyolc jeles kritikus huszonhét filmet tartott kiválónak, sorrendben Luis Buñuel: *Egy szobalány naplója*, Pier Paolo Pasolini: *Máté evangéliuma*, Milos Forman: *Fekete Péter*, Joseph Losey: *A királyért* és a hazáért, és ötödikként Gaál István: *Sodrásban* című filmjét.¹² A *Filmcritica* című olasz szaklap is a világ tíz legjobb filmjei közé sorolta a Sodrásbant, olyan nevek között, mint Truffaut, Godard, Kazan, Dreyer, Pasolini, stb. Pasolini külön cikket írt, melyben Buñuel és Gaál filmjét a világ legjobb filmjei közé helyezi.¹³

Kőhalmi Ferenc, a Művelődési Minisztérium Filmfőigazgatóságának egykori vezetője nagyon fontos dolgot emel ki Shah Timor filmjében a Sodrásbannal kapcsolatban: „Döbbenet olvastam olyan tanulmányokat és megjegyzéseket, hogyan kapcsolódik, kötődik ez a film, vagy hogyan fejezi ki azokat a hatásokat, amelyeket a később létrejött,

¹⁰ Pörös Géza: *Gazdag pillanatok, Beszélgetés Gaál Istvánnal*, Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Videótára, 1993

¹¹ Részlet a Gaál Istvánnal készült interjúból, 2006. május 22-én.

¹² Nemeskürty István beszélt erről a vele készített interjúban, melyet Shah Timor készített 2006. október 9-én

¹³ Nemeskürty István: *Előszó Gaál István filmtárlatához* In: Gaál István; *Műcsarnok*, 1990; p. 3.

egyébként rendkívül nagy értékű és nagyon híres francia újhullám hozott létre. Mert ez a film előbb született!”¹⁴

1965-en elkészítette a *Zöldár* című filmjét, mely az ötvenes évek atrocitásait mutatja be az emberek szemszögéből. Az ötvenes évek elején Ostoros Marci szegényparaszti családból felkerül a budapesti bölcsészkarra. Az ottani vad politikai csatákat régi ismerőse, Ács Laci DISZ-titkár vezeti, többek között Marci szerelme, Bori ellen is. Marci nem képes egyértelműen kiállni a lány mellett, ezért szakítanak. Amikor Lacit letartóztatják, Marci megpróbál segíteni barátja bizalmatlan feleségének. Felkéri, hogy legyen DISZ-titkár, de nem vállalja. Mamóka pesti útja, majd a hazalátogatás szülőfalujába döbbsenti rá Marcit, mennyire eltávolodott a családjától, a hagyományaitól. A *Zöldár* nagy részét a Cserhátban, Hollókőről nem messze vették fel.

1967-ben rendezte harmadik játékfilmjét a *Keresztelő*, Latinovits Zoltán főszereplésével. Egy falusi keresztelőn Gócza Menyhért találkozik a sógorával, Fodor Andrásval. A szertartás után felelevenítik életútjukat, kiderül, hogy Gócza, aki sikeres szobrász volt, feladta álmait, míg az iskolaigazgató Fodor, akinek éveket kellett börtönben töltenie, mégis hű maradt egykori elveihez. Felszakadnak a sebeik, kiderül, hogy mindketten kudarcként élik meg az életüket.

Gaál István hatvanas években készült játékfilmjeit a hazai filmkritika trilógiaként emlegeti. Gaál ez ellen nem tiltakozott, bár nem így készítette. A *Sodrásban - Zöldár - Keresztelő* triót egymás laza folytatásának is fel lehet fogni. Míg az elsőben érettségi után - egyetem előtt álló fiatalok a főhősök, addig a másodikban egyetemisták, a harmadikban pedig érett felnőttek gazdag, feldolgozandó múlttal. Igaz, hogy a három mű három különböző korszakban játszódik (a *Sodrásban* a hatvanas évek elején, a *Zöldár* 1950–51-ben, a *Keresztelő* a hatvanas évek végén), de a hősök életútjuk különböző szakaszaiban járnak, így fejlődésük egymást követő sorrendbe állítható. „*Luják tulajdonképpen még az ártatlanság korában élnek; társuk elvesztése az első komolyabb próbatétel az életükben, amivel szembe kell nézniük. Ostoros Marci már tisztában van néhány dologgal, ám az átpolitizált egyetemi légkörben, a legvadabb sztálinizmus korában még sokkal súlyosabbakkal kell szembesülnie. Menyusnak és Andrásnak - akiknek a második világháborún és 1956-on kezdve sok mindenben kellett már átmenniük - számvetést kell készíteniük (ha nem is a legvégsőt).*”¹⁵

1970-ben lett kész Mészöly Miklós kisregényéből a *Magasiskola* című 80 perces film. A története a következő: egy fiatalember érkezik az elszigetelt solymásztelepre, melyet a fanatikus Lilik (Bánffy György) vezet. A telepen él Lilikkel a valaha szobrászatot tanult Teréz (Meszléry Judit), aki feladta álmait, és kiszolgálja a solymászokat. A Fiú beleszeret Terézbe, a nő azonban nem képes kilépni ebből a közegből. Kezdetben a Fiúnak (Ivan Andonov) tetszik a telep, és a sólymok szépsége is lenyűgözi, de Lilik viselkedése, a lelki terror, mellyel az emberek felett uralkodik, visszaszítja. Ezért összecsomagol és elhagyja a solymásztelepet. A filmet Apajpusztán forgatták. Gaál István már a forgatás előtt elhatározta, hogy a horizont lesz a döntő elem a filmben. A koncepciója az volt, hogy a film elején, amikor még azt hisszük, szabadság van, akkor nagy, magas horizontot látunk. Ahogy azonban fokozatosan kiderül, hogy kalitkában élünk, egyre fogy, egyre szűkebb lesz a horizont. A film a Cannes-i Nemzetközi Filmfesztivál zsűri díját, a

¹⁴ Shah Timor: Egy képiro a Varázsvölgyből - Gaál István életútja című filmből, 2006–2007

¹⁵ Vajda Judit: Gaál István-portré In: www.filmortenet.hu

Chicagói Nemzetközi Filmfesztivál Ezüst Hugó-díját, és az Adelaide-i Nemzetközi Filmfesztivál Ezüst Dél-Keresztje díját nyerte. A római vetítést követően Michelangelo Antonioni rendkívüli elismeréssel szólt a filmről.

A *Holt vidék* (1971) a *Sodrásban* mellett Gaál azon műve, melyben a rendező a természeti tájat és a tárgyi környezetet a legsokatmondóbban használja. A kis baranyai falu teljesen elnéptelenedik, csak a Kántor család marad ott. A férj, Anti (Ferenczy István) egész nap távol van otthonról, a fakitermelésen dolgozik. A kisfiukat, Andrist is fölveszik a városi kollégiumba, így Juli (Töröcsik Mari) teljesen egyedül marad az üres faluban, és depresszióba esik. A falu is Juli elidegenedtségének szimbólumává válik. „*A nő lelkiállapotáról, kilátástalan helyzetéről konkrét kijelentései és hisztérikus kitörései mellett a pusztulás vágóképei (lyukas, penészes falak, omladozó tégladarabok, poros, kiürült terek) és monotonul ismétlődő képsorok árulkodnak. Ugyanígy szimbolikusak azok a képek, melyekben a bekeretezett (például tükörben vagy ajtókeretben látható) hősök szinte mozdulatlan állóképpé merevednek, és a vidékhez hasonlóan holttá válnak.*”¹⁶ A Holt vidékkel Töröcsik Mari elnyeri a Karlovy Vary Nemzetközi Filmfesztivál legjobb női alakítás díját, valamint a Filmklubok Nemzetközi Szövetségének Don Quijote-díját. 1974-ben Milánóban Arany Pecséttel díjazzák, Biarritzban pedig megkapja az Ippocampe de Plomb díját.

Gaál István 1977-ben elkészült *Legato* című filmje ismét a felnőtt(ebb)é, érettebbé válás történetéről szól. Olyan kiváló színészek szerepelnek benne, mint Tolnay Klári és Dajka Margit. Ez film is nyert nemzetközi díjat, mégpedig a Taorminai Nemzetközi Filmfesztivál zsűri különdíját.

Látható, hogy Gaál István pályafutása során a filmjei külföldön nagyobb és kedvezőbb visszhangot keltettek, mint hazánkban. Egy interjúban, éppen erre hivatkozva, a riporter megkérdezte Gaál Istvánt, nem jutott-e eszébe, hogy elhagyja az országot. Erre ő azt felelte: „*Magyarországon élek, magyarul beszélek, úgy álmodok, úgy gondolkodom vagy vetek különböző mondatokat papírra, vagy pedig képeket rakok egymás mellé, és ennek az összefűzését is magyarul végzem el, ez annyira természetes, ahogy a víz folyik a medrében. Engem így is tartanak számon. Akkor is, ha díjat kapok. Akkor én nem a magam számára nyerem ezt a díjat, hanem ennek a közösségnek, melynek tagja vagyok.*”¹⁷

1978-ban Gaál Istvánt meghívták a római filmfőiskolára tanítani. Később, 1993-ban és az azt követő három évben ugyanilyen meghívást kapott az indiai Púnába. Ennek előzménye az volt, hogy 1984-ben az Új Delhi-i Fesztivál zsűritagjaként megismerkedett az akkori filmfőiskolások nagy részével, akik meghívták egy rövid előadásra a púnai filmfőiskolára. A következő évben a másodéves rendezőhallgatók kérésére hívta meg a rektor egy workshopra, rendezői kurzusra, ahol közösen készítettek egy félórás filmet. Minden egyes lépést, a felvételtől a vágásig a diákok saját maguk készítették, saját bőrükön tanulták meg a szakmát.

„*Az itáliai és indiai tanítványaimnak mindig elmesélem, hogy amikor az Arriflex felvételgépet kazettát töltöttünk, a filmtekercsek kerületének mértéke az öklünk volt. Emberi mértékegység, mint a hüvelyk, a könyök vagy láb. Egy ököl. S a kaput, amely a filmkockát a keretre szorította, hogy a kép az optikán keresztül élesen képződhesse, mielőtt a filmszalag perforációját továbbító greifer csapjába illesztettük volna, megkentük. A*

¹⁶ U.O.

¹⁷ Mit ér az ember, ha filmrendező – Pax TV, 2004.

zsírt pedig ornyergünk völgyéből vettük a mutatoujjunk bögyével. Emberi kenőanyag volt.”¹⁸

Világszerte retrospektív vetítéseket tartanak filmjeiből, Párizsban, La Rochellben, az indiai Bangaloréban, az olaszországi San Remóban, Varsóban, Triesztben, Kijevben, Toulouse-ban, Lausanne-ban, Genfben, Brüsszelben, Lisszabonban, Kairóban, és még rengeteg helyen Rómából való hazatérése után, 1980-ban forgatja a *Cserepek* című filmjét. Még 1976-ban megfilmesítette a televízió számára Gorkij *Naponta két vonat* és *Cselkas (Vámhatár)* című műveit. Ezt követően a nyolcvanas években már a televízió számára készített filmeket, például a *Haláltáncot* vagy az *Isten teremtményeit*, mely Szabó István novelláját dolgozza fel. Ez a mű a Prágai Nemzetközi Filmszemlén megkapta a legjobb rendezés, idehaza pedig a kritikusok díját. Ennek hatására megcsinálhatta Ibsen *Peer Gynt*jét. Bár a kötött szöveg nem nyújtott sok művészi szabadságot, mégis csodálatos képekben és kiváló művészi alakításokban gazdag filmet rendezett Gaál István, mely 1988-ban készült el.

Gaál István utolsó lakásának nappalijában a falak és a polcok telis tele voltak olyan tárgyakkal és képekkel, melyek valamilyen módon kapcsolódtak egy-egy filmjéhez. Ilyen volt például Csohány Kálmán grafikája, a Gaál István filmje ihlette *Holt vidék*, a *Sodrásban* plakátja, a két ökör húzta kis szekér, rajta egy zongorával (ez a Bartók Béla életéről szóló *Gyökerek* egyik jelenetében látható), vagy a sziklakatonák álarca az *Orfeusz és Eurydikéből*.

Az *Orfeusz és Eurydiké* megfilmesítésének vágya már a római filmfőiskolás éveiben megfogalmazódott. Egy koncerten hallotta a *Che farò senza Eurydicé*t, mely komoly hatást gyakorolt rá. Erre az élményre a Zalán Vince által szerkesztett könyvben így emlékszik vissza: „...megmozgatta, megpörgette a fantáziámat is, vajon milyen lehet, ha lemegyünk az alvilágba, milyen üregeket láthatunk, és így tovább. Ez az élmény sokáig elraktározódott bennem.”¹⁹ (Egyébként már a *Cserepek*ben is felhangzik Glucktól A boldog lelkek tánca.)

Évekkel később, 1985-ben sikerült megvalósítania ezt a filmet. „Nem operafilmet akartam csinálni, hanem fel akartam használni ezt az operát egy bennem régóta létező mondandó megfogalmazására.”²⁰ A film mottójának ezt választotta: „Az élet elemész, a halál tartósít.” Csodálatosan szép, megható film született, melyről azonban néhány hazai kritikusnak mégis lesújtó véleménye volt, szemben a kimagasló külföldi elismerésekkel.

Az eredeti ógörög mítoszból készült operafilmben Orfeusz (Téry Sándor, énekhangja: Miller Lajos) a művészet erejével legyőzi Hádészt, az alvilág istenének hatalmát, ám emberi gyarlósága fölött nem tud uralkodni. Ámor (Sebestyén Ákos, énekhangja: Kincses Veronika) szíve megesik Orfeuszon, amint halott szerelmét siratja, és megengedi neki, hogy visszahozza kedvesét az alvilágból, ha közben egy pillanatra sem néz rá. Orfeusz lantjátékával elhárít az útjából minden akadályt, és életre kelti Eurydikét (Eszenyi Enikő, énekhangja: Maddalena Bonifacio), majd elindulnak visszafelé. Eurydikében azonban kétségek támadnak, mért nem néz rá az ura. Áriájában megzsarolja őt, Orfeusz nem tud ellenállni, rápillant, és a nő árnya lassan elvész. Orfeusz éveken át hiába

¹⁸ Interjú Gaál Istvánnal, 2007. április 14. (Shah Timor filmjéhez)

¹⁹ Zalán Vince: Gaál István krónikája Bp: Osiris, 2000; 233. p.

²⁰ u.o. 242. p.

bolyong és kérleli az isteneket, nem adnak neki másik esélyt. Öregségére visszatér a ten-gerhez, ahol eltemette Eurydikét.

Gaál István e műve is tele van szimbolikus formákkal (kör, spirál, hullámmozgás) és szimbolikus alakokkal (életmadár, sziklakatonák, életfa – melynek törzsét körös-körül egykori élők immár kopott domborzatú arca borítja). Ennek a műnek az alapja Christoph Willibald Gluck 1762-es operája. Gaál István azonban az eredeti operához képest négy változtatást végzett el. Az első, hogy Eurydiké arcát a reinkarnáció után látjuk először. Ettől kezdve végig fiatal és szép marad. Amikor Orfeusz elköveti a drámai vét-séget, vagyis megfordul, hirtelen megöszik. E pillanattól kezdve vonásait megjelöli a fájdalom és az idő. Ebből következik, hogy a főhős filmes megjelenítésének a bariton hangfekvés lesz a megfelelő, szemben az opera bécsi verziójával, ahol kasztrált énekes hangja csendül fel. A legnagyobb eltérés az, hogy a filmben nincs happy end, vagyis az eredeti görög mítosz szerint Orfeusz nem kapja vissza Eurydikét, hiszen nem tartotta magát az egyezéshez. A negyedik változtatás Ámor alakjával kapcsolatos: Ámor a film-ben a két főszereplővel egyenrangú fontosságú szereplő.²¹

Mint Gaál István oly sok filmjében (pl.: *Örökségünk – 500 éves a magyar könyvnyom-tatás*, *Gyökerek* vagy akár a városfilmjeiben, *A rendhagyó párizsi leltárban* vagy a *Római szonátában*) olyan képi elemeket használ fel, amelyek bizonyos alapvető műveltséget feltételeznek a néző részéről, ezekkel válnak ugyanis teljesen érthetővé az alkotásai. A zene, mint az eddigiekben is láthattuk, rendkívül fontos szinte minden filmjében.

„Hatvannégy éves voltam, amikor elkezdtem a Bartók filmet, minekutána Várbíró Ju-dit kilenc esztendeig várt rám. Mert először nem akartam elvállalni. Nem önteltségből, hanem épp azért, mert én annyira tisztetem Bartókot és az ő muzsikáját, hogy úgy érez-tem, hogy jövök én ahhoz, hogy én erről az emberről csináljak egy ilyen volumenű filmet. Mert egy hatperces kis etűdöt születésének a 100. évfordulójára készítettem, aminek örül-tem is, hogy ezt megcsináltam. De egy biztos, mivel Bartók összes művét nekem többször meg kellett hallgatnom, nyilván be lett építve negyvennyolc részlet az egész életútján ke-resztül, megváltoztatta a világszemléletemet – hatvannégy éves koromban.”²²

A háromrészes *Gyökerek* című filmben Bartók Béla életét, emberi és zeneszerzői fej-lődésének különböző szakaszait kísérik végig. A film készítői (Gaál István filmrende-ző, Várbíró Judit, a Magyar Televízió Zenei Osztályának vezetője és Dr. Kovács Sándor zenetörténész) minden helyet felkerestek – Magyarországon, Romániában, Szlovákiá-ban, Svájcban, Amerikában –, ahol Bartók megfordult, élt, fellépett, emléktáblája talál-ható. Amerikában például jártak az elkorhadt faházban, ahol kétszer is nyaralt, s a kór-házban, ahol meghalt. Romániában abban a faluban forgattak, ahol a Cantata profaná-nak a nagy impulzusa született, ahol Bartók lejegyezte és felvette ezt a kolindát. Bartók a filmben a levelezéséből és önéletrajzából válogatott részletek segítségével, egyes szám első személyben szólal meg Szakácsi Sándor hangján. Nemcsak Bartók életének állomá-saiba, gondolatiba, érzéseibe kapunk betekintést, hanem a Gaál István által gyönyörű-en összeválogatott és felfűzött képek és korabeli felvételek révén egy egész korszakba. Olyan csodálatos képekkel, mint a film legelején megjelenő a kenyérdagasztás vagy a zongorát húzó ökrösszekér („*Felvittem ökrösszekérrel egy zongorát Gerlicepusztára*” – Bartók leveleiből) Gaál István jóval több mindent el tud mondani, mint sok-sok mondat-tal. Mint már korábban említettem, a film központi szimbólumát Salgótarjánban, a

²¹ Gaál István saját jegyzetei alapján

²² Shah Timor: Egy képiro a Varázsvölgyből – Gaál István életútja című filmből, 2006–2007

Dolinkában találta meg, de Salgótarjánban történt a medvetáncoltatás jelenetének felvétele is.

„Ne röstelkedjünk a dicsérlettel: nagy művet alkotott Gaál István, mely mű nemcsak a hazai, hanem az egyetemes filmművészetben is új törekvést jelent, mert elvetette a kényelmes és megszokott formákat, életregényes, játé

tképfilmes halhatatlansággá nem akarta sekélyesíteni Bartók életét, de a kortársak elfogult, sok pontatlanságot, önműoszt teremtő vallomásainak dokumentumaival se akart élni. Okkal, mert akkor részgazságok, túlzások, pontatlanságok árjában eltűnik a legfontosabb: Bartók Béla pokoljáró és kristályosan tiszta élete”²³ – írja Ablonczy László Gaál filmjéről. 2006-ban a Gyökerek Aranylemez lett. Emellett 2006-ban a Diapason francia zenei szaklap díját, az Arany Hangvillát is megkapta.

A magyaron kívül azonban a nemzetközi közönség is máig szereti: 2006. májusában Velencében vetítettek retrospektív programot munkáiból válogatva, előtte februárban a genfi CAC Voltaire filmművészeti központ mutatott be vetítéssorozatot filmjeiből. 2006 nyarán felkérték, hogy a lisszaboni operában állítsa színpadra Verdi Macbethjét. 2007 májusában Velencében tartott háromhetes intenzív rendezői kurzust. 2008 januárjában Triestben a Közép-Európa és az Alpok-Adria térség filmművészetének seregszemléjén fotókiállításra nyílt és retrospektív vetítéssorozat volt filmjeiből. A *Radici - il cinema di Istvan Gaál (Gyökerek - Gaál István filmművészete)* című kiemelt programban nagyszámú érdeklődő közönség Gaál István valamennyi játékfilmjét, legfontosabb televíziós munkáit és rövidfilmjeit, összesen 19 alkotást tekinthetett meg.

Volt egy megvalósulatlan filmterve *Pokoljárás* címmel, mely az 1300-as években Anjou Nagy Lajos király idején játszódik, de fájó, hogy befejezetlen maradt az elmúlt évben Velencében forgatott filmje is.

Nemcsak filmjeit, munkásságát is számos alkalommal ismerték el díjakkal. 1969-ben Balázs Béla-díjjal tüntették ki, 1981-ben érdemes művész lett, 1991-ben Kossuth-díjat kapott, 1999-ben megkapta a Magyar Filmszemle életműdíját. 2005-ben elnyerte a Magyar Mozgóképi Mestere címet, és szerepelt a 2007. évben a magyar színház- és filmművészet kategóriájának Prima-díjasai között. Mindezek ellenére ő mindvégig rendkívül szerény emberként élt, akinek az egyszerű emberek barátsága volt a legfontosabb.

Egész életében fontos volt számára a szülőföldjéhez fűződő viszony is. Gyakran és szívesen jött Nógrádba: Salgótarjánban meglátogatta a dolinkai gyökereket, Pásztón előadást tartott fiataloknak, vagy csupán pihenni jött Kozárdra. „Ha azt mondom, hogy Nógrád, akkor az nekem a hazám, nekem az a fajta településem, hogy úgy mondjam, ahol szívesen tanyázok. Szívesen jövök ide és itt is pihenek, mert teljesen kikapcsol ez a vidék. A táj jellege olyan, hogy minden egyes lépésnél, bárhová megyek, egy új művészi szempontot villant fel”²⁴ – mondta. Nem nosztalgizni jött haza, hiszen itt mindig otthon érezte magát.

²³ Ablonczy László: Gyökerek; In: www.internetto.sopron.hu/article_plain.php?id=3598

²⁴ Shah Timor: Egy képiro a Varázsvölgyből – Gaál István életútja című filmből, 2006–2007
Külön köszönetemet fejezem ki Pintér Juditnak az önzetlen segítségéért.

Az évek alatt majdnem minden beszélgetésünkben szóba került a Mátra, melyet oly nagyon szeretett. Ahogy fogalmazott, személyiség volt számára ez a hegy, nem ásványtömeg. „Gyermekkoromban, ha baj volt, a Mátrához fordultam, mert számomra védőfal volt, biztos támasz. S mindig úgy hittem, ha hátamat nekivetem, úgy engem emberfia le nem bír.” Legszébben 2007. április 26-án, a Pásztó várossá nyilvánításának 600. évfordulója alkalmából tartott ünnepségen beszélt a Mátráról, mely minden évszakban más látványt kínál. „Rágégt a retinámra ez a látvány, s vittem magammal akkor is, mikor innen elkerültem. Több távoli földrészén látott hegyvidékkel óhatatlanul adódik az összehasonlítás. Ilyen vonulat nincs több ezen a világon. Ez a fantasztikus ívű hegyhát, melynek védelmében élünk, ez fog össze bennünket, s bajban nekivethetjük a hátunkat.”

Pásztó összes lakója ezen a rendezvényen kapta Gaál Istvántól az utolsó, de mindenkinek egy életre szóló tanácsot. Ezzel az idézettel zárom le tanulmányomat, hiszen ezt az útravalót megkaptuk, most már ezen kell munkálkodnunk. „Csohány Kálmán megrajzolja az öt kottavonalat, Rajeczky Benjamin pedig a modus szerint az Ágasvár csonka kúpjának fennsíkjára illeszti a legsót, s felénk fordul és int. Dúdolhatjuk a dallamot közösen, ne féljünk, Béni bácsi vezénylese pontos. Énekeljük az általa mutatott emelkedést, mélyülést közösen, örvendezve, hogy hatszáz év van mögöttünk, mint felelős polgárok együttélése, ahogy ezt Márai Sándor oly kristálytiszta kifejtette – ami a város lényege. Nem baj, ha kezdetben bizonytalan a hangunk, egy a lényeg, közösen dúdoljunk vagy énekeljünk: Ágasvár, Óvár, Nyikom, Olomtető, Muzsla, Harasztos-bérc, Nagyhársas, Nagy-Koncsúr, Kis-Koncsúr, Horkatető, Kishársas – mind egy-egy hangjegy, és a zenei szövetet nem más komponálja, mint a hely szelleme, a genius loci. Egy a fontos: ennek a közösségnek énekeljünk együtt, közösen. S akkor zeng a kórusunk. Nem egyedül, nem külön – közösen, együtt! Akkor az elkövetkezendő hatszáz évben ez a hely a Varázsvölgyben valóban Zagyva-parti Athén lehet.”

Gaál István a salgótarjáni „Gyökereknél”

Cannes, 1970

Gaál István a római filmfőiskolán rendezői kurzust tart

*Gaál István Rajeczky Benjammal
és Szöllősi Andrással*

Gaál István a Legato forgatásán

EGY MESSZIRE SZAKADT MAGYAR AJÁNDÉKA

Új szerzemények a Nógrádi Történeti Múzeum képzőművészeti gyűjteményében

K. PEÁK ILDIKÓ

Mielőtt mondandómat elkezdeném, egy idézetet szeretnék felolvasni Önöknek:

*A művész kiállításának
megnyitóján*

„Aki nem szereti embertársát, nem szereti az állatokat, nem szereti a természetet, az egész teremtett világot, az igazán a művészetben sem hihet, az nem képes nagyszerűt, maradandót alkotni. A nagy írók költők szintén mind idealisták voltak és csodálták a teremtett világot. Az idealista igazi művészek sokszor az igazságtalan, gonosz társadalom mártírjaivá váltak. Aki keresi a szépet, imádja a művészetet, annak az igazság, igazságosság nem ismeretlen fogalom.

Tündérragyogású művészi képeket csak a nagy idealisták, a titkokat kutatók képesek létrehozni.”

A művész kiállításának megnyitóján Berecz Antal fogalmazta meg ezeket a gondolatokat 2006-ban, melyeket bátran tekinthetünk művészi ars poeticának, alkotói hitvallásnak, hiszen e kiállításon látható valamennyi alkotást a fény ragyogása hatja át. Aki végigtekint a bemutatott műveket érzi, tudja, hogy a művész hisz az őt körülvevő világban, a természetben és embertársaiban.

Pedig egy zaklatott kor gyermekeként Berecz Antalt többször is keményen megpróbálta a sors, alkotói pályája minden egyes lépcsőfokáért meg kellett küzdenie.

1935. február 3-án született a felvidéki Törincsen. Családja 1947-ben hagyta el a szülőfalut és Pomázon telepedett le. A kiskamasz tehetségére Somodi László szentendrei festőművész figyelt fel, aki ebben az időben Pomázon dolgozott. Javaslatára Berecz Antal a Török Pál utcai Képzőművészeti Gimnáziumban tanult, majd 1955-ben Kirakatrendező Iskolát végzett (ahol egyébként a kor jeles alkotói, Czinder Antal, Kőhegyi Gyula is tanultak).

1956-ban – sok hasonló korú fiatalhoz hasonlóan – elhagyta Magyarországot és Franciaországba emigrált. Előbb Strassbourg-ban telepedett le, majd Lyonban folytatta félbehagyott tanulmányait. 1959-ben beiratkozott a párizsi Képzőművészeti Főiskolára, ahol a festészet mellett a mozaiktechnikával is foglalkozott. Az üvegmozaik tiszta színeit, kissé szögletes, a kerekded alakzatokat mellőzni kénytelen formavilágát egyébként felfedezhetjük érett művein. Tanulmányainak folytatását Francia Állami, illetve Ford Ösztöndíj tette lehetővé, hiszen rajztanárként nem tudott elhelyezkedni, kényte-

len volt alkalmi munkákat vállalni. 1971-ben Németországba települt át, jelenleg Bielefeldben él. Több évtizedes távolléte ellenére a mai napig szorosan kötődik Magyarországhoz, a rendszerváltás után számos kiállítása nyílt itthon. Stáció sorozata Lakitelek templomában látható.

Berecz Antal munkássága évtizedeken és országokon ível át. Alkotásainak sorát bátran összegezzük az életmű kifejezéssel, bár - szerencsére - hajlott kora ellenére is töretlenül dolgozik. Mennyiségben és a stílusjegyek sokféleségében egyaránt nagyon gazdag ez az életmű, amelyből jelen kiállításunk szeretne Önöknek egyfajta keresztmetszetet nyújtani.

Berecz Antal korai műveire a sötétebb földszínek, a realiztikusabb, illetve a francia fauves-hoz köthető forma- és színvilág a jellemzők. 1953–54-ben készült Nagyanyám című, első olajportréja Nagy Balogh János hasonló festményére emlékeztet, a kissé megörnyedt idős asszony alakja egyben bensőséges vallomás, családról, szeretetről, összetartozásról, barnás tónusú csendélete a szintén francia iskolázottságú, a vadakhoz (fauves) kötődő Czöbel Béla sötét időszakára emlékeztet.

Franciaországi évei, tanulmányai során Berecz Antalt természetszerűleg megérintették az 1950-es, 60-as évek jelentős európai stílusirányzatai, elsődlegesen a konstruktivizmus és az absztraháló formavilág. Palettája fokozatosan kivilágosodott, festményein a ragyogó, erős színek dominálnak. Jellegzetes, a kék tónusaira épülő, több rétegben felvitt ecsetvonásokkal készült festményeit egyfajta belső fény hatja át, mintha örök nap világítaná meg a felületüket. Ez a tünde fény, ahogy Berecz Antal írja fent idézett önvallomásában, mely jelen van az egész világegyetemben és mindennapi világunkban egyaránt. „A tündefényű festményeken nem a különböző formáknak van főszerepük, hanem magának a tündefénynek. Egy jó festményen a részletek, a különböző formák nem zavarják az ábrázolt egészet. Egy alkotás annál jobb, minél egységesebb”, valjái az alkotó.

Berecz Antal festményein valóban nem az egyes forma, hanem a képfelületet egységbe szervező szerkezet a lényeg. Fokozatosan eltávolodva a környező világ valóságához leképezésétől a művész számára egyre inkább a gondolat, az idea megjelenítése, érzékeltetése vált fontossá. A mozaikszerűen egymásba és egymásra épülő alakzatok, figurák mögött nincs háttér, hanem egyfajta testetlen vibráló éter dereng.

A táj, a természeti környezet egyre kevésbé fontos Berecz Antal számára, helyette legfontosabb, szinte kizárólagos témájaként az embert helyezi előtérbe. Figurái végtelenül leegyszerűsítettek. A művész a hangsúlyt a fejre, azon belül is a szemekre helyezi. Közelszerűen elcsépeletté vált már a szólas: a szem a lélek tükre, Berecz Antal szemei mégis mesélnek nekünk, az első művek közé sorolható idős nagymama átélt évtizedekről és elmélyültségről árulkodó tekintete, a Groteszk figurájának döbbenettől tágra nyílt szemei, a töviskoronás Krisztus meggyötört, a kín torz vonalai, festékfoltjai mögül sejlő pillantása egyaránt kifejező, bár a művészi megoldás folyamatosan változik.

Folyamatos változás, megújulás jellemzi Berecz Antal munkásságának egészét. Magas kora ellenére absztrakt színfestészetében örökifjúként töretlenül keresi az új utakat, kifejezőmódot és színvilágot. Művészete európai mégis témaválasztásában folyamatosan tetten érhetjük a kötődést az otthonhoz, a hátrahagyottakhoz.

Berecz Antal munkássága (illetve annak egy jelentős keresztmetszete) hazatért szűkebb hazájába. Kérem fogadják olyan szeretettel, mellyel a művész elhozta köznénk.

Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy nemcsak a bemutatott, közel nyolcvan alkotást ajándékozta az alkotó a Nógrádi Történeti Múzeum képzőművészeti gyűjteményének.

A kiállításon szereplő anyag része egy, mintegy ötszáztfiz festményt, grafikát, kerámia plakettet tartalmazó anyagnak, mely áttekinti a művész munkásságát a kezdetektől az érett művekig.

Berecz Antal nagylelkű ajándékaért ezúton szeretnénk kifejezni köszönetünket.

*Berecz Antal kiállításának megnyitója
(elhangzott a Nógrádi Történeti Múzeumban, 2008. április 25-én)*

AZ ÁTADOTT MŰVEK JEGYZÉKE:

Kettesben, 1990	olaj	60,3x69,3 cm
Melinda nagypapával, 1990	olaj	72x58,3 cm
Anyám, 2004	olaj	76,7x62,5 cm
Anyám lilában, 1999	olaj	75,6x58 cm
Anya gyermekével, é. n.	akril	90x70 cm
Krisztus, é. n.	olaj	90x70 cm
Tengerparton, 1998	olaj	70x100,5 cm
Helga, 1998	olaj	100,5x70 cm
Cím nélkül, 1998	olaj	120x91,5 cm
Kőhegyi a kollégáival, 2006	olaj	111,5x91 cm
Cím nélkül, 1998	olaj	120x90 cm
Repülő madár, 1997	olaj	100,5x120,5 cm
Délutáni fények, 1998	olaj	100,5x120,5 cm
Gyermekrajz után, 1999	olaj	122x101 cm
Alakos tájkép, 2002	olaj	122x92 cm
Égi jelenet, 1993	olaj	120x130 cm
Összhang, 1998	olaj	110x150 cm
Repülő madarak, 1997	olaj	130x100 cm
Cím nélkül, 1998	olaj	121x101 cm
Párizsi kávéházban, 2005	olaj	122x101 cm
Önfeledten, 2006	olaj	121x101 cm
Elgával és Melindával, 2005	olaj	140x100,5 cm
Fürdőzők, 2005	olaj	101x82 cm
Kürthy, Emma asszony és Kristó Nagy János, 2006	olaj	100x80 cm
Ilus néném, 2005	olaj	90x80 cm
Lyon, 1958	olaj	75x62,3 cm
Berecz Melinda, 2005	vegyes technika	80x60 cm
Emlékezés, 2002	olaj	115x90,5 cm
Babilon, 2004	olaj	112x102 cm
Világúr, 1998	olaj	150x101 cm
Vízimadár, 1990	olaj	131x81 cm
Lépő, 1990	olaj	101,3x80,5 cm
Anya gyermekével, 1985	olaj	101,5x86 cm

Napfényben, 2005	olaj	107x47 cm
Szüleim, 2005	vegyes technika	100x70 cm
Krumplievők (Van Gogh után), 2006	vegyes technika	79x100 cm
Melinda, 2007	olaj	80x60 cm
Ló, 2006	akril	80x70 cm
Absztrakt, 2004	vegyes technika	80x70 cm
Múzeumban, 2006	akril	80x60 cm
„Gyilkos mákler”, 2005	olaj	80x60 cm
Absztrakt festmény, 1980	olaj	80x61 cm
Lókoponya, 1985	olaj	61x81 cm
Groteszk, 1990	olaj	69x56 cm
Együtt, 1983	olaj	66x55 cm
Őnarckép, 2007	olaj	78x68 cm
Nagyanyám, 2005	olaj	70x61 cm
Párizsban, 1980	olaj	70x57 cm
Berecz Melinda, 2007	vegyes technika	80x60 cm
Szüleim, 2006	vegyes technika	80x60 cm
Nagyanyám, 2006	akril	80x60 cm
Nagyanyám, 1953–54 („első olajportrém”)	olaj	90x70 cm
Szobor, 1980	olaj	70x60 cm
Cigányudvar, 1980	olaj	64x54 cm
Pomáz, 1980	olaj	54x63,5 cm
Apám, 1995	olaj	62x51 cm
Petőfi, 2000	olaj	60x48 cm
Tanulmány, 2001	olaj	60x50 cm
Keszei István költő, 2006	olaj	67x58 cm
Anyám gyermekével, 1990	olaj	69x59 cm
Cím nélkül, 1999	olaj	66x53,5 cm
Cím nélkül, 2005	olaj	66x53,5 cm
Csónakon, 2007	akril	70x50 cm
Töviskoronás Krisztus, 2007	akril	70x50 cm
11 db. paszpartúzott mű	vegyes technika	100x80 cm
3 db. paszpartúzott lap	vegyes technika	86,5x65 cm
		60x80 cm
		59,5x84 cm
53 db. Rajz, fekete mappában	vegyes technika	változó méretű
210 db. Vázlat, piros mappában	vegyes technika	változó méretű
163 db. Vázlat, piros mappában	vegyes technika	változó méretű
3 db. 1956 előtti és 1965 körüli rajz A/4 borítékban		
5 db. porcelán érem (Van Gogh sorozat)		

Párizsban, 1980, olaj, vászon, 70x57 cm

Szobor, 1980, olaj, vászon, 70x60 cm

Lókoponya, 1985, olaj, vászon, 61x81 cm

Pomáz, 1980, olaj, farost, 54x63,5 cm

Profil, 1998, szén, papír, 45x30 cm

Elga, 1998, olaj, vászon, 100,5x70 cm

Anyám, 2004, olaj, farost, 76,7x62,5 cm

Berecz Antal, 2005, olaj, vászon, 66x53,5 cm

*Töviskoronás Krisztus,
2007, akril, vászon, 70x50 cm*

*Vízimadár, 1990, olaj, vászon, 131x81 cm
A felvételeket Buda László készítette.*

TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓT SEGÍTŐ FOGLALKOZÁSOK A PALÓC MÚZEUMBAN

TÓTH ZSUZSANNA

Hogyan is kezdődött?

A Fogyatékos Gyermekekért Közalapítvány 2004-ben pályázatot írt ki társadalmi integrációt segítő művészeti foglalkozásokra, amely fogyatékos és ép gyermekek számára biztosított lehetőséget közös szabadidős tevékenységhez. A Palóc Múzeum sikeres pályázatával esélyt kapott arra, hogy a népi kultúra felhasználásával valósítsa meg az integrációt. Két középiskola diákjai vehettek részt a programban: a Nemzeti Gyermek és Ifjúsági Közalapítvány Speciális Szakképző Iskola és Kollégium, valamint a Balassi Bálint Gimnázium tanulói. A programokra jelentkezők közül alkalmanként 20-20 fő képviselhetette iskoláját. A havi rendszerességgel megtartott összejöveteleken megismerhették a múzeum néprajzi állandó kiállítását, majd kézműves foglalkozásokon vettek részt. A manuális tevékenység minden alkalommal más volt: kerámia tárgyak készítése, nemezelés, tojásdíszítés, bőrdíszművesség, gyöngyfűzés, mézeskalács készítés. Az összejöveteleken helyet kapott a népdal és néptánc tanulás is. Önfeledt együttlétekre, közös vigalomra adott lehetőséget a mesedélután, a programzáró vetélkedő, és a táncház. A rendezvényeken nemcsak szép élményeket szereztek a fiatalok, hanem megismerték egymást, barátságok szövődtek, megtanulták elfogadni egymást. A frontális és az egyéni munka mellett a kiscsoportos jellegű munkamódszer módot adott arra, hogy a tízenévesek egymást segítve, együttműködve oldják meg a közösségformáló erővel bíró feladatokat.

A program szereplőinek bemutatása:

Nemzeti Gyermek és Ifjúsági Közalapítvány Speciális Szakképző Iskola és Kollégium tanulói

Balassagyarmat üdülőövezetében, a Nyírjesben működő hajdani úttörőtábor 1998-ban felújításra került, s ez által megvalósultak egy szokványosnak nem nevezhető iskola feltételei. A mozgás-, hallás-, látás-, értelmi-, magatartási- és egyéb sérült 16 és 25 év közötti fiatalok a várostól néhány kilométerre, egy szép természeti környezetben élik mindennapjaikat tanáraik, nevelőik társaságában. Azok a foglalkozások, amelyeket a 2004-2005-ös tanév időszakára terveztünk, lehetőséget adtak arra, hogy a program résztvevői a városközpontba utazzanak, nézelődjenek, és a foglalkozásokon kapcsolatba kerüljenek hasonló korú, más középiskolába járó fiatalokkal. Kisebb közösségben,

bensőséges körülmények között könnyebben sajátíthatnak el viselkedésformákat, kevesebb negatív élmény érheti őket. Siketné Zsiga Judit gyógypedagógus igazgatónő nagyon nyitott volt kezdeményezésünkre, felvállalva a mozgáskorlátozott tanulók kisbuszszal történő szállítását, a gondozói felügyelet biztosítását.

Balassi Bálint Gimnázium tanulói

A Balassi Bálint Gimnázium Balassagyarmat, sőt Nógrád megye egyik legpatinásabb gimnáziuma. Borenszkiné Imre Éva igazgatónő megtiszteltetésnek vette, hogy integrációs programunkhoz önként jelentkező balassis diákokat választottunk. Az iskola bemutatásához az ő szavait idézem: „E régi falak között máig időtálló értékke nemesült az igaz, a jó és a szép iránti elkötelezettség. Ez az értékközpontú pedagógia máig is rangot ad a gimnáziumnak. A tantestület kötelességének tekinti olyan fiatalok nevelését, akik igényes, magas színvonalú műveltséggel rendelkeznek. Ez szolgálhat alapul a felsőfokú továbbtanuláshoz és az egész életen át tartó önképzéshez, önneveléshez. Megformálni kívánt emberképe az önmagával, a többi emberrel és a környező világgal harmóniában élő, szabadságával felelősségteljesen élni tudó, tisztességes és becsületes ember. Ez a tanulók számra is elfogadott iskolai mentalitás, a kulturált környezet pozitív hatással van az itt tanuló diákokra. Számítógépekkel felszerelt tantermek, több ezer kötetes könyvtár, modern multimédiás eszközök segítik a diákok magyar és idegen nyelvű oktatását. Az iskola felsőfokú felvételi eredményei az intézményt az országos átlag feletti 30 gimnázium sorába helyezi.”

A foglalkozások:

A programokat mindig hétfői napokra terveztük. Ilyenkor a múzeum más látogatók számára zárva van, tehát a kiállítótermeket - némi rendezkedés után - gondtalanul használhattuk a rendezvények lebonyolítására. A néprajzi állandó kiállítás megtekintése így - különösen a mozgássérült, kerekesebb fiatalok számára - zavartalan volt. A foglalkozásokon illusztrálni tudtuk a különböző néphagyományokra épülő mesterségeket témájuk szerint.

Népi kerámia edények, agyagozás

A két csoport tagjainak első találkozása alkalmával a felnőttek és a gyerekek kölcsönösen bemutatkoztak egymásnak, majd a Palóc Múzeum néprajzi állandó kiállításával ismerkedtek meg. A kiállítás címe: *A bölcsőtől a sírig. Paraszti ünnepek és hétköznapiak Nógrád megyében*, amely az emberi élet nagy fordulót mutatja be a születés, a gyermekkor, az ifjúkor, a felnőttkor, az időskor, és a halál témaköreinek megjelenítésével.

A foglalkozáson agyag edényeket és figurákat készíthettek a diákok, ezért a tárlatvezetés során kiemelt figyelmet fordítottunk a Palóc Múzeum gyűjteményéből válogatott kerámia műtárgyak bemutatására, származására, funkciójára, történelmi múltjának ismertetésére. Gondoskodtunk arról, hogy legyenek olyan darabok is, amelyeket a gyerekek megfoghatnak, alaposan megnézhetnek. Ezeket mintának használva, szakképzett oktató segítségével készíthették el a résztvevők alkotásait.

Az összejövetel során lehetőség volt egymás segítésére, kötetlen beszélgetésre. A közös munkavégzés feloldotta a kezdeti gátlásokat, megindult a diskurálás. A speciális iskola diákjainak többsége barátságos volt, szinte azonnal birtokba vették a terepet, otthonosan érezték magukat. A gimnazisták eleinte félénkebbek voltak. A két órás foglalkozás második felében már önfeledten kacagtak a mókás figurákon, amelyek az ügyes kezek alól kikerültek. Nagy

sikert aratott három fiatalember, akik olyan remek kézügyességgel rendelkeztek, hogy szinte mesterműveket alkottak.

Az első foglalkozás nemcsak a gyermekeknek, hanem az őket kísérő pedagógusoknak, sőt a vidám hangulatú munkában bekapcsolódó néhány múzeumi kollégának is emlékezetes nap volt.

„Luca, Luca kitty, kotty...” Luca napi mesedélután

A karácsonyi ünnepkörhöz kapcsolódó foglalkozás december 13-án volt. A magyar néphagyomány szerint ezen a napon kezdték el készíteni a „Luca-székét”, amelynek egy példánya néprajzi állandó kiállításunk jelesnap szokásait bemutató vitrinjében látható. A hangulatos mesedélután bevezetője egy népi történet a Luca székéről; a szék készítéséről, funkciójáról szól. A mesélő, Bartus Józsefné, Teri néni, a lányát is elhozta segítőnek, ha ő elfáradna a „sok beszédben”. Mindketten terényi népviseletben, ízes táj- szólással sorjázták egymás után a meséket, amelyeket Teri néni a szüleitől hallott. Közben azokat a saját élményeiket is felelevenítették, amelyek az idős néni gyermekkorában még elevenen éltek vidékünkön. A mesék, mondák témája kapcsolódott a Lucanaphoz, Mikuláshoz, és a közelgő Karácsonyhoz is. A két néni időnként dalra fakadt, és karácsonyi énekeket énekeltek szép, erőteljes hangon. A mesélés beszélgetésbe torkollott; ki mit hallott már a karácsonyi ünnepkörhöz tartozó szokásokról. Egy Kitti nevű kislány mesemondó versenyen indult iskolájukban, és felajánlotta, hogy szívesen elmondja ez alkalommal is az általa ismert népmesét. A ragyogó arcú, talpraesett mesélő nagy tapsot kapott a hallgatóságtól.

Mesehallgatás közben a szorgos kezek mézeskalács figurákat díszítettek porcukorral kikevert tojásfehérjével. A különböző formákat (csillag, fenyőfa, virág, szív, kör) már előzetesen kisütöttük, a díszítést mindenki minta alapján, vagy saját ötleteire támaszkodva készítette el. A fenyőfadíszek egy részével a foglalkozás végén feldíszítettünk egy borókafenyőt (a hagyományos népi kultúrában ezt alkalmazták a napjainkban közismert fenyőfa helyett). Maradt elég mézeskalács figura a gyerekeknek hazavitelre, hogy családtagjaikat, barátait is megajándékozzák.

A közösséget áthatotta a családias légkör, a karácsonyvárás kellemes hangulata, az ajándékozás öröme.

*„Fűd föl dudás a dudádat,
Billegetsd el a nótámat...”*
Népzene, néptánc, népdal

A néprajzi állandó kiállítás egyik reprezentatív témája a lakodalom. A kiállítás rendezői azt mutatták be, amint az esküvő után az anyós mézzel kínálja az ifjú párt, azt kívánva, hogy életük édes legyen. Az esküvői szertartást a házasulandó felek és rokonainak hajnalig tartó mulatozása, tánca követte. Ha a teljes lakodalmat nem is tudtuk feleleveníteni, egy kis táncot, éneklést meg tudunk mi is valósítani egy népzenekar közreműködésével.

A népzene, néptánc témájú foglalkozásunk meghívott vendége az Esztam népzenei együttes volt. Célunk az volt, hogy a résztvevők élőben lássák és hallják a magyar népi hangszereket, ismerkedjenek a palóc népzenevel, bepillantást nyerjenek szűkebb hazánk dallamvilágába. A népi hangszerek bemutatása, megszólaltatása, elkészítésének

módja izgalmas téma volt, amiről az együttes vezetője, Sturmman Jenőné (Toncsi) beszélt. Az elméletet gyakorlat követte, népdalantítás formájában.

Ezután rövid ismertetés hangzott el a magyarországi néptánc dialektusokról, majd tánctanulás következett. A domaházi lassú és friss csárdás tanítása körben, kézfogással történt. A gyerekek látták egymást, igyekeztek egymáshoz igazodni. Nem jelentett problémát az sem, hogy több volt a lány, mint a fiú. Az énekes, táncos mozgások nemcsak a testet edzik, de erősítik a közösséget, a résztvevők gyakorolják az együvé tartozást, az egymásra utaltságot. A közös táncnál szükség van arra, hogy mindenki ügyeljen a másira, azon túl, hogy saját mozgását koordinálja, a többiekre is figyelni kell. A táncokból alaplépéseket tanultak, egyszerű motívumanyaggal, hogy mindenkinek legyen sikerélménye. Mivel a résztvevők egyike sem tanult még néptáncot, nem zavarta őket, ha egyik-másik motívum kifogott rajtuk. Meglepő volt látni, hogy a bizonyos fogyatékkal élők (siketek) is olyan ügyesen mozogtak, mint jól halló társaik.

*„Gyöngyöt, gyöngyöt asszonyának,
Gyöngykoszorút a lányának...”*
Gyöngyűzés, bőrdíszművesség

A néprajzi kiállításban a népviseletek kiegészítői a népi ékszerek. A foglalkozáson résztvevő fiatalok megnézhettek néhány Nógrád megyére jellemző kalárist, koszorút, főkötőt, amelyeket 100-120 évvel ezelőtt készítettek, díszítettek gyönggyel ügyes kezű lányok, asszonyok. A tárlatvezetést követően maguk alkothattak ékszereket, játékokat gyöngyből.

A foglalkozás lebonyolítása ezúttal is szakképzett vezetők közreműködésével történt. Mód nyílt arra, hogy mindenki képességeinek megfelelően dolgozzon, öröme teljék az általa készített apróságban. A vezetők útmutatása, irányítása nélkülözhetetlen volt, különösen a kezdők részére. Mivel a fogyatékos gyermekek között akadnak olyanok, akik már vettek részt iskolájukban hasonló foglalkozáson, a többiekhez képest jóval tapasztaltabbnak bizonyultak. Örömmel segítettek a kezdőknek, jó tanácsokkal, vagy konkrét munkával. Kivétel nélkül nagyon segítőkészek voltak, buzgón támogatták egymást.

A manuális munka végzése kiválóan alkalmas arra, hogy a gyermekek megtapasztalják az alkotás örömét. Még a gyakorlatlan ujjak is szemet gyönyörködtető remekművet formáltak a különböző alapanyagokból. A segítő felnőttek is gondoskodtak arról, hogy senki ne érezze magát túl ügyetlennek vagy sutának. Munka közben lehetőség adódott kötetlen beszélgetésre, illetve az elmúlt hetekben tanult népdalok, népmesék felelevenítésére, népzene hallgatására. Ízelítőt kaptak abból is, hogyan ötvöződött nagyszüleik, dédszüleik korában a munka és a szórakozás. A bőrizés és gyöngyfűzés párhuzamos alkalmazása jól bevált. A várakozással ellentétben nemcsak a lányok fűztek gyöngyöt, hanem a fiúk is, különösen azok, akik számára a bőrdíszművesség már ismert volt. Nagyon szép karkötők, nyakláncok, gyűrűk, kulcstartók készültek általuk.

„Mesterségünk címere...” Népi kismesterségek bemutatója

A palóc vidékre is jellemző volt régen a pásztorkodás. A juhok levágott, megtisztított gyapjából készítettek különböző ruhadarabokat, használati tárgyakat nemezeléssel. Ezen a foglalkozáson a résztvevők betekintheztek a nemezkészítés tudományába. Megnézhetek nemezből készült tárgyakat, megismerhették a nemezkészítés mesterségének kialakulását, múltját, történetét, hagyományait. A nemezelés hosszadalmas folyamat,

ezért a rendelkezésre álló időben csupán egy játék elkészítésére volt lehetőség. A szakképzett vezető gyakorlott mozdulatokkal mutatta meg a viszonylag könnyen és gyorsan elkészíthető nemezlabda munkafázisait. Mindenki saját kedve szerint állíthatta össze a színeket, választotta meg a méretet és gyúrogatta, pas-

kolgatta az anyagot a szappanos, forró vízzel. A próba, hogy elég kemény-e már a labda, a földre patintásból kiderült, illetve spontán célbadobó versenyt is rendeztek a gyerekek egymás között.

Vidékünkön a tojásfestésnek is hagyománya van, ezért a húsvét közeledtével a néprajzi állandó kiállításban is megtekinthető palóc hímes tojások

mintájára lehetett tojást díszíteni. Régen a tojásokra viasszal írtak, majd kifőzött hagymahéj levéllel színezték vöröses barnára. A gyerekek választhattak a viasszal való tojásírás és a már megfestett tojásokra való mintakarcolás között. Az elkészített darabokat megtartották maguknak emlékül, vagy a barátok megajándékozták egymást az elkészült tojással. Nemcsak a lányok, a fiúk is éltek az alkalommal, hogy tojást díszítsenek. A fiatalok munka közben fesztelenül beszélgettek, segítettek egymásnak.

Az agyagedények mázazása

Az első alkalommal elkészített agyagedények már kiszáradva, kiégetve várták a további munkálatokat. A mesterség fortélyainak megfelelően színes mázzal, díszítéssel kellett ellátni, hogy száradás után újra kemencébe kerüljenek. Ez volt az egyetlen alkalom, amikor nem a Palóc Múzeum volt a foglalkozás helyszíne, hanem a NGYIK Speciális Szakképző iskola és Kollégium. A Palóc Múzeum nem rendelkezik égetőkemencével, viszont a mázas cserepek kiégetés előtti szállítás közben megsérülhettek volna. Ezért kellett olyan színteret keresni, ahol mindkét munkafolyamat - a mázazás és az égetés is - megtörténhet. A diákokat a már vödörkbe előkészített különböző színű festékek várták. Mindenki kiválaszthatta a sajátját a cserépszínűre égetett munkadarabok közül. Ecsetekkel festették rá a színeket a formákra, a nagyobb - egyszínűre szánt - felületeket egyszerűen bemártották a vödör festékbe. Mindenki saját elképzelése, vagy a múzeumban látott minták alapján dolgozott. A balassai diákok szívesen mentek el csoporttársaik iskolájába, így megnézhatték otthonukat is. Megcsodálhatták a szép környezetet, a barátságos foglalkoztató termeket. A házigazdák nagy szeretettel fogadták a vendégeket, valamennyien ismét egy hangulatos csoportfoglalkozáson vettek részt.

A foglalkozáson mázzal díszített munkadarabok újból kemencébe kerültek, s a kiégetés után egy időszaki kamara kiállítás alapját képezték, amely a Palóc Múzeumban nyílt meg 2005. május 18-án, a Múzeumi Világnap alkalmából.

**„Itt a vége, fuss el véle!”
Programzáró vetélkedő és vigadalom**

A tanév végéhez közeledve a résztvevők játékos vetélkedő formájában ismételték át mindazt, amit a múzeumi foglalkozások alatt elsajátítottak az elmúlt hónapokban. A megmérettetés nyolc fős csapatokban történt.

Először minden csoport olyan vezetőt, szószólót jelölt ki, aki bizonyos feladatokban képviselte csapatát. Ezek után indult a játékos verseny. Bemelegítésül minden csapat választott magának egy nevet és írt egy csatakiáltást. A feltétel az volt, hogy a név kapcsolódjon a néphagyományokhoz. Valamennyi név és csatakiáltás remek lett, íme egy példa közülük:

„Luca széke a mi nevünk, hajrá, hajrá, úgyis nyerünk!”

A vetélkedő elméleti részét egy 13+1-es szellemi totó alkotta, amely az eddig megszerzett elméleti tudáson alapult. A gyakorlati részben énekes, táncos tudásukat, megfigyelőkészségüket kamatoztathatták a résztvevők. A táncokhoz az Esztam zenekar húzta a talpalávalót és a közös népdaléneklésnél is sokat segítettek. Az intenzív mozgás utáni pihentető feladat az volt, hogy képzeletbeli riporterként egy újságcikket kellett írni minden csapatnak. A téma az elmúlt hónapok múzeumi foglalkozásainak élménybeszámolója volt. A gyerekek dülöngélő betűs, helyenként helyesírási hibákkal tűzdelt fogalmazványai teli voltak lelkesedéssel, a szép élmények visszaidézésével. Illusztrációként közöljük a *Csanak* elnevezésű csapat írását:

„Mindannyian örülünk, hogy itt lehettünk ezen a 7 alkalmon. Nagyon élveztük, hogy megismerhettük a gyöngyfüzés, tojásfestés, mézeskalács díszítés fortélyait. A 7 alkalmon új embereket ismerhettünk meg és új barátságokat kötöttünk. Mindig szerettünk ide jönni, mert mindig nagyon jó volt a hangulat. Különösen tetszett a zenészek játéka és a zenés-táncos foglalkozások. Mindig mosollyal és segítőkészséggel fogadtak bennünket a felnőttek (Zsuzsa néni, Szilvi néni stb.). Köszönjük a jószágot és a sok szeretetet, amit kaptunk. Mindig boldogan fogunk emlékezni ezekre az alkalmakra. Reméljük jövőre is találkozhatunk az itt látott és hallott csodálatos dolgokkal. Reméljük, máskor is találkozunk majd az itt megismert emberekkel.”

A csapatok közti szoros küzdelmet végül a tollpihefújó-verseny döntötte el. Addig kellett egy erős tüdejű versenyzőnek fújkalva levegőben libegtetni egy tollpihét, amíg csak bírta szusszal. A résztvevők nagyon kitartóak voltak, társaik állhatatosan buzdították őket. Nem kis derűtséget okozott az egyik versenyző, aki már a teremből is kifújkalta a tollpihéjét, de rendületlenül követte a folyosóra is, míg vetélytársai sorban kiestek, s végül ő lett a győztes.

A versenyt értékelő csoport pedagógusokból, múzeumi szakemberekből állt. Egyetértettek abban, hogy mindenki egyformán lelkesen küzdött, a program végére a csapatok közt minimális pontbeli különbség volt. A jutalmak azonosak voltak; mindenki csokoládét és egy múzeumi kiadványt kapott. A gyerekek boldogan vették át a díjakat. A hangsúly nem azon volt, hogy kié a győzelem, hanem a közös tevékenységen, szórakoz-

záson, nevetésen, örömmön. Reményeink szerint az együtt töltött szép órák emléke, és a hasznos tudásanyag birtoklása számukra a legnagyobb, legértékesebb nyereség.

Elköszönő

E tapasztalatok által (amely mindkét fiatal csoport számára is tanulságos volt), közelebb kerültek egymáshoz az ép és fogyatékos gyermekek, és a személyes pozitív tapasztalat meghatározó lehet egy életen keresztül. A programok alatt lehetőség nyílt kapcsolatok, barátságok kialakítására is. A hangsúly egymás kölcsönös elfogadásán, támogatásán volt. Az ép fiatalok számára fontos, hogy időben megtanulják, hogy a sajátos neveltetést igénylő gyermekek is beletartoznak környezetünkbe, és segíteni kell őket abban, hogy minél teljesebb életet élve legyenek társadalmunk hasznos tagjai.

„A kulturális örökséghez tartozó javak múltunk és jelenünk megismerésének pótolhatatlan forrásai, a nemzeti és az egyetemes kulturális örökség egészének elválaszthatatlan összetevői; szellemi birtokbavételük minden ember alapvető joga. Az e fogalomkörbe tartozó értékek különös védelme, megőrzése és fenntartása, valamint a nyilvánosság számára történő széleskörű és egyenlő hozzáférhetővé tétele a mindenkori társadalom kötelezettsége.”¹

A kulturális intézmények, köztük a múzeumok a közösségi életnek olyan színterei, ahol a látogatók megismerkedhetnek a múlt értékeivel. A múzeumi szakemberek felelőssége, hogy a gyűjtemények bemutatása valóban tárháza legyen a tegnapnak, a mának, értékeink megmaradjanak a jövő számára.² A múzeumokban már elkezdődött egy akadálymentesítési program, amely lehetőséget teremt arra, hogy a mozgáskorlátozott emberek is feljuthassanak az emeleti kiállítótermekbe, kerekesszékekkel közlekedjenek azokban. Olyan kiállítások készülnek, amelyekben a vakok, gyengén látók megfoghatnak tárgyakat, Braille írással írt magyar és angol nyelvű magyarázó feliratok készülnek számukra a könnyebb megértéshez. Látássérültek számára készült olyan hangvezető, amely lehetővé teszi, hogy látó kísérel nélkül tájékozódjanak a kiállítótermekben.³ Több múzeumpedagógiai, múzeumdrágógiai foglalkozást tartanak szakemberek különböző hátrányos helyzetben lévő gyerekeknek, felnőtteknek, hogy ők is élhessenek törvény adta lehetőségeikkel a kulturális örökségünk szellemi birtokba vételét illetően.⁴ A múzeumok kiállításai az elmúlt évtizedekben többnyire úgy készültek, hogy a különböző fogyatékkal élők nem élvezhették a tárgyi anyagot. Foglalkozásaink hozzájárultak ahhoz, hogy a sérült fiatalok egy része bepillantást nyerhetett a múzeumok által őrzött szellemi és tárgyi hagyatékba. A jövőbe tekintve fontos feladatnak kell tekintenünk a társadalmunkban élő, speciális helyzetű személyek segítését, esélyt adva számukra a népi kultúra kincseinek megismeréséhez.

¹ 1997. évi CXL. törvény

² Pató Mária 2007

³ http://www.mnm.hu/text/latasserult_tapintva.html

⁴ B. Pinczés Orsolya 2007

IRODALOM

- B. PINCZÉS Orsolya 2007. Hátrányos helyzetűek a Déri Múzeumban (Látássérültek, mozgássérültek, autisták)
In.: Nyitott kapukkal. Múzeumok ma-holnap. Nyíregyháza-Szolnok 2007.
- PATÓ Mária 2007. Kincs, ami van! A tájházak szerepének múzeumpedagógiai megközelítése az ICOM elvei alapján.
In.: Nyitott kapukkal. Múzeumok ma-holnap. Nyíregyháza-Szolnok 2007.

„CSINÁLJUNK EGYÜTT MÚZEUMOT!”

**Évek és emlékek – Fejezetek Salgótarján 85 éves városi múltjából
Időszaki várostörténeti kiállítás a Nógrádi Történeti Múzeumban**

BAGYINSZKI ISTVÁNNÉ – BALOGH ZOLTÁN

A Múzeumok Őszi Fesztiválja országos rendezvénysorozat keretében tettük közzé felhívásunkat, „Csináljunk együtt múzeumot” címmel. Célunk az volt, hogy Salgótarján várossá nyilvánításának 85. évfordulóját ünnepeljük együtt a városlakókkal egy közösen szervezett, rendezett várostörténeti kiállítással.

A szeptember hónapban megjelent felhívás lényege az volt, hogy a Nógrádi Történeti Múzeumba személyes emléktárgyak, dokumentumok, fényképek kerüljenek be. Olyanok, amelyek a városhoz, valamely társadalmi, munkahelyi ünnephez, kulturális és sporteseményhez kötődnek, de a magánszféra számára is egyéni emlékekkel bírnak, a mindennapok történelmét reprezentálják.

Abban bízunk, hogy a Salgótarján várossá válásában meghatározó szerepet játszó ipari üzemekben és bányavállalatoknál dolgozók, az oktatásban, az egészségügyben s más területen alkalmazottak, a tisztviselők, kisiparosok, kiskereskedők, a mozgalmi, egyesületi élet aktív résztvevői őriznek olyan emlékeket, amelyek a közösségi lét bizonyítékai.

Az elképzelés megszületésekor tudtuk, hogy a kiállítás megrendezéséhez múzeumunk gyűjteményeiben elégséges mennyiségű műtárgy áll rendelkezésre, de izgalommal vártuk, hogy felbukkanjanak olyan írásos, tárgyi emlékek is melyekkel még nem találkoztunk, melyek hiánypótló kortörténeti értékként bekerülhetnek a kiállításba, esetleg a gyűjteményeinkbe.

A felhívás közreadásában valamennyi helyi média (a Focus Rádió, a Nógrád Megyei Hírlap, a Szuperinfó, a Salgótarjáni Városi Televízió, a Nógrádi Est stb.) sőt még az országos sajtó is segítségünkre volt. Több internetes honlap (a Múzeumok Mindenkinek, a Museum.hu, az Anno Online Történelmi Magazin az Est Országjáró stb.) is támogatta kezdeményezésünket azzal, hogy hírül adta szándékunkat.

A meghirdetést követő hetekben, sok volt az érdeklődő. Miután megnyugtatóan tisztázódott, hogy az egyéni emlékek visszakérülnek a tulajdonosokhoz, nagyobb hajlandóságot tapasztaltunk. Természetesen voltak, akik a múzeumnak ajándékozták relikviáikat, hogy megőrződjenek a jövő nemzedék számára.

A két hónapig tartó gyűjtési, egyeztetési, előkészítési időszak után következett a nehezebb szakasz, a behozott tárgyak, dokumentumok, festmények stb. kiállításra való előkészítése, a saját gyűjteményeinkből történő kiválogatása a műtárgyaknak. Ezek a szakmai feladatok a muzeológusokra, a restaurátor-rendezőre és a gyűjteménykezelőkre hárultak. Ebben a szakaszban lépett újra a média színre, a Népszabadság valamint a Nógrád Megyei Hírlap ismét tudósított a kezdeményezésről és ennek eredményéről, a sajátos értékeket hordozó akcióról.

A munkák eredményeként végül, 2007. december 4-én „Évek és emlékek – Fejezetek Salgótarján 85 éves városi múltjából” címmel városunk polgármestere ünnepélyes keretek között átadta a kiállítást a városlakóknak. Köszöntőjében értékelte a múzeum és a salgótarjániak közös munkáját, történelminek nevezve a pillanatot, a látványos visszatekintést, szolt az elmúlt évtizedekről, kiemelte a város szempontjából meghatározó átlomásokat. A városköszöntő ünnepséget városunk első középiskolájának, a Madách Imre Gimnázium diákjainak műsora gazdagította.

A közös alkotómunkát, a segítséget, a kiállítás megrendezéséhez nyújtott támogatást a múzeum emléklappal köszönte meg azoknak a városi polgároknak, intézményeknek, egyesületeknek, akikkel együttműködve „csináltunk együtt múzeumot.”, csináltunk egy kiállítást.

A városi múlt emlékeit bemutató kiállításunk nyolc nagyobb egységbe foglalva, *fejezetekkel* tagolva idézi fel Salgótarján város elmúlt 85 évét. A kiállítás témakörei alapvetően a múzeum „Csináljunk együtt múzeumot!” felhívására beérkezett anyagból épülnek fel. Ezt a városlakók saját relikviái által bensőségebbé, személyesebbé tett anyagot egészítettük ki főként az utóbbi két évtizedben gyűjtött múzeumi műtárgyakkal.

A kiállítás vezérfonala a közösségi lét gondolata. A városi közélet és a közösségi szórakozás színtereit: az 1930-as évek vendéglőjét, az 1960-as évek moziját és az 1980-as évek elejének ifjúsági klubját egy-egy enteriőr segítségével idézzük meg. Képzőművészeti alkotások, köztük Bóna Kovács Károly Báthori szobrának gipszterve, várostervek, makettek jelenítik meg a város elképzelt és valós arcát, képeslapok tanúskodnak a város arculatának változásairól. Korabeli plakátok hívogatnak különféle rendezvényekre, színházba, moziba, meccsre, betérésre csábít a vendéglő. Tárgyegyütteseket szóllaltatunk meg a városi közigazgatás, egészségügy, oktatás, egyesületi élet, kisipar és kereskedelem, sport emlékein keresztül. Külön vitrinbe kerültek a múzeum megyei kórházi gyűjteményéből származó orvosi műszerek, a négy pedagógus Chmely lány hagyatékát alkotó japán kávékészlet valamint a Salgótarjáni Rejtvényfejtő Klub díjai.

A 85 év eseményeit a városlakóktól kölcsönzött és a múzeumi gyűjteményből válogatott fényképek hozzák közelebb a látogatóhoz.

A műtárgyak között olyan különleges eredeti relikviák láthatók, amelyekkel eddig tárlatainkon nem találkozhatott a nagyközönség. Ilyen az 1940. június 2-án felavatott országzászló, az Acélgyári Olvasóegylet zászlója és a Corinthian Kupa.

Kiállításunk célja az is volt, hogy bővítve az eddigi kiállításaink által körüljárt gazdasági és politikai témaköröket, valamint a képzőművészetet a 85 év újabb területeinek emlékeit vonjuk be, az egészségügyet, a sportot és a közösségi lét emlékeit.

Kiállításunk egyúttal a „Közhangulat Salgótarjánban 1918–19-ben” és az „Út a forradalomba. A mindennapok és a közélet emlékei Nógrádban 1945–1956.” című kiállítások folytatásaként is tekinthető.

A kiállítás első egysége, amint azt a cím is tükrözi: „Város születik”, alapvetően a városi létbe beletanuló Salgótarjánt idézi fel. Ennek megfelelően korabeli fénykép és az új városról készített első térkép a déli iparterület: a „Palackgyár”, a „Gépgyár és vasöntőde” létesítményeivel, segít bemutatni Salgótarjánt az 1920-as évek elején. Egy vitrinben a város első polgármestere, dr. Förster Kálmán munkásságát dokumentáló anyagot helyeztünk el. A város első vezetőjének arcképe, a mentéjéről való díszgomb, a szerepléseiről készített fotók a rendezvényeken, az új város törzskönyve, képviselő testületi meghívó, polgármesteri intézkedések segítségével idézzük fel a város első évtizedeit. Meg kell itt említenünk azt a család által megőrzött és a kiállításra átadott 1935-ben kiadott ún. illetőségi dokumentumot, a képviselő testület közgyűlési határozatát, amely szerint a Tajtiból (ma: Szlovákia) származó Lengyel családot Salgótarján megyei város községi kötelékébe felvette.

Jelentős szerepet játszott a polgármester a városi turizmus elterjesztésében, a Magyarországi Kárpát Egyesület Salgótarjáni Osztálya megalakításában.

Egy újabb vitrinben a híres természetjáró, Rokfalussy Lajos levelei, jelvényes turista kalap, tájoló, turista bot mellett Dornyay Béla városi múzeum alapítására buzdító plakátja és újságcikke, valamint a múzeum első leltárkönyve látható.

Egy másik vitrinben és egy a polgármesterhez kapcsolható szekrényben Salgótarján 1945 utáni testvérvárosi kapcsolatainak emlékei követhetők nyomon a szocialista korszakban Besztercebányával, Kemerovóval és Vantaá-val kialakított kapcsolatokról az újabb Gliwice, Vigarano Mainarda városokig. Itt kapott helyet Salgótarján egyik kiemelkedő emléke, a Hild-érem és az adományozásáról szóló oklevél. Ezt a modern városközpont kialakításáért 1968-ban a Magyar Urbanisztikai Társaság adományozta a városnak.

A kiállítóterem közepén helyeztük el a kiállítás két leglátványosabb és legterjedelmesebb elemét, a Rimamurány – Salgótarjáni Vasmű Felügyelő és Munkás Személyzete Olvasóegyletének díszzászlóját és Salgótarján város országzászlóját. Az acélgyári munkásság művelődésében és hazafiságra nevelésében fontos szerepet vállaló egyesület e becses relikviája alatt tartották a március 15-i ünnepségeket és minden évben pünkösdkor a zászló alatt vonultak a templomba, az 1902. évi zászlószentelési ünnepség évfordulójának megünneplésére. Elvitték magukkal azt a nagy országos dalversenyekre is, 1925-ben Sopronban lobogtatták meg az egyet zászlóját.

Középen a fő falon található az országzászló. Ez egy nemzeti színű lobogó, rajta a magyar nagycímer és az „Így volt – így lesz!” felirat. Az 1940. június 2-án felavatott országzászlót a Szent Imre-hegy felsőbb végén helyezték el egy bástyaszerű építmény közepén. Az országzászlót – az országban felállított többi országzászlótól eltérően – nem a hazafias ünnepségek színhelyére szánták. „A nagy tömegfelvonulások helyett ... a nemzeti érzés szent tüzének hivatott ápolói, a frontharcosok, a cserkészek, levették, az iskolák s hasonló egyesületek önkéntes kiküldöttjei látják majd el a nemzeti ünnepségeken az őrségi szolgálatot a zászló alatt...” – jellemezte a Munka 1939. október 14-i száma a zászló célját. A nemzeti ünnepeken kívül az érettségizett ifjúság búcsúztatása napján reggeltől három óránként felváltva álltak őrséget a félárbocra eresztett zászló alatt a frontharcosok, a lövészek, a cserkészek és a gimnazisták. Ezután pedig átadták további őrzésre a városházán.

A „Város arca” egység képzőművészeti alkotásokkal jeleníti meg a régi és az új Salgótarján legjellegzetesebb épületeit, intézményeit, gyárait. A MOVE lőtoronytól és Hurka-Pécskőtől a Salgó utcát és Rokkant-telepet bemutató képeken át az Erőművet és a modern kockaházak lakótelepi Salgótarjánt festő alkotásokig.

E kiállítási egység kialakítása során – a művészi színvonal és a harmonikus látvány szem előtt tartása mellett – törekedtünk egyfajta időrendiség érzékeltetésére. A korai kisvárost, illetve Salgótarján jellegzetes színfoltját, a Cigánytelepet megörökítő alkotások mellett meg kívántuk jeleníteni az iparosodás s a modern város létrejöttének képeit. Ezek mellett érzékeltetjük a városban élő emberek hétköznapiit is.

A „*Séta a városban*” egység az 1945 utáni Salgótarján utcaképét idézi a legfontosabb rendezvények plakátjait segítségül hívva. Az 1950–70-es évekből a Salgótarjáni Vidám Vásárt, a IX. Bányásznapot, Építők Napját, Május 1-jét, a Nógrádi Ifjúsági Napokat és az I. Országos Ifjúgárda Táborát, valamint az I. Salgótarjáni Vasas Kulturális Napokat, a Munkás Kulturális Heteket, a Salgótarjáni Művészeti Heteket, a Tavasz Tárlatot, Röpi Pálya-versenyt propagáló plakátokat állítottunk ki. Ezenkívül itt láthatóak az 1980-as években indult nemzetközi és országos rendezvények, a Mogúrt Salgó Rallye, az Ugrógála és a Nemzetközi Dixieland Fesztivál plakátjai is. Az utcakép zárásaként egy a rendszerváltás után a hagyományos formában készített fodoráscégér már a salgótarjáni iparosok és kereskedők emlékeit bemutató egységet jelzi. Ebben több helytörténeti jellegű érdekességgel is találkozhatunk. Igazi unikumnak számított a salgótarjáni izraelita ifjúság leányegylete, a Salgótarjáni Ráchel Önképzőkör 1934. évi purimestjén előadott műsor, amelyet Eleven Újság címen adtak ki. A helyi izraelita közösség életének aktuális eseményeiből vett tréfás hírek, jelenetek, kereskedelmi reklámok, találós kérdések és tréfás talányok és apróhirdetések által a „pletykálkodás legfinomabb csemegéjét szervírozták.” A korabeli divatról két „zamatatos elevenség” is szólt, végül az újságban pedig az estet szponzoráló izraelita kereskedők és iparosok hirdetése következtek.

Duda Lajos 1946. évi cukrász oklevele, az ipartestület előjáróságának képe, vendéglői étlapok – köztük a Karancs Szálló első étlapja – mellett 1930-as évekbeli étlapok vezetnek át az akkori – az iparosok által is – közkedvelt *Jóvári vendéglő* belsejébe. A vendéglő azért is érdekes számunkra, mert itt avatták fel a Balassa Bálint Asztaltársaság országzászlóját 1937-ben, amint erről az itt látható fotó is tanúskodik. Az itt kiállított anyagot a család bocsátotta a múzeum rendelkezésére. Különleges színfoltját képezik az egységnek a Kohn Lipót Likőr és Rumgyár különféle italcímkéi. A helyi alapanyagra utal a Valódi hegyi málnaszörp, amelyet a salgói erdőkből szedett vad málnából készítettek. A kiállított anyagot szintén a múzeumi felhívásra kölcsönözte magángyűjtő tulajdonosa.

„*A sportoló város*” egység a salgótarjáni élsport és tömegsport emlékeit is számba veszi. Ízelítőt ad a helyi sportegyesületek zászlóiból, sportplakátok segítségével vezet vissza a salgótarjáni sport hőskorába és virágkorába.

Az egykor szebb napokat látott SBTC legfényesebb korszakának emlékeit tárja elénk, a labdarúgástól az ökölvívásig. Külön figyelmet érdemelnek az SBTC háromszoros bajnokságának emlékére 1933-ban készített emléklap és az 1971/72-ben a Nemzeti Bajnokságban a Vidék legjobbjaként III. helyezést elért labdarúgó csapat tablója.

Az amatőr futballcsapatok számára kiírt Corinthian Kupa, amelyet a SBTC három alkalommal hódított, több más sportdíjjal egyetemben a kiállítás elején kiemelt állóvitrinben található.

A kiállítási egység becses darabjait alkotják az Aranycsapat VB ezüstérmes tagja, Szojka Ferenc válogatott labdarúgó meze, az 1971/72-ben a Vidék legjobbjá címet nyert SBTC tagja, Szalay Miklós meze és csukája, valamint Botos András SBTC-s ökölvívó müncheni olimpiai bronzérmes bokszesztyűje.

A vívó-, a sísport, a versenysakk egy-egy emléke is képviselve van.

„A tanító város” egységet a Salgótarjáni M. Kir. Állami Kereskedelmi Középiskola reprezentatív tablóképe vezeti be. Az egység gerincét az elemi és általános iskolás generációkat felnevelt négy pedagógus Chmely lány hagyatékából válogatott fényképek, dokumentumok, díszoklevelek adják. Nemkülönben érdekesek a város első gimnáziuma emlékeiből a kiállításra kölcsönadott anyagok: a gimnáziumi sapka, a ballagó tarisznya és a gimnázium végzett növendékeinek 1947. évi tablója. A gimnázium oktatási rendjében a Salgótarjáni Főgimnázium 1923/24. évi osztálykönyve, tanári óravázlatok, óratervezetek, tantárgyfelosztás, órarendi kimutatás segítenek eligazodni. Különlegességnek számít a gimnázium tanári karáról 1929-ben készített fotó, amely a tanárok aláírásait is tartalmazza.

A kiállítás a városi közélet egyik helyszínét rekonstruáló, egy az 1970-es évek vége, 80-as évek eleje hangulatát tükröző *ifjúsági klub*-enteriőrrel folytatódik. A klub hangulatát a falakra tett közismert hazai és külföldi együttesek és előadók lemezborítói mellett a polcokra helyezett különféle társasjátékok, ifjúsági és színes képes lapok adják. A klubasztalon levő asztali foci, közismert nevén csocso a házi versenyek atmoszféráját eleveníti fel. Az egykor virágzó salgótarjáni könnyűzenei életet és országos jelentőségű rendezvényeket a falakon levő plakátok jelzik. (A salgótarjáni Winter együttes koncertje, Omega-koncert és Amatőr Könnyűzenei Fesztivál, Gilbert Bécaud sanzonestje). Ugyanitt látható a korabeli klubélet egyik dokumentuma, a Síküveggyár Novum brigádjának tréfás farsangi meghívója.

Korabeli csehszlovák Tesla lemezjátszó és magnetofon, NDK táskarádió, az első színes tévé utal az ifjúsági klubok technikai felszereltségére.

A kiállítás utolsó egysége, a közösségi szórakozás színtere, újabb enteriőr: egy *moziterem* vetítógépekkel, fapados sorszékkel és természetesen filmvászonnal. Az Apolló Mozgó és a November 7. Filmszínház korabeli plakátjai, vendéglői zenés estek színes kavalkádja és a város leghíresebb színi csoportja, az Acélgyári Petőfi Színjátszó Csoport színi lapjai csábítják a vendégeket a múlt megismerésére. A Kohász Egyesület és jogelődjei által szerzett díjak, kitüntetések fémjelzik a művelődési otthonban folytatott kulturális tevékenységek sokféleségét.

A mozifunkció élővé tételével a Salgótarjánra vonatkozó filmhíradókból vett részletek és a Förster Kálmán polgármesterről készült amatőr filmfelvételek vetítésével gondoskodtunk. Láthatók többek között az országzászló avatása, a bányásznap ünnepségek, és igazi csemege a Sztalinói Sahtyor labdarúgócsapatának 1957. júniusi salgótarjáni vendégszerepléséről készült felvétel.

Ez alkalommal is megköszönjük mindazoknak, akik közreműködtek kiállításunk létrehozásában. Reméljük, hogy e példaértékű cselekedetükkel további városlakókat ösztönöznek múzeumi gyűjteményeink gyarapítására:

A 129 éve alapított Kohász Művelődési Központ Egyesülete,
a 84 éve alapított Madách Imre Gimnázium,
Balassi Bálint Megyei Könyvtár és Közművelődési Intézet,
Új Műhely Grafikai Stúdió,
Velotech Bt.,
Létesítmény és Sport KHT,
Városgazdálkodási és Üzemeltetési Kft.(Salgótarján),
Salgótarján Megyei Jogú Város Önkormányzata

Andó-Tóth Józsefné
Bolyós Lászlóné Jóvári Zsuzsanna
Boros Istvánné
Czikora Zsolt
Dr. Csongrády Béla
Dr. Fancsik János
F. Csaba Mária
Dr. Kúti István
Enreiter Istvánné
Géczi Attiláné Bártfai Katalin
Gyüre Nándor
Kiss Lajos
Klagyivik Csaba
Klepej Józsefné
Kovács Bodor Sándor
Lengyel Zsuzsanna
Lopatovszki Csaba

Lukács Attila
Marek Aladár
Maruzsné Kovács Éva
Miskolci István
Molnár János
Müller László
Nagy Edit
Nagy Mária
Dr. Peresi Klára
Pék Antal
Póczos Sándor
Sugár Pálné
Szabó János
Szalay Miklós
Vajda István
Varga Balázs Vilmos

A kiállítás átadásával egy időben ajánlással kerestük meg a városi általános és középiskolákat, hogy múzeumi órák keretében, muzeológusok szakmai vezetésével ismerjék meg lakóhelyük történelmi múltját.

A kiállításhoz kapcsolódóan megtekintésre ajánlottuk a filmarchívumunkban őrzött, Salgótarjánról készült filmeket, többek között a Magyar Filmhíradókból válogatott 1919 és 1975 közötti felvételeket.

A vendégkönyv bejegyzései szerint régi szép emlékeket idézett fel a látogatókban a kiállítás.

„Tősgyökeres salgótarjáni lakos vagyok, sok ismerőst, tanárt, sportolót, amatőr színjátszót, valamint régi szép emlékeket fedeztem fel. Jó volt látni e szép kiállítást, köszönetet azok hozzájárultak létrehozásához.”

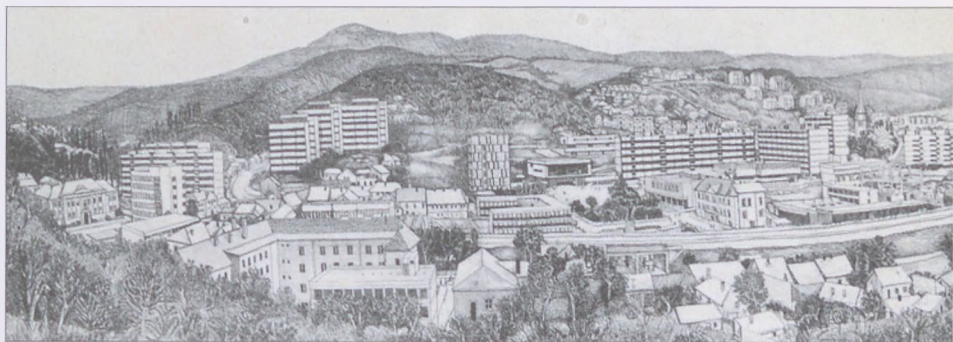
„Igazán csodálatos ez a tematikus kiállítás, jó itt lenni, azért is jöttünk vissza a Zrínyi Gimnáziumból Bp-ről.”

„Régi emlékeket idéző, szép kiállítás. Köszönjük!”

„Nagy-nagy örömmel meséltem 8 éves fiamnak a kiállított 'régi dolgokról'. Kiválóan összeválogatott gyűjtemény.”

„Salgótarján városa élt, és élni fog. Gratulálunk a szép, tartós, életet munkásságokat bemutató emlékekhez.”

A kiállítás a „Múzeumok Őszi Fesztiválja” Múzeumok Mindenkinek Program országos rendezvény sorozatában, a Hétköznapiok történelme témakör keretében, „Csináljunk együtt múzeumot!” címmel az Oktatási és Kulturális Minisztérium, valamint Salgótarján Megyei Jogú Város Önkormányzatának támogatásából valósult meg.

Gacs Gábor Salgótarján rézkarca

„Város születik” – a kiállítás első egysége

„A város arca” – festmények, fényképek, makettek, képeslapok

Az Acélgvári Olvasóegylet zászlaja és az országzászló

Orvosi eszközök

„Séta a városban”

A Jóvári vendéglő

Italcímkék Kohn Lipót Likőr- és Rumgyárából

„A sportoló város”

Sporttrófeák a Corinthian Kupával

„A tanító város”

Ifjúsági Klub

A moziterem

A Petőfi Színjátszó Csoport színi lapjai

KÖZLEMÉNYEK

„JÓTÉKONYKODNI SEM KÖNNYŰ!” DEÁK DÉNES NEM TELJESÜLT VÉGRENDELETE

A műgyűjtő kapcsolata Jánossy Ferenc festőművésszel
és Samu István főorvossal

MATITS FERENC

A balassagyarmati kórház, Samu István főorvos és Jánossy Ferenc kapcsolata

A Nógrád Megyei Múzeumi Füzetek sorozat 12. részeként 1965-ben Balassagyarmaton jelent meg *A balassagyarmati kórház vázlatos története* című kiadvány, amelynek szerzői dr. Bartha Elemér, Kamarás József és dr. Kenessey Albert voltak. Ebből megtudható, hogy Nógrád vármegye közösségének páratlan áldozatkészségével 1896–97-ben épült fel a balassagyarmati Mária Valéria Kórház, amelyben 1903-ban nyílt meg az elmebeteg osztály.

A kórház, különösen az elmeosztály szempontjából rendkívüli jelentőséggel bírt, hogy 1951-ben Debrecenből a kórház női elmeorvosi osztályának főorvosa Sántha Kálmán professzor¹ lett, aki ezt a feladatkört 1956 júliusáig látta el.

Az elme- és ideggyógyászat nemzetközi rangú szaktekintélyével együtt költözött Balassagyarmatra egykori debreceni tanársegéde, Samu István dr. is.

A férfi idegosztály vezetője a professzor felesége, Sántháné Majerszky Klára főorvos lett. Tőle 1957-ban vette át dr. Samu István e munkakört.

Az ország egyik jelentős ideggyógyászati műhelyévé fejlődött részleg, a kórházi gyógyításon kívül sikeresen gyakorolta a családban történő ellátást is. Jelentős fejlesztésként 1961-ben nyílt meg az elmeosztályokhoz kapcsolt 35 ágyas munkaterápiás részleg. Az ide felvételt nyert betegek a kórház gazdasági és technikai részlegeiben kerültek foglalkoztatásra. A női idegosztály 2. emeletén lévő díszteremben hangosfilmek bemutatására alkalmas mozi létesült, amelyben minden vasárnap délután filmvetítésre került

¹ Sántha Kálmán (1903–1956) Kossuth-díjas orvos, elme- és ideggyógyász, az MTA-tagja. 1944–45-ben az ideiglenes nemzetgyűlés képviselője és egyik alelnöke volt. Személyét, munkásságát, megemlékezését illetően vö. Majerszky Klára: Dr. Sántha Kálmán, Debrecen 1995; Majerszky Klára: A Sántha-ügy, Budapest 1997, 2000; Huszár Tibor: A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon, Sántha Kálmán ügye, Budapest 1998.

sor. A vetítéseken a női és férfi betegeken kívül, a kórházi személyzet és a látogatók is részt vehettek. Ezen kívül a hatvanas évek elejétől televíziós készülék is szolgálta a betegek és az alkalmazottak szórakozását.

Dr. Samu István a Balassagyarmati Kórház Férfi Ideg és Pszichiatriai Osztály vezető főorvosa elévülhetetlen érdemeket szerzett magának azzal, hogy gyógyító munkáján kívül, illetve ennek során súlyt fektetett arra is, hogy ápolottjai körülményei minél kedvezőbbek legyen.

Példaként, hadd idézzem fel egyik híres betegének – Jánossy Ferenc (1926–1983) festőművész – esetét. Az átütő tehetségű művésszel kapcsolatosan el kell mondanunk, hogy 1956-ban feleségével együtt Olaszországba disszidált és előbb egy Genova melletti menekülttáborba került, majd hamarosan Bázélbe települt. 1957 és 1963 között Svájcban élt, ahol rajztanári oklevelet szerzett és rövid ideig tanított is. Svájci tartózkodása alatt elvált magyar feleségétől és egy ottani lányt vett el, majd hamarosan fia is született. A művész járt Velencében, Rómában, Párizsban, Madridban és kiállításai nyíltak Bázélben, Freidorfban, Zürichben, Luzernben és Genfben. Egészségi állapota azonban megromlott, minek következtében a bázeli Friedmatt Idegstanatóriumban kezelték. Egészségi okokból, valamint növekvő honvágya miatt 1963-ban hazatért Magyarországra. Nehezen viselte azonban az itthoni viszonyokat. Tökon vettek egy kis házat svájci feleségével, akinek itthon tőle még két lánya született. Nyíltak ugyan kisebb kiállításai Budapesten, szerepeltek művei országsszerte, de a Jánossy-család megélhetése szűkösön volt biztosított.

A művészt egyre több kellemetlenség érte politikai kijelentései miatt. Testvére Jánosy István költő kérésére Samu István főorvos Balassagyarmaton megvizsgálta a művészt, majd felvette osztályára. 1964. május 9-től haláláig megszakításokkal a Balassagyarmati Városi Tanács Kórháza Férfi Pszichiatriai osztályán részesült kezelésben, ellátásban. A művész hamarosan a nógrádi rendőrség látókörébe került, mivel a megye területén – főleg italmérésekben – több „izgató kijelentést” tett, amelyet alkalmasnak minősítettek „a Magyar Népköztársaság államrendje vonatkozásában gyűlölet keltésére”. Kezelőorvosától, Samu István főorvostól papírt kapott arról, hogy idült alkoholizmusa, kóros állapota miatt nem beszámítható, miáltal elkerülte a letartóztatást, illetve a börtönbüntetést. A munkaterápiás részlegben külön szobát biztosított számára, hogy nyugodtan festhessen, rajzolhasson. A művész nyaranta rendszerint családjuk nyaralójában, Gyenes-diáson üdült.

A jószándékú főorvos a megye akkori elsőszámú vezetőjéhez fordulva kijárta Jánossy Ferenc számára, hogy lakást kaphasson Balassagyarmaton, ahol – miután elvált második feleségétől – le is telepedett. Előbb a Lenin lakótelepen lakott, majd az Arany János utca 2. szám alatt. 1972-ben újranősült, de harmadik felesége 8 év múlva öngyilkos lett. Jánossy Ferenc 1982-ben Leningrádban járt tanulmányúton.

A művész Balassagyarmaton töltötte életének utolsó 19 évét, egészen 1983. február 26-án bekövetkezett haláláig. A város temetőjében lelt örök nyugalomra.

Kórházi sorstársairól és orvosairól, barátairól készített portréi mellett több nógrádi vonatkozású – szécsényi, hollókői, balassagyarmati részletet megörökítő – festményt is készített. A Horváth Endre Galériában 1972-ben, 1974-ben és 1979-ben, a balassagyarmati kórházban 1973-ban és 1979-ben, a salgótarjáni kórházban 1974-ben rendezett önálló kiállítást munkáiból. Részt vett számos országosan rendezett csoportos kiállításon is.

A Jánossy Ferenc életművét bemutató eddigi legteljesebb, legreprezentatívabb tárlat – családjának és barátainak együttműködésével – a balassagyarmati Palóc Múzeumban 2004.

május 1-én nyílt meg. Elfogadva meghívásunkat a művész több egykori ismerősével, barátjával együtt Samu István nyugalmazott főorvos is megjelent ezen a rendezvényen. A megnyitót követően tartott beszélgetés alkalmával többek között őt is sikerült szóra bírni. Dr. Samu István ez alkalommal elmondta, hogy betegei, illetve gyógyulásuk elősegítése érdekében mindig is nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy azok megfelelő emberi elhelyezést nyerjenek, szellemi és fizikai képességeikhez mértén foglalkoztatva legyenek.

Dr. Fancsik János a salgótarjáni kórház nyugalmazott igazgatója az alábbi módon emlékezik egykori munkatársára: „...Neki ugyanis a legagresszívabb elmebetegekkel szemben sem volt veszélyérzete, talán azért, mert mindig megtalálta velük a megfelelő hullámhosszat. Az emlékezetes balassagyarmati tűszdráma tűsz-áldozatok nélküli megoldása is nagyrészt neki köszönhető, mert minden veszélyt magára vállalva bement az állig felfegyverzett Pintye gyerekekhez és szóra bírta őket, megtörte elszántságukat...”

Deák Dénes és Jánossy Ferenc barátsága

Vizsgálódásaink alapján kiderült: az Írószövetség könyvtárát vezető, híres műgyűjtő Deák Dénes (1931–1993) és a festőművész számára több lehetőség is adódott arra, hogy egymással kapcsolatba kerüljenek. Az 1955-ben nevét Deutsch-ról Deákra magyarosító – az irodalom és a képzőművészetek iránt rendkívül fogékony – bölcsész felmenője, rokonai között a hazai bankvilág és művészettörténet jeles képviselőire bukkanunk.²

Dr. Samu István talán két legismertebb balassagyarmati ápolója Császár István (1936–1998) író és Jánossy Ferenc festőművész volt. E két művész barátsága a kórház falain kívül és azon belül is tartott.

Nem kizárt, hogy Császár István ismertette őket össze egymással, hiszen Deák Dénes, mint az Írószövetség könyvtárosa az ott megforduló írók-költők körében közismert személy volt.

Ha azonban nem ő, ugyanezen a vonalon akár a festőművész költő, műfordító István bátyja révén is kapcsolatba kerülhetett Deák Dénes Jánossy Ferencel.

Az is lehetséges, hogy valamilyen kiállításon, vagy társaságban, illetve a mindkettőjük által látogatott Lukács Fürdőben találkoztak egymással.

A székesfehérvári Deák Dénes Gyűjtemény archívumában folytatott adatgyűjtésem alapján azonban az tűnik számunkra a legvalószínűbbnek, hogy – mint arra egy 1970. április 10-én postára adott levél támpontot nyújt – Deák Dénes fivérén keresztül ismerete meg a festőművészt.

A levelet Deák Dénes Deutsch Iván nevű, egykor Balassagyarmaton kezelt bátyjától kapta és ebben testvérén keresztül küldi üdvözlését Jánossy Ferencnek. E levél ismertetében logikusnak tűnik, joggal valószínűsítjük, hogy Iván fivére közvetítésével jött létre a kapcsolat a műgyűjtő és a festő között. Ezt a hipotézist megerősíti Samu főorvos 1972. november 13-án kelt, Deák Dénesnek szóló levelének az a részlete, amely egyértelművé teszi, hogy az 1928-as születésű Iván a balassagyarmati kórház ideg és pszichiátriai osztályán állt kezelésben:

² Ellenberger Henrik (1815–1883) v.ö.: Szinyei József Magyar írók élete és munkái II, Budapest 1893, 1272; Éber László (1886-ig Ellenberger) (1871–1935) régész, művészettörténész v.ö.: Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái VII, Budapest 1990, 12–16.

„....Nagyon lesújtott bennünket bátyja halálhíre. Erre nem számítottunk. Annyira barátságos, viszonylag jól beilleszkedő módon éldégt itt, hogy reméltük pár napos Pesti tartózkodás után szívesen visszatér. Amikor kérte, hogy haza mehessen 2-3 napra, nem volt szívünk kedvét szegni, sem félelmünk attól, hogy ebből baja származhat....Sajnos nem sikerült a társadalom aktiv tagjává válnia, ehhez elégtelen volt minden eddigi igyekezetünk, mindannyiunk részéről. S ahogy múlt az idő betegsége mellett ennek tudata is egyre nyomasztóbban nehezedett rá. Lehet, hogy az alkalom is hozzájárult a tragikus fejleményhez, de legalább ugyanannyira fájdalmas kérdőjel továbbra is az, hogy miért nem tudtunk, miért nem lehetett olyan kedves és jó személyiségű betegnél, amilyen Ő volt annyit nyújtani tudásban és segítségben, hogy érdemesnek érezze az élet további vállalását. ...”

További anyagok után kutakodva az archívumban kiderült, hogy dr. Samu István éveken át levelezésben állt a híres műgyűjtővel.

Deák Dénes 1976-os végrendelete

Több dolog is megerősíti, hogy Deák Dénes ismételt találkozhatott Jánossy Ferencel. Bizonyosan járt Balassagyarmati otthonában is, hisz a művész portrét festett róla és ehhez Deák Dénesnek modellt kellett ülnie. Tőle értesülhetett arról, hogy azokban a lakásínséges esztendőkbén, amikor Magyarországon sokan társbérletben éltek, hogyan jutott a művész – kezelőorvosa segítségével – lakáshoz.

Samu István főorvos ugyanis meg volt/van győződve arról: orvosi kötelessége hozzásegíteni betegeit ahhoz, hogy „a társadalom aktiv tagjává” váljanak. Ennek előfeltétele, hogy páciensei gyógykezelésük során humánus bánásmódban részesüljenek és minél emberibb körülmények közé kerüljenek.

Deák Dénes 1976. szeptember 8-án kelt végrendeletének a balassagyarmati kórházra vonatkozó pontjai a fenti humánus elvek érvényesülését tükrözik. A műgyűjtő ugyanis legkiemelkedőbb művészeti tárgyait – ekkori végrendelete szerint – a Magyar Nemzeti Galériára, illetve a szentendrei Ferenczy Múzeumra tervezte hagyni, míg a többi ingóságáról az alábbi módon rendelkezett:

„.... 4. Összes többi képemet kérem árverésre bocsájtani. A befolyt összeget teljes egészében az Állami Balassagyarmati Kórház ideg és elmeosztályának eljuttatni, Samu főorvos rendelkezésére, hogy alkalmanként /karácsony pl./ a betegeket ebből /vagy a befolyt összeg kamataiból/ ajándékokkal, és a főorvos belátása szerint a legszükségesebbekkel ellássák.

Ezeket főképp és mindenekelőtt azok a betegek kapják, kik családtalanok, vagy közösségük megtagadta ill. kivetette őket.

5. Ilyen – rehabilitációs lakásnak hagyom –, ha erre lehetőség van Bp. II. Vadrózsa u. 5. sz. alatti lakásom, illetve a ház egyharmadát képező ingatlanomat.

Ha ez elé akadály gördülne, akkor el kell adni, és a befolyt összegből /cca. Egy millió forint/ a betegeknek Balassagyarmaton kell egy létesítményt az összegből felállítani.

6. Ők kapják, szabad rendelkezés szerint, Ábrahámhegyi telkemet /288 négyszögöl/ és a rajta álló faházat is. /Szöllős utca 13./

...

8. A Balassagyarmati Kórház köteles elhamvasztásomról gondoskodni, valamint arról, hogy a Farkasréti temetőben, a kolumbáriumban nyugvó Apám: Deutsch Zoltán, és Bátyám Deutsch Iván /meghaltak 1972, ill. 1974/ mellé temetkezhessek.

Ugyancsak Őket kérem arra, hogy a tíz-évenkénti, esedékes hosszabbítási összeget a temető illetékeseinél rendezzék...."

Érdemes és tanulságos dr. Samu István 1976. szeptember 29-én kelt válaszeleveléből néhány olyan részletet felidézni, amelyekből erkölcsi nagysága jól kiérződik:

„....A balassagyarmati Városi Kórház továbbította hozzám az Ön levelét és végrendeletének másolatát. Megindító az a szándéka, hogy a balassagyarmati kórház betegei részére alapítványt ajánlott fel, továbbá lakást, telket rehabilitációs célra bocsát a társadalom rendelkezésére.

Én 1974-ben Balassagyarmatról elköltöztem, jelenleg Salgótarjánban dolgozom, így hagyatékával való rendelkezésre nem vagyok illetékes. Úgy vélem, a balassagyarmati Kórház jelenlegi vezetése abszolút biztosítékot jelentene az Ön humánus, jótékony célú törekvésehez, éppen ezért, ha szándékát fenn tetszik tartani, kérem szíveskedjék a balassagyarmati Kórház igazgatójához fordulni, dr. Hatvani Lászlóhoz. Én részemről tanácsokkal, segítséggel bármilyen formában szívesen állok dr. Hatvani László segítségére, valamint az Ön nemes célja támogatására. ...

Külön felkeltette figyelmemet annak hangsúlyozása levelében, hogy mindenkinek előtt azok kapják anyagi támogatását, akik családtalanok, vagy közösségük meztagsadta, ill. kivetette őket. ...

Kérem, ne tessék lekötöztettnak érezni magát a végrendeletében kifejezett, előzetesnek tekinthető, később talán elhamarkodottnak tűnő álláspontjához...."

Deák Dénes hagyatékában Samu főorvostól egy további – 1976. november 10-én – kelt levél is fennmaradt, amelynek idézett részlete szintén fontos adalék együttműködésük jellegét illetően:

„.... Nem mintha terhes lenne nekem az Ön által emberbaráti célból juttatandó anyagiak elosztásában való közreműködés, de szeretném, ha ez a munka már rám nem hárulna....

A végrendeletén kívüli aktuális ajánlatát illetően, a karácsonyi adományra nézve, lenne egy javaslatom.

Az a beteg, aki jótékonykodására leginkább rászorulna, jelenleg a Dobai Szocioterapiás Intézetben nyert elhelyezést. 15 éven keresztül az én osztályomon volt, részben Balassagyarmaton, részben Berettyóújfaluban, részben Salgótarjánban, de pár hónapja a dobai intézetben helyeztem el őt...

A beteg neve: Eisenberger László /an: Éliás Teréz, sz: 1923. nov. 12./. Senki hozzátartozója, még távoli rokona sincs, mindenkijét megölték 1944-ben, egyedül ő maradt a nagy családból, beteg elmeállapotban. Teljesen vagyontalan, sehonnan anyagi támogatást nem kap. A törődés, a szeretet és az anyagiak hiánya érzelmileg eléggé súlyosan érinti, mindig sokat jelentett számára, ha támogatásban részesült. Engem gyakran meglátogat Dobáról is, mindig támogattam és támogatom, de ettől eltekintve is ragaszkodott hozzám. Ha végig gondolom betegeink sorát, hasonlóan magányos, nincstelen, de azért

nem teljesen igénytelen beteget nem ismernék, mindenki másnak jobban van valamilye, vagy valakije.

Ahogy Ön írta, az elesettség, a megalázottság nem helyhez kötött valami. Nekem jól esne az a tudat, ha elsősorban ennél a betegnél tudnám elősegíteni annak megérzését, hogy feléje is kinyúlik egy segítő kéz. ..."

Záró gondolatok

A fentiek alapján hitelt tulajdoníthatunk annak a Deák Dénes egykori baráti köréből származó közlésnek, hogy a depresszióval küzdő híres műgyűjtő azért szerette volna a balassagyarmati kórházra hagyni ingatlanait és ingó vagyonának jelentős részét, mert ez biztosíthatta volna számára – állapotának súlyosbodása esetén – egy megbízható közegbe való költözés lehetőségét.

Logikusnak tűnik az az elgondolás, miszerint ha Samu István főorvos Jánossy Ferencnek tudott külön szobát biztosítani, feltehető hogy a végrendekezés kedvezményezettje, a hatályba kerülés esetén a mecénás számára is tudott volna hasonló feltételeket biztosítani.

Deák Dénes szerette volna végnapjait Samu István főorvos humánusan gyógyító környezetében leélni. Híres műgyűjteményének nagy hányadát, minden ingóságát egy olyan anyagi alap létrehozására szánta, amelyet a balassagyarmati ideg- és elmeosztály betegeinek javára lehetett volna fordítani. Azzal a céllal ajánlotta fel lakását a balassagyarmati kórház elmeosztálya részére, hogy ott – a Samu doktor által képviselt elvek szerint – a gyógyulásra képes paciensek rehabilitációjuk idejére, átmeneti otthonra lehessenek.

Samu István főorvost azonban 1974-ben előbb Berettyóújfalura távozott, ahol a frissen alapított kórházi elmeosztály vezetésével bízták meg, majd mintegy két év múlva a salgótarjáni kórház ideg-elmeosztályának vezető főorvosa lett. Mint arról a balassagyarmati könyvtárban pár éve tartott beszélgetésen elmondta, hamarosan Salgótarjánban kellemetlenségek érték, mivel az akkori demokratikus ellenzék hozzá került tagjainak mentsvárat biztosított üldöztetésükben. Előbb arra akarták kötelezni, hogy ne vegyen fel osztályára budapesti betegeket, majd miután ezt orvosi esküjére hivatkozta megtagadta, az első lehetséges alkalommal nyugállományba helyezték.

Mint visszaemlékezésében elmondta rendkívül sajnálta, hogy erre sor került, hiszen szeretett Nógrádban dolgozni, nagyon kötődött munkatársaihoz és betegeihez is. Orvosi etikája, emberi tartása azonban nem engedte, hogy e kérdésben másként döntsön.

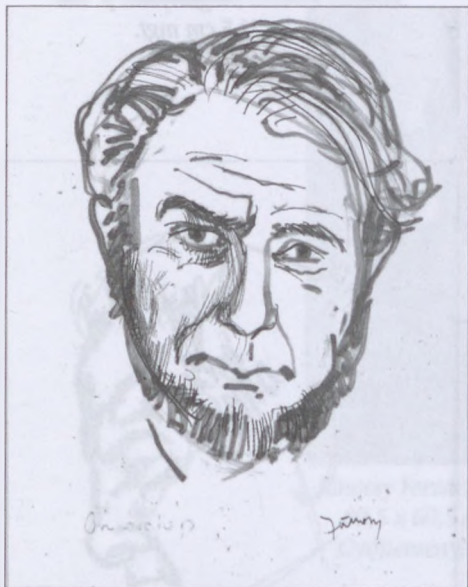
Hozzátehetjük, hogy e döntés befolyásolta a műgyűjtő elhatározását is. Mivel Deák Dénes végrendeletének főkedvezményezettje a balassagyarmati kórház Samu István főorvos által vezetett ideg-elme osztálya lett volna, a személyi feltételek változása miatt Deák Dénes elállt eredeti szándékától és nemes felajánlásához egy másik partnert keresett.

Egy évtizeddel később már olyan testamentumon dolgozott, amelynek kedvezményezettje Balassagyarmat helyett, Székesfehérvár városa lett. Vadrózsa utcai lakását, üdülőit – halálát követően végrendeletileg – a Székesfehérvár városa által működtetett Deák Dénes Alapítványra hagyta, míg műgyűjteményének legfontosabb alkotásai előbb 1986-ban a Pelikán Házban nyílt ideiglenes kiállítóhelyen, majd két évre rá az Iskola utcában létrejött Deák Dénes Képtárban nyertek elhelyezést.

Sajnáljuk, hogy Deák Dénes meczenatúrája, segítő szándéka, korát meghaladó tervei az akkori viszonyok, valamint a személyi garancia hiánya miatt nem teljesülhettek. Érdekes eltűnődni azon, vajon ha mégis Balassagyarmat lett volna adományának örököse, e sorok írója vajon mi módon élhetne Deák Dénes egykori Vadrózsa utcai otthonában.

2007. április elsejétől ugyanis, mint a székesfehérvári Deák Dénes Alapítvány ösztöndíjasa ebből a lakásból indul a szerző hetente Balassagyarmatra, hogy ellássa az ottani múzeum igazgatását.

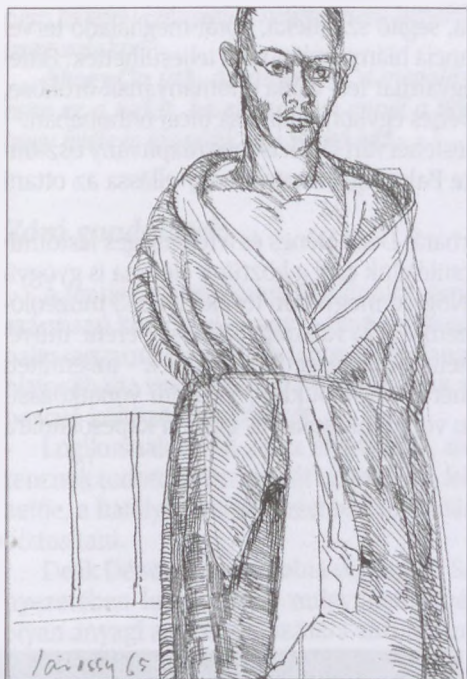
Kegyelettel adózunk a mecénás, az emberbarát Deák Dénes és a tehetséges festőművész Jánossy Ferenc emléke előtt. Nagyrabecsülésünk szól a köztünk élő, ma is gyógyító Samu István főorvos működésének. Mint Nógrád megyében tevékenykedő muzeológusnak – Deák Dénes egykori személyes ismerősének, valamint Jánossy Ferenc művészetét több alkalommal írásban és szóban méltató művészettörténésznek – az említett okok miatt tűnt fontosnak, hogy a Székesfehérváron felbukkant nógrádi vonatkozású archív anyagokat publikálva, eddig feltáratlan vonatkozásokra és emberi kapcsolatokra is fény derülhessen.

*Jánossy Ferenc: Önarckép, p. filctoll
30,7 x 21,5 cm Magántulajdon*

*Jánossy Ferenc. Zsuzsika (Dr. Szabó Gézáné
gyógytornász), o. v. 80 x 70 cm Nógrádi
Történeti Múzeum, Salgótarján*

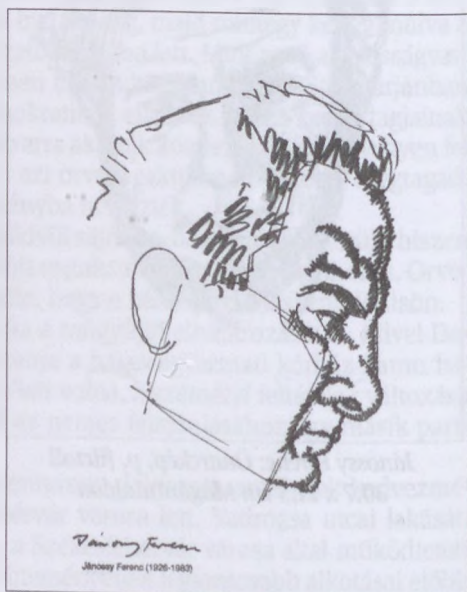
Jánosy Ferenc: Köpenyes ápoló, p. tus
30,7 x 21,5 cm mgt.

Jánosy Ferenc: Magányban p. tus
30,7 x 21,5 cm mgt.

Jánosy Ferenc: Klubszoba, p. ceruza
30,5 x 21 cm mgt.

Jánosy Ferenc: Férfiportré,
p. ceruza mgt.

Ebben a Vadrózsa utcai házban lakott egykor Deák Dénes. Vadrózsa utca.

*Jánossy Ferenc: Deák Dénes o. v.
80,5 x 60,5 cm Deák Dénes
Gyűjtemény, Székesfehérvár*

Köszönettel tartozunk Jánossy Ferenc illusztrációként felhasznált képeinek közléséhez, annak a balassagyarmati műgyűjtőnek, aki a művészt életében is sokféle módon segítette. Megköszönjük továbbá a Deák Dénes Alapítványnak, hogy Jánossy Ferenc: Deák Dénes portréját lefényképezték és elküldték nekünk. Egyúttal megköszönjük a fotó közléséhez és archívumuk anyagának közléséhez való hozzájárulásukat.

Magyarország térképe a Dunánál, a Tisza mellett, a Zagyva mentén, a Rábánál, a Sávánál, a Drávánál, a Muránál, a Szávánál, a Zalai-környéken, a Balatonnál, a Tisza mellett, a Zagyva mentén, a Rábánál, a Sávánál, a Drávánál, a Muránál, a Szávánál, a Zalai-környéken, a Balatonnál.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

А НОГРАД МЕЂЕЛ АИ

2 040000 09763

NO GRASS UNDER FEET. NO MORE
KNOCKING DOWN WALLS. NO
MORE KNOCKING DOWN WALLS.